T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E TÜRKİYE'DE DARWIN ALGISI (1859-1938)

Cemil Ozan CEYHAN

2502090246

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Namık Sinan TURAN

İSTANBUL – 2022

ÖZ

TANZİMAT’TAN CUMHURİYET’E
TÜRKİYE’DE DARWİN ALGISI (1859-1938)

Cemil Ozan CEYHAN

Charles Darwin, canlı türlerin nasıl ortaya çıktığını açıkladığı evrim kuramını yayınlamasından itibaren düşünce tarihinde büyük bir devrminin de fitilini ateşlemiş oldu. İnsanın diğer canlı türlerden ayrı yaratılmadığının anlaşılması tüm dünyada yalnız biyolojide değil ekonomiden siyasete, sanattan felsefeye kadar hemen her alanda ciddi etikler bırakmıştı. Bu çalışma, Darwin ve onun evrim kuramının geç Osmanlı döneminden erken Cumhuriyet’e kadar Türkiye’de nasıl algılandığını incelemektedir.

Bu çalışma Darwin’in “Türlerin Kökeni” adlı eserinin yayınlandığı 1859 ile Atatürk’ün vefat ettiği 1938 yılları arasını kapsamaktadır. Modern biyolojinin doğuşu anlamına da gelen evrimin doğru algılanabilmesi açısından ortamın uygunluğunu tartışabilmek için Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye’sinde eğitim ve bilim alanındaki modernleşme çabaları ele alınmıştır. Bu hususta eğitim kurumlarının ayrıntılı analizinin yanında, hem kitlelere modern biyolojinin anlatılmasında hem de bir araştırma merkezi özelliği taşıması bakımından kritik öneme sahip doğa tarihi müzelerinin durumu da değerlendirilmiştir.

Darwin’in Türkiye’de nasıl algılandığını anlayabilmek için Darwin’e atıf yapan Osmanlı ve Cumhuriyet aydınlarının yazdığı kitaplar ve süreli yayınlarda çıkan makaleleri çalışmanın ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Algının ölçümesinde dolaylı kaynaklık teşkil etmesi bakımından da salnameler, nizamnameler, talimatnameler, eğitim raporları, ders kitapları ve arşiv belgeleri incelenmiştir.

Osmanlı ve Cumhuriyet aydınları Darwin’e yaklaşımlarına göre taraftarlar, karşıtlar ve tarafsızlar olarak üç grupta toplanmıştır. Bu yaklaşımlarda Darwin algısı

değerlendirilirken Darwin’in evrim kuramına dair bilgi kaynakları, yabancı kaynaklar ise söz konusu yabancı dile olan hakimiyetleri, kuramı ne kadar doğru anladıkları, taraftar ya da karşıt olma sebepleri göz önünde bulundurulmuştur.

Genel itibariyle Türkiye’de Darwin algısı ise Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerine ayrılmıştır. Önce her iki dönem kendi içerisinde, kendine has koşulları altında Darwin’in nasıl algılandığı anlatılmış, ardından Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin Darwin ve onun evrim kuramı ile olan ilişkisi karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Darwin, evrim, Osmanlı, Cumhuriyet, bilim

ABSTRACT

RECEPTION OF DARWIN IN TURKEY:

FROM TANZIMAT TO REPUBLIC

(1859-1938)

Cemil Ozan CEYHAN

Since Charles Darwin published his theory of evolution, in which he explained how living species emerged, a great revolution in the history of thought has been ignited. The realization that man was not created separately from other living species left serious effects on the whole world, not only in biology but also in almost every field from economy to politics, from art to philosophy. This study examines how Darwin and his theory of evolution were perceived from the late Ottoman to the early Republican periods of Turkey.

This study covers the years between 1859, when Darwin's "The Origin of Species" was published, and 1938, when Atatürk passed away. In order to discuss the suitability of the environment in terms of correctly perceiving evolution, which also means the birth of modern biology, modernization efforts in education and science in Ottoman and Republican Turkey are discussed. In this regard, besides the detailed analysis of educational institutions, the situation of natural history museums, which are of critical importance both in terms of explaining modern biology to the masses and as a research center, has also been evaluated.

In order to understand how Darwin was perceived in Turkey, the books written by Ottoman and Republican intellectuals who referred to Darwin and the articles published in periodicals constitute the main sources of the study. In terms of being an indirect source in the measurement of perception, yearbooks, regulations, instructions, education reports, textbooks and archive documents were examined.

According to their approaches to Darwin, Ottoman and Republican intellectuals were grouped into three groups: supporters, opponents and neutrals.

While evaluating Darwin's perception in these approaches, sources of information on Darwin's theory of evolution, foreign sources, their command of the foreign language, how well they understood the theory, and the reasons for their support or opposition were taken into consideration.

In general, the perception of Darwin in Turkey is divided into the Ottoman and Republican periods. First, how Darwin was perceived in both periods under their own unique conditions was explained. Then the relationship between Darwin and his theory of evolution in the Ottoman and Republican periods was examined comparatively.

Keywords: Darwin, evolution, Ottoman, Republic, science

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın kökenleri, 2009 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü'nde "Osmanlı'da Darwin ve Darwinizm Kitapları" başlıklı tezimle aldığım yüksek lisans dereceme kadar uzanıyor. Bu tez, orada ilk adımlarını attığım çalışmanın tamamlayıcısı olma iddiasını taşıyor.

İstanbul Teknik Üniversitesi, Moleküler Biyoloji ve Genetik Bölümü'nde aldığım lisans derecemin ardından Türkiye'de Darwin ve evrim kuramının tarihini incelemeye karar verdim. Darwin gibi insanlık tarihini derinden etkilemiş bir ismin Türkiye'ye nasıl girdiğini ve ne kadar anlaşılabilmiş olduğunu ölçmek için evrimsel biyoloji bilgisine sahip olmak gerektiğini düşünüyordum. Bu alana girme cesaretini göstermemde, alandaki diğer çalışmaların evrim ve temel biyoloji bilgisinden yoksun olduğunu farketmemin büyük etkisi oldu. Umarım bu iddianın altını hakkıyla doldurabilmişimdir. Henüz yüksek lisanstayken tanıştığım ve doktora tezim süresince her düştüğümde beni kaldıran değerli hocam Namık Sinan Turan'a, verdiği sonsuz destek ve gösterdiği anlayış için teşekkürü bir borç bilirim. Ondan yalnızca nasıl iyi bir akademisyen olunacağını değil aynı anda nasıl hem iyi bir hoca hem de iyi bir insan olunacağını öğrendim.

Henüz lisans eğitimim sırasında bana gerek alan değiştirmemde gerekse Osmanlıca öğrenmeme yardımcı olarak alana girmemde büyük emeği olan Cüneyd Okay'a teşekkür ederim. Aynı şekilde, acemi bir Osmanlıca öğrencisi olarak sorduğum en basit soruyu bile sabırla cevaplamaktan geri durmayan Orhan Okay'ı saygı ve şükranla anmak isterim. Lisans eğitimim sırasında tanıştığım ve yalnız bilim tarihi konusunda değil, hayatın insanı başbaşa bıraktığı en zor koşullarda da benden yardımını esirgemeyen Tuncay Zorlu'ya çok teşekkür ederim. Gerek doktora ders aşamasında kattıklarıyla gerek tez aşamasındaki yorumlarıyla gerekse dostluğuyla çok şey öğrendiğim Nuray Mert'e çok teşekkür ederim. Yine doktora döneminde aldığım dersler ve tez aşamasındaki yol göstericilikleri ve anlayışları için Burak Samih Gülboy ve Hilal Akgül'e teşekkürlerimi sunarım.

Bu süreçte varlıklarıyla benden dostluklarını esirgemeyen Timuçin Avşar, Fatma Gözde Çilingir, Gözde Eskici, Şükriye Çelikkol, İrep Gözen, Mustafa İnce,

Banu Eryılmaz, Fatih Karagülle, Damla Dönmez, Samet Yenice, Yakup Deniz Kahraman, Aykut Sancaktar, Güntaç Zorlu, Kemal Varol, Yusuf Kırmızı, Mustafa Atalay, Eren Öztemel, Kerem Can Tuna, Murat Deniz Kaya, Onur Berk Arslanoğlu, Çağdaş Çırpan, Selçuk Murat Güner, Murat Karakaş, Ayçin Civan, Begüm Şentürk, Erkin Karataş, Bora Tar ve Burcu Somer'e ayrı ayrı teşekkürü bir borç bilirim.

Hasîrîzade Elif Efendi'nin Darwin reddiyesine ulaşmamda büyük katkısı olan Ali Gözeller ve Masum Şenburç'a, eseri incelememedeki yardımları için Mehmet Arıkan ve Murat Çelik'e teşekkür ederim.

Çalışmanın kaynaklarına ulaşmamda İBB Atatürk Kitaplığı, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Koleksiyonu, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Tokyo Yabancı Diller Üniversitesi, İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi, Marmara Kütüphanesi Nadir Eserler Koleksiyonu, TBMM Kütüphanesi, Osmanlı Arşivi, Milli Kütüphane, Ankara Üniversitesi Kütüphanesi Gazete Koleksiyonu, İstanbul Teknik Üniversitesi Kütüphanesi, Boğaziçi Kütüphanesi, Koç Üniversitesi Kütüphanesi ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi çalışanlarına teşekkür ederim.

İTÜ'deki asistanlık görevimin ardından birlikte çalışmaktan büyük keyif aldığım ve tez boyunca bana her türlü desteği veren Barış Malkoç, Kürşat Aker ve özellikle Berkin Malkoç'a çok teşekkür ederim. Onların desteği olmasaydı bu tezin tamamlanması çok zorlaşacaktı.

Tez yazımının en sancılı kısımlarında yanımda olan, sevgisi ve desteğiyle bana güç veren Elif Güneş Yıldırım'a ve bu süreçte masada benimle birlikte sürece şahitlik eden kedi dostlarımız Cesur, Leyla ve Duman'a sevgi ve şükranlarımı sunarım.

Hayat insana her zaman adil davranmayabiliyor. Böyle anlarda insanın yanında olduğuna emin olduğu için her an huzurlu olduğu kişilerin varlığı çok kıymetli. Teyzem Serap Engin'e hayata gözümü açtığım ilk andan itibaren bana olan inancı ve desteğini hiç eksik etmediği için çok teşekkür ederim.

Artık neredeyse hatırlayamadığım kadar uzak bir geçmişte kaybettiğim babamın ardından beni tek başına, benim bugün hayal bile edemediğim bir özveri ve çabayla büyüten annem Mevhibe Ceyhan'a varlığı için teşekkür ederim. Bütün

eksikleri ve muhtemel yanlışlarına rağmen bitirmekten huzur duyduğum bu tezi anneme armağan ediyorum.

Cemil Ozan CEYHAN

İSTANBUL, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ…..…………………………………………………………………….ii
ABSTRACT iv
ÖNSÖZ... vi
GİRİŞ………………………………………………………………..1

BİRİNCİ BÖLÜM

CHARLES ROBERT DARWIN'İN HAYATI VE ÇALIŞMALARI

1.1 İlk Yılları 6
1.2 Eğitim Hayatı..9
1.3 Beagle Yolculuğu 12
1.4 Beagle Sonrası Türlerin Kökeni'ne Kadar 15
1.5 Türlerin Kökeni ve Sonrası...18
1.6 Sosyal Darwinizm 24
1.7 Sonuç..27
1.8 Dünya'da Darwin'in Algılanması 30
1.8.1 İrlanda 30
1.8.2 Almanya 31
1.8.3 Arap Dünyası...34
1.8.4 Fransa 41
1.8.5 Rusya...45

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E MODERNLEŞME: BİLİM VE EĞİTİM

2.1 Modernleşme Çabalarında Bilim ve Eğitim 48
2.2 Modern Eğitim Kurumları 54
2.2.1 Sıbyan Mektepleri:..55
2.2.2 Rüşdiyeler: 57
2.2.3 İdadîler: 59
2.2.4 Sultanîler:..62
2.2.5 Mekâtib-i Âliye ve Darülfünun:...65
2.3 Meşrutiyet Sonrasında Darülfünun ve Yüksek Öğretim 81
2.4 Cumhuriyet Döneminde Darülfünun ve Yüksek Öğretim............85

2.5 Türkiye'de Doğa Bilimleri 87

2.5.1 Botanik....87

2.5.2 Zooloji....89

2.5.3 Jeoloji....92

2.6 Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Doğa Tarihi Müzeleri....93

2.7 Sonuç....98

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
OSMANLI'DA DARWIN

3.1 Darwin Taraftarları: 101

3.1.1 Ahmed Midhat: 101

3.1.2 K. Oğuz: 109

3.1.3 Nâbizâde Nâzım: 109

3.1.4 Hoca Tahsin: 110

3.1.5 Şemseddin Sami: 111

3.1.6 Ahmed Râsim: 118

3.1.7 Abdullah Cevdet: 120

3.1.8 Hüseyin Cahit: 123

3.1.9 Besim Ömer Paşa: 124

3.1.10 Ahmed Şuayb: 126

3.1.11 İsmail Hakkı: 127

3.1.12 Baha Tevfik: 132

3.1.13 Ahmed Nebil: 137

3.1.14 Memduh Süleyman: 140

3.1.15 Şerafeddin Mağmumi: 145

3.1.16 Rıza Tevfik: 147

3.1.17 Âsaf Nefî: 149

3.1.18 Krikor Zohrab: 151

3.1.19 Bediî Nuri: 151

3.1.20 Celal Nuri: 152

3.1.21 Mustafa Sâtı el Husrî: 155

3.1.22 Mehmed Câvid: 157

3.1.23 *Doktor Nami:* 158
3.1.24 *M(im). A(yın).:* 159
3.1.25 *Haydar Rifat:* 160
3.1.26 *Cevat Abdi:* 161
3.1.27 *Subhi Edhem:* 162
3.1.28 *Edhem Necdet:* 183
3.1.29 *Artin Boşgezenyan:* 197
3.1.30 *Cemi Sıdkı Zehâvî:* 200
3.1.31 *Yahya Halid:* 203
3.1.32 *Boris Zarnick:* 204
3.1.33 *Osman Şerafeddin:* 205
3.1.34 *Osman Nuri:* 206
3.1.35 *Necmeddin Sadık:* 209
3.1.36 *Tevfik Fikret:* 211
3.1.37 *Cafer Tayyar:* 213
3.2 Darwin Karşıtları: 214
3.2.1 *Ali Sedad:* 214
3.2.2 *Miralay Hüseyin Remzi:* 221
3.2.3 *Celâl:* 224
3.2.4 *Ferîd Vecdî:* 225
3.2.5 *A(yın). Süleyman* 226
3.2.6 *Filibeli Ahmed Hilmi:* 228
3.2.7 *Seyyid Muhammed Tevfik:* 232
3.2.8 *Ruscuklu Ömer Faruki:* 234
3.2.9 *Aksekili Ahmed Hamdi:* 235
3.2.10 *Köprülüzade Mehmed Fuad:* 238
3.2.11 *Aliçezade Harun:* 240
3.2.12 *Mehmet Emin:* 241
3.2.13 *Mustafa Şekib:* 242
3.3 Tarafsızlar: 244
3.3.1 *M. Memduh:* 245
3.3.2 *Hâkî:* 246

3.3.3 A(yın). Fahri: ... 247
3.3.4 Cenab Şehabettin: ... 247
3.3.5 Ahmet Kemal: ... 248
3.3.6 Mahmud Sadık: ... 249
3.3.7 Derviş Vahdetî: ... 250
3.3.8 Babanzade İsmail Hakkı: ... 251
3.3.9 Ömer Seyfettin: ... 252
3.4 Sonuç ... 256

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET TÜRKİYE'SİNDE DARWIN

4.1 Darwin Taraftarları: ... 260
4.1.1 Mustafa Rahmi ... 260
4.1.2 Hüseyin Avni ... 262
4.1.3 Abdülfeyyaz Tevfik: ... 263
4.1.4 Türkiye'de Maymun Davası'nın Yansımaları ... 265
4.1.5 Atatürk ve Evrim ... 276
4.1.6 Hüseyin Rahmi: ... 279
4.1.7 Sadri Maksudi: ... 283
4.1.8 Hasan Âli ... 286
4.1.9 Hans Reichenbach ... 288
4.1.10 İbrahim Alaeddin ... 289
4.1.11 Galip Ata ... 291
4.1.12 Abdullah Cevdet ... 295
4.1.13 İbrahim Temo ... 295
4.1.14 Doktor McAuliffe ... 297
4.1.15 Tevfik Ali: ... 297
4.1.16 Ders Kitapları ... 298
4.1.17 Raymond Hovasse: ... 301
4.1.18 Hilmi Adnan Malik ... 302
4.2 Darwin Karşıtları: ... 304
4.2.1 Ömer Nasuhi ... 304

4.2.2 Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi 308
4.2.3 Mehmed Ali Aynî 316
4.2.4 Mehmed Emin Feyzî: 319
4.2.5 Mehmed Şemseddin 320
4.2.6 İbrahim Aşki 322
4.2.7 Abdullah Dehlevî 324
4.2.8 İsmail Fennî 325
4.2.9 Mehmet İzzet: 330
4.2.10 İzmirli İsmail Hakkı 334
4.2.11 Mustafa Şekib 337
4.3 Tarafsızlar: 339
4.3.1 Mehmed Ali Tevfik 339
4.3.2 Lucien Lévy-Bruhl: 341
4.3.3 İsmail Hami Danişmend 341
4.3.4 Ağaoğlu Ahmet 342
SONUÇ 344
Resimler: 349
KAYNAKÇA 364
EKLER 410
ÖZGEÇMİŞ 429

GİRİŞ

Bilim ve düşünce tarihinde iki büyük devrimden sözedilebilir. Birincisi; Dünya'nın, evrenin ve Güneş sisteminin merkezi olmadığını anlamamızı sağlayan Kopernik Devrimi. İkincisi ise insanın, doğanın ve canlılığın merkezi değil, birbirlerinden değişerek türeyen canlılar dünyasının doğal bir parçası olduğunu gösteren Darwin Devrimi. Ortaya koyduğu evrim kuramıyla yalnız modern biyolojinin kurucusu olmakla kalmayıp her alanda büyük dönüşümlere yol açan Charles Darwin, dünyanın hemen her köşesinde insanları etkilemiştir. Bu etkilenmeden Türkiye aydınları da payını almıştır.

Çalışmanın amacı Darwin'in, evrim kuramının esaslarını açıkladığı "Türlerin Kökeni" adlı eserinin yayınlandığı 1859 yılına denk gelen Tanzimat döneminden, Atatürk'ün ölümüyle sona eren erken Cumhuriyet dönemi Türkiyesi'nde nasıl algılandığını tespit etmektir. Çalışmanın sınırının Atatürk'ün hayatını kaybettiği 1938 yılı olarak belirlenmesinde, Atatürk döneminin erken Cumhuriyet'e şekil veren özgün şartları esas alınmıştır. Ayrıca 1938'in hemen ardından İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve ülkenin yalnız bilimsel açıdan değil, ekonomik ve siyasal açıdan da başka bir düzene geçmesi itibarıyla da çalışmanın sınırının oluşturulmasında etkili olmuştur.

Literatürde Uzak Doğu'dan Arap dünyasına, Avrupa'dan Amerika'ya kadar pek çok farklı ülkede Darwin'in bıraktığı izler incelenmiş ancak Osmanlı ve Türkiye coğrafyasındaki etkileri kısmî çalışmalar dışında detaylı olarak ele alınmamıştır. Bu çalışma ile Dünya'da Darwin'in algılanmasına dair zincirin eksik halkası da tamamlanmış olacaktır.

Çalışmada öncelikle Darwin'in hayat hikayesi, onu evrim kuramına doğru hazırlayan eğitim hayatı, *Beagle* adlı gemiyle çıktığı dünya seyahati ve yaşadığı dönemki İngiltere toplumunun etkileri incelenmiştir. Bu sayede Darwin'i ortaya çıkaran kurumlar, olaylar, kişiler ve ortam şartlarıyla Türkiye'deki şartlar karşılaştırılabilecek ve Darwin'in anlaşılmasında Türkiye'nin koşullarının ne derece etkili ve müsait olduğunu tartışılacaktır. Bu bölüm aynı zamanda Türkçe literatürde yer almayan önemli ayrıntılarıyla birlikte özgün bir Darwin biyografisi olma iddiası da taşımaktadır.

Ardından Darwin'in evrim kuramını ilan ettiği Türlerin Kökeni'nden sonra İngiltere başta olmak üzere farklı ülkelerde yarattığı etki, kimler tarafından ve nasıl algılandığı ele alınacaktır. Darwin algısına örnek olarak seçilen ülkelerden İrlanda, Britanya'nın parçası olmakla birlikte İngiltere dışında Darwin'in etkilerinin ilk görüldüğü yer olması bakımından önemlidir. Almanya ve Fransa, Osmanlı modernleşmesinde aydınların etkilendikleri model ülkeler olmaları bakımından seçilmiştir. Arap Dünyası'nda Darwin'in etkileri, Osmanlı Devleti içerisinde yer alan ancak farklı entelektüel kaynaklardan beslenen müslüman toplum örneklerini barındırması sebebiyle alınmıştır. Rusya ise modernleşme serüveni Osmanlı ile benzerlikler taşıdığı için Darwin algısı konusunda faydalı bir karşılaştırma referansı olarak görülmüştür.

Modern biyolojinin kurucusu olması sebebiyle Darwin'in Osmanlı'daki algısının izleri yine ancak eğitim ve bilim alanındaki modernleşme çabaları çerçevesinde anlaşılabilir. Evrimsel biyoloji gibi yeni bilimleri doğru anlayabilecek insanların yetişmesi, modern eğitim kurumlarının başarısı oranında mümkündür. Bu açıdan öncelikle Tanzimat'tan itibaren Türkiye'deki bilim ve eğitim kurumlarındaki modernleşme ve yenilik faaliyetleri incelenmiştir. Yeni kurulan ilk ve orta seviye okullar, ileride kurulacak yüksek öğretim kurumlarına öğrenci yetiştirmede kritik bir konuma sahiptir. On dokuzuncu yüzyıl boyunca çeşitli çabalarla açılmaya çalışılan ancak istenen etkinliği ancak Meşrutiyet sonrasında gösterebilen yüksek öğretim kurumu Darülfünun'un incelenmesi, çalışmanın en önemli bölümlerinden biridir.

Darwin'in evrim kuramının anlaşılabilmesi ancak modern bir doğa bilimleri eğitimi sayesinde mümkün olabilir. Çalışmada Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'deki yüksek öğretim faaliyetleri doğa bilimleri özelinde ele alınmış, gerek eğitim gerekse doğa bilimleri alanında üretilen akademik bilginin seviyesi tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, evrimi anlamakta önemli yer tutan canlı türlerin arasındaki akrabalık ilişkisinin doğal ortamı dışında en iyi gözlemlenebildiği mekan olan doğa tarihi müzelerinin Türkiye'deki serüveni de yapılan son çalışmalar ve bulgular ışında incelenmiştir.

Osmanlı ve Cumhuriyet aydınlarındaki Darwin algısının izini sürdüğümüz başlıca kaynaklar, süreli yayınlardaki makaleler ve kaleme alınan ya da tercüme edilen

kitaplardır. Bunun dışında devletin Darwin ile ilgili tutumunu gösteren salnameler, nizamnameler ve talimatnamelerin yanında eğitim raporları, ders kitapları ve arşiv belgeleri de çalışmanın kaynakları arasındadır. Kaynaklarda belirtilen Hicri ve Rumi tarihlerin çevirilmesi için Türk Tarih Kurumu'nun Tarih Çevirme Kılavuzu kullanılmıştır.

Darwin'den bahseden eserlerin tespit edilmesinde, Osmanlı Türkçesi eserler içinde tam metin arama yapmayı sağlayan *Muteferriqa* programından da yararlanılmıştır.

Çalışmada Darwin algısının izlerini taşıyan mümkün olduğunca çok kişiye, esere ve örneğe yer verilmeye çalışılmıştır. Darwin'e yapılan her bir atıf, hem bağlamıyla birlikte anlaşılabilmesi için hem de başta evrim ile ilgili olanlar olmak üzere kullanılan orijinal kelime ve kavramların çeşitliliğini yansıtabilmek amacıyla, yer aldığı metinle birlikte alıntı halinde paylaşılmıştır. Osmanlı Türkçesi metinlerde yabancı isimlerin yazılışları farklılık gösterebildiğinden, ilgili alıntılarda Darwin'in transkripsiyonuna da özel olarak yer verilmiştir. Böylelikle, Osmanlıca eserlerde tam metin kelime araması tekniklerinin de gelişmesiyle, bundan sonraki Darwin çalışmaları için de zemin teşkil etmesi amaçlanmıştır.

Eserlerinde Darwin'e yer veren isimler, ona ve evrim kuramına yaklaşımlarına göre Darwin taraftarları, karşıtları ve tarafsızlar olarak üç gruba ayrılmıştır. Her bir gruptaki isimlerin neden Darwin taraftarı ya da karşıtı olduğu irdelenmeye çalışılmış, pozisyonlarından bağımsız olarak evrim kuramını ne kadar doğru anladıkları da değerlendirilmiştir. Darwin'den önce ve en az onun kadar etki yaratan bir diğer evrim kuramcısı Lamarck'ın aydınlar üzerinde bıraktığı etki ve iki kuramın farklılıkları da yukarıda belirtilen değerlendirmede kullanılan kriterlerdendir. Darwin'i tarafsız şekilde ele alanlar ise olumlu ya da olumsuz bir değer yargısı ifade etmeden Darwin'e eserlerinde yer veren isimlerdir. Tarafsızlar grubu aynı zamanda Darwin'in popüler bir figür olarak ne kadar farklı alana nüfuz ettiğini göstermesi bakımından da önemlidir.

Türkiye'deki Darwin algısını Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi şeklinde iki ayrı bölümde alınmasının sebebi, rejim değişikliğinin Darwin algısına olan etkisini

ölçmektir. Evrim kuramının, İslâm inancının geleneksel yaratılış anlatısı ile çelişiyor olması, Darwin karşıtlarının temel motivasyonunu oluşturduğu görülmektedir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte en önemli değişimin dinin devlet yönetimindeki etkisinin giderek azalması olduğu kabul edilirse, iki dönem arasında gözlemlenebilir bir fark olması beklenir. Cumhuriyet'in kurucu cumhurbaşkanı Atatürk'ün evrimi kabul etmesi, ders kitaplarında dinî anlatının yerini bilimsel anlatıya bırakması yönündeki çabalarıyla birlikte ele alındığında Cumhuriyet'in açık farkla daha Darwin taraftarı konumda yer aldığı olduğu görülür.

Darwin taraftarlarında da karşıtlarında da büyük oranda ortak olan özellik, evrim kuramını tam anlamamış olmaları ve taraftar olanların bile çoğunlukla Lamarck'ın kuramıyla Darwin'inkini karıştırmalarıdır. On dokuzuncu yüzyılda düzenli modern üniversite eğitiminin bulunmaması, yirminci yüzyılın Osmanlı için son on yılının da savaşlarla geçmesi sebebiyle Osmanlı aydınlarının evrim konusunda doğru bilgiye sahip olmamaları anlaşılabilir. Evrim hakkındaki bilgi kaynakları çoğunlukla yurt dışında bulunanlardan edinilen ikincil bilgiler veya Türkiye'ye getirilen yabancı bilim ya da popüler bilim kitaplarına dayanır. Türkiye'de evrimsel biyoloji üzerine bilgi üretimi olmadığı için evrim hakkında birinci elden çıkmış kaynaklara da çok rastalayamıyoruz. Yabancı kaynaklardan edinilen bilgiler ise kaynakların seçimi ve güvenilirlikleri yanında, bilgiyi aktaran kişilerin yabancı dil bilgisini de sorgulamayı gerektirmektedir. Özellikle bazı kavramlarda yaşanan karmaşanın kaynağının evrim gibi, biyoloji alanında uzmanlık gerektiren bir alana özel yüksek seviye dil bilgisinin eksik olması ile açıklanabilir.

Osmanlı'nın son yıllarındaki savaşlarda yaşanan yenilgiler, evrimin çarpıtılmış bir yorumu olan "en güçlü olanın hayatta kalması" görüşüyle birlikte ele alınmış ve Darwin taraftarlarını bu yorum üzerinden etkilemiştir. Yirminci yüzyıl başında tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı'da da popülerlik kazanan sosyal Darwinizm görüşü de bu etkinin dayanaklarından biridir. Evrim tartışması, ilericilik-gericilik, bilim-din gibi çatışmalar için de bir cephe oluşturduğundan, evrimin biyolojisini tam anlamasalar bile Darwin taraftarları evrim lehine bir pozisyon almışlardır. Aynı şekilde Darwin karşıtları da biyoloji bilgisinden mahrum olmalarına rağmen inanç kaynaklı bir refleks

ile evrim karşıtlığını tercih etmişlerdir. Bu dönemde bazı Darwin taraftarları, dinî eleştirilerden korunmak için din ve evrimi uyuşturacak formüller aramışlardır.

Cumhuriyet döneminde yaşanan politik dönüşümün yanında yüksek öğretimde yaşanan reformlar, yalnız doğa bilimlerinde değil felsefede de evrim taraftarı bir pozisyonu mümkün kılmıştır. Darwin'in evrim kuramı üzerine yürütülen bilimsel tartışmaların dünya bilim camiası açısından da 1920'lerden itibaren sona ermesi, bu pozisyonu desteklemiştir. Gerek bilimsel gerek politik gelişmeler, Darwin karşıtlarındaki evrim aleyhtarlığının yerini, inancı yeniden yorumlamak suretiyle evrim fikrine yakınlaştırma çabalarına bırakmaya başladığını görüyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

CHARLES ROBERT DARWIN'İN HAYATI VE ÇALIŞMALARI

Bu bölümde Charles Robert Darwin'in hayatını çeşitli bölümlere ayırarak incelemeye çalışacağız. Darwin'in[1] hayatı şu dört ana başlıkta ele alınabilir; Darwin'in ilk yılları (1809 – 1831), Beagle yolculuğu (1831 – 1835), Beagle sonrası Türlerin Kökeni'ne kadar (1835 – 1859), Türlerin Kökeni ve sonrası (1859 – 1882). Bu sayede Darwin'i hazırlayan ve ortaya çıkaran koşullar ve yayınladığı eserler daha iyi anlaşılabilecek, çalışmanın sorularına aranacak cevaplar için bir temel oluşturulmaya çalışılacaktır.

1.1 İlk Yılları

Charles Darwin 12 Şubat 1809 tarihinde İngiltere'nin Shrewsbury kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası, doktor Robert Warring Darwin (1766 – 1848) annesi ünlü Wedgwood ailesinden Susannah Darwin'dir (1765 – 1817). Darwin'in düşünce dünyasını daha iyi anlayabilmek için mensubu olduğu aileyi tanımakla başlamak gerekir. Baba tarafından dedesi Erasmus Darwin (1731 – 1802) doğa felsefesi ile ilgilenen bir doktor ve şairdi. Doktorluktaki başarısı ona hem şöhret hem de önemli bir servet kazandırdı. Fakirleri ücretsiz tedavi eden ve onlara yardımlarda bulunan biriydi.[2] Erasmus Darwin, 1794 ve 1796 yıllarında iki cilt halinde yayınladığı *Zoonomia*[3] adlı tıp eserinde türlerin dönüşümü ve yeni bir doğa anlayışı üzerinde duruyordu. *Zoonomia*'da, Lamarck'ın evrim görüşüne çok benzeyen bir "kazanılmış özelliklerin yeni nesle aktarılması" görüşünün altını çizmekteydi.[4] Bu görüş Charles

---

[1] Aksi belirtilmediği sürece "Darwin" ismi Charles Robert Darwin'i ifade etmektedir.
[2] Tim M. Berra, **Charles Darwin: The Concise Story of an Extraordinary Man,** The John Hopkins University Press, 2009, s. 2
[3] Erasmus Darwin, **Zoonomia; or the Laws of Organic Life,** J. Johnson, Londra, 1794-76
[4] "*all animals undergo perpetual transformations; which are in part produced by their own exertions in consequence of their desires and aversions of their pleasures and their pains, or of irritations, or of associations; and many of these acquired forms or propensities are transmitted to their posterity.*" (**Zoonomia,** Vol. 1, s. 502-503)

Darwin'in daha sonra geliştireceği evrim kuramı için de bir temel teşkil etmektedir, ki Türlerin Kökeni'nin altıncı baskısında dedesinin bu katkısına atıf yapmaktadır.[5]

Erasmus Darwin'in yakın arkadaşı ve Charles Darwin'in annesinin babası olan Josiah Wedgwood (1730 – 1795) da dönemin önde gelen isimlerinden biriydi. Adını Etrüsk boyama tekniklerinden alan *Etruria* isminde (bu ismi Erasmus Darwin koymuştu)[6] bir çömlek fabrikası olan Josiah Wedgwood, kimya ile de ilgilenmiş ve yeni gelişmeleri fabrikasına taşımaya çalışmıştı. Öyle ki, James Watt'ın geliştirdiği buhar makinasını fabrikasında uygulamaya alan ilk yatırımcılardan biri olmuştu. [7]

Erasmus Darwin, aralarında buhar makinasının mucidi James Watt (1736 – 1819), seramikçi iş adamı Josiah Wedgwood, ünlü botanikçi William Withering (1741 – 1799) gibi isimlerin de olduğu Birmingham Ay Topluluğu'nun [*Lunar Society of Birmingham*] da kurucularındandır.[8] Bu topluluğun; fizikçi ve Amerika Birleşik Devletleri'nin kurucu babalarından olan Benjamin Franklin (1706 – 1790) ve modern jeolojinin kurucusu James Hutton (1726 – 1797) gibi önemli ziyaretçileri ve tartışmalara mektupla katılan isimleri de olmuştur.

Erasmus Darwin ve Josiah Wedgwood başta olmak üzere, Ay Topluluğu üyeleri, kölelik karşıtlığı, din alanında özgürlükler, Fransız devrimi, Amerika'nın bağımsızlığı gibi pek çok konuda çağının ötesinde özgürlükçü düşünceleriyle de toplumda önemli bir rol oynamışlardır. Erasmus Darwin ateistti, Josiah Wedgwood ise inançlıydı ancak Hıristiyanlığın daha akılcı bir kolu olan; teslis inancını, İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğunu reddeden Üniteryen Kilisesi'ne bağlıydı. Erasmus, Josiah'ın bu inançlarını "Düşmekte olan bir Hıristiyan'ı tutmaya yarayan kuştüyü bir yatak" olarak tanımlıyordu.[9]

---

[5] Charles Darwin, **On the Origin of Species,** John Murray, Londra, 1876, s. xiv
("*It is curious how largely my grandfather, Dr. Erasmus Darwin, anticipated the views and erroneous grounds of opinion of Lamarck in his 'Zoonomia' (vol. i. pp. 500-510), published in 1794.*")
[6] Adrian Desmond, James Moore; **Charles Darwin: The Life of a Tormented Evolutionist,** W. W. Norton & Company, 1994, s. 7-8
[7] John Thomas, "Josiah Wedgwood as a Pioneer of Steam Power in the Pottery Industry", **Transactions of the Newcomen Society,** Cilt: 17, Sayı: 1, 1936, s. 13
[8] Michael Ruse, **Charles Darwin,** Blacwell Publishing, 2008, s. 1
[9] Desmond, **Darwin: The Life,** s. 5

Bu iki arkadaşın çocukları Robert Waring Darwin (1766 – 1848) ve Susannah Wedgwood (1765 – 1817), 1795 yılında evlenmiş ve uzun süre devam edecek olan Darwin-Wedgwood ailesinin ilk temelini atmışlardı. Charles Darwin, Robert ve Susannah çiftinin beşinci çocuğu olarak dünyaya gelecekti.

Josiah Wedgwood öldüğünde, kızı Susannah'ya büyük bir servet miras bırakmıştı. Robert Darwin de babasının referansı ve yönlendirmeleriyle, yine babası gibi döneminin en meşhur doktorlarından biri olmuştu. İleride Darwin'in de hayata gözlerini açacağı Shrewsbury'ye yerleştiler. Bu iki büyük servet sahibi ailenin birleşmesi, ileride Darwin'in rahat bir hayat sürmesinin de zeminini oluşturacaktı.

Darwin dünyaya geldiğinde İngiltere, Fransa ile savaş halindeydi ve Fransız İhtilali'nin etkilerinin yayılması korkusu hâlen sürüyordu. Robert Darwin, babasının ateistlikle ilişkilendirilen mirasının yıkıcı etkilerinden ailesini koruyabilmek için adımlarını daha dikkatli atmaya çalışmış ve Charles Darwin'i, St. Chad Anglikan Kilisesi'nde vaftiz ettirmişti. Susannah ise aile geleneğini devam ettirme niyetindeydi ve Pazar günleri çocuklarını Üniteryen Kilisesi'ne götürmeye devam etmişti. [10]

Darwin henüz 7 yaşındayken annesini kaybetti ve babası bu olayın ardından giderek daha katı bir insan haline geldi. Charles'ı Shrewsbury'deki yatılı okula kaydettirdi. Darwin haftasonları, eve çok yakın olan bu okuldan yürüyerek dönüyordu. Bu yürüyüşlerinde böcek topluyor, eve döndüğünde de abisi Erasmus (Ras) ile birlikte kimya deneyleri yapıyordu. Kimyaya olan bu aşırı düşkünlüğü sebebiyle okulda arkadaşları ona “Gaz” lakabını takmıştı. [11]

Bu dönem onun bilimsel düşünce dünyasının gelişmesinde önemli bir rol oynayacaktı. Kardeşiyle birlikte kimya üzerine oynadıkları eğlenceli oyunlar onun bilimsel merakını giderek daha da artırıyor, böcek koleksiyonu hobisi sayesinde doğa görüşü gelişiyordu.

---

[10] Desmond, **Darwin: The Life,** s. 12
[11] Berra, , **Charles Darwin,** s. 6

Koleksiyonculuk, on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinin en popüler hobilerinden biriydi. Pearce'ın "seçilmiş nesneleri ayırma ve bir araya getirme"[12] olarak tanımladığı koleksiyonculuk, o dönemki Britanya ulusal kimliğinin de belirleyici unsurlarından biri olmuştu.[13] Özellikle canlı nesneler üzerine yürütülen koleksiyon faaliyeti, insanların doğaya daha önce bakmadıkları bir noktadan bakmalarını sağlıyordu. Böceklerden, eğrelti otlarına, kelebeklerden, deniz kabuklularına kadar pek çok farklı koleksiyon, canlıların birbirleri ile olan benzerlik ve farklılıklarının görülmesine, bu da aralarındaki ilişkinin sorgulanmasına yol açıyordu. Darwin'in evrim görüşünü oluşturan kaynaklardan bir tanesi de çocukluğundan itibaren devam ettirdiği bu koleksiyon sevgisidir.

Darwin'in içinde bulunduğu aile ortamı da özgür düşünce tarzının gelişmesine katkıda bulunmuştu. Darwin – Wedgwood ailesi, liberal *Whig*'lerin seçme ve seçilme haklarının genişletilmesi, rekabetin yaygınlaştırılması, kilise karşıtlarının, yahudi ve katoliklerin de devlet kurumlarında görev alabilmeleri, köleliğin kaldırılması gibi siyasî pozisyonların taraftarı olmuştu.[14]

1.2 Eğitim Hayatı

1825 yılında babası Darwin'i Edinburgh Üniversitesi'nde abisi Ras'ın yanına, tıp okumaya gönderdi. Doktor bir aileden geliyor olmasına karşın, devrin anestezi kullanılmadan gerçekleştirilen ameliyatları Darwin için dayanılmaz derecede kanlıydı. Bu onu giderek tıp eğitiminden uzaklaştırdı. Edinburgh'taki ikinci yılında, doğa tarihi meraklılarının bir araya geldiği Plinius Cemiyeti'ne [*Plinian Society*] üye oldu.[15] Öğrenciler tarafından kurulan bu cemiyete, arkadaşı William Greg ile birlikte kabul edilmişlerdi. Greg, Üniteryen bir okulda okumuş, yaygın Anglikan öğretinin aksine

---

[12] Susan M. Pearce, **On Collecting: An Investigation into Collecting in the European Tradition (Collecting Cultures),** Routledge, 1999, s. 3
[13] Michael William Hancock, "Boffin's Books and Darwin's Finches: Victorian Cultures of Collecting"**,** Kansas University, Department of English, Doktora Tezi, 2006, s. 2
[14] Desmond, **Darwin: The Life,** s. 24
[15] Jonathan Conlin, **Evolution and the Victorians: Science, Culture and Politics in Darwin's Britain,** Bloomsbury, 2014, s. 67

insanın, doğanın dışında olmadığını savunan, doğayı tümüyle fiziksel güçlerle açıklayan bir eğitimden geçmişti.[16]

Darwin, her ne kadar tıp eğitiminden hiç hoşlanmasa da Edinburgh'da onun görüşlerini etkileyen çok önemli insanlarla tanışmıştı. Bunların başında zoolog Robert Edmond Grant (1793 – 1874) gelmektedir. Plinius Cemiyeti'nin de üyesi olan Grant, Lamarck hayranı bir evrimciydi. Darwin, dönemin bu aykırı isminden yalnızca zoolojiyi değil aynı zamanda doğaya karşı nasıl bakılması gerektiğini de öğrenmiş, ilerleyen dostlukları ile birlikte onun yürüyüş arkadaşı olmuştu.[17] Darwin, deniz canlıları üzerine yaptıkları gözlemlerden pek çok not tutmuş, Grant bu notları daha sonra yaptığı bir yayında kullanmış ve Darwin'e teşekkür etmişti[18], bu Charles Darwin'in adının geçtiği ilk yayındı.[19] Kısa süre sonra Plinius Cemiyeti'nde deniz matları ve istiridyelerle ilgili bir sunum yaptı ve bu da onun bir topluluk önünde gerçekleştirdiği ilk sunumdu.[20] Grant onunla yalnızca bilgi paylaşımında bulunmakla kalmıyor, onu bilim dünyasının içine çekerek bilimsel yöntem üzerine de gelişmesini sağlıyordu.

Darwin'in doğa tarihi dersleri aldığı ve aynı zamanda Edinburgh Üniversitesi Doğa Tarihi Müzesi'nin başında bulunan Robert Jameson (1774 - 1854) da Lamarck'a övgüler düzen isimsiz bir makale yayınlamıştı.[21] Bu çalışma, modern anlamda "evrilme/*evolved*" kavramının ilk kullanıldığı makaleydi.[22]

Tıp eğitimi almaya gittiği Edinburgh'dan kazandığı en önemli yeteneklerden biri de hayvan doldurma (tahnitçilik / taksidermi) sanatıydı. Bu konuda ona ders veren, yine müzede çalışan Guyanalı eski bir köle olan John Edmonstone'du. Darwin ondan

---

[16] Desmond, **Darwin: The Life,** s. 32
[17] Desmond, **Darwin: The Life,** s. 34-35
[18] "*The merit of having first ascertained them to belong to that animal is due to my zealous young friend Mr Charles Darwin of Shrewsbury, who kindly presented me with specimens of the ova exhibiting the animal in different stages of maturity.*"
[19] Edmond Robert Grant, "Notice regarding the ova of the Pontobdella muricata, Lam", **Edinburgh Journal of Science**, Cilt: VII, Sayı: 1, 1827, s. 160-161.
[20] Desmond, **Darwin: The Life,** s. 38
[21] Robert Jameson, "Observations on the Nature and Importance of Geology", **Edinburgh New Philosophical Journal**, 1826, Cilt: I, s. 293 - 302.
[22] Desmond. **Darwin: The Life,** s. 40

yalnızca hayvan doldurmayı değil, Güney Amerika'ya dair de pek çok şey öğrenmişti.[23]

Tıp eğitimini devam ettiremeyeceğine karar veren Darwin, babasının yanına döndü. Oğlunun saygın bir meslek sahibi olmasını isteyen Robert Darwin, onu rahip olmak için gerekli eğitimi almaya ikna etti. Darwin'lerin ekonomik sıkıntıları yoktu ama babası için saygınlık her şeyden önemliydi. Darwin rahipliği seçerse hem ailesinin diğer üyeleri gibi toplumda itibarlı bir pozisyon sahibi olacak hem de pek çok başka rahip gibi doğayla ilgilenecek vakit bulabilecekti. Darwin çok dindar birisi olmasa da, ailenin diğer pek çok üyesinin mezun olduğu Cambridge Üniversitesi, Christ's College'a kaydoldu.[24] Her ne kadar Darwin, Cambridge'e rahip olmak için geldiyse de burada teoloji eğitimi almadı. Aldığı derece standart bir lisans derecesi olan "*Bachelor of Arts*" idi. Rahip olabilmesi için bunun üstüne bir de ilahiyat eğitimi alması gerekiyordu.[25] Buradaki eğitimi boyunca yalnızca ilahiyat dersleri değil, matematikten Latince'ye, felsefeden edebiyata kadar pek çok ders aldı.[26]

Cambridge'deki eğitimi sırasında onu etkileyen iki önemli isim oldu; botanik profesörü John Stevens Henslow (1796 – 1861) ve jeoloji profesörü Adam Sedgwick (1785 – 1873). Henslow, Darwin'in yalnızca hocası olmakla kalmamış, birlikte uzun yürüyüşler yaptıkları dostu da olmuştu. Öyle ki, arkadaşları arasında "Henslow'la yürüyen adam" olarak anılıyordu, daha sonra da Henslow onu ders asistanlığına getirmişti.[27]

---

[23] Stephen Asma, **Stuffed Animals and Pickled Heads: The Cultur and Evolution of Natural History Museums,** Oxford University Press, New York, 2001, s. 22

[24] Berra, **Charles Darwin**, s. 9

[25] John van Wyhe, **Charles Darwin in Cambridge: The Most Joyful Years,** World Scientific, Singapore, 2013 s. 26

[26] 1831 yılında Cambridge'de Bachelor of Arts derecesi için alınması gereken dersler:
"*Euclid's Elements, the Principles of Algebra, Plane and Spherical Trigonometry, Conic Sections, Mechanics, Hydrostatics, Optics, Astronomy, Fluxions, Newton's Principia, Increments, etc.*
Beausobre's Introduction, Doddridge's and Paley's Evidences, the Greek Testament, Butler's Analogy, Paley's Moral Philosophy, Locke's Essay and Duncan's Logic, Greek and Latin Classics."
(**The Cambridge University Calendar for the year 1831,** Printed by J. Smith, Printer to the University, Cambridge, 1831)

[27] David Norman, "Charles Darwin's Geology: The Root of His Philosophy of the Earth", **The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought,** ed. Michael Ruse, Cambridge University Press, New York, 2013, s. 49

Henslow, Darwin'e Alexander von Humboldt'un Güney Amerika seyahatini anlattığı eseri başta olmak üzere pek çok okuma tavsiyesi veriyor, bununla beraber onu Cambridge'in önemli bilim insanlarıyla da tanıştırıyordu.[28] Adam Sedgwick de bunlardan biriydi. Dönemin saygın jeologlarından biri olan Sedgwick'le birlikte Galler'e yaptığı bir keşif gezisine katıldı. Burada zaten meraklı olduğu jeoloji bilgisine pratik bilgiler de ekledi.

1827'de girdiği Cambridge'den 1831'de 178 kişilik sınıfın onuncusu olarak mezun oldu.[29] Eve döndüğünde hocası Henslow'dan bir mektup buldu. Kraliyet Donanması'ndan *HMS Beagle* adlı geminin kaptanı Robert Fitzroy (1805 – 1865) dünyayı turlayacak bir keşif gezisi için gemisinde bir doğa bilimci (*naturalist*) arıyordu. Bunun için Cambridge Üniversitesi'nde matematik profesörü olan George Peacock'a (1791 – 1858) ulaştı. Onun aklına ilk önce Henslow gelmişti ancak Henslow bu seyahat için Darwin'i uygun gördü.[30] [31]

Darwin'in bu seyahate çıkmasına babası karşı çıkıyordu fakat dayısı Josiah Wedgwood II (1769 – 1843) babasını ikna ederek Darwin'in bu yolculuğa katılmasının önündeki en büyük engeli kaldırmış oldu. Darwin, Henslow'a teklifi kabul ettiğini bildiren bir mektup yazdı ve hazırlıkların ardından 27 Aralık 1832 tarihinde içinde Darwin'in de bulunduğu *HMS Beagle*, Plymouth Limanı'ndan hareket ederek yolculuğuna başladı.

1.3 Beagle Yolculuğu

İki yıl olması planlanan seyahat beş yıl sürdü. 2 Ekim 1836'da sonlanan seyahatin durakları şunlardı: Yeşil Burun (Cape Verde) Adaları (Ocak 1832), Brezilya (Nisan - Temmuz 1832), Montevideo ve Buenos Aires (Temmuz – Kasım 1832), Ateş Toprakları (Tierra del Fuego) ve Boynuz Burnu (Cape Horn) (Aralık 1832 – Ocak

---

[28] Berra, **Charles Darwin,** s. 12
[29] a.g.e
[30] Wyhe, **Darwin in Cambridge,** s. 104
[31] Darwin'in gemiye bir doğa bilimci olarak değil, bir rahip ya da eşlik eden bir beyefendi (*gentleman companion*) olarak girdiği yönündeki tartışmalar üzerine bkz: John van Wyhe, *"My appointment received the sanction of the Admiralty": Why Charles Darwin really was the naturalist on HMS Beagle,* **Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences,** Cilt: 44, No: XLIV, 2013, s. 316–326.

1833, Şubat 1834), Falkland Adaları (Mart – Nisan 1833, Mart – Nisan 1834), Patagonya (Nisan 1833 – Ocak 1834), Güney Amerika'nın batı kıyısı (Chiloé, Vaparaiso, Lima: Haziran 1834 – Temmuz 1835), Galapagos Adaları (Eylül – Ekim 1835), Tahiti (Kasım 1835), Yeni Zelanda (Aralık 1835), Avustralya (Sidney, Ocak 1836; Tazmanya, Şubat; Kral George Boğazı, Mart), Cocos Adaları (Nisan 1836), Mauritius (Nisan - Mayıs 1836), Cape Town (Mayıs – Haziran 1836), Saint Helena ve Ascension (Temmuz 1836).[32]

Darwin'in katıldığı sefer, Beagle'ın ikinci yolculuğuydu. İlk yolculukta Kaptan FitzRoy, Arjantin'in güney ucunda bir adalar topluluğu olan Tierra del Fuego'dan dört tane yerliyi İngiltere'ye getirmiş, onlara İngilizce ve Hıristiyanlık eğitimi verip tekrar Tierra del Fuego'ya bırakarak, kendi halklarına Hıristiyanlık'ı yaymalarını amaçlamıştı. Fuegolulardan biri çiçek aşısından hayatını kaybetmiş, diğer üçü bir rahiple birlikte Beagle'ın bu ikinci seferiyle Tierra del Fuego'ya bırakılmışlardı. Dokuz gün sonra Beagle tekrar bu kabileyi ziyaret ettiğinde, FitzRoy üçünün de eski kültürlerine geri döndüğünü, rahibin de kurtarılmaya muhtaç bir durumda olduğunu gördü. Deneyinin başarısız olduğunu görmek FitzRoy'u üzmüş ancak bu olay Darwin için çok ilginç bir deneyim olmuştu.[33]

Darwin, geminin kendisi için ayrılan bölümünde, mikroskobu ve topladığı numuneleri sakladığı kavanozları ile küçük bir araştırma odası kurdu. Beagle, durakladığı limanlarda harita düzenlemeleri ve jeofizik ölçümler yaparken, Darwin de bu bölgelerden canlı cansız örnekler topluyor, bunları başta Henslow olmak üzere pek çok bilim insanına göndererek görüş alışverişinde bulunuyordu.

Asistanı Syms Covington (1816 – 1861) ile birlikte Arjantin'de bulunan Punta Alta'da yaptıkları kazılarda pek çok fosil çıkarmışlardı. Bu fosillerin en çarpıcı yanı, o gün hâlâ yaşamakta olan canlılara çok benzeyen ancak onlardan çok daha büyük kemiklere sahip olmalarıydı.[34] Darwin, bulduğu fosillerle ilgili, karşılaştırmalı anatomi uzmanı Richard Owen (1804 – 1892) ile mektuplaşıyor ve onun fikirlerini

---

[32] Alan Moorehead, **Darwin ve Beagle Serüveni,** Çev. Nermin Arık, Tübitak Popüler Bilim Yayınları - Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s. i-iii
[33] Berra, **Charles Darwin**, s. 21-24
[34] Moorehead, **Darwin ve Beagle,** s. 58-59

alıyordu. Owen, "dinozor" terimini literatüre katmış, Britanya Müzesi'nde [*British Museum*] toplanan doğa örnekleri için ayrı bir yer oluşturulması fikriyle Londra Doğa Tarihi Müzesi'nin [*Natural History Museum, London*] kurulmasına da ön ayak olmuş, dönemin en saygın bilim insanlarından biriydi. Darwin'in Owen'la olan arkadaşlığı Türlerin Kökeni'nin yayınlanmasından sonra bozulmaya başladı. Owen, doğada bir evrim olduğunu kabul etmekle birlikte Darwin'in kuramını evrimdeki Yaratıcı gücün etkisini göz ardı etmesi yüzünden eleştiriyordu.[35]

Güney Amerika sahillerini dolaştıktan sonra, Darwin'in ileride kuramını oluşturmasında en önemli rolü oynayacak olan Galapagos takım adalarına ulaştılar. Burada çeşitli canlılar üzerine yaptığı gözlemler ve aldığı örnekler, kafasında yeni soruların açılmasına sebep oldu. Farklı bitki örtüsüne sahip farklı adalardaki canlıların bu yapıya göre çeşitlilik göstermesi, daha sonra Darwin'in doğal seçilim kuramını oluşturmasında çok etkili olacaktı. Güney Amerika anakarasından çok sonra volkanik faaliyetlerle ortaya çıkmış bu adalardaki canlılar, anakaradaki türlere çok benzer özellikler taşıyordu. Öte yandan adalardaki yaşam koşulları anakaradan çok farklıydı. Bu gözlem Darwin'e, adalardaki canlıların anakaradan göçlerle gelmiş ve burada evrimleşmiş canlı türleri olması kuşkusunu beraberinde getirdi. Canlıların değişmezliği ilkesine dayanan yaygın teolojik kabulü sarsan bu yorumu, muhafazakar bir insan olan Kaptan FitzRoy da kabul etmiyordu.

Kölelik konusunda da FitzRoy ile aynı düşünmüyorlardı. O dönem köleliğin devam ettiği Brezilya'da kölelere yapılan kötü muamele Darwin'i çok etkilemişti. Bir yemekte FitzRoy ile kölelik konusunda tartışmaya başladılar. FitzRoy, çoğu kölenin durumunun eskiye göre iyi olduğunu, hatta sahiplerinin kendilerine özgürleşmek isteyip istemedikleri sorusuna "hayır" yanıtı verdiklerini anlatmıştı. Darwin buna itirazla, sahiplerinin olduğu bir ortamda kölenin verdiği cevaba güvenilemeyeceğini söyleyince FitzRoy çok sinirlenmiş ve onu kamarasından kovmuştu. Genelde birlikte

---

[35] Darwin öldükten kısa süre sonra, 1885'te Londra Doğa Tarihi Müzesi'nin giriş salonuna Darwin'in heykeli dikilmişti. 1927'de müzeye gelen büyük bir iskelet sebebiyle heykel yerinden kaldırılmış, yerine ise Richard Owen'ın heykeli dikilmişti. 2008 yılında ise Richard Owen heykeli, "2009 Darwin Yılı" sebebiyle yerini yeniden Darwin heykeline bırakmıştı.

yemek yemelerine karşın FitzRoy, Darwin'e masasında bir daha yer olmadığını söylemişti.[36]

Bu gözlemlerinin dışında yolculuk sayesinde Darwin'in bilim dünyasına yaptığı en önemli katkılardan biri de mercan adalarının nasıl oluştuğunu ortaya koymasıydı. Güneydoğu Asya'da Hint Okyanusu'nda bulunan Cocos (Keyling) mercan adalarını ziyaret ettiğinde, mercan resiflerinin oluşumu ile ilgili fikirlerini doğruladı.[37] Bu kuram, Darwin'in hem jeolojiye hem biyolojiye yaptığı önemli katkılardan biridir.

Dönüş yolunda kız kardeşinden bir mektup aldı. Bu mektupta, Henslow'a gönderdiği mektup ve numunelerin şöhretinin yayıldığı ve artık onun da ünlü biri olduğu yazıyordu.[38] Ekim 1836'da İngiltere'ye döndüğünde hem bilim camiasında tanınan biri olmuş hem de kuramını oluşturacak büyük bir bilgi ve tecrübe birikimine sahip olmuştu. Yolculuğu boyunca 770 sayfa günlüğün yanında 1383 sayfa jeoloji ve 368 sayfa zooloji notu tutmuştu.[39] Beş yıl süren bu seyahat süresince[40] İngiltere'ye kutularca kemik, kuş, kaya ve mercan; alkol içinde 1529 tür ve 3907 adet deri, kemik ve diğer kurutulmuş örnekler göndermişti.[41]

1.4 Beagle Sonrası Türlerin Kökeni'ne Kadar

Darwin döndüğünde gıyabında şöhretinin ne kadar arttığını gördü. Henslow, onun gönderdiği örnekleri Cambridge Felsefe Topluluğu'nda [*Cambridge Philosophical Society*] göstermiş ve fosilini tespit ettiği bir tür Britanya Bilim Geliştirme Kurumu'nun [*British Association for the Advancement of Science*] bir toplantısında sergilenmişti. Jeoloji Topluluğu'nun [*Geological Society*] başındaki

---

[36] Peter Nichols, **Evolution's Captain: The Story of the Kidnapping That Led to Charles Darwin's Voyage Aboard the Beagle,** Harper Collins, New York, 2004, s. 150-151
[37] Berra, **Charles Darwin**, s. 31-33
[38] Berra, **Charles Darwin**, s. 33
[39] Desmond, **Darwin: The Life,** s. 189
[40] Darwin'in Beagle Yolculuğu ve sonrasında tuttuğu not defterlerine http://darwin-online.org.uk/ websitesinden ulaşılabilir.
[41] Desmond, **Darwin: The Life,** s. 189

Charles Lyell (1797 – 1875) ile tanışmış, o da Darwin'i Richard Owen'la tanıştırmıştı. Ardından, sekreterliğine kadar yükseleceği Jeoloji Topluluğu'na üye olmuştu.[42]

Yalnızca bilim dünyasında değil, diğer entelektüel ortamlarda da ünü yayılmıştı. Dönemin en saygın bilim, edebiyat ve sanat topluluğu olan *Athenaeum Club*'a ünlü roman yazarı Charles Dickens (1812 – 1870) ile birlikte üye kabul edilmişlerdi.[43]

Beagle yolculuğundan aldığı notlar ve numuneler üzerinde yaptığı çalışmaları, 1839'da "H.M.S. Beagle Yolculuğu Boyunca Ziyaret Edilen Ülkelerin Doğa Tarihi ve Jeolojisi Hakkında Araştırma Günlüğü" [*Journal of Researches into the Natural History and Geology of the Countries Visited During the Voyage of H.M.S. Beagle*] adıyla yayınladı. Ardından 1839 – 1843 yılları arasında 5 cilt halinde yayınlanacak olan "Beagle'ın Zoolojisi" [*Zoology of the Beagle*] üzerinde çalıştı. Bu çalışmalar onun bilinirliğini daha da artırmıştı.

1838 yılında doğal seçilim kuramının temellerini oluşturacak bir eserle tanıştı. Ekonomist Thomas Malthus'un (1766 – 1834) nüfus üzerine yazdığı ve 1798'de yayınlanan "Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme"[44] adlı eserini okudu. Malthus'a göre doğada nüfus geometrik olarak, besin maddeleri ise aritmetik olarak artmaktaydı. Bu iki artış arasında oluşan fark, bazı bireylerin ölümüyle sonuçlanarak kapanır ve denge sağlanırdı. Bu kuram, Darwin'in doğal seçilim fikrinin de esasını oluşturacaktı.

Darwin, 1839 yılında dayısı Josiah II Wedgwood'un kızı Emma Wedgwood (1808 – 1896) ile evlendi. Emma, Darwin'in aksine dini değerlerine bağlı bir Hıristiyan'dı ancak Darwin'in böyle olmamasından ötürü endişe duyuyordu. İlk zamanlarında Darwin'e yazdığı bir mektupta onunla birlikte ahirette sonsuza dek birlikte olamayacaklarından korktuğunu yazmıştı.[45] Dini inancı çok kuvvetli olmayan

---

[42] Berra, **Charles Darwin**, s. 34

[43] Gowan Dawson, "Literature", **The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought,** ed. Michael Ruse, Cambridge University Press, New York, 2013, s. 437

[44] Thomas Robert Malthus, **An Assay on the Principle of Population, As It Affects the Future Improvement of Society**, J. Johnson, Londra, 1798

[45] Mark Pallen, Alison Pearn, "Darwin and Religion", **The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought,** ed. Michael Ruse, Cambridge University Press, New York, 2013, s. 214

Darwin'in Hıristiyanlığı terk etme süreci, kızları Annie'nin ölümünün ardından tamamlandı.[46] Bu olaydan sonra kiliseye bir daha hiç ibadet etmek için gitmedi.

Londra'nın her geçen gün daha da kalabalık bir şehir haline geldiği bir dönemde, güneyde Kent şehrinin Down kasabasında bir ev satın aldılar ve buraya taşındılar. Yeni mekanlarında Darwin hem çalışmalarına hem yazışmalarına hem de doğa yürüyüşlerine daha fazla zaman ayırmaya başladı. Mektuplaşmaları, Darwin'in bilimsel çalışmalarına en önemli katkıyı yapan faaliyetlerin başında geliyordu. Yaşamının sonuna kadar, dünyanın dört bir yanından yaklaşık 2.000 kişiyle 15.000'e yakın mektuplaşma gerçekleştirmiştir.[47]

Darwin, yakın arkadaşı ünlü botanikçi Joseph Hooker'a (1817 - 1911) 1844'te yazdığı bir mektupta artık türlerin değişmez olmadığına tamamen ikna olduğunu ve bunun bir cinayeti itiraf etmek gibi olduğunu yazar.[48] Aynı yıl daha önce taslağı üzerine çalıştığı evrim kuramını 230 sayfaya çıkardı ve bunu yalnızca Hooker'la paylaştı. Aynı dönemde, daha sonra yazarının Robert Chambers (1802 – 1871) isimli bir yayıncı olduğu ortaya çıkan isimsiz bir kitap yayınlandı; "*Vestiges of the Natural History of Creation*". "Yaratılışın Doğa Tarihinin İzleri" anlamına gelen ve 1844'te yayınlanan bu eserde, canlıların evrimsel bir düzenle günümüze geldiğini ifade eden bir anlatı hakimdi. Dönemin yaygın teolojik kabullerine ters düşen bu kitap çok sert eleştirilere maruz kalmış ve Darwin'i korkutmuştu. Bu tepkileri gördükten sonra çalışmasını sağlam deliller üzerine oturtmadan yayınlamamaya karar vermişti.[49] Hooker da Darwin'e türlerin dönüşümü üzerine çalışmak için önce türler üzerine derinlemesine bir çalışma yapması gerektiğini tavsiye etmiş ve Darwin de bu tavsiyeye uymuş, kabuklu deniz canlıları üzerine yoğunlaşarak sekiz yıl boyunca bu konuda çalışmıştı.[50] Bu çalışma süreci Darwin'in, canlıların farklılıkları ve benzerlikleri

---

[46] **A.e**.
[47] Berra, **Charles Darwin**, s. 46
[48] **A.e.**
[49] Conlin, **Evolution and the Victorians,** s. 78-80
[50] Berra, **Charles Darwin**, s. 52

üzerine uzmanlaşmasını sağlamış, onu saygın bir sistemci haline getirmişti.[51] Bu çalışmayla da 1853'te Londra Kraliyet Topluluğu'ndan Kraliyet Madalyası kazandı.[52]

1858 yılına gelindiğinde Darwin, Alfred Russel Wallace (1823 – 1913) isimli bir araştırmacıdan bir mektup aldı. Wallace mektupta doğal seçilimle ilgili fikirlerini belirten bir makalesini yollamıştı. Darwin bu mektubu Lyell'la paylaştığında, Lyell ona çalışmalarına hız vermesi gerektiğini söylemiş ve 1857'ye kadar el yazmalarını Hooker, Thomas Henry Huxley (1825 – 1895), John Lubbock (1834 – 1913) ve Amerikalı arkadaşı Asa Gray (1810 – 1888) ile paylaşmıştı.[53]

Wallace, Darwin'in yaptığı gibi Humboldt'un, Lyell'ın ve hatta Malthus'un eserlerini okumuş ve onlardan etkilenmişti. 1858 yılında Darwin'e, toplulukları kontrol eden bir doğal seçilimin var olduğu görüşünü gönderdiğinde Darwin oldukça şaşırmıştı. Mektubu Lyell'a gönderdi. Darwin'in önceki çalışmalarını bilen Lyell ve Hooker, Darwin'in el yazmalarının ve Wallace'ın taslağının birlikte, 1 Temmuz 1858'de Linne Topluluğu'nda [*Linnean Society*] okunmasını sağladılar.[54] Her ne kadar Lyell ve Hooker, Darwin'in görüşlerine tamamen ikna olmuş olmasalar da bilim dünyasının bu önemli kilometre taşında en etkin rolü oynadılar.[55] Bunun üzerine Darwin çalışmalarına hız verdi ve "Türlerin Kökeni"ni hazırlamaya başladı.

1.5 Türlerin Kökeni ve Sonrası

Uzun ve titiz çalışmalarının ardından "Türlerin Kökeni" kısa adıyla anılan "Yaşam Mücadelesinde Doğal Seçilim veya Avantajlı Irkların Muhafazası Yoluyla Türlerin Kökeni Üzerine" [*On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*], 24 Kasım 1859'da

---

[51] **A.e.**
[52] Marsha L. Richmond, "Darwin and the Barnacles", **The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought,** ed. Michael Ruse, Cambridge University Press, New York, 2013, s. 80
[53] Berra, **Charles Darwin**, s. 59
[54] John van Wyhe, "Alfred Russel Wallace", **The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought,** ed. Michael Ruse, Cambridge University Press, New York, 2013, s. 166-171
[55] **A.e.**

yayınlandı. Berra'ya göre bu aynı zamanda modern biyolojinin de başlangıcına işaret etmektedir.[56]

Kitabın ilk bölümü evrim modelinin başlıca unsurlarını ele alır. Doğal seçilim kavramını desteklemek amacıyla insan eliyle bitki ve hayvan türlerini üreten yapay seçilim konusunu anlatır. Ardından kuramının temelini oluşturan doğal seçilim kavramını, Malthusçu nüfus kuramlarını ve yaşam mücadelesini inceler. Kitabını başka bilim kitaplarından ayıran özelliklerden birisi de kendi teorisinin açıklarını ele aldığı "teorinin zorlukları" başlıklı bir bölüme sahip olmasıdır. Burada kendi kuramının eksiklerini anlatır ve şöyle der: "Bunların bazıları bu zamana kadar üzerlerinde duraksamadan düşünemediğim kadar zordur."[57] Bazı organların ve hayvan davranışlarının açıklanması, fosil kayıtlarındaki eksiklikler ve dünyanın yaşının evrimsel bir dönüşüme yetecek kadar uzun olmaması üzerinde durur. Son kısımda ise evrimle açıklanabileceğini ileri sürdüğü, belli coğrafyalarda belli canlıların bulunması, körelmiş organlar gibi argümanlarını sunar.

Kitap satışa çıktığında bilim insanları ve eğitimli amatörler arasında büyük bir ilgi uyandırdı ve kısa sürede en çok satan kitaplar arasına girdi.[58] Darwin, okuyucularına türlerin kökeniyle ilgili teolojik olmayan, sadece doğa unsurlarına dayalı bir açıklama sunuyordu. Bu aynı zamanda o dönemin ruhuna tam olarak temas eden ve büyük bir boşluğu dolduran da bir açıklamaydı. İlk baskıda 1250 kopyayla çıkmasına rağmen, kısa sürede 1500 kopya siparişi gelmişti.[59]

Başlarda kiliseden büyük tepkiler gelmesine rağmen bazı din adamları konuya daha farklı yaklaşmışlardı. Bir taşra rahibi olan Charles Kingsley (1819 – 1875) gibi Hıristiyan sosyalistler bu kitabı heyecanla karşılıyorlardı. Kingsley, Darwin'e yazdığı mektupta: "Eğer haklıysanız şimdiye dek inandıklarımın büyük bölümünden vazgeçmem gerekecek. (...) Tanrı'nın kendi kendisine gelişme yetisine sahip ilk

---

[56] Berra, **Charles Darwin**, s. 66

[57] "*Some of them are so grave that to this day I can never reflect on them without being staggered*" Charles Darwin, **On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life**, John Murray, Londra, 1859, s. 171

[58] James E. McClellan III, Harold Dorn, **Science and Teaching in World History,** John Hopkins University Press, Baltimore, 2006, s. 335

[59] Desmond, **Darwin: The Life,** s. 477

biçimleri yarattığına inanmak, kendisinin yarattığı boşlukları doldurmak için yeni bir müdahalede bulunmasının gerekli olduğuna inanmak kadar soylu bir ilahi kudret kavrayışıdır." diye belirtiyordu.[60] Darwin, Kingley'in bu mektubundan[61] o kadar etkilenmişti ki, Türlerin Kökeni'nin ikinci baskısına bu mektuptan alıntı yapmıştı.[62] Kiliseden ve teolojik tepkilerden çekinen Darwin, ikinci baskıdan itibaren Türlerin Kökeni'nin son cümlesine "Yaratıcı / *Creator*" tabirini de eklemişti.[63] Ancak daha sonra Hooker'a yazdığı bir mektupta, toplum baskısına boyun eğip bu tabiri kullanmış olmaktan ötürü pişmanlığını dile getirir.[64]

Mart 1860'ta tartışma daha da büyüyecek ve Türlerin Kökeni'nin açtığı kapıdan reformist düşünce daha da yaygınlık kazanacaktı. Yedi liberal teolog "*Essays and Reviews*" başlıklı bir manifesto yayınlamış, Türlerin Kökeni'nden "Darwin'in usta işi eseri" şeklinde bahsederek, mucizeleri de akıl dışı ilan etmişlerdi.[65] Bu manifesto, İncil eleştirisinin pek yaygın olmadığı İngiltere'de büyük bir popülerlik kazanmış ve iki yıl içinde 22.000 adet satmıştı (Türlerin Kökeni bu sayıya yirmi senede ulaşabilimiştir). [66]

Öte yandan Richard Owen'ın Nisan 1860'ta ismini kullanmayarak yayınladığı "Türlerin Kökeni" ile ilgili çok sert bir inceleme yazısı, Darwin'i öyle şaşırtmıştı ki, yazıyı okuduğu gece uyuyamamıştı.[67] Yazı yalnızca olumsuz değil aynı zamanda kaba ve aşağılayıcı bir üslupla yazılmıştı ve Darwin'in, çözmeyi vadettiği gizemleri çözme

---

[60] **A.e.**
[61] "From Charles Kingsley [11 November 1859]", **The Correspondence of Charles Darwin: 1858 - 1859,** Cilt: VII, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, s. 379-380
[62] "*I see no good reason why the views given in this volume should shock the religious feelings of any one. A celebrated author and divine has written to me that "he has gradually learnt to see that it is just as noble a conception of the Deity to believe that He created a few original forms capable of self-development into other and needful forms, as to believe that He required a fresh act of creation to supply the voids caused by the action of His laws.*"
[63] *There is grandeur in this view of life, with its several powers, having been originally breathed by the* [***Creator***] *into a few forms or into one; and that, whilst this planet has gone cycling on according to the fixed law of gravity, from so simple a beginning endless forms most beautiful and most wonderful have been, and are being, evolved.*
[64] "*I have long regretted that I truckled to public opinion & used Pentateuchal term of creation, by which I really meant "appeared" by some wholly unknown process.*"
("To J. D. Hooker [29 March 1863], **The Correspondence of Charles Darwin: 1863,** Cilt: XI, Cambridge University Press, Cambridge, 1999 s. 278)
[65] Desmond, **Darwin: The Life,** s. 500
[66] A.g.e.
[67] Desmond, **Darwin: The Life,** s. 490

konusunda da hayal kırıklığı yarattığını söylüyordu.[68] Bu yazı sonrası Darwin ve Owen'ın arkadaşlıkları sona ermiştir.[69]

Temmuz 1860'ta yapılan Britanya Bilim Geliştirme Kurumu toplantısında Darwin'in kitabı tartışmaya açılmış, eleştirileri Oxford Piskoposu Samuel Wilberforce (1805 – 1873), toplantıya katılmayan Darwin'i ise Huxley temsil ediyordu. Wilberforce, Huxley'e "Büyükanneniz tarafından mı yoksa büyükbabanız tarafından mı maymundan geliyorsunuz?" diye sorunca Huxley; "Atalarımın arasında bir maymunun olmasından utanmam ama zekâsını, yeteneklerini, bilimsel bir tartışmaya alaycılık katmak için kullanan bir adamla ilişkilendirilmekten utanırım." şeklinde cevaplamıştır.[70]

Haziran 1859'da başbakan olan Lord Palmerston, Darwin'e şövalyelik ünvanı verilmesi için kraliçeye teklif götürmüştü. Bu teklifi Prens Albert da onaylıyordu. Ancak teklif, kraliçenin danışmanlığını yapan Wilberforce'un telkiniyle Anglikan Kilisesi'nin de başı olan Victoria tarafından geri çevirildi.[71] Yine de kitap Kraliçe'nin ilgisini çekmiş ve büyük kızı, Prusya veliaht prensesi, daha sonra İmparator II. Wilhelm'in de annesi ve III. Friedrich'in eşi olan Victoria'ya (1840 – 1901) kitabın zor anlaşılacak bir kitap olduğundan bahsetmişti.[72]

Darwin, bu tartışmalı dönemden sıyrılıp botanik üzerine çalışmaya başladı. 1862'de orkideler üzerine, 1865'te tırmanıcı bitkiler üzerine eserler verdi. Bitki üzerine yaptığı deneysel çalışmalarda oldukça ustalamıştı. Öyle ki, deneysel biyoloji literatürüne "kontrol" kavramı Darwin'le birlikte girmiştir.[73] 1868'de bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi üzerine yaptığı yayında (*Variation of Animals and Plants under Domesticaition*), Herbert Spencer'in literatüre kazandırdığı "en uygun olanın

---

[68] Curtis N. Johnson, "Charles Darwin, Richard Owen, and Natural Selection: A Question of Priority", *Journal of the History of Biology*, N: 52, 2019, s. 60
[69] Berra, **Charles Darwin**, s. 67
[70] Conlin, **Evolution and the Victorians,** s. 95
[71] Desmond, **Darwin: The Life,** s. 488
[72] Janet Browne, **Charles Darwin: The Power of Place,** Alfred A. Knopf, New York, 2002, s. 192
[73] Berra, **Charles Darwin**, s. 73

hayatta kalması / *survival of the fittest*"[74] tabirine ilk kez yer vermiş ve bu tabiri daha sonra Türlerin Kökeni'nin 1869'daki beşinci baskısına da eklemişti.[75]

İnsanın evrimini ele aldığı ve 1871'de yayınlanan İnsanın Türeyişi ve Seksüel Seçilim [*The Descent of Man and Selection in Relation to Sex*] adlı eserinde de "evrim"i modern anlamıyla ilk kez kullandı. Bu eserinde Türlerin Kökeni'ndeki kuramını insana uyarlayarak, bugün de kabul edilen, Afrika'nın insan evriminin beşiği olduğu çıkarımında bulundu.[76] İnsanın Türeyişi'ne kadar gelen zamanda Darwin'in ortaya koyduğu evrim kuramı insanla ilgili tartışmaları çoktan başlatmıştı. Bu açıdan Türlerin Kökeni'nin bir uzantısı olarak kabul edilebilecek bu kitabı herkes uzun süredir bekliyordu. Yarattığı şaşkınlık Türlerin Kökeni kadar derin olmadı. Yine de İnsanın Türeyişi'nin sonundaki özet hem evrim hem de bilimsel yaklaşım açısından önemlidir:

> "Bu çalışmada varılan sonuç, yani türlerin daha düşük organizma formlarından türemiş olduğu, üzülerek sanıyorum ki pek çok insana sevimsiz gelecektir. (...) Sahibinin hayatını kurtarmak için korktuğu düşmanına saldıran küçük cesur maymundan ya da dağlardan inip genç arkadaşını şaşkın köpek sürüsünden kurtaran yaşlı bir babundan türemek ile; düşmanlarına işkence etmekten zevk alan, kanlı kurbanlar sunan, hiç acımadan çocuk öldüren, karılarına köle gibi davranan, ölçü tanımayan ve iğrenç hurafelerle lanetlenmiş bir vahşiden türemek arasında bir fark görmüyorum.
>
> (...) Burada umutlarla ya da korkularla değil, sadece aklımızın bulmamıza izin verdiği ölçüde gerçeklerle ilgileniyoruz. Ben yeteneğim el verdiği ölçüde kanıt sundum ve bana öyle geliyor ki insan bütün soylu özellikleriyle, en aşağı olana karşı duygudaşlığıyla, sadece öteki insanları değil en aşağı canlıya da

---

[74] Herbert Spencer, 1864'te yayınladığı Biyolojinin İlkeleri [*The Principles of Biology*] adlı eserinde "en uygun olanın hayatta kalması" kavramını Darwin'in Türlerin Kökeni'nde kullandığı "doğal seçilim" tabirinden ilhamla kullandığını belirtir (s. 444 - 445). Ancak bu kavram pek çok yazar tarafından yanlış kullanılarak "en güçlü olanın hayatta kalması" şeklinde tercüme edilmektedir. Örneğin Zafer Toprak, "**Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji**" (Doğan Kitap, 2012) adlı eserinde "Darwin'in ortaya koyduğu hayat mücadelesi kanununa Spencer 'en kuvvetli ve layığın bekası' ya da 'en güçlü ve hak edenin' varlığını sürdürmesi adını veriyordu." (s. 325) şeklinde aktarmaktadır ki bu yanlış bir kullanımdır. "En uygun olanın hayatta kalması" ilkesinin güçle ya da kuvvetle doğrudan bir ilgisi yoktur. Hayatta kalma, çevre koşullarına uyum sağlama başarısına dayanır.

[75] Berra, **Charles Darwin**, s. 73

[76] Berra, **Charles Darwin**, s. 74

gösterdiği yardımseverlikle, güneş sisteminin hareketlerini ve yapısını kavramış tanrısal zekasıyla -bütün bu yüce yetileriyle- insan, aşağı kökeninin silinmez damgasını vücudunda hâlâ taşımaktadır."[77]

Bundan sonra, çocuklarının ağlama, gülme, şaşırma benzeri duygularını ifade ediş biçimleri üzerine aldığı notları üzerine çalışmaya başladı ve 1872'de İnsanda ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi [*Expression of Emotions in Man and Animals*] adlı eserini yayınladı. Bu kitap, açıklama için fotoğrafların kullanıldığı ilk kitaplardan biriydi.[78] Diğer kitapları gibi bu da Viktoryen dönem İngiltere'sinin yeni fikirlere aç nesillerinden büyük ilgi gördü ve 5.000 kopyanın üzerinde sattığı bu eser, Darwin'e diğer bütün eserlerinden daha fazla kazandırmıştı.[79]

Darwin'in kuramının başarısı, içine doğduğu dünyayla da doğrudan ilişkiliydi. Kraliçe Victoria döneminde yaşanan refah ve bununla birlikte gelişen yeni okur kitlesi onun geniş kitlelere ulaşmasını da beraberinde getirdi. Posta sisteminin modernleştirilmesi (gönderilerde pul kullanılması gibi) Darwin'in çalışmalarının önemli bir kısmını oluşturan mektuplaşmalarının sağlıklı yürümesinde de etkili olmuştur.[80] Bu sayede daha kısa sürede daha fazla insanla iletişim kurma, fikir alış verişinde bulunma imkanı elde etmiştir.

Onun çalışmaları yalnız biyoloji alanını değil, farklı alandan isimleri de etkilemişti. Filozof John Stuart Mill (1806 – 1873), "Bir Mantık Sistemi" [*A System of Logic*] adlı eserinin 1862 yılındaki baskısında Darwin'e yer vermiş ve her ne kadar doktrinini kanıtlamamış olsa da geçerli bir hipotez sunduğunu ve gelecek vadeden bir araştırma yolu açtığını belirtmişti.[81]

---

[77] Charles Darwin, **The Descent of Mand and Selection in Relation to Sex,** Cilt: II, John Murray, Londra, 1871, s. 404 - 405
[78] Berra, **Charles Darwin**, s. 75
[79] Desmond, **Darwin: The Life,** s. 597
[80] James A. Secord, **Victorian Sensation: The Extraordianry Publication, Reception, and Secret Authorship of Vestiges of the Natural History of Creation**, The University of Chicago Press, Londra, 2000, s. 30
[81] "*Mr. Darwin's remarkable speculation on the Origin of Species is another unimpeachable example of a legitimate hypothesis. What he terms "natural selection" is not only a vera cauta but one proved to be capable of producing effects of the same kind with those which the hypothesis ascribes to it: the question of possibility is entirely one of degree. It is unreasonable to accuse Mr. Darwin (as has been done) of violating the rules of Induction. The rules of Induction are concerned with the conditions of*

Aynı şekilde Karl Marx (1818 – 1883) da *Das Kapital*'in ilk cildinin ikinci baskısında Darwin'e atıf yapmış ve Türlerin Kökeni'nden "çığır açan kitap" şeklinde bahsetmiştir.[82]

Muhafazakar parti lideri ve bir çok kez başbakanlık yapmış olan Benjamin Disraeli (1804 – 1881) ise Oxford'da gerçekleştirilen bir toplantıda "Soru şu: İnsan bir maymun mu melek mi? Tanrım, ben meleklerin tarafındayım." diyerek Darwin karşıtı muhafazakarlığın tarafında yer almıştır.[83]

Darwin, İngiltere ve kolonilerindeki pek çok topluluk üyeliğinin yanında, ABD, Prusya, Arjantin, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Belçika, Brezilya, Danimarka, Fransa, Hollanda, İspanya, İsveç, İsviçre, İtalya, Kolombiya, Portekiz ve Rusya'nın çeşitli doğa bilimleri toplulukları ve bilim akademilerine üye kabul edilmiştir.[84]

73 yıllık ömründe; kitap, kitapçık ve tek sayfalık yayınları da dahil olmak üzere toplam 116 yayın yapmıştır. Bunlara eserlerinin farklı basımları da dahildir çünkü -başta Türlerin Kökeni olmak üzere- pek çok eserinde, yeni gelişmeler ve yorumlara göre eklemeler ve düzenlemeler yapmıştır.[85] Bununla birlikte süreli yayınlarda 166 makalesi yayınlanmış, eserleri yaşarken 11 farklı dile tercüme edilmiştir. [86]

1.6 Sosyal Darwinizm

---

proof. Mr. Darwin has never pretended that his doctrine was proved. He was not bound by the rules of Induction but by those of hypothesis. And these last have seldom been more completely fulfilled. He has opened a path of inquiry full of promise, the results of which none can foresee."
(John Stuart Mill, **A System of Logic, Ratiocinative and Inductive, being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation**, Vol II, 5th Edition, Parker, Son, And Bourn West Strand, Londra, 1862, s. 18)

[82] "*Darwin bemerkt in seinem Epoche machenden Werk über "die Entstehung der Arten" mit Bezug auf die natürlichen Organe der Pflanzen und Thiere*:"
(Karl Marx, **Das Kapital: Kritik der politischen Oekonomie**, Band 1, 2. Auflage, Verlag von Otto Meissner, Hamburg, 1872, s. 352 & s. 385)

[83] Thomas F. Glick, **What About Darwin?**, The John Hopkins University Press, Baltimore, 2010, s. 94-95

[84] Haluk Ertan, **Charles Darwin: biyolojik evrim kuramının arkasındaki yaşam,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 231-236

[85] **A.e.**, s. 237

[86] **A.e.**

Darwin'in evrim kuramı, yalnızca doğa bilimleri alanında değil, siyasetten felsefeye, sanattan ekonomiye kadar pek çok alanda etkilerini göstermişti. Ancak temelde canlı türlerinin çeşitliliğini açıklama amacı güden bu kuram, kapsamının çok ötesinde çıkarımlarda bulunmak için de kullanılmıştı. Bu tehlikeyi en iyi ifade eden, İngiliz botanikçi Hewett Cottrell Watson (1804 – 1881) olmuştu: “Kuram karşısındaki ilk kuşkuculuğa verilen tepki, Darwinci doktrin lehine hızlı ve büyük olmuştu. Şimdi asıl tehlike, Bay Darwin'in gerçekte ortaya koyduğundan çok daha fazlasını keşfettiği ve ortaya koyduğunun sanılacak olmasıdır.”[87]

Sosyal Darwinizm meselesi de tam olarak Watson'ın işaret ettiği tehlikeye denk geliyordu. On dokuzuncu yüzyılın refah ve özgürlükler üzerine tartışmalarının merkezinde, ekonomiye dair bir takım doğa yasaları bulma arayışı yatıyordu. Evrim teorisi ve doğal seçilim mekanizması, Malthus'un da kuramını şekillendiren kıt kaynaklar ve artan nüfus baskısını dengeleyici bir unsur olarak kendini göstermekteydi. Herbert Spencer de Türlerin Kökeni'nden çok önce, doğadaki bu seçilime benzer bir yasa ortaya koymaya çalışıyordu. Spencer'a göre insan organizmasıyla toplum arasında bir benzerlik vardı. Nasıl ki canlılar yüksek organizmalara evrilirken gelişmiş bir sinir sistemi ve beyin ortaya çıkıyorsa, toplumlar da geliştikçe ekonomik rekabet, vahşi kavganın yerini alacak ve bu da ilerlemenin motor gücü olacaktı.[88] Bu sebeple Spencer, Darwin'in aksine “evrim” kavramını “ilerleme” ile eş anlamlı kullanıyordu.[89] Oysa evrim her zaman ilerlemeye tekabül etmek zorunda değildi, asıl mesele ortam şartlarına uyum sağlamak ve değişerek türleşmekti.

Spencer bir filozoftu ve Darwin gibi derinlemesine bir doğa bilimleri bilgisine sahip değildi. On dokuzuncu yüzyıl filozoflarının pek çoğunda olduğu gibi her şeyi açıklayan tek bir büyük kanun bulma güdüsüyle bu tarz büyük genellemelerde

---

[87] Hewett Cottrell Watson, **A compendium of the Cybele britannica; or British plants in their geographical relations,** Longmans, Green, Reader & Dyer, 1870, s. 52
[88] Naomi Beck, “Social Darwinism”, **The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought,** ed. Michael Ruse, Cambridge University Press, New York, 2013, s. 196-197
[89] Beck, **Social Darwinisim,** s. 199

bulunuyordu. Spencer'in evrim hakkındaki görüşleri biyologlar tarafından ciddiye alınmamasına rağmen, sosyal Darwinizm, Spencer aracılığıyla yaygınlık kazanmıştı.[90]

Darwin ve Spencer'in evrim olgusuna bakışları da farklıydı. Spencer -diğer pek çok liberal ekonomi yanlısında olduğu gibi- Lamarkçı bir bakış açısıyla bireylerdeki değişimi evrimin merkezine koyuyordu. Ertan'a göre Darwin olgulardan ve tek tek gözlemlerden yola çıkarak genellemelere giden bir tümevarımcıydı, Spencer ise tümdengelimci bir yöntemle belirlediği genel ilkeyi her koşula uydurma çabasındaydı. [91] Her doğa bilimci gibi Darwin de genel ilkelerle tekil olayları açıklamada karşılaşılan zorlukları biliyordu bu yüzden de Darwin ve Spencer arasında yöntemsel bir görüş ayrılığı bulunmaktaydı.[92]

Öte yandan Darwin, Spencer ile ilgili çok da olumlu görüşlere sahip değildi;

> "Herber Spencer'la konuşmamız bana çok ilginç geldi ama kendisini çok sevmedim, onunla kolay kolay yakınlaşabileceğimi de hissetmedim. Aşırı bencildi diye düşünüyorum. (…) Gene de bildiğim kadarıyla kendi çalışmama Spencer'ın yazılarının bir katkısı olmadı. Her konuya tümdengelimci bir açıdan yaklaşması benim tutumuma taban tabana ters. Çıkardığı sonuçlar beni asla ikna etmedi; yazdığı tartışmaları okuduktan sonra birçok kez kendi kendime şöyle demişimdir: 'Altı yıllık bir çalışma için harika bir konu bu.' Temel genellemeleri (bunların önemini Newton'un yasalarıyla karşılaştıranlar da olmuştur!) felsefî açıdan çok geçerli olabilir, inanırım; gene de bilimde en ufak bir kullanıma elverecekmiş gibi bir halleri bence yok. Doğanın yasalarından çok tanımların doğasından nasiplerini almış genellemeler. Belli bir durumda ne olacağını öngörmeye hiçbir yardımları dokunmuyor. Her ne olursa olsun bana hiçbir yararları olmadı." [93]

---

[90] Stanley A. Rice, "Herbert Spencer", **Encyclopedia of Evolution**, Facts on File Publishing, New York, 2007, s. 387-388
[91] Ertan, **Darwin,** s. 160
[92] **A.g.e.**
[93] Charles Darwin, **The Autobiographt of Charles Darwin (1809 - 1882),** ed. Nora Barlow, Collins, Londra, 1958, s. 108-109

Bu bağlamda Darwin ve ortaya koyduğu evrim kuramı ile sosyal Darwinizm arasında zannedildiği kadar anlamlı bir ilişki olduğunu iddia etmek çok doğru değildir. Evrim kuramı, sosyal Darwinizmin iddia ettiği gibi en güçlü olanın hayatta kalacağını değil en iyi uyum sağlayanın hayatta kalacağını söyler. Sosyal Darwinizm, Darwin'in "seçilim, "değişerek türleşme" ve metafor olarak kullandığı "yaşam mücadelesi" kavramlarının yanlış anlaşılması ve yorumlanmasının sonucudur. [94] Biyolojik kavramların toplumsal konulara uyarlanmaya çalışılması, sosyal Darwinizm örneğinde olduğu gibi bilimin istismar edilmesi ve kötüye kullanılması sonucunu doğurabilir.

1.7 Sonuç

Darwin'i anlamak için onu ortaya çıkaran koşulları irdelemek gerekir. Her iki dedesinden itibaren, yaygın kabulleri sorgulayan, hem bilimsel hem toplumsal problemlere çözüm getirme alışkanlığı olan bir aile geleneğine sahip olması, onun en önemli avantajıydı. Darwin'in başarısında ailesinden büyük bir servet miras almasının payı olduğu söylenir. Bu kısmen doğru olsa bile bilimin doğasından gelen merak ve titiz sorgulama yöntemleri olmaksızın bu servetin çok da anlamlı olacağını söyleyemeyiz. Ayrıca servetin Darwin'in kuramına etkisini ölçmemize yarayacak en önemli örnek Wallace'dır. Sıradan bir aileden gelen Wallace, doğa bilimleri ile ilgilenmeye başlamış ve geçimini topladığı örnekleri satarak sağlamaya başlamıştı. Brezilya'da yağmur ormanlarında dört sene kalmış, orada kardeşini hastalıktan, topladığı tüm örnekleri de dönüş yolundaki gemi kazasında kaybetmişti. Buna rağmen Malay takım adalarına gidip çalışmalarını orada sürdürmüş ve Darwin'le benzer bilimsel sonuçlara ulaşmıştı. Bu örnek bize doğa bilimleri ile ilgili her şeyden önce bir doğa ilgisi ve sistematik çalışmanın gerekli olduğunu göstermektedir.

Darwin modern biyolojinin kurucusu olmakla kalmamış, İngiltere'nin sekülerleşmesinde de dolaylı olarak önemli rol oynamıştı. On dokuzuncu yüzyılın baş döndürücü değişimleriyle insanlar elektrik, fizik, kimya, demiryolları, telgraf gibi pek

---

[94] Daniel Becquemont, "Social Darwinism: from reality to myth and from myth to reality", **Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences**, Cilt: XLI, Sayı: 1, Mart 2011, s. 17-18

çok alanda yeni bilimsel ve teknolojik gelişmeleri takip etmeye, bu alanlara daha fazla ilgi duymaya başlamışlardı. Bu durum beraberinde kilise gibi, bilgi otoritesini elinde bulundurma iddiasındaki yapıların da sorgulanması sonucunu doğurdu. Kilisenin evrim karşıtlığı da bu sorgulamanın sebeplerinden biriydi. Biyolog Huxley ve Fizikçi John Tyndall (1820 – 1893) gibi önemli bilim insanları Darwin'in evrim kuramını söylemlerine katarak kilisenin bilim ve eğitimdeki otoritesini sarsmış ve İngiltere'nin sekülerleşmesinde de önemli rol oynamışlardır. Huxley'nin 1870'te, Tyndall'ın 1874'te başkanlığını yürüttüğü Britanya Bilim Geliştirme Kurumu'ndaki değişim bu durumun anlamlı örneklerinden biridir. 1830'ların başında kurulduğunda üyelerinin yüzde otuzu rahiplerden oluşan bu kurumda 1866-1900 arasında bu sayı üçe düşmüştü.[95] Toplumda yaşanan değişim, entelektüel hayatta kilisenin ve dolayısıyla rahiplerin de yerini sarsmaya başlamıştı. Bunda da Darwin'in evrim kuramının ve onun takipçilerinin yadsınamaz bir etkisi vardır.

Darwin ve evrim kuramı karşısında uzun süre karşıtlığını sürdürmüş olan Anglikan kilisesi 2008 yılında yayınladığı şu özür metniyle tartışmalara bir son vermiş oldu;

"İnsanlar ve kurumlar hata yapabilirler, Hıristiyanlar ve kiliseler de istisna değildir. İnsanların Dünya'ya bakışını değiştiren yeni büyük bir fikir ortaya çıktığında, her eski fikir, her kesinlik tehdit altındaymış gibi hissedilmesi çok kolaydır. Bu da yeni fikirlere savaş açılmasına neden olur. Kilise Galileo'nun astronomisinde hata yapmıştı ve ancak sonradan hatasının farkına vardı. Bazı kilise insanları aynı hatayı 1860'larda Charles Darwin'in Doğal Seçilim Teorisi'nde tekrar ettiler. Ancak tüm bunları yeniden düşünmek ve Darwin'in dinî düşünceye, o zamanlardan bu zamana neler kattığını anlamak önemlidir.

(...)

Charles Darwin: doğumunun 200. yılında, İngiltere Kilisesi seni yanlış anlamış olmaktan ve yanlış bir ilk tepki vermiş olmaktan ötürü sana bir özür borçludur. Bu hatamızın, günümüzde hâlâ seni yanlış anlamayı sürdüren insanların varlığını

---

[95] John Hedley Brooke, **Science and Religion: Some Historical Perspectives,** Cambridge University Press, Cambridge, 2014, s. 67

desteklediğini düşünüyoruz. Bizler, 'inanç anlamayı gerektirir' sözünün erdemine inanıyoruz ve bu özrümüzün bazı şeyleri tamir edeceğini umuyoruz. Ancak itibarın konusunda mücadele burada bitmiş değildir. Sorun sadece senin dinî muhaliflerin değil, kendi çıkarları için seni yanlış şekilde sahiplenen insanlardır."[96]

[96] Malcolm Brown, "Good Religion Needs Good Science" **The Church of England**, 2008 https://www.churchofengland.org/our-views/medical-ethics-health-social-care-policy/darwin/malcolmbrown.aspx (Çevrimiçi - 29.10.2017)
"*People, and institutions, make mistakes and Christian people and churches are no exception. When a big new idea emerges which changes the way people look at the world, it's easy to feel that every old idea, every certainty, is under attack and then to do battle against the new insights. The church made that mistake with Galileo's astronomy, and has since realised its error. Some church people did it again in the 1860s with Charles Darwin's theory of natural selection. So it is important to think again about Darwin's impact on religious thinking, then and now*
(...)
Charles Darwin: 200 years from your birth, the Church of England owes you an apology for misunderstanding you and, by getting our first reaction wrong, encouraging others to misunderstand you still. We try to practice the old virtues of 'faith seeking understanding' and hope that makes some amends. But the struggle for your reputation is not over yet, and the problem is not just your religious opponents but those who falsely claim you in support of their own interests."

1.8 Dünya'da Darwin'in Algılanması

Darwin'in temellerini attığı evrim kuramı yalnızca biyoloji alanında değil, dönemin hemen her alanında yankı bulmuştu. Bu bölümde dünyanın çeşitli coğrafyalarından farklı ülkelerde Darwin'in nasıl algılandığını, bu algılamanın Türkiye'dekiyle benzerliklerini ve farklılıklarını incelemeye çalışacağız.

1.8.1 İrlanda

İrlanda, kültürel ve bilimsel olarak Britanya İmparatorluğu'nun bir parçası olmakla beraber, özellikle on dokuzuncu yüzyılla birlikte milliyetçi ve ayrılıkçı fikirlerin de öne çıktığı özel bir konuma sahiptir. İngiltere'nin tersine Katolik nüfus yoğunluğuna sahip olan ülkenin Protestan nüfusunun oranı da dörtte biri bulmaktadır. On dokuzuncu yüzyılda da mezhep farklılığına rağmen İrlandalı bilim insanları, Britanyalı bilim yayınlarını takip ediyor, Trinity College Dublin ile Trinity College Cambridge arasında sıkı işbirlikleri yürüyor ve bilimsel çalışmalar noktasında aralarında önemli bir bağ bulunuyordu.[97]

Bu dönemde Darwin'in görüşlerinin topluma anlatılmasında en önemli görevleri üstlenmiş isimlerin başında İrlandalı fizikçi ve filozof John Tyndall (1820 – 1893) gelmektedir. 1874 yılında Britanya Bilimsel İlerleme Topluluğu'nun (*British Association for the Advancement of Science*) başına seçildiğinde, uzun bir konuşma yapmış ve bu konuşmasında pek çok kez Darwin'i olumlayan cümleler kurmuştur.[98] Bu konuşmanın yalnızca Darwin'i savunan değil aynı zamanda üniversite ve bilimin sekülerleşmesi görüşünü savunan ve evrim karşıtı görüşlere toplu bir cevap olması açısından da uzun süren yankıları olmuştur.[99]

Katolik Kilisesi, Darwin'in evrim kuramı dışında Britanya'da yükselen, üniversite eğitiminin sekülerleşmesi akımına karşı da direnç gösteriyor ve bu durum

---

[97] Greta Jones, "Nation and Religion: The Debate about Darwinism in Ireland", **The Reception of Charles Darwin in Europe,** Volume I, ed. Eve-Marie Engels & Thomas F. Glick, Continuum, Norfolk, 2008, s. 66

[98] John Tyndall, **Adress delivered before the British Association Assembled at Belfast,** Longmans, Green and Co., Londra, 1874

[99] David N. Livingstone, **Putting Science in its Place: Geographies of Scientific Knowledge,** University of Chicago Press, Chicago, 2003, s. 118-121

İrlandalı bilim insanlarını da (özellikle Darwin'in kuramını benimseyenleri) endişelendiriyordu. [100] Ancak Darwin ve üniversitenin sekülerleşmesi meselesi Katolik-Protestan çatışmasını da aşan bir noktadaydı.

Tyndall'ı 1874'teki konuşması sebebiyle o dönem sert bir şekilde eleştiren, Protestanlığın bir kolu olan Presbiteryen kilisesi, 1902 yılında kendi yayın organları *The Witness*'da bu tartışmadan duydukları pişmanlığı şöyle dile getirmektedir;

> "Böyle bir tartışma hiç olmamalıydı, bu tartışma; İncil ve dini yanlış yorumlayan bakış açılarına sahip kör ve cahil papazlar; ve teologları devirmek ve itibarsızlaştırmak isteyen âlicenap ve sert bilim adamları yüzünden ortaya çıkmıştı."[101]

Darwin'in kuramının ilk yankılarının yayıldığı zamanlarda Protestanlar da Katolikler de evrimin Hıristiyan inancına karşı olduğunu düşündükleri için yüksek sesli itirazlarda bulunmuşlardı. Daha sonra, bir Cizvit rahibi ve biyolog olan Erich Wassmann (1859 – 1931) gibi teolojinin evrimle yeniden tanımlanması gerektiğine inanan isimler sayesinde bu sert itirazlar bir parça yumuşamıştı.[102] Bilimsel olarak itirazlar yerini uzlaşmacı bir üsluba bıraksa da eğitimin sekülerleştirilmesi çabaları uzun süre kiliselerin temel itiraz noktaları olarak kalmaya devam etti. Natüralist dünya görüşü, bilim ve eğitim kurumlarının sekülerleştirilmesi hususunda Tyndall ve Thomas Henry Huxley'in (1825 – 1895) Darwinizm'i argümanlarının kilit taşı haline getirmeleri yine de bu gerginliğin sürmesine sebep oldu.[103]

1.8.2 Almanya

Almanya'da Darwin'in tanınmasında en önemli rolü, yine dönemin en önemli biyologlarından biri olan Ernst Haeckel (1834 – 1919) oynamıştır. Yalnızca yaptığı bilimsel katkılar değil, aynı zamanda literatüre "filogeni", "ekoloji" gibi pek çok bilimsel terimi kazandırmasıyla da bilim dünyasında saygın bir konuma sahiptir.

---

[100] Jones, s. 66-67
[101] "*There should not have been any quarrel; it was a quarrel created by ignorant Churchmen blinded by mistaken views of the Bible and of Religion and by heady, high minded science men excited by new speculations, eager to overthrow and discredit the theologians*." (The Witness, 19 September 1902, 4)
[102] Jones, s. 75
[103] Jones, s. 78

Yaşamın tarihini, her bir canlının ortak atasını varsayımsal olarak belirleyip bunların arasındaki akrabalık ilişkisi üzerinden yeniden yazmaya çalışan Haeckel, "filogenetik" biliminin de kurucularından sayılır.[104] Bulduğu varsayımsal atalar çok spekülatif bulunmuş ve bugün yanlışlanmış olsa da yöntem itibariyle "ortak ata" kavramına yaptığı katkı önemlidir. Bowler'a göre; Haeckel'ın Huxley ile birlikte bu konuya çok fazla eğilmelerinin bir sebebi de, bu yöntem sayesinde "sözde-teolojik" yaratılış argümanlarına karşı bir zemin oluşturup, bilimi "özgürleştirme" çabalarıydı.[105]

Darwin'i Avrupa'nın Almanca konuşan bölgelerine tanıtan Haeckel'ın diğer çağdaşlarından farkı, Darwin'den bağımsız olarak kendi çalışmalarıyla, kendi sonuçlarına vararak evrimi anlayan bir bilim insanı olmasıydı ancak yine de Darwin'in onun üzerindeki etkisi yadsınamaz.[106] Darwin, İskoç filozof David Hume'un (1711 – 1776) neden sonuç ilişkisine dayanmayan doğa görüşünü, doğa tarihi anlayışının merkezine yerleştiren İskoç jeolog Charles Lyell (1797 – 1875) aracılığıyla almış ve "doğal seçilim" kavramını kurmuştur.[107] Haeckel ise başka bir gelenekten gelmektedir. Onda, Alman fizyolog Johannes Müller (1801 – 1858) ve Alman doktor, antropolog ve modern patolojinin kurucusu Rudolf Virchow'un (1821 – 1902) görüşleri ve Alman jeolog Bernhard von Cotta'nın (1808 – 1879) ilerlemeciliği ağır basar.[108] Evrime bakış açısı itibariyle ile de Haeckel, Lamarck'a daha yakındır.

Haeckel ve Darwin'in ortak yanlarından biri ise, ikisini de derinden etkilemiş olan Alman doğabilimci ve kâşif Alexander von Humboldt'tur (1769 – 1859). Darwin, 1839 yılında yayınladığı "Beagle Araştırma Günlükleri"nin[109] bir kopyasını Humboldt'a gönderir. Beraberinde yolladığı mektup günümüze ulaşmamış olmakla birlikte Humboldt'un cevabından, Darwin'in ona duyduğu hayranlığı belirttiği anlaşılmaktadır;

---

[104] Peter J. Bowler, **Monkey Trials and Gorilla Sermons: Evolution and Christianity from Darwin to Intelligent Design,** Harvard University Press, Massachusetts, 2009, s. 109

[105] A.g.e.

[106] Mario A. Di Gregorio, "Under Darwin's Banner: Ernst Haeckel, Carl Gegenbaur and Evolutionary Morphology", **The Reception of Charles Darwin in Europe,** Volume I**,** ed. Eve-Marie Engels & Thomas F. Glick, Continuum, Norfolk, 2008, s. 79

[107] A.g.e., s. 80-81

[108] A.g.e., s. 81

[109] *Journal of Researches into the Geology and Natural History of the Various Countries Visited by H.M.S. Beagle Round the World, Under the Command of Capt. Fitz Roy, R.A.*

"Nazik mektubunuzda, gençliğinizde benim Tropika'larda yaptığım çalışmaların sizi heyecanlandırdığı ve sizde uzak diyarlara gitme tutkusu uyandırdığından bahsetmişsiniz. Sizin çalışmanızın önemini göz önünde bulundurursak, Bayım, benim naçiz çalışmalarımın en büyük başarısı bu olabilir. Çalışmalar daha iyilerine yol açtığı sürece değerlidir."[110]

Haeckel, "ışınlılar" olarak tanımlanan bir canlı sınıfını anlattığı "*Die Radiolarien*"[111] isimli eserinde Darwin'in teorisinin doğa bilimciler için "büyük evrim kanununu" anlamanın tek yolu olduğunu belirtir. [112] Bu eserini Darwin'e ulaştırdığında ise Darwin; "şimdiye kadar gördüğüm en etkileyici çalışma. Bir kopyasına sahip olduğum için gurur duyuyorum." şeklinde cevap verir.[113] Hemen ardından Haeckel, 19 Eylül 1863'te, bugün Polonya sınırları içerisinde yer alan Stettin (*Szczecin*) kentinde otuz sekizincisi yapılan, Alman Doğa Bilimcileri ve Doktorlar Derneği'nin toplantısında "Darwin'in Evrim Teorisi Üzerine" başlıklı bir konuşma yapar.[114] Burada Darwin'in görüşlerini ve genel olarak "doğal seçilim" kavramını dinleyicilere anlatır. Konuşmada asıl çarpıcı kısımlardan biri ise Haeckel'in Alman akademik dünyasına, evrimciliğin büyük bir taraftarı olduğunu, "evrim" ve "ilerleme" kavramlarının karşısında "geçmiş" ve "yaratılış" kavramlarının yer aldığını ve yalnızca "ilerleme"nin gelecekte yeri olduğunu belirtmesidir.[115] Haeckel, Darwin'i anlattığı bu metinin yayınlandığı 20 Eylül 1863 tarihli *Neue Stettiner Zeitung* gazetesini de Darwin'e gönderir. Darwin cevaben yazdığı mektupta yalnız "en içten

---

[110] Sandra Herbert, **Charles Darwin, Geologist,** Cornell University Press, New York, 2005, s. 16 (Bu mektubun orijinali Fransızca olup, İngilizce metni şöyledir: "*You told me in your kind letter that, when you were young, the manner in which I studied and depicted nature in the torrid zones contributed toward exciting in you the ardour and desire to travel in distant lands. Considering the importance of your work, Sir, this may be the greatest success that my humble work could bring*")
[111] Ernst Haeckel, **Die Radiolarien (Rhizopoda Radiaria) – Eine Monographie,** Verlag Georg Reimer, Berlin, 1862
[112] Di Gregorio, s. 84-85
[113] Robert J. Richards, "If This Be Heresy - Haeckel's Conversion to Darwinism", **Darwinian Heresies,** Cambridge University Press, New York, 2004, s. 103
[114] David M. Williams, Malte C. Ebach, **Foundations of Systematics and Biogeography,** Springer, New York, 2008, s. 37
[115] Di Gregorio, s. 85

teşekkürlerini" iletmekle kalmaz, Haeckel'in "doğal seçilim"i açık bir şekilde anlamış nadir insanlardan biri olduğunu söyler.[116]

Bütün bu bilimsel yaklaşımları ve başarılarına rağmen, Haeckel (o dönemki pek çok bilim insanı gibi) kendisini ve bilimsel çalışmalarını, doğa bilimlerinden felsefî bir idealizm çıkartmaya adamıştı. Bu uğurda, bilimsel çalışmalarını çarpıtacak kadar da ileriye gitmişti. Fosil kayıtlarının çok az olduğu bir dönemde canlıların embriyolojik gelişimleri boyunca evrimsel geçmişlerinin her bir adımını geçirdiğini savunarak, evrim adına büyük bir delil ortaya koyduğu iddiasında bulunmuştu. Haeckel'a göre canlıların embriyolojik gelişimi, evrimsel dönüşümlerinin bir özeti niteliğindeydi. Oysa embriyo gelişimi Haeckel'ın iddia ettiği gibi evrim geçmişindeki adımları aynen takip etmemekte, sadece bazı noktalarda benzerlikler taşımaktadır. Haeckel'ın bu yaklaşımı da aslında Darwin'in değil Lamarck'ın doğrusal ve belirli bir yönü olan evrim anlayışının bir tezahürüdür.[117] Haeckel bu çalışmaları sırasında yaptığı çizimlerde bazı noktaları kasten değiştirmiş ya da çıkarmıştır. Yirminci yüzyıla gelindiğinde onun bu çarpıtmaları anlaşılmış olmasına karşın, embriyolojik dönüşüm tablosu uzun süre ders kitaplarında yer almıştır.

1.8.3 Arap Dünyası

Bu başlığı tek tek ülke için değil, genel olarak "Arap Dünyası" olarak ayırmamızın sebebi, bu ülkelerin çoğunun o dönem Osmanlı Devleti yönetimi altında bulunmalarıdır. Özellikle entelektüel faaliyetlerin yoğun olduğu Lübnan, Suriye ve Mısır, Darwin ve onun teorisinin ilk yansımalarını bulduğu yerler olması itibariyle önemlidir. Avrupa'da yaşanan teolojik tartışmalar, "evrim"in Avrupa ülkeleri için sömürgecilik faaliyetlerini meşrulaştırıcı "Beyazlar ve diğerleri" algısının inşasına hizmet ettirilmeye çalışılırken, Arap Dünyası'nda Darwin ve onun kuramını destekleyenler bir bakıma bununla da mücadele etmişlerdir. Örneğin Darwin'in Arapçaya ilk çevirilerini yapan İsmail Mazhar, İhvan-ı Safa ile Ernst Haeckel'in görüşlerini, İbn-i Haldun ile Lamarck ve Spencer'in görüşlerini eşleştirerek aslında

---

[116] **The Correspondence of Charles Darwin: 1864,** ed. Frederick Burkhardt, Sydney Smith, Cambridge University Press, Cilt: XII, Cambridge, 2001, s. 63
[117] Di Gregorio, s. 87

halihazırda Avrupa'yı sarsan görüşlerin köklerinin İslam dünyasının köklerinde de var olduğunun altını çizmeye çalışır.[118] Bu durum ilginç bir hal de alır; bir tarafta pozitivist, natüralist düşünüler, Batı dışı toplumlara dair oluşturulmaya çalışılan "aşağı toplum" imajını "bu fikirlerin kökleri İslâm dünyasında" görüşünü yayarak yıkmaya çalışırken, diğer tarafta muhafazakarlar evrim ile İslâm'ın asla yan yana gelemeyeceğini savunurlar.

Bu mücadeleyi Osmanlı'daki meşrutiyet tartışmalarına benzetmek de mümkündür. Meşruti yönetim taraftarları, Kuran'ın Âl-i İmran suresi, 159. ayetinde yer alan "Bir hüküm verirken onlara danışınız" ifadesini meşrutiyet için bir zemin kabul ediyorlardı.[119] Öte yandan Fetva Emini Halil Efendi , "onlar" zamirinden bütün ahaliyi anlamanın, yani "bir takım cahil insanlar"dan oy toplamak şeklinde bir yorum çıkarılmasının yanlışlığından dem vuruyordu.[120] Geleneğin, yeni kavram ve tartışmalarda meşruiyet atfı olarak kullanılması bakımından Darwin ve evrim tartışmaları ile meşrutiyet tartışmaları arasında da anlamlı bir benzerlik vardır.

Sûfi şeyhi Hüseyin el-Cisr (1845 – 1909) de Mısır müftüsü Muhammed Abduh (1849 – 1905) da özünde Hıristiyan tarihine ait olan bilim-din çatışmasının İslâm ile ilgisinin olmadığının altını çizerek Darwin'in görüşlerinin aslında kendi gelenekleri için çok da tartışmalı olmadığını iddia ederler.[121] Muhammed Abduh'un başlattığı ve ölümünden sonra Muhammed Reşid Rıza'nın (1865 – 1935) tamamladığı Kuran tefsiri *Tefsîrü'l-Menâr*'da da Bakara sûresi 249 – 253. ayetlerini Darwin'in evrim kuramıyla açıklaması da bu çabanın bir örneği olarak görülebilir.[122]

Yalnız Darwin ve onun evrim teorisi değil, diğer pek çok modern bilimsel ve felsefî görüşlerin Arap Dünyası'na girmesinde, Yakub Sarruf (1852 – 1927) ve Farris Nimr (1856 – 1951) tarafından çıkarılan, 1876 – 1952 yılları arasında Beyrut ve Kahire'de yayın yapmış olan "*el-Muktetaf*" mecmuası ve Suriye Protestan Okulu da

---

118 Marwa Elshakry, **Reading Darwin in Arabic,** The University of Chicago Press, Chicago, 2013, s. 8
119 Cemil Oktay, **Hum Zamirinin Serencamı**, Bağlam Yayıncılık, Ankara, 1991, s. 39-40
120 A.g.e., s. 41-42
121 Elshakry, s. 8
122 Mehmer Suat Mertoğlu, "Tefsîrü'l-Menâr", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XL, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 299

önemli bir yer tutar.[123] Suriye Protestan Okulu, Amerikan misyonerleri tarafından kurulmakla beraber İngiltere de okulun koruyucuları arasındaydı.[124] Hatta Khalaf'a göre okul kuruluşunu başından beri İngiliz diplomatik müdahalelerine borçludur.[125]

Suriye Protestan Okulu, Dawrin tartışmalarına ev sahipliği yapması bakımından da özel bir yere sahiptir. Okulun jeoloji ve kimya hocası, Harvard mezunu Edward Lewis, Darwin'in öldüğü sene olan 1882'de Darwin'i övgüyle anan bir konuşma yapması tartışmaların fitilini ateşlemişti. Darwin'in evrim kuramı ile Hıristiyan inancının yaratılış anlatısının çelişmesi sebebiyle çıkan uzun tartışmaların sonucunda Lewis'in okulla ilişiği kesilmiş, alarında ünlü yazar ve gazeteci Corci Zeydan'ın (1861-1914) da bulunduğu 15 öğrenci olayı protesto ettikleri için uzaklaştırılmıştır.[126] Lews'in ayrılması protesto etmek amacıyla, Darwin'i Suriye Protestan Okulu öğrencilerine tanıtan, derslerinde Darwin'in eserlerini kullanan ve bizzat Darwin'le mektuplaşan Cornelius Van Dyke (1818-1895) da okuldan ayrılmıştır.[127] Lewis'le başlayan tartışmaların yürütüldüğü mecra ise, Van Dyke'ın da danışmanı olduğu *el-Muktetaf* mecmuasıydı.[128]

El-Muktetaf, yeni gelişen bilim ve teknoloji konularını halkın anlayabileceği dilde aktarmaya çalışmış ve bunda elde ettiği başarı ile de büyük bir popülerlik kazanmıştır. Muhammed Harb'e göre, bu hususta İslâm diniyle çelişen yayınları da yapmaktan çekinmemişlerdir.[129] Dönemin Mârunî Hıristiyanlarınca Beyrut'ta çıkarılan *el-Beşîr* gazetesi ile aralarında "insanın maymundan türediğini iddia eden Darwin'in evrim teorisi" tartışması yaşanmış, *el-Muktetaf* Darwin'in tarafında yer

---

[123] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Modern Islam", **Science and Religion around the World,** ed. John Hedley Brooke, Ronald L. Numbers, Oxford University Press, New York, 2011, s. 165

[124] Adil Baktıaya, "Syrian Protestant College's Struggle for Legitimacy as Reflected in Archival Sources", **International Review of Turkology**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2008, s. 25

[125] Samih Khalaf, "New England Püritenliği ve Ortadoğu'da Liberal Eğitim: Bir Kültür Nakli Olarak Beyrut Amerikan Üniversitesi", **Orta Doğu'da Kültürel Geçişler,** ed. Şerif Mardin, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007, s. 92

[126] Elshakry, s. 65-72

[127] Elshakry, s. 69-70

[128] Nadia Farag, "The Lewis Affair and the Fortunes of al-Muqtataf", **Middle Eastern Studies,** Vol: VIII, No: 1, Ocak 1972, s. 73-83

[129] Muhammed Harb, "el-Muktetaf", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 147

alırken, *el-Beşîr* bunun semavî dinlerle çelişen asılsız bir kuram olduğunu savunmuştur.[130]

Arap aydınları arasında evrim [*evolution*] kelimesinin karşılığı olarak; bir birini takip eden anlamındaki "teselsül", büyümek anlamındaki "neşv" ve ilerleme/yükselme anlamındaki "irtika" kelimeleri kullanılsa da, 1870'lerden itibaren *el-Muktetaf* grubu tarafından yerleştirilen "tetavvur" kelimesi, "evrim"in karşılığını almıştır.[131]1924 yılında Hasan Hüseyin isimli Arap yazar, "tetavvur" tabiri Arapça'da olmasa da neden bu tabirin kullanılmasını gerektiğine Kuran'dan açıklama getirir.[132] Bu tabirin kökeni Kuran'ın Nûh Suresi, on dördüncü ayetindeki "Oysa O sizi aşama aşama yaratmıştır" [وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا / Ve kad halakakum etvârâ (etvâren)] cümlesindeki "aşama aşama/*etvâren*" kelimesine dayanmaktadır. Bugün de hâlen evrim kelimesinin Arapça karşılığı olarak "tetavvur" kelimesi kullanılmaktadır.

Burada ilginç olan durum, Türkçe konuşan Osmanlı aydınları ile Arapça konuşan Osmanlı aydınlarının arasındaki bu terminolojik kopukluktur. Zira Türkçe konuşan, yayın yapan Osmanlı Aydınları evrim [evolution] kelimesi için, "tekâmül", "tekemmül", "tahavvül", "istihale", "neşv ü nema" gibi terimleri kullanmaktadırlar. Bu iki bakımdan ilginçtir, birincisi Türkçe konuşan Osmanlı aydınlarının böyle bir kelimenin türetilmesi için bu ayete başvurmamış olmaları, ikincisi ise bu iki aydın sınıf arasındaki (en azından evrim ve Darwin tartışmaları açısından) düşünsel mesafedir.

Arap dünyasında, Darwin algısı hakkında üzerinde durmamız gereken önemli bir isim de Hüseyin el-Cisr'dir. Cisr, II. Abdülhamid döneminde sultanla iyi ilişkiler içerisinde bulunmuş, "*Risâletü'l-hamidiye fî diyâneti'l-İslâmiye ve Şeriati'l Muhammediye*" (Beyrut: 1887) isimli bir risale yazmış, Cemaleddin Afgani ile İstanbul ziyareti sırasında (1894) tanışmış, İstanbul ve saraya yakın bir din adamıdır.[133] "*Risâletü'l Hamidiye*" temel itibariyle doğa teolojisine Müslüman bakış açısını

---

130 A.g.e.

131 Marwa Elshakry, "Knowledge in Motion: The Cultural Politics of Modern Science Translation in Arabic Author(s)", **Isis,** Cilt: XCIX, Sayı: 4, 2008, s. 715

132 Elshakry, 2013, s. 17

133 Ramazan Biçer, Fatma Silkin, "Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Hüseyin el-Cisr'e Göre Yaratılış", **Sakarya üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Sayı: 13, 2006, s. 104

anlatır.[134] Bu risalede özellikle Batı'da yükselen materyalist doğa anlayışını değerlendirip tenkit etmeye çalışır, bunu yaparken Darwin ve onun evrim kuramını da eleştirir.[135] Kısa sürede ünü yayılır ve Cemaleddin Afgani tarafından "zamanının Eşari'si" olarak nitelendirilen Cisr'in bu eseri Türkçe başta olmak üzere[136] pek çok dile tercüme edilir ve II. Abdülhamid tarafından 1891'de yıllık 50 lira ödülle mükafatlandırılır.[137] Yaygın yanlış evrim algılayışlarından biri olan "maymundan türeme" kavramı Cisr'de de görülür; ona göre evrimin kaidesi olan, kuvvetlilerin yaşama devam edip zayıfların eleniyor olması İslâm'a ters düşmez ancak Darwin'e ait olduğunu iddia ettiği gibi maymundan türemeyi kabul etmez.[138] Cisr'e göre evrim teorisi, pozitif bilimlerin kötüye kullanılmasının en yaygın örneklerinden biridir.[139]

Cemaleddin Afgani de on dokuzuncu yüzyılın önemli İslâm düşünürleri gibi materyalizm ve pozitivizm ile yüz yüze gelen İslâm dünyası için fikirler üreten isimlerin başında gelir. 1879'da yayınlanan "Tabiatçılığı Red" isimli eserinde de Darwin'e ve kuramına eleştirilerini yöneltir;

> "Bunlar (maddeci feylesoflar)dan bazıları bütün nevilerin, hele hayvanların cürsûmelerinin asıllarında birbirine benzediklerini hakikatte birbirlerine denk olduklarını ve neviler arasında kökten gelme ayrılık olmadığını, benliklerinin de birbirinden farklı bulunmadığını söylerler:
>
> Bundan dolayı bu mütalaayı yürütenler, zaman ve mekanın, ihtiyaç ve zaruretlerin, kainattaki haricî müessirlerin te'sirleri altında bir cürsûmenin: Bir çeşit kılıktan diğer çeşit kılığa geçebileceği fikrine yürüdüler, (Meşhur) Darwin bu yolda mütalaa yürütenlerin başında gelmektedir.
>
> Gûya insan-oğlunun aslında, bir maymun iken aşılanmak ve saflaşmak sûretiyle üzerinden uzun zamanlar geçtikten sonra, tabiatın yapıcı, haricî

---

[134] İhsanoğlu, 2011, s. 166
[135] Biçer, s. 111
[136] Hüseyin el Cisr, **Tercümetü'r-risaleti'l-Hamidiye**, müt. Manastırlı İsmail Hakkı, Dersaadet, 1307[1891]
[137] İhsanoğlu, 2011, s. 166-167
[138] Biçer, s. 126
[139] İlyas Çelebi, "Hüseyin el-Cisr", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 539

âmillerinin tesiri altında "orangotan" berzahına kadar yükseldiğini, bundan sonra insanların ilk sınıfı olan yamyamlık ve diğer zenciler mertebesine ulaştıklarını ve bâzı efradının zencilik seviyesinden Kafkaslı insan ufkuna kadar yükseldiğini ileri sürmüş ve bunu belirtmek için bir de kitap yazmıştır.

Darvin'in zu'münce, zaman geçmekle pire fil olacaktır. Fakat (iş bu kadarla kalmayacak aynı zamanda bir gün gelecek) fil de pireye dönecektir. "[140]

"Darvin, boş ve kof sözlerinden biri olarak: geçmiş bir zamanda güyâ, bir kavim, köpeklerinin kuyruğunu kesmeyi adet edindiklerinden o kavim köpekleri kuyruksuz encik doğurmağa başladıklarını ve (handise) köpek kuyruğuna luzûm görülmez olduğundan, tabiatın da o kavmin köpeklerine kuyruk hediye etmekten vaz geçtiğini anlatır."[141]

Cemaleddin Afgani, Darwin ile ilgili pek olumlu görüşe sahip olmamakla birlikte aslında onun eserlerini de okumamış ya da okuduysa bile anlamamış olduğu görülmektedir. Özellikle kuyrukları kesilen köpeklerin bir sonraki nesilde kuyruklu köpekler dünyaya getirmesinin Darwin'in değil Lamarck'ın evrim kuramına ait bir örnek olduğunu da bilmediği görülmektedir.

Lübnan'lı Hıristiyan bir aileye mensup Şibli Şümeyyil (1860 – 1917) gibi isimler de yine Arap Dünyası'nda Darwin'in ve natüralist, pozitivist, materyalist dünya görüşlerinin savunucuları olmuşlardır. Tıp eğitimi alan Şümeyyil, çağdaşı pek çok Osmanlı pozitivisti gibi Ludwig Büchner'den (1824 – 1899) etkilenmiş ve onun eserlerini Arapça'ya tercüme ederek, görüşlerini yaymayı amaçlamıştır. Bunlardan biri de Büchner'in 1868 yılında Darwin üzerine kaleme aldığı "*Sechs Vorlesungen über die Darwin'sche Theorie*" (Darwin'in Teorisi Üzerine Altı Ders) adlı eserinin Fransızca'sından 1884 senesinde yaptığı tercümesidir.[142] Aynı eseri yeni bir giriş kısmı ekleyerek 1910 yılında "*Felsefetü'n-Neşv ve'l-İrtikâ*" (Evrim ve İlerleme

---

[140] Cemaleddin Afgani, **Tabiatçılığa Red,** Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, çev. Aziz Akpınarlı, Ankara, 1956, s. 17-18

[141] A.g.e., s. 21

[142] Ludwig Büchner, **Ta'rîbun lî-şerh-i Büchner 'alâ Mezheb-i Darwin fi İntikâli'l-Envâ' ve Zuhûri'l-Âlemi'l 'Uzvî ve Itlâku Zâlike 'ale'l-İnsan "me'a ba'zı tasarrufin fîhi"**, çev. Şibli Şümeyyil, İskenderiye, Matba'at Ceridet'ül-Mahrusa, 1884

Felsefesi) adıyla yeniden yayınlamıştır.[143] Elshakry'ye göre Şümeyyil'in materyalist görüşleri İstanbul'da bulunduğu dönemde kuvvetlenmiştir.[144] Bu hususta Cemaleddin Afgani ile de tartışmış, hatta Afgani, Şümeyyil'e Darwin'in görüşleri ile ilgili çok fazla ileri gittiğini, onu "kendi imamı Darwin'e karşı gelmekle" suçlayabileceğini söylüyordu.[145]

Darwin'i Arap Dünyası'na tanıtan "*el-Muktetaf*" mecmuası da kısa süre içinde ilgisini Darwin'den Spencer'a kaydırmaya, insanların ilgisi de biyoloji kanunlarından, toplumun evrimsel kanunlarına kaymaya başlamıştı.[146] Büyük toplumsal çalkantıların olduğu o dönemde, çalışmalarında büyük oranda biyolojiye yoğunlaşan Darwin'in yerine, evrim kuramını toplumsal ve siyasal kuramlara uygulamaya çalışan Spencer insanların daha çok ilgisini çekiyor olmalıydı.

Darwin tartışmaları Arap Dünyası'nda, Türkçe literatürdekine benzer bir zenginlik ve çeşitlilik arz etmekle birlikte, belirli farklılıklara da sahiptir. Osmanlı'da modern bilimler ve düşünce akımları, mühendis mektebi, tıbbiye gibi modern okullar aracılığıyla girip yayılırken, Arap Dünyası'nda daha ziyade misyoner okulları ve özellikle Protestan misyoner faaliyetleri ile girdiğini görüyoruz. Bir diğer farklılık ise Türkçe yazan Osmanlı entelektüel dünyasını Fransız aydınlanmacıları ve düşünürleri etkilerken, Arap Dünyası'nda yoğun bir İngiliz etkisi gözlemlenmesidir.

Bunun dışında iki toplulukta da aydınların ve bilim insanlarının Darwin'in bilimsel çalışmalarını ne dereceye kadar anladıkları tartışmalıdır. Zira genel olarak Osmanlı'da bu bilimsel gelişmeyi takip edecek ne ciddi bilim kurumları, ne de bilimsel düşünce ortamı bulunmamaktadır. Belki de bunun doğal sonucu olarak insanlar Darwin ile ilgili yüzeysel bilgilere sahip olurken, onun kuramının toplumsal ve siyasal yorumlayıcıları olan Büchner gibi Spencer gibi filozoflara daha çok ilgi göstermektedirler.

---

[143] Elshakry, 2013, s. 110
[144] Elshakry, 2013, s. 104
[145] Elshakry, 2013, s. 125
[146] Elshakry, 2013, s. 82

1.8.4 Fransa

Darwin'den önce, canlı türlerinin sabit olmadığı görüşünü savunan transformizm/dönüşümcülük kavramı dünyada olduğu gibi Fransa'da da yaygınlık kazanmaya başlamıştı. George Louis Leclerc de Buffon (1707 – 1788), Étienne Geoffroy Saint-Hilaire (1772 – 1844), Michel Adanson (1727 – 1806) gibi doğa bilimcilerin yanında, Darwin öncesi evrim kuramlarının en önemlilerinden birini ortaya atan Jean-Baptiste Lamarck (1744 – 1829) da Fransa'da dönüşümcülük görüşünün yaygınlaşmasında etkili olmuşlardır.

Ancak yine de bu dönüşümcülük fikri, Avrupa'da olduğu gibi Fransa'da da hemen kabul görmüş değildi. Bunda Hıristiyan inancında o dönem hakim olan doğa algısı, yani türlerin sabit olduğu fikrinin yanında, epistemolojik olarak da dönüşümcülük için sağlam bir model ve açıklama bulunmayışı da etkiliydi. [147] Fransa'da diğer Avrupa ülkelerine nazaran, özel olarak Darwin ve onun kuramına dönük bir direnç vardı. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ve yirminci yüzyılın başlarına bakıldığında Fransız doğa bilimcileri büyük oranda; dönüşümcülüğü reddeden Hıristiyan çizgisi (zamanla sayıları giderek azalsa da) ve Darwin devrimine mesafeli olan seküler Lamarkistler olarak iki gruba ayrılmışlardı.[148]

Aslında Darwin ile Lamarck arasında evrim açısından pek çok ortak yön de vardı. Bunlar arasında; çevredeki değişimin canlı üzerindeki etkisi, kullanılan/kullanılmayan organların gelişmesi/körelmesi, edinilen özelliklerin bir sonraki nesle aktarılması gibi kavramlar sayılabilir. Lamarck'a göre doğadaki değişimler canlıların bedenlerinin (fenotip) adaptasyonunda doğrudan etkide bulunur, Darwin'in kuramında ise canlı çeşitliliğinde rastgele dağılmış özellikler arasında avantajlı olanlar, doğadaki değişimlere göre adapte olur ve soylarını devam ettirirler.

Tort'a göre Fransa'nın uzun süre Darwinizmi inatla reddetmesinin arkasında şu sebepler yer almaktadır; Darwin'in kuramının önemini anlayamama, Lamarck'ın Fransız olmasından gelen milliyetçilikle Lamarkizm'e duyulan bağlılık, Auguste

---

[147] Patrick Tort, "The Interminable Decline of Lamarkism in France", **The Reception of Charles Darwin in Europe,** Volume II, ed. Eve-Marie Engels & Thomas F. Glick, Continuum, Norfolk, 2008, s. 329-330
[148] Tort, s. 330

Comte (1798 – 1857) pozitivizminin etkisi, Katolik Kilisesi'nin kavgacı tutumu, Fransız araştırmacılarının teorik olmayan, uygulamaya dönük eğilimi, İngiltere'ye karşı duyulan ısrarlı ilgisizlik, vb.[149] Bunların her biri Darwin'in Fransa'da tanınması ve kabul görmesinin önünde belirli oranlarda engel teşkil etmiştir.

Bunların içinde Osmanlı aydınları üzerinde de önemli etki bırakmış Auguste Comte'un yaklaşımı üzerinde durmak gerekebilir. Sosyoloji'nin kurucusu Comte'un dönüşümcülüğü idealisttir; bu dönüşümle "üç evre kanunu" adını verdiği bir toplumsal düşünce dönüşümünü ifade eder. Buna göre insanlık, tarih boyunca sırasıyla 1) Teolojik evre, 2) Metafizik evre ve 3) Pozitivist evreye geçer. Onun bu dönüşümcülük fikri aslında Lamarck'in çevrenin etkisi ile canlıların değişebileceği/dönüşebileceği fikrinden de beslenmekteydi. Örneğin Comte, Lamarck'tan aldığı ilhamla, siyahî bir insanın, zeka ve aktivitelerinin çalışarak gelişebileceğini söylüyordu.[150] Öte yandan, canlıların bir türden başka bir türe dönüştüğü/evrildiği fikrine ise katılmıyordu.[151] Genelde doğa felsefesi ve özelde evrim görüşü açısından, dönemin önemli kimyageri ve evrim karşıtlığının simge ismi Georges Cuvier (1769 - 1832) ile aynı taraftaydı. [152]

Darwin'in Fransa'ya tanıtılmasında Türlerin Kökeni'ni 1862 yılında ilk kez, 1866 ve 1870 yıllarında da tekrardan Fransızca'ya tercüme eden Clémence Royer'in (1830 – 1902) büyük bir etkisi olmuştur. Clémence Royer, düzenli bir eğitim almamış, evde kendi kendine aritmetik ve Fransızca çalışarak, dışarıdan, orta okul öğretmenliği yapmasını sağlayacak bir sertifika almıştır.[153] Royer, 1862'deki tercümesine kırk beş sayfalık tartışmalı bir takdim yazmış ve bunun özellikle son sekiz sayfasında sosyal Darwinist bir pozisyonun altını çizmiştir.[154] Royer'in bu tercümeleri 1873'e kadar Fransa'daki tek Türlerin Kökeni tercümesi olarak kalmıştır. [155] Royer, ikna olmuş bir

---

[149] A.g.e.
[150] Mary Pickering, **Auguste Comte, An Intellectual Biography,** Volume III, Cambridge University Press, New York, 2009 s. 238
[151] Pickering, s. 191
[152] Chris McClellan, "The Legacy of Georges Cuvier in Auguste Comte's Natural Philosophy", **Studies in History and Philosophy of Science Part A,** Cilt: XXXII, Sayı: 1, 2001, s. 19-21
[153] Joy Harvey, **Almost a man of genius; Clémence Royer, feminism, and nineteenth-century science,** Rutgers University Press, New York, 1997, s. 16
[154] Linda L. Clark, "Social Darwinism in France", **The Journal of Modern History,** Cilt: LII, Sayı: 1, 1981, s. D1027-D1028
[155] A.g.e.

Lamarkist idi ve Türlerin Kökeni'ni keşfettiğinde onu Fransız doğa bilimcileri ve Lamarck'ın bir türevi gibi okumuş, Darwin'i diğerlerinden ayıran radikal dönüşümü tam olarak anlayamamıştı.[156] Bu da Darwin'in Fransız entelektüel dünyasında tam anlamıyla anlaşılamamasında ve tartışmalı bir konuma sahip olmasında etkili olmuş olabilir.

Darwin, daha önce de kitabının Fransa'da tercüme edilip yayılmasını istemiş ancak bunda başarılı olamamıştı. Pierre Talandier isminde bir tercüman, kitabın yayınlanması için görüştüğü yayıncıları ikna edememişti.[157] Prum'a göre bunda, Fransa'da İkinci Cumhuriyet'in yıkılıp III. Napolyon'un İmparatorluğu yeniden ilan etmesinin de etkisi vardı çünkü Talandier'in Louis Blanc ve diğer Fransız sosyalistleri ile yakınlığı vardı ve ortam onların entelektüel faaliyetleri için uygun değildi.[158] İsviçre'de yaşayan Alman bilim insanı Carl Vogt da Darwin'e yazdığı bir mektupta "Fransa şu an bilimsel kitaplar için akla gelebilecek en kötü pazar" ifadesini kullanmaktaydı.[159]

Darwin, Amerika'nın on dokuzuncu yüzyıldaki en önemli botanikçilerinden biri olan Asa Gray'e (1810 – 1888) yazdığı 10 Haziran 1862 tarihli mektupta, önce Clémence Royer'den övgüyle bahsetmiş, onu "Fransa'nın en zeki ve sıra dışı kadınlarından biri" olarak tanımlamıştı.[160] Aradan kısa bir süre geçtikten sonra ise 11 Temmuz'da, Fransız biyolog Armand de Quatrefages'e (1810 – 1892) yazdığı başka bir mektupta kitabının tercümanından şikayet etmiş ve "keşke biraz daha doğa tarihi bilen birisi olsaydı, akıllı ancak tekil bir hanımefendi, tercüme teklifinden önce daha önce adını hiç duymamıştım" diye sitemde bulunmuştur.[161]

Kitabın ikinci baskısı için Darwin, Royer'in hatalarını düzeltmeye çalışmış, hayvan üretme yöntemleriyle Hindu kast sisteminin katı evlilik kurallarını

---

[156] Michel Prum, "Charles Darwin's First French Translations", **The Literary and Cultural Reception of Charles Darwin in Europe,** Volume 4, ed. Thomas F. Glick & Elinor Shaffer, Bloomsbury, 2014, s. 392
[157] A.g.e.
[158] A.g.e.
[159] A.g.e.
[160] A.g.e.
[161] A.g.e.

karşılaştırdığı eklemeyi de çıkartmıştır.[162] Bu düzeltmeleri yaptığı sırada Darwin'in sağlık durumu iyi olmadığından bir süre ertelemişti, yeniden ele aldığında ise eşinin sağlık durumundan endişelenen Emma Darwin, kızı Henrietta'ya, bu durumla ilgili mutsuzluğunu "hataları bir türlü bitmeyen, kahrolasıca Matmazel Royer" [*the Verdammte Mlle Royer whose errors are endless*] şeklinde ifade edecekti.[163] Tüm bu hatalarına rağmen Darwin, Royer'e yine de cesaretlendirici bir tonda yazacaktır. [164]

Royer, Türlerin Kökeni'nin Fransızca ilk tercümesine, orijinalinin aksine[165]; "Türlerin Kökeni ya da Organik Varlıkların İlerleme Kanunu Üzerine" [*De l'origine des espèces ou des lois du progrès chez les êtres organisés*] şeklinde bir başlık uygun görmüştür. Buradaki "ilerleme kanunu" [*lois du progrès*] ifadesi, Royer'in bu konuya yaklaşımını ifade etmesi açısından önemlidir. Ancak Darwin, kitabın ikinci baskısında bu ifadeyi çıkarmasını istemiş ve ikinci baskının başlığı "Doğal Seçilim Yoluyla Türlerin Kökeni ya da Organik Varlıkların Dönüşüm Kanunları Üzerine" [*De l'origine des espèces par sélection naturelle ou des lois de transformation des êtres organisés*] şeklinde değiştirmiştir.

Royer, 1870'de üçüncü baskıyı yayınladığında ise artık Darwin'in sabrı taşmıştı, çünkü bu baskı için kendisini bilgilendirmemişti.[166] Buradaki sıkıntı yalnız çevirideki hatalar değil, 1866'dan sonra Darwin'in kendi kitabının da dördüncü ve beşinci baskıları çıkmıştı ve bu çeviride yeni baskılardaki değişikliklerin de yansıtılamamış olmasıydı. Darwin, Fransa'daki yayıncısı Reinwald'dan yeni bir tercüman bulmasını istedi. Carl Vogt, ona eski bir öğrencisi olan İsviçre'li zoolog Jean-Jacques Moulinié'i önerdi.[167] Darwin bu tercümede artık kesinlikle tercümanın aşırı görüşlerine yer verilmesini istemiyordu. [168] Moulinié tercümeye başladı ancak

---

[162] Harvey, 2014, s. 77
[163] A.g.e.
[164] A.g.e.
[165] Orjinali: *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* - Doğal Seçilim Yoluyla Türlerin Kökeni ya da Yaşam Mücadelesinde Avantajlı Irkların Korunması Üzerine
[166] Prum, s. 396
[167] A.g.e.
[168] Joy Harvey, "Darwin in a French Dress: Translating, Publishing and Supporting Darwin in Nineteenth-Century France", **The Reception of Charles Darwin in Europe,** Volume II, ed. Eve-Marie Engels & Thomas F. Glick, Continuum, Norfolk, 2008, s. 361

tamamlayamadan hayatını kaybetti, onun kaldığı yerden Edmund Barbier devam etti ve 1873 yılında Türlerin Kökeni'nin bu yeni Fransızca baskısı yayınlandı. Moulinié de Barbier de saygın biyologlar değildi ancak onların tercümeleri daha kısa, daha bilimsel ve özellikle 1872'de yayınlanan Türlerin Kökeni'nin altıncı ve son İngilizce baskısına, yani Darwin'in talep ettiği ancak Royer'in yerine getirmediği düzeltmelere sadık tercümelerdi.[169] Türlerin Kökeni'nin 1873'teki Fransızca baskısında da Royer'in eklediği gibi uzun bir giriş yerine, Darwin'in Moulinié'ye yazdığı mektup yer almaktaydı. Bu mektupta Darwin, Royer'le ilgili yukarıda belirttiğimiz eleştirilere açıkça yer verir ve Royer'in tercümesinin değil yeni tercümenin tercih edilmesi gerekliliğinin altını çizer.[170]

Barbier, 1876 ve 1880'de Türlerin Kökeni'ni kendi tercümesiyle yeniden yayınladı ve bunlar yirminci yüzyıl boyunca standart tercüme olarak kaldı ancak aynı zamanda Royer'in tercümesi de 1932'ye kadar yayınlanmaya da devam etti.[171]

1.8.5 Rusya

Rusya ve Osmanlı modernleşmeleri içerik ve ortaya çıkışlarındaki benzerlikler itibariyle sıklıkla karşılaştırılmaya çalışılır. Çar I. Petro'nun Avrupa gezileri ve bunun sonucunda yaptığı çıkarımlarla Rusya'da büyük bir modernleşme hareketini başlatması ve Rus tüfekçi birliği olan *streltsi*'leri ortadan kaldırması ile, II. Mahmut'un yenileşme hareketleri ve ona direnen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması arasında benzerlikler kurur. Aynı şekilde II. Mahmut'un modernleşme çabaları sonucu "gavur padişah" olarak anılması ile I. Petro'nun Avrupa'ya gidip geldikten sonra yerine geçenin bir yabancı hatta Deccal olduğu yönündeki söylentiler[172] de halkları nezdindeki konumlarında da benzer bir intiba yarattığı söylenebilir.

İki benzer ülkenin modernleşme çabalarında Rusya'yı öne çıkaran ise bilim ve eğitim kurumlarında yaptığı büyük atılımdır. Rusya, 1726'da Bilimler Akademisi'ni,

---

[169] Robert E. Stebbins, "France", **The Comparative Reception of Darwinism,** ed. Thomas F. Glick, The University of Chicago Press, Chicago, 1988, s. 128
[170] Charles Darwin, **L'origine des espèces au moyen de la sélection naturelle, ou La lutte pour l'existence dans la nature,** çev. J. J. Moulinié, Reinwald, Paris, 1873
[171] Prum, s. 396
[172] Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, **Rusya Tarihi,** İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 248

1755'te Moskova Üniversitesi ile ilk üniversitesi kurmuştu. Osmanlı'da ise çeşitli çabalara rağmen çağın şartlarına uygun bir Bilimler Akademisi kurulamamış, üniversite (Darülfünun) ise bir çok sebepten ötürü pek çok kez açılıp kapanarak ancak 1900 yılında faaliyete geçebilmiştir.

Bu avantajları Rusya'da Darwin'in tanınması ve anlaşılması hususunda da kendisini gösterecektir. Türlerin Kökeni, Rusça'ya, Moskova Üniversitesi'nde botanik profesörü olan Sergey Raçinski (1833 – 1902) tarafından tercüme edilmiştir. Raçinski, bu eseri "doğa bilimlerinde bu zamana kadar yazılmış en parlak kitap" olarak tanımlamıştır.[173] Rusya'da botanik bilimleri, 1714'te St. Petersburg'da kurulan Kraliyet Botanik Bahçesi'nin kurulmasıyla, Batı Avrupa'daki örneklerde olduğu gibi profesyonel bir alan haline gelmiştir.[174] Darwin'in Rusya'da tanıtılmasında en önemli rolü oynayan da St. Petersburg Üniversitesi'nde öğrenciyken Darwin'in eserleriyle tanışan ve profesörlüğünde öğrencilerine "bu yeni ancak sağlam bir teori" şeklinde anlatan, yine bir botanik profesörü Kliment Arkadyeviç Timiriazev (1843 – 1920) olmuştur.[175] İlerleyen zamanlarda, Darwin'in "Bitkilerde Hareketin Gücü" [*The Power of Movement in Plants*] isimli kitabı üzerine çalıştığı sıralarda da Darwin'i evinde ziyaret etmiş ve kendisiyle görüşme fırsatı bulmuştur.[176]

Darwin'in Rusya'da popülerleşmesini sağlayan bir diğer isim de Nikolay Nikolayeviç Strakhov (1828 – 1896) idi. Pek çok dergide popüler bilim yazıları yayınlayan Strakhov, Darwin ile ilgili konulara o kadar hakimdi ki, 1862 yılında Dostoyevski'nin çıkardığı *Vremya* [Zaman] isimli dergide Clémence Royer'in Darwin'in teorisine geniş bir sosyolojik anlam verme çabasını eleştiren bir yazı yayınlamıştır.[177]

Raçinski'nin tercümesi kısa sürede tükendi ve Darwin'in diğer kitapları da hızla tercüme edildi ve yayıldı.[178] Rus entelektüellerinin Darwin'in teorisine karşı

---

[173] Alexander Vucinich, **Darwin in Russian Thought,** University of California Press, 1989, s. 18-19
[174] Dawn Mooney Digrius, "Botany: 1880s – 1920s", **The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought,** ed. Michael Ruse, Cambridge University Press, 2013, s. 267
[175] A.g.e.
[176] A.g.e.
[177] Vucinich, s. 19
[178] Daniel P. Todes, **Darwin without Malthus, The Struggle for Existance in Russian Evolutionary Thought,** Oxford University Press, 1989, s. 23

tepkileri çoğunlukla olumluydu, hatta çeşitli yazarlar tarafından "uzun zamandır beklenen misafir" şeklinde tanımlanmaktaydı.[179]

Bunun dışında da Darwin; 1867'de St. Petersburg İmparatorluk Bilimler Akademisi üyesi, 1870'te Moskova *Societas Caesarea Naturae Curiosorum* ve 1875'te Kazan İmparatorluk Üniversitesi, Doğa Bilimcileri Topluluğu onur üyeliklerine getirilmiştir.[180]

Todes'a göre Rusya'daki bu geniş kabulün arkasında köklü bir yaratılışçılık geleneğinin bulunmaması ve Karl Ernst von Baer (1792 – 1876), Anrey Nikolayeviç Beketov (1825 – 1902), Anatoli Petrovich Bogdanov (1834 – 1896), Nikolay Alekseviç Severtzov (1827 – 1885) gibi önemli evrimcileri yetiştirmiş olması yatmaktadır.[181]

---

[179] A.g.e.
[180] Francis Darwin, **Life and Letters of Charles Darwin – Volume II,** D. Appleton and Company, London, 1911, s. 547
[181] Todes, s. 23

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E MODERNLEŞME: BİLİM VE EĞİTİM

Osmanlı Devleti'nin askerî, iktisadî ve idarî yönlerden yenilgiler ve başarısızlıklar yaşamaya başladığı dönemlerde devlet, sorunlarına çeşitli çözüm arayışlarına gitmiştir. Bu çözüm arayışlarına genel itibariyle modernleşme çabaları adı verilir. Bu "modernleşme" çabaları zaman zaman "batılılaşma" ya da "çağdaşlaşma" olarak da adlandırılır. Örneğin Berkes'e göre, Osmanlı'nın yaşadığı dönüşüm bir çağdaşlaşma mücadelesidir ve burada "çağdaşlaşma" kavramını "sekülerleşme" ile büyük oranda aynı anlamda kullanır.[182] Zira iki yüz yıl içinde giderek aşınan Osmanlı sisteminin ilkelerinde tanrı düzeni yerini tabiat düzenine, "gelenek" yerini "ilerleme / terakki"ye bırakmaya başlamış [183] ve bazı batılı tarihçilere göre çağdaşlaşma kavramına karşı çıkan her tepki daima dinsel bir nitelikte görünmüştür.[184]

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'ndeki modernleşme çabaları, modern bilimlerin ülkeye girişini sağlayan kişi ve kurumların tarihi üzerinden ele alınacaktır. Bu sayede Charles Darwin ve onun temellerini attığı evrim kuramının anlaşılmasını sağlayacak ortamın ne kadar hazır ve yeterli olduğu tartışılmaya çalışılacaktır.

2.1 Modernleşme Çabalarında Bilim ve Eğitim

Modernleşme çabalarının başlangıcını tespit için muhtelif bakış açılarına göre farklı tarihlendirmelere gidilebilir. Her ne kadar öncesinde de pek çok modernleşme girişimleri olmuş olsa da, topyekûn bir yenileşme hareketini en erken III. Selim'de görmekteyiz. III. Selim'in başlattığı Nizam-ı Cedid fikri kendisinden sonra gelen padişahlara da ilham vermiştir. Bu dönemin kendisinden önceki reform çabalarından bir farkı da, önceden sıkça atıfta bulunulan Kanunî devrine referans vererek yapılan

---

[182] Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, YKY, İstanbul, 2008, s. 18
[183] A.g.e, s. 33
[184] A.g.e., s. 28

çözüm arayışlarının yerini tek istikamet olarak Avrupa'ya bırakmasıdır.[185] Bundan önceki reformcularda genel eğilim dürüstlük, idari sistemin arızalarına dair saptamalar ve geçmişte kalan "altın çağ"a dönme temennilerinden öteye gidemiyordu.[186] I. Abdülhamid döneminde Fransız askerî uzmanların rehberliğinde yapılan reformlar Batı'nın askerî üstünlüğünün altında yatan bilimsel, düşünsel, kültürel temeli kavrayamamakla birlikte yine de bu reformların ilk adımını oluşturması açısından önemlidir.[187]

III. Selim, sistemin arızalarını tespit etmek için, aralarında Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın da bulunduğu yirmi Müslüman iki de Avrupalı Hristiyan'dan oluşan yirmi iki kişiye layihalar yazdırmıştır.[188] Layihaların yazarları arasında pek çok kesimden insan bulunmakla birlikte ulemanın ağırlığı da hissedilir ölçüdedir.[189] Layihalar özellikle rüşvet, ehil kişilerin iş başına getirilmemesi, hazine kayıtlarının düzenli olmaması ve israf düzeyinde yapılan harcamalar, ordunun yetersizliği, talim yapmaması ve kış savaşlarına uygun olmaması gibi konulara ağırlık vermekteydi. III. Selim'in tahta çıkışından üç sene sonra 1792 yılında devrin ileri gelenlerinden istediği bu layihalar büyük oranda Osmanlı'nın Avusturya ve Rusya karşısında aldığı yenilgilerin izlerini taşımaktaydı.

Nizam-ı Cedid döneminde yapılan yenilikler yalnızca referans itibariyle değil, hedef kitle olarak da Avrupa'yı baz almaktadır. Öyle ki, 1798 yılında yapılan yenilikleri Avrupa'ya duyurmak için "İngiliz" lakabı ile bilinen Mahmud Raif Efendi tarafından "*Tableaux des Nouveaux Reglementes de l'Empire Ottoman*"[190] [Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cetveli] isimli bir risale kaleme alınmıştır.[191] 1803 yılında da Seyyid Mustafa Efendi tarafından yazılan "*Diatribe de l'Ingenieur*

---

[185] Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a Islahât Düşünceleri", **İlmî Araştırmalar,** S. 8, 1999, s. 60
[186] Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform: 1856-1876,** Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 20
[187] Davison, s. 22
[188] Ergin Çağman, **III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyihaları,** Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010, s. XI
[189] Ejder Okumuş, **Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat,** İnsan Yayınları, İstanbul, 1999, s. 197
[190] Güncel baskısı için; "Mahmud Raif Efendi, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cedveli,** yay. haz. Arslan Terzioğlu, Hüsrev Hatemi, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1988"
[191] Murtaza Korlaelçi, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi,** Hece Yayınları, Ankara, 2002, s. 156

Seid Moustapha Sur l'état Actuel de l'art Militaire du génie et des Science à Constantinople" [İstanbul'da Askerlik Sanatı, Yeteneklerin ve Bilimlerin Durumu Üzerine Risale][192] başlıklı risale de ünlü Fransız oryantalist Louis-Mathieu Langlès (1763 – 1824) tarafından, bir önsözle birlikte 1810 yılında Paris'te yeniden basılmıştır.[193]

III. Selim'e sunulan layihalarda ordunun modernleştirilmesi için sıklıkla, *fenn-i harb, fenn-i top, fünûn-ı humbara* tabirleri geçmekte ve bu tabirler şüphesiz askerliğin artık modern bilimler ile harmanlanarak icra edilmesi gerekliliğine dayanmaktadır. Sadrazam Koca Yusuf Paşa, layihasında bu durumu şöyle değerlendirir;

> "*... genç uşaklardan evvel emirde on oniki bin neferât-ı cedide tedârük ve az vaktin içinde fenn-i top ve humbarayı kemâliyle ta'îm ve tahsil itdirmek ve sâ'ir ocakların dahi neferât-ı cedide tedârüküyle fünûn-ı harb-i vefireye her mahalde ale'd-devâm ta'lîm itdirilerek hâzır ve âmâde bulunmaları...*"[194]

Aslında askerliğe modern bilimsel yaklaşım 1735 yılında kurulan Humbaracı Ocağı ile başlar. Ünlü Fransız askerî uzman Comte de Bonneval (1675 – 1747) (daha sonra alacağı isimle "Humbaracı Ahmed Paşa") de bu modern topçuluk okulunun kurucularındandır. Bonneval, Fransa'da doğmuş, ardından Avusturya'da mareşallik rütbesine kadar ulaşmış ancak bir takım çekişmelerden ötürü nihayet 1729 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na iltica etmiştir. [195] 1731 yılında Sadrazam olan Topal Osman Paşa, orduda modern savaş tekniklerini yerleştirmek için Comte de Bonneval'i görevlendirir. Bu sayede 1735 yılında modern bilim ile topçuluk eğitimi yapması için kurulan Humbaracı Ocağı'nda Osmanlı ordusu ilk kez Avrupalı (sonradan

---

[192] Güncel baskısı için; "Seyyid Mustafa, **İstanbul'da Askerlik Sanatı, Yeteneklerin ve Bilimlerin Durumu Üzerine Risale,** Tüyap Tüm Yapım Fuarcılık, İstanbul, 1986"

[193] Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim,** Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991, s. 207

[194] Çağman, s. 63

[195] Mustafa Kaçar, *et. al.,* **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz,** İTÜ Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 35-36

Müslümanlığı kabul etmiş olsa da) bir uzmanın önderliğinde modern savaş tekniklerini öğrenmeye başlamıştır.[196]

1770 Çeşme Deniz Savaşı'nda büyük bir yenilgi alan ve donamasının neredeyse tümünü kaybeden Osmanlı İmparatorluğu, Macar asıllı Fransız subay Baron de Tott'u (1733 – 1793) Çanakkale Boğazı'ndaki topçu birliklerini tahkim etmekle görevlendirmiş ve bu görevinde de başarılı olmuştu. [197] Topçu sınıfının modernizasyonu ile görevlendirilen Tott, bu başarısının ardından 1775 yılında Tersâne-i Âmire'de kurulan Hendesehâne'nin kuruluşunda İskoç asıllı Campbell Mustafa Aga ve Fransız Gilles Jean Marie Barazer de Kermovan (1740 – 1817) ile birlikte önemli rol oynamıştır.[198] Baron de Tott'un verdiği dersler Mehmet Akgün'e göre "bizim", Avrupa bilim ve tekniğiyle açık bir şekilde ilk buluşmamızdır.[199]

1781 yılından itibaren "Mühendishâne" adıyla anılmaya başlanan[200] bu kurum içerisinde yalnızca deniz değil kara mühendisliği eğitimi de verilmiş ve pek çok Fransız subayın katılımıyla askeriyenin modernleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. III. Selim'in 1792'de başlattığı Nizam-ı Cedid hareketiyle birlikte eğitim; gemi inşası, haritacılık, coğrafya gibi konularla zenginleştirilmiştir.[201]

1806 yılında Mühendishane'nin başına Tamânî Hüseyin Rıfkı'nın (ö. 1817) getirilmesiyle yeni bir dönem daha açılır.[202] Mühendishane'de modern matematik öğretimi Tamanî Hüseyin Rıfkı ile başlar ve ardından Cambridge'de matematik ve fizik tahsili alan oğlu Emin Paşa da modern bilimleri yaymaya çalışanlar arasındadır.[203]

Modern bilimlerin Osmanlı'ya girişinde mühendishane ile birlikte rol oynayan bir diğer önemli kurum ise 1806 yılında Tersane Tıbbiyesi adıyla kurulan tıp

---

[196] A.g.e., s. 38-39
[197] Geza David, "Baron de Tott", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 83
[198] Tuncay Zorlu, **Innovation and Empire in Turkey, Sultan Selim III and the Modernisation of the Ottoman Navy,** Tauris, Londra, 2008, s. 10
[199] Mehmet Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi,** Elis Yayınları, Ankara, 2005, s. 70
[200] Kaçar, s. 77
[201] A.g.e, s. 88
[202] A.g.e, s. 114
[203] Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,** Ülken Yayınları, İstanbul, 2005, s. 27 (Ülken, eserinde Tamânî Hüseyin Rıfkı'nın 20 yıl başhoca ünvanı ile Mühendishane'yi idare ettiğini söylese de, 1806 yılında Mühendishane Başhocalığı'na getirilen Tamânî 1817 yılında Medine'de vefat etmiştir. (bkz. Kaçar, s. 114, dipnot 199))

okuludur.[204] 1808 yılında III. Selim'in tahttan indirilmesinin ardından kapatılan bu kurum, askeriye için tıp eğitimi verdiğinden, yalnızca Müslüman öğrencilere hizmet veriyordu. 1827 yılında Mustafa Behçet Efendi tarafından Tıphane-i Amire kurulmuş, onu Cerrahane-i Amire takip etmiş ve bu iki kurum 1836 yılında birleştirilerek Mekteb-i Tıbbiye adını almıştır, 1839'da ise Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane olarak değiştirilmiştir.[205] Emre Dölen'e göre Tıphane-i Amire'nin başarısız olmasının sebebi geleneksel eğitim ve öğretim yaklaşımından kurtulamamış olmasıdır.[206] Tıbbiye'nin kuruluşuna verilen önemi padişah II. Mahmut'un açılış töreninde bulunması ve bir konuşma yapmasından da anlayabiliriz. Açılış konuşmasında II. Mahmut, insan sağlığının korunması görevini üstlenecek kurumun öneminden bahsettikten sonra eğitim dilinin neden Fransızca olduğuna değinir. Ona göre çağdaş tıbbı yakalayabilmek için tercümeyle vakit kaybetmek yerine talebelerin Fransızca öğrenmesi gerekmektedir ve bu vesileyle de talebeler tıbbı layıkıyla öğreneceklerdir. [207] İlk mezunlarını 1843'te veren Tıbbiye'de fen, matematik ve Fransız edebiyatı dersleri Fransızca veriliyordu.[208]

Şunu göz önünde bulundurmak gerekir ki 1775 – 1839 yılları arasında açılan bütün okullar askeri okullardır ve bunları büyük oranda başarısız olmalarının sebebi bu kurumlara öğrenci yetiştirebilecek bir orta öğretim sisteminin bulunmamasıdır.[209] Bu durum, okulların seviyelerinin orta öğretim seviyesine inmesine ve nihayet 1830'lardan itibaren de Harbiye ve Tıbbiye başta olmak üzere, okulların kendi orta öğretim kurumlarını kurmaya başlamalarıyla sonuçlanmıştır.[210]

Mehmet Ö. Alkan'a göre, 1838'de kurulan Meclis-i Umûr-ı Nâfia, Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimin modernleşmesi konusunda bir kilometre taşı mahiyetindedir.[211] Bu meclisin, hem mahalle mekteplerinde yeniden bir düzenleme

---

[204] Ekmeleddin İhsanoğlu, **Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, IRCICA Yayınları, İstanbul, 2010, s. 81
[205] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Education", **Encyclopedia of the Ottoman Empire,** Facts on File, New York, 2009, s. 201
[206] Emre Dölen, **Türkiye Üniversite Tarihi,** Cilt 1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 8
[207] Berkes, s. 186
[208] A.g.e., s. 231
[209] Dölen, s. 8
[210] A.g.e.
[211] Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,** Cilt: VI, Sayı: 12, 2008, s. 17

yapılmasını, hem de orta mektep vazifesi görecek olan yeni bir okul olan "rüşdiye"lerin açılmasını karara bağlamış olması önemlidir.[212]

II. Mahmut dönemi, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile hızlanan bir yeniden yapılanma ve merkezileşme çalışmaları dönemi olarak anılabilir. Bu bağlamda devletin hemen tüm kurumları yeni bir yapıya bürünüyor ve bu yapıya uygun yeni tip bir memur ihtiyacı gözle görülür bir şekilde artmaya başlıyordu. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında eğitim, temelde bürokratların okuma yazma bilgisinin geliştirilmesi anlamına geliyordu.[213] Bunun için 1838 yılında "Mekteb-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye" olarak bilinen okullar kuruldu, bu okulları 1846'dan itibaren rüşdiye mektepleri takip etti.[214] Yine de on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı'da eğitim kurumlarının düzenli bir hiyerarşik yapıya sahip olduğunu söylemek mümkün değildir.[215]

Burada dikkati çeken önemli bir husus ise, Osmanlı Modernleşmesi'nin en önemli belgesi olan Gülhane Hatt-ı Hümayunu yani Tanzimat Fermanı'nda (3 Kasım 1839) pek çok konudan ayrıntılı bir şekilde bahsedilirken, eğitim problemine dair en ufak bir iz ya da tartışılmaya değer bir şerh dahi görmüyor olmamızdır. Somel'e göre, Mustafa Reşid Paşa ve Sadık Rifat Paşa gibi 1830'ların ve 1840'ların ıslahatçı paşalarının zihninde eğitim meselesi, üzerinde durulması gereken ciddi bir konu olarak yer almıyordu.[216] Askerî okullar ve meslek okulları hariç, Müslümanlara yönelik genel eğitim ulemanın etki alanı içinde görülüyor, zorunlu genel eğitimi sağlayan kurumlar dinsel olup, memur olmak isteyenler de rüşdiyelere devam edebiliyorlardı.[217]

Ancak Tanzimat Fermanı'nın ilanından dokuz ay önce, Takvim-i Vekâyi'de yayınlanan 5 Şubat 1839 tarihli "Meclis-i Umur-ı Nafia'nın Layihası"nda eğitimin öneminden şu sözlerle bahsedilmektedir;

---

[212] A.g.e.
[213] Roderic H. Davison, s. 34
[214] Selçuk Akşin Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", **Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2012, s. 688
[215] İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2006, s. 44
[216] Somel, 2012, s. 689
[217] A.g.e.

“*...Maarif ve ulûm, efrâd-ı enâma sermaye-i izz ü saadet ve medâr-ı mübahat u mefharet ve herhalde menba-ı servet u gına olduğu delâil-i akliye ve nakliye ile müsbet ve mevcud ve meşhûd olan sanâyi ve hiref mahza ilm ile zuhura geldiği ve ulûm-ı dinîye vesile-i necat-ı ahiret olduğu misullu fünûn-ı saire dahi muaşeret-i nev-i ben-i âdemin kemâline sebep olacağı vâreste-i kayd-ı beyan ve işaretdir.*”[218]

Devletin resmi gazetesi olan Takvim-i Vekâyi’nin de yayın hayatına başladığı II. Mahmut döneminin okullaşma akımından izler taşıyan bu sözler, güç, zenginlik ve mutluluk kaynağının bilim ve eğitim olduğunun altını önemle çizmektedir. Dönemin reformcu bürokratları bilim ve teknoloji aracılığıyla ulaşılması hedeflenen modernleşmeyi, dine bağlılıkla aynı doğrultuda yürümesi gereken bir husus olarak görmektedir. [219] Bu layihanın izlerinin Tanzimat Fermanı’na yansımamış olması incelemeye muhtaç bir konudur.

Gündüz’e göre Tanzimat döneminde devlet, eğitimin dönüştürücü gücünü anlamış ve ciddi bir görev olarak benimsemişti. Bu bağlamda geleneksel eğitim kurumları varlıklarını sürdürmekle birlikte modern eğitim kurumları karşısında giderek önemlerini kaybetmişlerdir.[220]

Bu dönemden itibaren Osmanlı’da eğitim; sıbyan, rüşdiye, idadîye, sultanîye ve âliye olarak beş kısımda yapılandırılmıştır. Bunlardan sıbyan mektepleri ve rüşdiyeler ilk aşama, idadîye ve sultanîyeler ikinci aşama, âliyeler ise üçüncü yani yüksek aşama eğitim kurumlarıdır.

2.2 Modern Eğitim Kurumları

---

[218] **Takvim-i Vekayi**, Defâ: 176, 21 Zilkade 1254 [5 Şubat 1839], s. 1
[219] Sina Akşin Somel, **Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): Otokrasi ve Disiplin,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 21
[220] Mustafa Gündüz, **Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler,** Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 75

2.2.1 *Sıbyan Mektepleri:*

Bu mektepler, Tanzimat öncesine uzanan geçmişleriyle, Müslüman ve gayrimüslim için en eski ve yaygın eğitim kurumlarının başında gelir. Burada dinî eğitim ağırlıktaydı ve öğrencilere, hangi dine mensupsa o dinin şeriatı öğretilmekte, kutsal kitabı kendi dilinden ezberletilmekteydi. [221] Bu bağlamda bu okullar, medresenin yani ilmiye sınıfının etki ve kontrolü altındaydı. On dokuzuncu yüzyıla kadar hemen hemen aynı kalan sıbyan mektepleri ile ilgili düzenleme teşebbüsü II. Mahmut'tan gelmişti. [222] 1824 yılında yayınladığı "Talim-i Sıbyan" hakkındaki fermanda; ailelerin, çocuklarını 5-6 yaşında usta yanına verdiğini ve bunun sonucunda çocukların cahil yetiştiğini, herkesin mutlaka çocuğunu mektebe göndermesini ve esnafın da elinde ilk mektep tezkeresi olmayanları çırak olarak almamaları konusunda uyarmıştı.[223] İlköğretimdeki bu ilk düzenleme çabası, zorunlu ilköğretim teşebbüsü, Yeniçeri Ocağı ve ulemanın muhalefeti sonucu uygulanamamıştır.[224] II. Mahmut'un 1838'deki reform çabası da istenilen sonucu vermemiş ancak devlet artık ilköğretim konusunun bütün eğitim sistemini etkileyen temel bir problem olduğu konusunda hem fikirdir. Ondan sonra gelen padişahlar da ilkokul eğitiminin düzenlenmesine büyük önem vermişlerdir.

II. Mahmut'tan sonra gelen Abdülmecid, 1845'ten itibaren yürütülen reform hareketleri neticesinde, sıbyan mekteplerinde geleneksel derslerin yanına Türkçe ve yazı dersleri ile mektebe devam mecburiyeti getirildi.[225] Her ne kadar ilk kademe eğitimde reform yapılmaya çalışılsa da, bu okullarda eğitim veren kişilerin ilmiye sınıfından olması, istenilen düzenlemelerin yapılmasına engel teşkil ediyordu.

1857'de ülkede eğitimi denetleyecek bir bakanlık olan Maarif Nezareti kuruldu. 1862 yılında Münif Paşa (1830 – 1910), Mecmua-i Fünûn dergisinde, ilk kademe eğitimin önemini vurguladığı "Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan" başlıklı bir yazı kaleme

---

[221] Alkan, 2008, s.18
[222] Mehmet Kına, "Tanzimat Döneminde Eğitimde Çağdaşlaşma Hamlesi ve Öğretmen Yetiştirme Sistemi", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2006, s. 8
[223] Kına, s. 8-9
[224] A.g.e., s. 9
[225] Ahmet Cihan, **Osmanlı'da Eğitim,** 3F Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 54

alır. Bu yazıda Osmanlı ve Batı eğitiminin bir karşılaştırmasını yapar ve Avrupa'da çocukların mahallelerindeki okullarda "mukaddemât-ı ilmiyyeyi tahsil" ettiklerinden bahseder. [226] Münif Paşa için çocuğun hayata ve ileride darülfünuna hazırlanmasında ilim tahsilinin büyük önemi vardır.

1868 yılında sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirmek için Darülmuallimin-i Sıbyan kurulmuştur. [227] Bu okul, daha öğretmenlik yapacak ilk mezunlarını vermeden 1869'da eğitim hayatını baştan düzenlemek amacıyla hazırlanmış olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde; temel eğitim okullarında modern eğitim almış hocaların bulunması gerekliliğine değinilmiştir. [228] Bununla ilmiye ve medresenin nüfuzunu kırmak amaçlanmaktaydı ancak Darülmuallimin-i Sıbyan'ın eğitim-öğretim kadrosunun ilmiye kökenli olması ve öğrenci sayısının azlığı bu amacı gerçekleştirmeyi mümkün kılamıyordu.[229]

Darülmuallimin-i Sıbyan, 1871 yılında öğrencisiz kaldığı için kapanmak durumunda kalmış ve ancak 1872 yılında tekrar açılabilmişti.[230] Tanzimat devrinde, senede sadece 20-30 öğretmen yetiştirebilen bu okullar, taşrada ilk kez 1875'ten sonra kurulabilmişti.[231] Bütün bu iyi niyetli çabalara rağmen sayıları binlerle ifade edilebilen ilk öğretim okullarının istenilen seviyede reforme edilebildiğini söyleyebilmek güçtür.

Yeni usül eğitim veren ilk öğretim kurumlarına "iptidai" adı verilmeye başlandı ancak bu okulların sayıları da eski usûl (*usûl-i atîka*) eğitim veren kurumların sayılarıyla karşılaştırıldığında yetersiz kalmaktaydı. 1895 – 1896 yılları arasında sıbyan mekteplerinin sayısı 28596, öğrenci sayısı ise 849033 idi; bu okulların arasında yalnızca 5138 tanesi modern tarzda eğitim veren iptidailere dönüştürülmüştü.[232] 1910 – 1911 arası modern eğitim veren iptidai mekteplerinin sayısı 4194, öğrenci sayısı ise 24069 idi.[233]

---

[226] Münif Paşa, "Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan", **Mecmua-i Fünûn,** Cilt: 1, No. 5, Cemaziyülevvel 1279 [29 Ekim 1862], s. 182
[227] Alkan, 2008, s. 26
[228] Cihan, s. 55
[229] Cihan, s. 55
[230] Kına, s. 78
[231] A.g.e., s. 79
[232] Cihan, s. 57
[233] A.g.e.

Bu sayılar da göstermektedir ki ilk öğretimdeki modernleşme çabaları, varılması amaçlanan hedeflerin uzağında kalmıştır.

2.2.2 Rüşdiyeler:

Rüşdiye mektepleri, dinî kimlikli sıbyan mektepleriyle karşılaştırıldığında, modern müfredata sahip, orta dereceli eğitim kurumları olarak düşünülmüştü, ancak Maarif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'ne göre, reforme edilmiş mahalle mektepleriyle birlikte ilk öğretim seviyesinin bir parçası olarak sınıflandırılmıştı.[234]

Rüşdiyelerin açılması kararı, 1838'de II. Mahmut tarafından, tıbbiye ve harbiye gibi okullara öğrenci yetiştirmek amacıyla alınmıştı.[235] Öğrenciler bu okullardan, okuma yazma bilen, Arapça ve Farsça dilbilgisine sahip, rikâ hattını işlek olarak yazabilen ve dört işlem aritmetik hesap yapabilen kişiler olarak mezun olacaklardı.[236] Ancak Tanzimat dönemine kadar bu konuda ciddi bir adım atılamadı. İlk rüşdiye 1847 yılında, taşrada ise 1855'te, kız öğrenciler için ise ilk kez 1859'da açılmıştı.[237]

Eğitime ayrılan bütçenin yetersizliği hem bina, derslik gibi fiziki ihtiyaçların hem de yetişmiş öğretmen ihtiyacının karşılanmasını zorlaştırıyor, bu da rüşdiyelerin gelişmesini olumsuz yönde etkiliyordu. 1863 – 1864 yılları arasında 4250 öğrenci, 60 rüşdiyede öğrenim görüyordu ve bunların yalnızca bir tanesi kız öğrenciler içindi.[238]

Her ne kadar rüşdiyelere öğretmen yetiştirmek için bir Darülmuallimin-i Rüşdî 1848 yılında kurulmuş olsa da, 1869 Nizamnamesi'nde yetişmiş öğretmen sıkıntısını gidermek için daha büyük bir plan öngörülmekteydi. Nizamnamenin elli ikinci maddesine göre;

> "*Mekâtib-i Umûmiyenin derecat-ı muhtelifesi için mükemmel muallimler yetiştirilmek üzere, Dersaadet'te bir büyük Darülmuallimin tesis olunup, üç şubeye ve her şube biri edebiyata ve diğeri ulûm-ı fünûna mahsus olmak üzere iki sınıfa münkasımdır. Birinci şube rüşdiye ve ikinci şube idadiye ve üçüncü*

---

[234] Somel, 2012, s. 148-149
[235] Berkes, s. 183
[236] Somel, 2012, s. 688
[237] Alkan, s.26
[238] Cihan, s. 63

şube sultaniye mekteplerine muallim yetiştirmeye mahsusdur."[239]

1870 – 1876 yıllarında rüşdiyelerin sayısında hızlı bir artış yaşandı ve 1875 yılında ilk kez askerî rüşdiyeler de Osmanlı eğitim hayatındaki yerini almaya başladı. [240] Ancak 1880'lerden itibaren idadî mekteplerin ortaöğretim ihtiyacını karşılamaya başlamasıyla birlikte rüşdiyelerin varoluş sebebi de giderek ortadan kalktı.[241] Maarif Nezareti, idadîlerin açıldığı yerlerde rüşdiye mekteplerini bu yeni okulların alt sınıflarına dönüştürmeye başladı, geri kalan yerlerdeki rüşdiyeler de bağımsız kurumlar olarak varlığını devam ettirdi.[242]

1887'de II. Abdülhamid, Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi başkanlığında, Bab-ı Fetvâ üyeleri ve Maarif Nezareti görevlilerinden oluşan bir komisyondan, öğrencilerin dinî inançlarının güçlendirilmesi amacıyla, müfredatın yeniden yazılmasını istedi.[243]

Bu komisyon, rüşdiyelerden Fransızca derslerinin kaldırılmasını tavsiye ediyordu.[244] 1891 – 1892 yıllarında rüşdiye ve iptidaîlerde din dersi saatleri artırılırken rüşdiyelerdeki Fransızca dersleri kaldırılmıştı.[245] II. Abdülhamid döneminde eğitim programlarındaki din derslerinin ağırlığının artırılmasındaki amaçlardan bir tanesi de, modern eğitim alan genç neslin padişaha olan sadakatinin zayıflamasının da önüne geçmekti.[246] Örneğin, kız iptidaî ve rüşdiye okullarında okutulan "ulûm-i dîniyye" dersinde işlenecek konulardan biri de padişaha duâ konusuydu, çünkü o dönemki yönetimin bakış açısına göre kişi varlığını padişahına borçluydu.[247]

II. Meşrutiyet döneminde rüşdiyeler için örnek okullar açılmasına karar verildi. Bu bağlamda Maarif Nezareti'nin 1910 yılında hazırladığı layihaya göre dokuz adet "numune rüşdiyesi" açılacak, müdürleri Belçika'dan gelecek, okulda sadece Fransızca

---

239 **Maarif-i Umumiye Nizamnamesi,** Matbaa-yı Amire, 24 Cemazeyilevvel 1286 [1 Eylül 1869], Madde 52, s. 19
240 Cihan, s. 65-66
241 Somel, 2010, s. 149
242 A.g.e.
243 A.g.e., s. 228
244 A.g.e., s. 229
245 A.g.e.
246 Bu sadakat hiyerarşisinin değişimi hakkında bkz. François Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006.
247 Alkan, s. 47

ve fen bilimleri öğretimi olacaktı.[248] Bu rüşdiyelerin amacı, imparatorluktaki farklı milletler arasında kardeşliği sağlamak, Türklere Fransızca, yabancılara da Türkçe öğretmekti.[249]

Meşrutiyetin yeniden ilanından sonra bir dönem kapalı kalan Dârülmuallimîn-i Rüşdîler, 1910 yılında dönemin maarif nazırı Emrullah Efendi (1859 – 1914) tarafından yeniden açıldı.[250] Bütün bu gelgitler, rüşdiyelerin eğitim kalitesinde de olumsuz sonuçlar doğurdu.

Bunun dışında bu kurumların, öğretmen maaşları dahil olmak üzere bütün masraflarının ilgili vilayetlerin maarif idaresi sandığına bırakılmış olması da rüşdiyelerin başarısını etkileyen sebepler arasında sayılabilir.[251] Bunun örneklerinden bir tanesi de 1892 yılında Libya'nın Bingazi sancağı mutasarrıfının Bâb-ı Âlî'ye yazdığı mektuptur. Bahsi geçen mektupta bölgedeki iptidaî okulların yenilenmesi ve bazı şehirlerde yeni iptidailer açılması talebine başkent, önce yerli kaynaklara başvurması önerisiyle cevap verir.[252] Mutasarrıf buna cevaben, yerli halkın eğitimin anlamını ve gerekliliğini bilmediğini, sürekli göçebe yaşadıkları için onlardan okul için para istemenin anlamsızlığını anlatır.[253] Bu da Osmanlı'da okullaşma probleminin somut örneklerden biridir.

2.2.3 İdadîler:

Askerî ve meslekî-teknik yüksek okullara öğrenci yetiştirmek amacıyla 1845 yılından itibaren faaliyete giren lise dengi okullara idadî adı verilmekteydi. "İdadî" sözcüğü de "hazırlamak" anlamına gelmektedir. Tanzimat'tan itibaren hemen bütün kurumlarıyla yeniden yapılanan devlette yeni tip memur ihtiyacı her geçen gün katlanarak artıyordu. Bu ihtiyacı da karşılamak için idadîlerin büyük bir önemi vardı.

---

[248] Mustafa Ergün, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908 – 1914),** Ocak Yayınları, Ankara, 1996, s. 210
[249] Ergün, s. 210
[250] A.g.e.
[251] Cemil Öztürk, "Rüşdiye", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 303
[252] Somel, 2010, s. 151
[253] A.g.e.

İdadîler yüksek okullara öğrenci yetiştirme tipleri açısından askerî ve siyasî olarak iki kısma ayrılabilir.

Askerî idadiler ilk kez 1845 yılında alınan bir kararla, yüksek askerî okullara öğrenci yetiştirmek için biri İstanbul'da diğerleri taşradaki ordu merkezlerinde olmak üzere on iki tanesi Mekâtib-i Fünûn-ı İdâdiyye adıyla açılacaktı.[254]

Sultan Abdülmecid zamanında, 1853 yılından itibaren idadîlere yalnızca rüşdiye mezunlarının alınmasına karar verildi, yeterli öğrenci olmadığında başka öğrencilere giriş imkanı verilecekti.[255] Özellikle askerî idadîlere yetişmiş öğrenci hazırlama problemi Abdülaziz döneminin sonlarına kadar devam etti.[256] Bu ihtiyacı karşılamak için 1864'te rüşdiye olarak hizmet veren Mahrec-i Mekâtib-i Askeriyye kuruldu.[257] Burada da önemli bir problem vardı. Mahrec-i Mekâtib-i Askeriyye'nin öğrencileri muvazzaf subay yetiştirdiğinden ve bu okula kabul edilen öğrenciler on iki-on üç yaşlarında olduklarından, zihnî ve fizikî yeterliliğe sahip olup olmadıkları tespit edilemiyordu.[258] Bu sebepten Mekteb-i Harbiye'ye kabul edilemeyenler de devlet için büyük bir mali kayba sebep oluyordu.[259]

İlk sivil idadî 1873 yılında İstanbul'da, 1875 yılında ise taşrada açılmıştı.[260] Devletin askerî ve meslekî-teknik eğitim ihtiyaçlarına öncelik tanıması nedeniyle, sivil idadîler, askeri idadîlere göre daha yavaş gelişmişti.[261] Bu gelişim, 1884'te getirilen özel eğitim vergisi sonrasında hızlanabildi, bu sayede İstanbul ve taşrada çok sayıda idadi mektebi açılabilmişti.[262] 1895 – 1896 yılları arasında idadîlerin sayısı 55, öğrenci sayısı ise 5.419 idi, yirminci yüzyıl başına gelindiğinde bu sayı 69'a, öğrenci sayısı ise 10.671'e yükselmişti.[263]

---

[254] Cemil Öztürk, "İdadî", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 464
[255] A.g.e.
[256] A.g.e.
[257] Osman Nuri Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi,** Cild: 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 480
[258] Öztürk, 2000, s. 464-465
[259] A.g.e.
[260] Cihan, s. 72
[261] A.g.e.
[262] A.g.e.
[263] Cihan, s. 73

İdadilere öğretmen yetiştirmek amacıyla, daha önce kurulan Darülmuallimin-i Rüşdî'nin içinde, 1874 yılında bir de İdadî şubesi açılmıştır.[264] Daha sonra İstanbul Darülmuallimin'i kurulunca, rüşdiye ve idadî darülmualliminleri bu yapıya dahil edilmiştir.[265]

Öğretim süresi üç yıl olarak başlayan idadîler, II. Abdülhamid zamanında önce dört yıla çıkarılmış, daha sonra o da yükseltilerek, beş ve yedi yıllık olmak üzere iki gruba ayrılmıştır.[266]

Klasik dinî eğitimin dışında, dönem dönem çeşitli değişiklikler olmakla birlikte, Türkçe yazı, Fransızca, Mantık, Ekonomi, Coğrafya, Ziraat, Geometri, Aritmetik, Arazi Ölçümü, Fizik, Kimya, Resim, Sağlık (Hıfzıssıhha) gibi dersler de müfredatta yer almaktaydı.[267]

Meşrutiyet döneminde ise eğitimin en çok ve en esaslı değişen kısmı da yine idadîler ve sultanîler, yani orta öğretim olmuştu.[268] Bu dönemde yedi yıllık idadîler aşamalı olarak sultanîlere ve yeni kurulan bir teşkilat olan liselere dönüştürüldü.[269]

İdadîler, Osmanlı devleti için bir eğitim kurumundan öte, bir toplumsal projeydi. Tanzimat'ın temel projelerinden biri de Osmanlı'nın bütün uyruklarını tek bir yapı altında toplamaktı. Bu çaba yeni kurulan okullarda da kendini göstermekteydi. İdadîlerde dinî cemaatler açısından karma bir eğitim yapılarak tebaa arasında bir kaynaşma yaratılacağı düşünülmüştür.[270] Bu sayede farklı cemaatlerden gelen gençler aynı duyguyu paylaşan vatandaşlar olarak "Osmanlı milleti"nin temelini oluşturacaklardı.[271] Ancak bu amacın uygulamada hayata geçemediği ve bu görevin sultanîlere devredildiği söylenebilir.[272]

---

[264] Alkan, s. 27
[265] A.g.e.
[266] Öztürk, 2000, s. 465
[267] **Maarif-i Umumiye Nizamnamesi,** Matbaa-yı Amire, 24 Cemazeyilevvel 1286 [1 Eylül 1869], Madde 38, s. 14, ayrıca bkz. Ergün, s. 220-221
[268] Ergün, s. 128
[269] Ergün, s. 128
[270] Alkan, s. 27
[271] Öztürk, 2000, s. 465
[272] Alkan, s. 27

Eğitim açısından da idadîlerin durumu II. Meşrutiyet öncesinde de sonrasında da istenilen seviyeye çıkamadı. Maarif Nazırı Emrullah Efendi bu kurumları Avrupalıların ilkokul seviyesinde görüyor ve bunu şu sözlerle anlatıyordu;

> "*...biz şimdiki halde mekâtib-i ibtidaiyede veremediğimiz tahsili hiç olmazsa mekâtib-i idadîyede verebilmek için, yâni mekâtib-i idadiye tahsilini biraz daha tevsi ediyoruz...*"[273]

2.2.4 Sultanîler:

Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'ne göre; eğitimin dördüncü basamağı olan sultanîler, yalnızca vilayet merkezi olan şehir veya kazalarda açılabilecekti.[274] Ancak II. Meşrutiyet'e kadar 1868'de öğretime başlayan Galatasaray Sultanisi dışında bir sultanî açılmamıştır.

Diğer adı Mekteb-i Sultanî olan Galatasaray Sultanîsi'nin hikayesi, Avrupa'ya gönderilen öğrencilere dayanmaktadır. 1851'de Osmanlı'da akademik müessese oluşturmak amacıyla kurulan Encümen-i Dâniş'in yabancı üyelerinden Thomas-Xavier Bianchi (1783 – 1864) Avrupa'ya gönderilen öğrencilerle ilgili encümene bir değerlendirmede bulunmuştu. Bu değerlendirmeye göre: "Avrupa'ya eğitim için giden öğrenciler, disiplinsiz ve başıboş bulunmaktadırlar. Öğrencilerin büyük kısmı başarısız olmakta, başarılı olan birkaç tanesi ise kendi gayretleriyle başarmaktadırlar. Bu öğrencilerin koordinasyonunu ve disiplinini sağlayacak bir kurul oluşturulmalıdır, ancak bu sayede bu işten istenilen sonuç elde edilebilir."[275] Bundan sonra Paris'teki Mısır Okulu da örnek alınarak 1857 yılında Paris'te Mekteb-i Osmanî açılmış, gerekçe olarak da öğrenci sayısının fazlalığı ve başarısızlıklar olarak açıklanmıştı.[276] Bu okul yaklaşık on iki sene hizmet verdikten sonra, 1868'de Mekteb-i Sultanî'nin de açılmasıyla kapatılmıştır.[277]

---

273 Ergün, s. 223
274 **Maarif-i Umumiye Nizamnamesi,** Matbaa-yı Amire, 24 Cemazeyilevvel 1286 [1 Eylül 1869], Madde 42, s. 15
275 Ahmet Karaçavuş, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2006, s. 9
276 Karaçavuş, s. 10
277 A.g.e.

İlk açıldığında Müslümanların çok ilgi göstermediği Galatasaray Sultanisi, zamanla ve hükümetin teşvikleriyle, giderek ekonomik durumu üst seviyede olan ailelerin çocuklarını gönderdiği bir okul haline dönüşmüştü.[278] Eğitim ve idari kadrosu büyük oranda Fransız olan bu okula Müslümanların ilgisi 1877'de Ali Suavi'nin okulun ilk Türk müdürü olması ile birlikte artmaya başlamıştı.[279]

İlgideki bu artış, idadîlerle yakalanmaya çalışılan ancak başarılamayan, farklı unsurların seküler bir ortamda bir araya getirilip kaynaşmalarını sağlama fikrinin de Mekteb-i Sultanî'de gerçekleşmesini sağladı.[280] Sultanî tarz bir karma okula karşı çıkanlar sadece ulema değildi, cemaatleri üzerindeki nüfuzunu kaybetme endişesi taşıyan gayrimüslim otoriteler de bu okula mesafeliydi.[281] Tanzimat ve Islahat fermanlarından beri gayrimüslimleri eşitleyen çabalar tepki çekiyordu; Ortaylı, Tanizmat Fermanı okunup torbasına konduğunda Rum patriğinin "İnşallah bir daha o torbadan çıkmaz" dediğini aktarır.[282] Önce Rum Ortodoks Patrikhanesi, ardından Hahambaşılık (çocuklarını Hıristiyanların idaresindeki bir okula, yemek sorununu da bahane ederek) Sultanî'ye karşı çıkmış, Vatikan da Doğu Katoliklerinin Galatasaray Sultanîsi'ne devamını yasaklamıştır.[283]

Burada okutulan dersler şunlardı; Türkçe, Fransızca ve Fransız Edebiyatı, Grekçe, Ahlâk, Lâtince (Hukuk, Tıp ve Eczacılık tahsiline lâzım olacak kadar), Umumî tarih ve Osmanlı tarihi, Coğrafya, Matematik, Kozmoğrafya, Mekanik, Fizik, Kimya, Ekonomi, Tabiat Tarihi, Hukuk, Umumi edebiyat tarihi ve güzel konuşma sanatı, Resim.[284] İlerleyen dönemlerde bu ders programı değişikliklere uğramış, Farsça, Arapça, Ulûm-ı Dinîye dersleri de müfredata eklenmiştir.

II. Abdülhamid döneminde okula müdür olan Ali Suavi eğitim seviyesini beğenmiyor, ve durumu şu sözlerle ifade ediyordu;

---

[278] Cihan, s. 78
[279] A.g.e.
[280] Feroz Ahmad, **Turkey, The Quest for Identitiy,** Oneworld Publications, Oxford, 2003, s. 35
[281] Alkan, s. 29
[282] Ortaylı, s. 115
[283] Alkan, s. 29
[284] Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 135-136

"Mekteb-i Sultanide altı yıldan beri elifba sınıfını geçememiş şakird var. Hele iki üç yıllıklar çok. Nizamnameye göre lise beş sene için iken tedrisin yolsuzluğundan sekiz seneye temdid olunmuş. Şakirdan on yıl makine gibi gece gündüz çalıştırılmış oldukları halde ne lisan-ı Osmanîde ne Fransızca'da doğruca bir şey yazmaya muktedir şakird çıkmıyor. Bazı müstahaklar var ama bunlar bilcümle tahsili bu mektebe münhasır olmayanlardır. Bu hale sebep kaide-i talim yok. Bir de ekser muallimler şuradan buradan toplanma. Usul-i cedide üzere ders görmemiş ve şehadetnamesizler."[285]

Öğretmenlerin toplama olmasından yana ortaya koyduğu şikayete bir örnek olarak, mektep öğretmenlerinden Çakmo ve Zankof isimli hocaların, dönemin etkin Rus sefiri İgnatiyef tarafından okula alınması gösterilebilir.[286] Ali Suavi'nin raporuna göre 1877-78 yıllarında gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşı da okulu etkilemiş ve düzensizliğe sebep olmuştu.[287]

Osmanlı Eğitim sisteminin bu en parlak ve belki de üzerinde en fazla düşünülmüş, emek verilmiş okulu olan Mekteb-i Sultani, çıktıları itibariyle istenilen başarıyı da sergileyememiştir. 1868'in Eylül ayında 341 öğrenci ile eğitime başlayan okul, bir ay sonra 430, yıl sonunda 530, bir yıl sonra 640 öğrenciye yükselir.[288] 1899 yılına kadar okulun yılda verdiği mezun sayısı ise ortalama 29'du, 1877'de 4 kişiyle en düşük, 1895'te ise 54 kişiyle en yüksek sayıda mezununu vermişti.[289] Bunun nedeni, öğrencilerin büyük kısmının okulu bitirmeden okulu terk ederek işe girmesi ya da Fransızca ya da Osmanlıca dillerinden birinden mezun olarak, şehadetname (diploma) yerine ehliyetname (sertifika) alarak ayrılmalarıydı.[290]

Meşrutiyet'in yeniden ilanının ardından Mekteb-i Sultani'de kısa süreli bir yönetim boşluğu doğmuştu. Kısa süreli Emrullah Efendi müdürlüğünün ardından 30 Aralık 1908'de okulun başına getirilen Tevfik Fikret (1867 – 1915), okulu yeniden

---

[285] Mehmet Aksoy, "Mekteb-i Sultani ve Ali Suavi", **Türk Kültürü ,** Yıl: 13, Sayı 150 - 152, 1975, s. 226
[286] Kodaman, s. 137
[287] Vahdettin Engin, **Mekteb-i Sultani**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016, s. 141
[288] Benjamin Fortna, **Mekteb-i Hümayûn, Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 136
[289] Kodaman, s. 140
[290] A.g.e.

düzene sokmaya çalışmıştır.[291] Sultanîlerin en gözde olduğu dönem de yine II. Meşrutiyet devri olmuştur.[292]

Sayıları yetmişi geçmesine karşın istenilen verim alınamayan idadîlerin, Emrullah Efendi tarafından sultanîlere dönüştürülmesine karar verildi ve bu yeni açılan sultanîlere de 1910'dan itibaren "lise" denilmeye başlanmıştı.[293] 1910'daki liselerin ders programı ile eski idadîlerin programları karşılaştırıldığında, tabiat bilimlerine ayrılan derslerin saatlerinin azaldığı, dil dersleri ve riyazî (matematik) bilimlerin saatlerinin arttığı görülmektedir.[294]

II. Meşrutiyet'in getirdiği bir diğer yenilik ise kız (inâs) sultanîlerinin açılmasıdır. Onlar da ikiye ayrılmaktaydı; ilki yüksek öğrenime geçiş sağlayan on yıllık eğitim veren okullar, ikincisi altı yıllık meslek sultanîleriydi.[295]

2.2.5 Mekâtib-i Âliye ve Darülfünun:

Yüksek öğretim okulları, yani Mekâtib-i Âliye, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin elli birinci maddesine göre şunlardan oluşmaktaydı;

> "*Mekâtib-i Âliye, Darülmuallimin ve Darülmuallimat ve Darülfünun ile fünun ve sanayi-i muhtelife mektepleridir"*[296]

Rüşdiyelere öğretmen yetiştirmekle görevli olan Darülmuallimin ve kız okullarına öğretmen yetiştirmekle görevli olan Darülmuallimat ile çeşitli meslek okullarını bu kısımda dışarıda bırakarak, Darülfünun üzerinde durmaya çalışacağız.

İhsanoğlu'na göre "Fen evi" anlamına gelen "darülfünun" ismi, yeni kurulacak yüksek öğretim okulunun o dönem için medreseden ayrı bir kurum olarak ortaya çıktığının altını çizmek için verilmiş olmalıdır.[297] Bundan önce kurulan askerî ve sivil yüksek eğitim kurumlarının özelliği, meslekî ihtiyaçları karşılamaya yönelik modern

---

[291] Ergün, s. 226
[292] Alkan, s. 36
[293] Ergün, s. 228-229
[294] A.g.e., s. 229
[295] Alkan, s. 71
[296] **Maarif-i Umumiye Nizamnamesi,** Matbaa-yı Amire, 24 Cemazeyilevvel 1286 [1 Eylül 1869], Madde 51, s. 19
[297] İhsanoğlu, **Darülfünun**, 2010, s. 79

tarzda eğitim veriyor olmalarıdır. Ancak 1845'te kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat'tan yüksek öğretimde sadece meslek elemanı yetiştirme anlayışının terk edildiği bir döneme girilmektedir.[298] Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ın açılış gerekçesini şu şekilde açıklamaktadır;

> *"efrâd-ı beşeriyeden her bir şahsın evvel be evvel zaruriyattan olan ferâiz ü mesâil-i diniyesini belleyüp kendi umurunda ahere muhtaç olmayacak derece tahsil-i kabiliyet eylemesi"* ve *"istihsal-i ulûm ve fünûn-ı nafia ve iktisâb-ı fezail-i adab ü malumat-ı kâfiyeye alâ kadr-i derecatihim sa'y ve müdavemet etmesi icâb-ı akl ve hikmetten bulunması"*[299]

İlk prensipte insanların başkasına muhtaç olmayacak şekilde yaşamasını sağlayacak dinî eğitime sahip olmasının altı çizilmektedir. İkincisinde ise faydalı akıl ve hikmetin gereği olarak faydalı ilim ve fen bilgisine sahip olacak eğitimin verilmesinin önemi belirtilmektedir.

Meclis-i Muvakkat'in on bir aylık çalışmasının ardından Meclis-i Vâlâ'ya bir layiha sunulmuş ve bu layiha hakkındaki toplantıda ilk kez Darülfünun tabiri kullanılmıştır.[300] Her ne kadar burada Darülfünunla neyin kastedildiği açıkça belirtilmemişse de, bu kurumla amaçlananın devlet hizmetini daha iyi yerine getirecek memurları yetiştirmek olduğu görülmektedir.[301] Bu husus 21 Temmuz 1846'da yayınlanan bir bildiri ile açıklığa kavuşmuştur. Bu bildiriye göre; üçüncü seviye eğitim-öğretim kurumu olarak, ilim ve fen eğitimi almak isteyen ve devlette görev almak isteyen, Osmanlı tebaasından herkesin eğitim görebileceği bir Darülfünun'un İstanbul'da inşa edilmesi kararından bahsedilir.[302]

---

[298] Ali Arslan, **Darülfünun'dan Üniversite'ye,** Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 23
[299] İhsanoğlu, **Darülfünun,** 2010, s. 85-86
[300] İhsanoğlu, **Darülfünun,** 2010, s. 86
("*mesela Bâbıâli ketebesinden ve sairden müretteb olarak derûn-ı Bâbıâli'de veyahut sair münasip mahalde Darülfünun vaz ve tanzimâtına itina olunmak…"*)
[301] İhsanoğlu, **Darülfünun,** 2010, s. 86
[302] **Takvim-i Vekayi**, Defâ: 303, 27 Recep 1262 [21 Temmuz 1846] ["*…derece-i salisede olarak, sunuf-ı tebaa-i saltanat-ı seniyyeden her kim olur ise olsun, ikmâl-i kemalât-ı insaniye etmek için kâffe-i ulûm ve fünunu taallüm ve iktisaba hahişker olanlara ve aklâm-ı padişahide istihdam arzusunda bulunanlara istihsal-i fünun-ı matlubenin merkez ve makarrı olmak ve himmet-i seniyye-i hazret-i hilafetpenahi ile anda hiçbir nevi fen ve ilmin talim ve taallümü geri kalmamak ve derununda talebe-i ulûm, gece ve gündüz beytutet ve ikametle saye-i füyuzatvaye-i cenab-ı şahanede iktiraf ve iktisab-ı*

Bunlara ek olarak ilim ve fen eğitimi almayan kişilerin hem dinî bilgisinde hem de vatan sevgisinde sıkıntı olacağı görüşü şu sözlerle ifade edilmektedir;

"*…ulûm u fünundan bibehre olanlar ne muhabbet-i vataniye ve ne de hukuk-ı ilâhiye ve ibadiyeyi bilmeyerek, derece-i hayvaniyette kalmaları…"*[303]

Meclis-i Muvakkat'ın Meclis-i Vâlâ'ya sunduğu raporda bir de, Darülfünun'da okutulacak ders kitaplarının hazırlanması amacıyla Encümen-i Dâniş'in kurulması da önerilmişti, bunun için Darülfünun binasında bir yer tahsis edilecekti.[304] Encümen'in bir an önce faaliyete geçmesi için Darülfünun'un açılması beklenmeyecek ve 18 Temmuz 1851 yılında açılacaktı.[305]

Encümen'in ikinci başkanlığına getirilen Hayrullah Efendi, Encümen-i Dâniş'in açılış nutkunda, "konuşan hayvan" [*hayvan-ı natık*] olarak tanımladığı insanın ruh ve maddeden oluşan iki boyutunun olduğunu, duygusal ve bedensel ihtiyaçlarının giderilmesinde "*fünûn-u tabiîye ve riyaziyeye muhtaç*" olduğunu ifade etmektedir.[306]

Encümen üyeleri, dahilî yani aslî ve haricî yani fahrî ya da muhabir üyeler olmak üzere iki grupta toplanmıştı.[307] Dahilî üyelerin sayısı kırktı, dış üyelerin sayısı ise değişkenlik göstermekteydi.[308] Kurumun dahilî üyeleri arasında, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey, Meclis-i Vâlâ Reisi ve bir dönem Viyana büyükelçiliğinde bulunmuş, Avrupa'yı anlatan eserler kaleme alan Sadık Rifat Paşa, Mekteb-i Tıbbiye nazırı Ziver Efendi, Divân-ı Hümayun tercümanı Emin Efendi, Ahmed Vefik Efendi (Paşa), Ahmed Cevdet Efendi (Paşa), gibi isimler yer almaktaydı.[309] Haricî üyeler; sözlük yazarı James Redhouse (1811 – 1892), tarihçi

---

kemalâta sa'y ve ikdam eylemek, velhasıl bilcümle levazımat ve müteferriatı kâmilen tesviye kılınmak üzere Dersaadet'te münasip bir mahale Darülfünun inşası…"]

[303] **Takvim-i Vekayi**, Defâ: 303, 27 Recep 1262 [21 Temmuz 1846]

[304] Kenan Akyüz, **Encümen-i Dâniş,** Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1975, s. 11

[305] Ali İhsan Gencer, Ali Arslan, **İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları,** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 3

[306] İsmail Doğan, "Osmanlı Bilimsel Topluluklarının Türkiye'deki Bilim Eğitimine Etkileri", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi,* 1977, Cilt: 26, Sayı: 1, s. 133-134

[307] Akyüz, s. 15

[308] Ülken, s. 50

[309] Abdullah Uçman, "Encümen-i Dâniş" **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XI, Türkiye Diyanet Vakfi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 177

Joseph von Hammer (1774 – 1856), şarkiyatçı Thomas Bianchi gibi önemli isimlerin dışında, dönemin önemli Müslüman ve gayrimüslim isimlerinden oluşmaktaydı.[310]

Encümen üyelerinin büyük bir kısmını bürokratlar, geri kalan kısmını da ağırlıklı olarak ilmiye sınıfından isimler oluşturmaktaydı. Pozitif bilimlerde çalışma yürütebilecek isimlerin azlığı sebebiyle Encümen'in çalışmaları genelde, edebiyat, tarih, dil ve kültür üzerine yoğunlaşmıştır.[311] Encümenin üyelerine hazırlattığı eserlerin hangileri olduğu ve bunların ne kadarının yayımlandığı tam olarak bilinemediği için, yayın faaliyetinin etkilerini tespit etmek de çok mümkün değildir.[312] Yine de bir örnek üzerinden Encümen-i Dâniş'in doğa bilimlerindeki etkisine dair bir fikir edinmeye çalışabiliriz.

Üyelerden Ali Fethi Efendi'nin, Nérée Boubée'nin "*Géologie Populaire à la Portée de Tout le Monde Appliquée à l'Agriculture et à l'Industrie*" [Tarım ve Sanayiye Uygulamalı, Herkesin Ulaşabileceği Popüler Jeoloji] isimli eserinin Arapça tercümesinden Türkçe'ye aktardığı "*İlm-i Tabaktü'l-Arz*" kitabı, Encümen'in faaliyetleri sırasında yayınlanmış doğa bilimi kitaplarına örnek olarak gösterilebilir. Şengör'e göre bu tercüme, aslına oranla eksik ve çelişkili ifadelere sahip, güvenilir bir tercüme olmaktan uzaktır.[313] Bunun sebebi, Ali Fethi Efendi'nin jeolog olmamasından ve bu konuda derinlemesine bir bilgi birikimine sahip olmamasından ileri gelmektedir.[314]

Encümen-i Dâniş'in bir bilim akademisi olup olmadığı yönündeki tartışmalarda da mutabakata varılmış değildir.[315] Encümen'in kuruluş metinlerinde "akademi" tanımlaması geçmemesinin ötesinde, genel olarak Türkçe ders kitapları üretmek amacıyla kurulan bir yapının bilimler akademisi olarak tanımlanması da mümkün değildir. Encümen-i Dâniş, akademik sayılabilecek çalışmalar yürütmüş olmakla birlikte, genel itibariyle Tanzimat'ın ruhuna hakim olan, düzenleyici

---

310 Uçman, s. 177
311 Karaçavuş, s. 175
312 Uçman, s. 178
313 Celal Şengör, "Osmanlı'nın İlk Jeoloji Kitabı ve Osmanlı'da Jeolojinin Durumu Hakkında Öğrettikleri", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları,** Cilt 11, Sayı 1-2, 2010 s. 147-156
314 Şengör, s. 147
315 Encümen-i Daniş'in bilim akademisi olup olmadığına yönelik tartışmalar için bkz. Karaçavuş, s. 191-194

meclislerden bir farkı yoktur. Üye yapısı itibariyle de Bilim Akademisi faaliyeti gösterecek bilim insanı oranı çok çok azdır. Modernleşme hikayesi Osmanlı ile benzerlik arz eden Rusya ile karşılaştırma yapmak daha açıklayıcı olabilir.

Çar I. Petro, Rusya'da bilim ve teknolojiyi geliştirmek için yollar bulmaya çalışırken, Alman filozof ve matematikçi Gottfried Wilhelm Leibniz (1646 – 1716) ile temas kurmuştu. Leibniz ona, yabancı bilim insanlarını davet etmesini, kütüphaneler, müzeler ve yeni fikirler üretebilecek araştırma enstitüleri kurmasını önermişti.[316] Bunun üzerine 1724'te St. Petersburg Bilimler Akademisi kuruldu. Bu akademinin üyeleri arasında, konusunda çağının en önemli isimleri olan, İsviçreli matematik ve fizikçi Leonhard Euler (1707 – 1783), önemli matematikçiler yetiştiren Bernoulli ailesinin iki üyesi Daniel Bernoulli (1700 – 1782) ve Nicolaus Bernoulli (1695 – 1726), Fransız astronom ve kartograf Joseph-Nicolas Delisle, Alman matematikçiler Georg Bernhard Bilfinger (1693 – 1750) ve Christian Goldbach (1690 – 1764) bulunmaktadır.[317]

Rusya Bilimler Akademisi, bu atılımıyla kısa sürede bilimsel bilginin üretiminde de söz sahibi bir konuma gelmiştir. Öyle ki, Akademi'nin ilk Rus öğrencisi olan Mihail Lomonosov (1711 – 1765) modern fiziksel kimyanın kurucuları arasında yer almıştır.[318] Bunun dışında fizik, astronomi, jeoloji, coğrafya gibi alanlarda da çalışmalar yapan Lomonosov, Puşkin'e göre Rusya'nin ilk üniversitesidir.[319]

Bu örnek üzerinden karşılaştırdığımızda da Encümen-i Dâniş'in bir bilimler akademisi olma özelliğinden çok uzak olduğunu söyleyebiliriz. Zaten, kendisinden bekleneni yerine getiremeyen Encümen 1862'de çalışmalarına son vermişti. Bu başarısızlıkta Darülfünun'un bir türlü açılıp faaliyete geçememesinin de etkisi olduğunu söyleyebiliriz.[320]

---

[316] Geoffrey Hosking, **Rusya ve Ruslar: Erken Dönemden 21. Yüzyıla,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 290
[317] Loren R. Graham, **Science in Russia and the Soviet Union: A Short History,** Cambridge University Press, 1993, s. 29
[318] Hosking, s. 291
[319] Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, **Rusya Tarihi,** İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 306
[320] Uçman, s. 178

Darülfünun'un açılma kararı 1846 yılında alınmış ve tahsis edilecek bina için İtalyan mimar Gaspare Fossati (1809 – 1883) ile anlaşılmış, fakat bina ancak 1865 yılında teslim edilebilmişti.[321] Tamamlandığında "Darülfünun için gerekenden çok daha büyük ölçülerde" inşa edildiğine kanaat getirilen bina, Maliye Nezareti'ne devredilmişti.[322] İnşaat sürerken, Fuat Paşa'nın önerisiyle Darülfünun'da serbest dersler verilmeye başlanmış ancak tahsis edilen konağın, içerisinde Avrupa'dan getirtilen kitaplar ve ders araçları ile birlikte 1865 yılının Eylül ayında yanmasıyla, bu serbest derslere de 1869 yılına kadar ara verilmişti.[323]

Darülfünun binasının inşasının bir türlü tamamlanamamasının sebebini yalnız Osmanlı ekonomisinin içinde bulunduğu yetersizlikle açıklamak doğru olmaz. Aynı dönemde yapımına başlanan ve hemen hemen aynı büyüklükte olan Mecidiye Kışlası (bugün İstanbul Teknik Üniversitesi tarafından kullanılan Taşkışla binası) beş yılda (1848 – 1853) ve ondan çok daha büyük ve masraflı bir bina olan Dolmabahçe Sarayı'nın on bir yılda (1845 – 1856) yapıldığını düşünecek olursak, burada maddi yetersizliklerden ziyade, Darülfünun aleyhine bir tercihten söz etmek çok daha açıklayıcı olur.[324]

Hazırlanışında Sadullah Paşa, Recaizade Ekrem, Ebüzziya Tevfik, Dragon Çankof Efendi gibi isimlerin yer aldığı 198 maddelik Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (1869) ile Batı modeline uygun bir eğitim modeli yaratılmaya çalışıldı.[325] Dadyan Artin Efendi, Sadullah Paşa'ya Fransa'nın sistemini aktardı. Buna göre ilk, orta ve yüksek öğretim kurumları, Fransız modeline göre düzenlendi.[326] Fransa Eğitim Bakanı Victor Duruy'un Osmanlı eğitim kurumları için hazırladığı raporun da etkisiyle[327] Darülfünun; *Hikmet* (Felsefe) *ve Edebiyat*, *Ulûm-ı Tabiiye ve Riyaziye* (Doğa bilimleri

---

321 Arslan, s. 26
322 İhsanoğlu, **Darülfünun,** 2010, s. 106
323 A.g.e.
324 Göksun Akyürek, "Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek: Tanzimat Dönemi Osmanlı Mimarlığı", Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2008, s. 103
325 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 522
326 Arslan, s. 29
327 A.g.e.

ve matematik), *Hukuk* şeklinde üç şubeden oluşan bir yapıyla, [328] 20 Şubat 1870'de yeniden açıldı. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde Darülfünun'u tanımlayan en önemli nokta idari ve mali özerklikti (124 – 127. Maddeler). Darülfünun'a özel bir sandık oluşturulacak, gelirler öğrencilerden alınan harçlar, bağışlar ve devletin ayıracağı ödenekten oluşacak, bu ödenek Darülfünun'un geliri arttıkça azalacaktı.[329] Üniversitenin mâlî özerkliğini tesis edecek bu maddelerin, dönemine göre oldukça ileri bir yaklaşım olduğunu söyleyebiliriz.

İlk teşebbüste daha ziyade modern bilim konusunda halkı bilgilendirmek amacıyla yola çıkılan Darülfünun'un ikinci açılış teşebbüsünde üniversite kimliğine daha yakın bir model oluşturulduğu görülmektedir.[330] Açılışta Sadrazam Safvet Paşa, Meclis-i Kebir-i Maarif Reisi Münif Paşa, Darülfünun Müdürü Hoca Tahsin Efendi ve Cemaleddin Afgani gibi isimler konuşma yapmış ve hepsi de ilim ve fennin önemine farklı açılardan yaklaşarak vurgu yapmışlardı.[331]

Aralık 1870'e gelindiğinde Darülfünun'da gerçekleştirilen halka açık Ramazan Konferansları, iki önemli isim Cemaleddin Afgani ve Hoca Tahsin'in okuldan uzaklaştırılmalarıyla sonuçlanmıştır. Afgani'nin konuşmasında peygamberliğin bir tür sanat olduğu şeklindeki ifadesi, ulema nezdinde tartışmaya yol açmış ve bu onun İstanbul'u terk etmek zorunda kalmasına sebep olmuştur.[332] Hoca Tahsin'in ayrılmasında ise iki iddiadan söz edilmektedir; birincisi, canlıların oksijensiz yaşayamayacağını göstermek için bir kuşun üzerine fanus kapatıp havasını boşaltarak ölümünü deneysel olarak göstermesi, diğeri ise Afgani'nin ve onun konuşmalarının içeriklerinin dinî kurallarla bağdaşmayan yanları bulunması görüşüdür.[333]

---

[328] **Maarif-i Umumiye Nizamnamesi,** Matbaa-yı Amire, 24 Cemazeyilevvel 1286 [1 Eylül 1869], Madde 79, s. 26
[329] A.g.e., s. 34-35
[330] İhsanoğlu, **Darülfünun,** 2010, s. 116
[331] İhsanoğlu, **Darülfünun,** 2010, s. 124-125
[332] İhsanoğlu, **Darülfünun,** 2010, s. 129; Arslan, s. 36
[333] Ömer Faruk Akün, "Hoca Tahsin", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 201

Şubat 1872'te Darülfünun tekrar kapatılır[334] ve bu sefer Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nin altında faaliyet göstermesi fikri öne çıkmaya başlar. Maarif Nazırı Saffet Paşa, Galatasaray Mekteb-i Sultanisi müdürü Sava Paşa'yı darülfünun kurması için görevlendirir. [335] 1874 yılında Darülfünun-ı Sultani adıyla eğitime başlayan bu yüksek öğretim kurumu öncekilerden farklı olarak Hukuk, Edebiyat ve Fen bölümlerinden oluşması planlanıyordu.[336] 1875'te Hukuk ve (fen yerine) Mühendisîn-i Mülkiye (bir yıl sonra ismi "Turuk u Maâbir" mektebi olarak değişecektir), 1876'da Edebiyat mektepleri kuruldu, bunların açılışı önceki teşebbüslerde olduğu gibi şaşalı olmadı, zira Darülfünun-ı Sultani'nin açılışı halka 1876 yılında duyuruldu.[337] Aralık 1877'de eğitime ara verilen Darülfünun'da eğitime tekrar Ekim 1878'de başlanabilmiş[338] 1880-81'de ise tamamen kapatılmıştır.[339] İhsanoğlu'na göre 1877'de eğitime ara verilmesinin sebebi mali sıkıntılar iken, [340] Enver Ziya Karal'a göre II. Abdülhamid, Darülfünun fikrini de çok benimsememiş ve mekteplerin kapatılmasına yol açan süreçte ideolojik itirazlar ağır basmıştı; [341]

> "1877'de bu iki mektep [Hukuk ve Turuk u Maâbir], sözde tasarruf maksadiyle kapatılmıştır. Mebuslar Meclisi'nde ve yabancı matbuatta çıkan tenkitler üzerine Maarif Nezareti, bir yıl sonra bir tebliğ yayınlayarak sözkonusu okulların bu sefer de talebesizlik yüzünden kapanmış olduğunu, fakat tekrar faaliyete geçirilmeleri imkanlarının araştırılmakta olduğunu belirtmiştir. Gerçek olan cihet şudur ki, medrese uleması, hukuk mektebinde Roma hukukunun okutulmasına düşman olduğu gibi, Turuk ve Maabir mektebinde fizik okutulmasına da taraftar değildi."[342]

Dölen'e göre bu açıklama, Darülfünun'un Mekteb-i Sultani altında açılışının, önceki açılışlara oranla çok daha sessiz sedasız gerçekleştirilmesinin de sebebini

---

[334] Dölen, s. 261
[335] İhsanoğlu, **TDV İslam Ansiklopedisi,** s. 523
[336] A.g.e.
[337] A.g.e.
[338] İhsanoğlu, **Darülfünun,** 2010, s. 145
[339] A.g.e., s. 189
[340] İhsanoğlu, **Darülfünun,** 2010, s. 145
[341] Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: VIII, Ankara, 2007, s. 393
[342] A.g.e.

ortaya koymaktadır.[343] Bu açıdan Darülfünun'da işlenen modern bilimlere karşı belli bir tepki olduğunu söylemek mümkündür. Bu tepkiyi II. Abdülhamid'in 1900'e kadar Darülfünun'un açılışına dair bir irade ortaya koyamamış olmasında da görebiliriz.

Darülfünun'un tekrar hayata geçmesi için en çok çaba sarf edenlerden biri de Sadrazam Küçük Said Paşa (1838 – 1914) idi. Darülfünun'un açılması başta olmak üzere eğitim hayatının yeniden düzenlenmesi için II. Abdülhamid'e çeşitli layihalar sunan Said Paşa hatıratında, Darülfünun'un önceki serüveniyle ilgili de önemli tespitlerde bulunmaktadır. Said Paşa'ya göre Darülfünun öncesi eğitim kurumları tam oturmadan yüksek öğretim işine girişilmesi nedeniyle doğa tarihi dersleri "efsane" fizik dersleri ise "eğlence" makamında geçmişti;

> "…mekatib-i iptidaiye ve derece-i saniye mektepleri yok iken şimdi adliye dairesi binanın Darülfünun olmak üzere inşasına mübaşeret olundu. On beş yirmi sene kadar inşaat ikmal olunamamış, ba'dehû o binanın mavuzia lehi tahvil ile Çenberlitaş'ta Darülfünun namıyla bir daire yapılıp tedrisat-ı âliyeye ibtidar olunmuştur. Bir taraftan dersiâmm suretinde dersler verildi. Lâkin talibîn ve hazırînın bir haylisi fikdan-ı tahsil sebebiyle tarih-i tabiî derslerini efsane ve hikmet-i tabiîye derslerini eğlence makamında telakki ve istima ederlerdi. Bu gibi haller ise derece-i ûlâ ve saniye mektepleri yapılmazdan evvel Darülfünun ihdasına kalkışılmasının eseri idi."[344]

Said Paşa'nın aktardığı bu bilgilerden Darülfünun'daki doğa bilimleriyle ilgili büyük eksiklik gözler önüne serilirken, işin daha da ötesinde, yüksek öğretim kurumu olması planlanan Darülfünun'un ilk aşamalarında bir orta öğretim kurumu gibi hizmet gördüğü anlaşılmaktadır.

Bu durumu Fatma Aliye Hanım'ın Cevdet Paşa dönemini anlattığı eserinde de görüyoruz;

> "Zikrolunan layihaların ahkamınca mekatib-i sıbyandan çıkan şakirdan iki sene kadar mekâtib-i rüşdiyede okuduktan sonra Darülfünun'a gideceklerdi.

---

[343] Dölen, s. 158
[344] Said Paşa, **Said Paşa'nın Hatıratı**, Cilt: I, Sabah Matbaası, Dersaadet, 1328 [1912], s. 155-156

Lakin mekâtib-i sıbyan ıslah olunamadığından Kemal Efendi mekâtib-i sıbyanın son senesinde okunacak dersleri mekâtib-i rüşdiyenin birinci dersleri olmak üzere tertib ve Darülfünun'da okunacak derslerin bazı mukaddematını dahi rüşdiyenin son senesine ilave eyledi."[345]

Said Paşa, 1878 yılında henüz Adliye Nazırı iken II. Abdülhamid'e sunduğu layihanın eğitimle ilgili bölümünde; Fransızca'nın yaygınlaştırılması, ibtidai ve rüşdiyelerin masraflarının halka havale edilerek, hazinede buradan ayrılacak bütçe ile bir Darülfünun kurulması, kütüphaneler ve müzelerin kurulması gibi önerileri bulunmaktadır.[346] Bu layihada dönemin bilim dili olan Fransızca'ya, üniversiteye (darülfünun), müze ve kütüphanelere yönelik talepleri ülkenin bilim ve eğitim kalitesinin yükseltilmesi açısından oldukça önemlidir.

Sadrazamlığı döneminde sunduğu bir diğer layihada ise yüksek öğretim hakkında çok daha detaylı bir plan sunmaktadır. Bu plana göre her eyalet merkezinde "bir Darülulûm, bir Darülfünun, bir Darülmuallimin, bir Ziraat, bir Turuk u Maabir [sivil mühendislik], bir Sanay-i Nefise [güzel sanatlar], bir Orman, bir Ticaret mektebi, (…) her nahiye merkezinde bir kütüphane-i umumî[347]" kurulmasını önermektedir.[348]

Darülulûm'un altında "fakülte" karşılığı olarak kullandığı "Darülicaze"leri de tanımlamayan Said Paşa, Darülfünun ve Darülulûm ayrımını da net bir şekilde yapmaktadır;

"Her eyaletin Darülulûmu beş darülicazeden terekküp eder. Bunların biri "İlm-i Hukuk" diğeri "Ulûm-ı Tabiîye ve Riyaziye", diğeri "Ulûm-ı Tıbbiye", diğeri "Ulûm-ı Hikemiye ve Edebiye", diğeri "Ulûm-ı İlahiye" darülicazeleridir. (…) Darülûlum, Mekâtib-i Sultanî'ye mahreçtir. Darülfünun, sanayinin bilcümle şuabatı için mühendis ve alelhusus belediye mühendisleri, fabrika müdürleri,

---

[345] Fatma Aliye, **Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı,** Kanaat Matbaası, Dersaadet, 1332 [1916], s. 50-51
[346] Said Paşa, s. 393
[347] "Nahiye"nin Osmanlı idarî sisteminde kazâdan küçük yerleşim birimi olduğu düşünülürse, Said Paşa'nın kütüphanelerin yaygınlaşması için bugün bile ulaşılamamış bir hedefi işaret etmiş olması önemlidir.
[348] Said Paşa, s. 204

fabrika rüesası yetiştirmeye mahsus olup kuvvetin[349] makineye ve mimarî-i belediye ve hendese-i maadin ile müteferriatına tatbikatı tedris olunur. Darülfünun derece-i âliye mekâtibinden maduttur. Darülûlum mekâtib-i Sultanî'ye mahreç olduğu gibi Darülfünun dahi Mekâtib-i Rüşdiye'ye mahreçtir."[350]

Said Paşa "darülfünun" ile meslek uzmanları yetiştiren politeknik tarzı yüksek öğretim kurumlarını işaret ederken, "darülulûm" ile modern araştırma üniversitelerini ifade etmektedir. Bu ifade, Osmanlı'da meslekî ihtiyaçların dışında, bilimsel araştırma için kurulması tasarlanan üniversitenin ilk kullanımıdır.[351] Said Paşa, yüksek öğretim kurumlarının yalnız teknik uzman değil, bilim insanı da yetiştirmesi gerektiğini yurtdışı örnekleriyle karşılaştırarak da açıklıyor. Osmanlı'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Askerîye ve Tıbbiye-i Mülkiye'nin Avrupa ve Amerika'nın "tebabet darülicazeleri"ne denk gösterildiğini, oysa Avrupa ve Amerika darülicazelerinden "nihayet-i meratib-i ilmiyeye vasıl olmuş" [bilimin son seviyesine ulaşmış] kişilerin çıktığını, bu kurumların "fenn-i tıpta nice telifat-ı mutebere vücuda getiren Pasteur" gibi bilim insanlarını ürettiğini söylemektedir.[352] Bilimin son seviyesinde telif eserler veren insanları Pasteur gibi çağının en önemli isimlerinden biriyle açıklaması, bilimsel bilgi üretimine verdiği önemi ayrıntılandırması açısından çok önemlidir.

Pasteur, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı bilim dünyasını en fazla etkileyen isimlerden biridir. 1885 yılında kuduz aşısını bulmasıyla birlikte tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı'da da büyük yankı uyandırmıştı. II. Abdülhamid'in iradesiyle, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de iç hastalıkları muallimi olarak görev yapan Alexander Zoeros Paşa (1842 – 1917) başkanlığındaki üç kişilik heyet, kuduz aşısı çalışmalarını öğrenmesi amacıyla 1886'da Paris'e gönderildi.[353] Zoeros'un Paris dönüşünde sunduğu rapor doğrultusunda, kuduzla mücadele amacıyla 1887 yılında *Dâülkelb ve*

---

[349] Osman Nuri Ergin'e göre Said Paşa "kuvvet" kelimesini "elektrik" yerine kullanmıştır. Bunun sebebini de Abdülhamid'in elektrikten korkmasına bağlamaktadır. (Ergin, s. 1211, dipnot 4)
[350] Said Paşa, s. 204
[351] İhsanoğlu, **Darülfünun,** 2010, s. 180
[352] Said Paşa, s. 573
[353] Sinan Çakır, "Bakteriyolojihane-i Şahane'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri"**,** Marmara Üniversitesi, Türkiyet Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilimdalı, Yakınçağ Tarihi Bilimdalı, Yüksek Lisan Tezi, İstanbul, 2006, s.13

Bakteriyoloji Ameliyathanesi kurulmuş, Zoeros Paşa da bu kurumun başına getirilmişti.[354] Burada elde edilen birikim ve 1893 yılında İstanbul'da baş gösteren kolera salgını üzerine Fransa'dan getirtilen[355] bakteriyolog André Chantemesse'in (1851 – 1919) tavsiyeleri doğrultusunda, *Bakteriyolojihane-i Şahane* kurulmuş,[356] müdürlüğüne de yine bir Fransız olan Maurice Nicolle (1862 – 1932) getirilmiştir.[357] Bu kurum, tıp eğitimi altında, Darülfünun öncesi dönemin temel doğa bilimleri alanında faaliyet gösteren en önemli kurumlarından biri olmuştur.

Osmanlı'da 1900 yılına kadar Darülfünun açılmasına yönelik her hangi bir çabaya rastlanmamaktadır. Bu dönemde yüksek öğretim talebini karşılamak için öğrenciler yurt dışına gitmekte ve bu durum Abdülhamid dönemi için başka türlü bir rejim problemi haline de gelmektedir.[358] Bu problemi Sadrazam Halil Rifat Paşa, Nisan 1896'da padişaha bildirmiş, Avrupa'ya giden öğrencilerin ahlakının bozulduğunu, fesata karıştıklarını ve bunun ortadan kaldırılması için Darülfünun'un yeniden açılması gerektiğini ifade etmiştir.[359]

Nihayet 31 Ağustos 1900'de, II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümünde Darülfünun dördüncü ve son kez açılmıştır. Esasları "Darülfünun-ı Şâhâne Nizamnamesi" ile belirlenen yeni Darülfünun'un idari ve mali özerkliği, yeni yayımlanan nizamnamenin 26. maddesi ile ortadan kalkmıştır.[360]

Ulûm-ı Âliye-i Dinîye (İlahiyat), Ulûm-ı Riyâziye (Fen) ve Edebiyat fakültelerine önceden açılmış olan Tıbbiye ve Hukuk fakültelerini de dahil ederek 5 şubeyle açılan Darülfünun için yeni bir bina da tahsis edilmemişti. Mekteb-i Mülkiye binasının içinde faaliyet göstermeye başlayan yeni Darülfünun'un müdürlük görevini

---

[354] A.g.e., s.19
[355] Kolera salgını sırasında Osmanlı'da görev yapan yabancı uzmanlar ve etkileri üzerine bkz. Nuran Yıldırım, Hakan Ertin, "1893 – 1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti'nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları", **Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi**, Cilt: XXV, Özel Sayı 1, Ocak 2020, s. 85-101
[356] Emre Karacaoğlu, "Bakteriyolojihâne'nin Kurulması Fikri Üzerine Arşiv Belgeleri Işığında Bazı Mütalaalar", **Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law and History**, Cilt: XXVI, Sayı: 2, 2018, s. 67
[357] A.g.e., s. 41-53
[358] O dönemde yurtdışına eğitim için öğrenci anılarına örnek olarak bkz. Cemil Topuzlu, **İstibdat – Meşrutiyet – Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım,** Topuzlu Yayınları, İstanbul, 2002
[359] Ergin, s. 1214
[360] Mehmed Tahir, **Darülfünun-ı Şahane Nizamnamesi,** Matbaa-i Tahir Bey, 1900, s. 9

yine Mekteb-i Mülkiye müdürü olan Hacı Recai Efendi üstlenmiş, 1908'e kadar da bu görevde kalmıştı.[361] Dönemin basınında yeterli ilgiyi görmeyen Darülfünun açılışı[362], Mehmed Ali Aynî'ye göre "bir nümayişten ibaret"ti.[363] Benzer görüşleri, 1904 – 1907 yılları arasında Fen Şubesi'nde eğitim alan İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu da "İstibdat, Darülfünun'u ancak bir hareket ve inkılap yapmak için değil, sırf saltanatın da bir darülfünunu olduğunu göstermek için yaşatıyordu." sözlerle paylaşmaktadır.[364]

Darülfünun Nizamnamesi'nin yirmi üçüncü maddesinde, Hukuk ve Tıp dışında diğer fakülte mezunlarına istihdam alanı olarak sadece öğretmenliğin gösterilmiş olması[365] da Darülfünun'un vizyonu hakkında fikir vermektedir. 1903 Maarif Salnamesi'nde; Türkçe, Arapça ve Farsça'nın dışında Fransızca, İngilizce, Almanca ve Rusça eğitimi verecek bir Dil Şubesi'nin de açıldığı belirtilmiş olsa da bu şubeler açılmamıştır.[366]

Darülfünun-ı Şahane döneminde *Tabakatü'l Arz* ismiyle verilen jeoloji dersi hocalığına 1901 yılında Halil Edhem Bey [Eldem] (1861 – 1938) getirilmişti.[367] Halil Edhem Bey[368], İsviçre'nin Zürih Üniversitesi'nde kimya ve yer bilimleri eğitiminin üstüne kimya doktorası almıştı, bu çalışma temel bilimler alanında Avrupa'da yapılan ilk Türk doktorası olması bakımından önemlidir.[369]

Bu çalışmanın konusunu doğrudan ilgilendiren Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiîye şubesine dair, 1904-1907 arasında Darülfünun'da eğitim görmüş olan Osman Nuri Ergin'in izlenimleri şöyledir;

> "…Tabiîyat kısmındaki mahdut maden koleksiyonları istisna edilirse en küçük tatbikat ve tecrübeler yapabilecek bir laboratuvarı bile yoktu. Dersler nazarî idi, kitaplardan notlardan takip olunuyordu. Tecrübenin burada yeri yoktu. O

---

[361] Mehmed Ali Aynî, **Darülfünun Tarihi,** İstanbul, Yeni Matbaa, 1927, s. 32
[362] Ergin, s. 1215-1216
[363] Aynî, s. 34
[364] İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, **Mürebbilere,** Suhulet Kütüphanesi, İstanbul, 1932, s. 65
[365] Mehmed Tahir, s. 9
[366] **Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye**, Sene 6, Asır Matbaası, İstanbul, 1321 [1903], s. 27
[367] Sevtap İshakoğlu Kadıoğlu, **İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900 – 1946)**, İstanbul Üniversitesi Basımevi, İstanbul, 1998, s. 164
[368] Halil Edhem'in hatıraları için; Halil Edhem, **Halil Edhem Hatıra Kitabı I-II,** Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013
[369] Kadıoğlu, **İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900 – 1946)**, s. 164

sırada renkli güzel basılmış Nebatat, Hayvanat, Teşrih ve emsali kitaplarda olmadığı gibi memlekette hayvanat ve nebatat bahçesi de bulunmadığından bu vaziyet karşısında bu şubelerde derslerin tedris şekli ile edilen istifadenin derecesi takdir ve tahmin edilir sanırım."[370]

Benzer izlenimleri İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu da görmekteyiz;

"Vasil Naum Bey'in [Darülfünun'da kimya muallimi] dersi, kimyanın âlât ve edevatından, hatta en ufak tecrübelerden bile mahrum bulunuyordu. Filvâki o zamanki Darülfünun'un kimyahanesinde ancak birkaç ecza dolabı vardı!.. Bu kimyahaneyi ancak bir iptidaî mektebi müzesi gibi ziyaret eder, fakat elimizi hiçbir şeye sürmeden dışarı çıkardık!.. Bizden evvel ders alanlar kendisine atfen şu sözleri söylemişlerdi: 'İşte size bu cismin terkibi… Lâkin bu cismin kokusunu, tebeşirin kokusundan, rengini de tebeşirin renginden anlarsınız!..."[371]

"O zamanın Darülfünun'u, aletleri, laboratuvarları olan bir ilim yurdu değildir. Aksine her şeyden yoksundu ve özellikle yoksun bırakılmış gibiydi. İyice hatırlıyorum. Yabancılar ziyarete geldiği zaman konukları gezdirme işi kendisine verilen idare memuru: 'Ne göreceksiniz, burada gösterecek bir şey yoktur ki…' diyordu. Fakat bu yoksulluk, üstatları kırmıyor, hele karamsarlığa hiç uğratmıyordu. Onlar bu yoksulluğu varlığa çevirmek için bütün zekâlarını harcıyorlardı: Laboratuarsız bir Darülfünun'da deneysel bilgiler öğretmek!..."[372]

Baltacıoğlu'nun belirttiği gibi tüm bu karamsar tabloya rağmen yine kendi aktardığı bir başka hatıraya göre dönemin muallimleri, öğrencilerine doğa bilimlerinin temeli olan koleksiyonculuk faaliyetini de aşılamaya çalışıyorlardı;

"Türklerin en büyük bitki morfolojisti olan Dr. Esat Şerafettin [Köprülü]'de (…) Vasil Naum'un elinde olmayan imkânlar vardı. Kara tahtadan

---

[370] Ergin, s. 1223-1224
[371] İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, **Mürebbilere,** s. 65
[372] İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, **Hayatım**, Globus Dünya Basımevi, İstanbul, 1998, s. 68

yararlanmasını çok iyi biliyor, bizi doğa ile ilişkiye yönlendiriyordu. Ben arkadaşlarımdan Halit ile birlikte Kağıthane dağlarına çıkıyor, güneşin alnında akşamlara kadar dolaşarak ot topluyordum. (…) Bu, dağlarda yiyecek ot arayan insanın araması değildi. Bu arama, dağlardaki çiçekleri seyre çıkan insanların araması değildi, Bu arama, ilme inanan insanların öğrencisi olan genç adamın gerçeği aramasıydı. Bu gerçek fikrine bazı heyecanlar da karışıyordu. Bitki koleksiyonu yapmak, sonra bunları getirip hocamın kürsüsü üzerine dökmek. Ben bunu yaptığım zaman bu kuvvetli ilim adamının gözleri evinden uğruyor, ellerini, parmaklarını açıyor, bir torba altın bulmuş adamın hırsı ve endişesiyle bunların üzerine kapanıyordu."[373]

Özel olarak fen bilimlerindeki durumun daha da ötesinde Ergin, Darülfünun'daki bütün eğitimin lise seviyesinin bile altında söylemektedir;

"Türk gençlerinin bu haliyle de Darülfünun şubelerine rağbet gösterişleri burada bir şey öğrenmekten ziyade, iki üç senelik bir tahsille bir muallimlik elde etmek ve aynı zamanda İstanbul'dan başka bir yerde ise askerden kurtulmak gayelerinden ileri geliyordu. Edebiyat şubesi dersleri arasına İlm-i Terbiye ve Usûl-ı Tedris derslerinin konulmuş olması bu maksada mebni idi. Yoksa bu haliyle Darülfünun şubeleri bir lise kadar bile tahsil göstermiyorlardı."[374]

II. Abdülhamid'in basın ve yayın üzerindeki sansürü devam ederken, yurt dışından gelen eserler üzerinde de kontrol devam ediyordu. Çalışmamızın konusunu da ilgilendirmesi itibariyle 1907 yılında ülkeye girişi yasaklanan kitapların bazıları şunlardı;

- İnkâr-ı uluhiyet [L'Athéisme – Felix le Dantec (1907)]
- Acaibu'l hayat [Les merveilles de la vie – Ernst Haeckel (1907)]
- Mimârî-i kâinat [Les énigmes de L'univers – Ernst Haeckel (1902)]
- Menşei'l insan [L'origine de l'Homme – Ernst Haeckel (1874)]

---

[373] Baltacıoğlu, **Hayatım,** s. 69
[374] Ergin, s. 1222

- Edyan ve Tekâmül [Religion et Evolution – Ernst Haeckel (1906)][375]

Dönemin Dahiliye Nazırı Mehmed Mahmud Paşa (1839 – 1925), içinde Haeckel'ın insanın evrimini anlattığı eserin de dâhil olduğu kitapların "dinlere saldırı ve tecavüz" maksadı taşıdığını, bu yüzden ülkeye girişinin ve satışının yasaklandığını duyurmaktadır;

"*Bab-ı Âlî*

Dâire-i Umûr-ı Dahiliye

Mektûbî Kalemi

Aded

350

Zabtiye Nezaret-i Celilesi'ne,

Devletlu Efendim Hazretleri,

Paris'te Sorbon ders nazırı Felix le Dantec tarafından kaleme alınan inkâr-ı uluhiyet ünvanlı eserin ve Haeckel namında birinin tezyif-i edyan ve inkâr-ı uluhiyet makasıd-ı fazîhasıyla yazdığı melfuf listede esamisi muharrer kitapların Dersaadet'te kütüb-i ecnebiye satan dükkanlarda kesretle bulunduğu ve bunların lisan-ı aşina efrad-ı ahali elinde bulunması muceb-i vahamet olacağı ifade kılınmış ve icab edenlere tebligat-ı lazımede bulunulmuş olmağla gerek mezkur kitapların ve gerek edyana taarruz ve tecavüz maksadıyla neşr olunan bu kabil kütüb-i muzırranın idhal ve füruhtuna kat'an meydan verilmemesi esbabının istikmal buyurulması babında emr ü ferman hazret-i men lehül emrindir.

fi 9 cumadelula sene 325 ve fi 7 haziran sene 323

Nazır-ı Umur-ı Dahiliye

---

[375] Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti, Mektubî Kalemi (MF. MKT), Yer Bilgisi: 1002-28, (14 Cemazeyilevvel 1325 / 25 Haziran 1907)

Bende

Mehmed Memduh”[376]

II. Abdülhamid döneminin sansür faaliyetlerinden biri de basın-yayın dünyasında bazı kelimelerin yasaklı olmasıydı. “Darwinizm” de bu yasaklı kelimeler arasındaydı. Ali Seydî’nin *La Petite Larousse*’tan ilhamla hazırladığı resimli Osmanlıca sözlüğün ilk ciddi 1908 devriminden önce yayınlanmıştı.[377] Meşrutiyet’in yeniden ilanıyla sansürün ortadan kalkmasıyla birlikte 1911 yılında yayınlanan üçüncü ve son cildin sonuna, önceki ciltte yasaklanan kelimeleri içeren ilave bir liste eklemiştir. 1914’te yapılan yeni baskının önsözüne de sansür kurulu tarafından çıkarılan kelimeler için bu ilave listeyi işaret eder;

> “Maarif Nezareti mülga Tedkik-i Müellefât Encümeni’nce birinci cildine – bi-haseb-üz-zaman – tayy ve ihraç edilen lügatler bu kerre yeniden cem ve isbat edilerek nihayet kitaba ilave suretiyle derç edilmiş olduğundan aranılıp bulunamayan kelimeler için işbu ilaveye müracaat olunmalıdır.” [378]

İlave listedeki “Darwinizm” maddesi ise şöyledir;

> “**Darwinizm** (*Darvvinisme* / داروينيزم): İngiliz tabiîyyunundan Charles Darwin’in mezheb-i ilmiyesi. ‘Darwinizm’ ünvanlı eser.” [379]

2.3 Meşrutiyet Sonrasında Darülfünun ve Yüksek Öğretim

Meşrutiyet’in yeniden ilan edildiği 1908 yılına kadar Darülfünun’da ciddi bir eğitim ve bilim faaliyeti göremiyoruz. Yine de bu dönemde elde edilen tecrübeler yeni

---

[376] BOA, Zabtiye Nezareti (ZB), 21-102 (R 07 Haziran 1323 / 20 Haziran 1907).
Osmanlı Arşivi’nde belgenin özetinde “Haeckel” ismi sehven “Hegel” olarak yazılmıştır. “BOA, ZB, 596-95 (14 Haziran 1323)” kayıt numaralı belgenin özetinde ise “Haeckel” ismi yine sehven “Heackel” olarak girilmiştir.

[377] François Georgeon, “Yasaklı Kelimeler: XX. Yüzyıl başındaki Osmanlı sansürüyle ilgili bir belge üzerine”, **Mete Tunçay’a Armağan,** ed. Murat Koraltürk, Tanıl Bora, Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 191-192

[378] Ali Seydî, **Resimli Kamus-ı Osmanî,** Cilt: I, Matbaa-i Kütüphane-i Cihan, İstanbul, 1330 [1914], s. 12

[379] Ali Seydî, **Resimli Kamus-ı Osmanî**, Cilt: III, Matbaa-i Kütüphanes-i Cihan, 1327 [1911], s. 1132

dönem için önemli bir birikimi meydana getirmişti. Meşrutiyet'le birlikte "Darülfünun-ı Şâhâne" ismi "Darülfünun-ı Osmanî" olarak değiştirildi, 1913'te "İstanbul Darülfünunu", mütareke döneminde yeniden "Darülfünun-ı Osmanî", 1922'den 1933 yılında kapanana kadar da tekrar "İstanbul Darülfünunu" olarak kullanıldı.[380] 1908'i takip eden on yıl içerisinde on dört maarif nazırı göreve geldi ve bu durum kalıcı düzenlemelerin yapılmasının önündeki en önemli engellerden biriydi. Bunların arasında en çok damga vuran isim 1910-1912 yılları arasında görev yapan Emrullah Efendi (1859 – 1914) idi.

1909 yılında Mekteb-i Mülkiye'nin altında faaliyet göstermekten kurtulup Zeynep Hanım Konağı'na taşınan Darülfünun için önemli bir diğer adım da 1910'da kurulan kütüphanenin Emrullah Efendi tarafından açılmasıyla atıldı.[381]

Emrullah Efendi, eğitim felsefesini "Tuba Ağacı Nazariyesi" ile açıklar. Eğitimin yukarıdan aşağıya doğru düzenlenmesi gerektiğini, eğitimli insan yetiştirilmesi için önce Darülfünun'a önem verilmesi gerektiğini savunan bu felsefe, ilhamını İslam inancına göre cennete bulunan ve dalları aşağıda kökleri yukarıda olan Tuba Ağacı'ndan almaktadır.[382]

O dönemin Darülfünun'unun ancak bir yüksek okul seviyesinde olduğunu düşünen Emrullah Efendi, bu durumun geliştirilmesi için başta kurumun özerkleştirilmesi olmak üzere bir çok çalışmaya imza atmıştır.[383] Adnan Adıvar, özerklik konusunun tartışıldığı dönemde Maarif Nezareti müsteşarlığında bulunan Salih Zeki'nin yorumunu şöyle aktarmaktadır;

---

[380] Emre Dölen, "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt: 10, Sayı: 1, s. 4

[381] A.g.e., s. 5

[382] Esma Vildan Türkan, "Emrullah Efendi'nin Maarif Nazırlığı (1910 – 1912)", İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018, s. 42-43. Eğitimciliğinin yanında Türkiye Komünist Partisi kurucu genel sekreteri de olan Edhem Nejad (1883 – 1921) Tuba Ağacı nazariyesini 1919 yılında şu sözlerle eleştirmektedir; "Bir taraftan daldan başlayıp göğe doğru inen, diğer taraftan gökten başlayıp dala doğru giden terbiye ve tahsil prensiplerinden senelerce bahsedilirken ortaya halk terbiyesine aid müsbet ve pratik bir sistem vaz' edilmedi; mütehassıslar nazariyat ile meşgul iken, resmî mehâfilin memlekette mevzu bahis olan tahsil nazariyelerinden nasıl müteessir olduğu malum olmadı" (Edhem Nejad, "Âli ve İbtidâi Darülmualliminlerimizde", *Beşer ve Tabiat*, Sayı: 3, 21 Ağustos 1919, s. 41)

[383] Murat Candemir, "Maarif Nazırı Emrullah Efendi Döneminde Hazırlanan Darülfünun Yönetimi ile İlgili Bir Nizamname Layihası (1912)", **Tarih Dergisi**, Sayı: 44, 2006, s. 159-161

"Rahmetli Salih Zeki bey, üniversite mefhumunu ve muhtariyet ve tedris hürriyeti ne demek olduğunu anlayanların henüz bu memlekette bulunmadığına kaildir. Bu fikrini yüzüne kan çıkarak ve gözlüğünün üstünden bakan gözlerini açarak söyler. Halit Ziya bey 'üniversitenin muhtariyeti' demez de muttasıl "üniversitenin istiklâliyeti" der durur ve o zaman için Arapça yanlışı sayılan bu kelimenin her telaffuzunda böyle şeylere pek dikkat eden Emrullah Efendinin sakalını bir kat daha diken diken eder. Nihayet bu zatlar arasında Avrupa'nın yüksek tahsil müesseselerinde çalışmış Salih Zeki Bey'den başka kimse yoktur. (…) Nihayet Salih Zeki Bey 'anladık üniversite muhtariyeti ve hürriyeti pekâlâ fakat ben fizik, astronomi okuturken biri sorsa bunlar mı doğru yoksa din ulularının söyledikleri mi dese ne diyeceğim, ona karar veriniz' deyince ortalıkta soğuk bir hava esti. Zavallı Emrullah efendi vereceği cevabı pekâlâ biliyordu. Fakat 'hükm-i zaman' onu susturdu."[384]

Darülfünun'un bütün yapısal sorunlarının dışında önemli problemlerinden biri de yetişmiş hoca/müderris sorunuydu. Bu durumu gidermek için 1915-1918 yılları arasında Almanya'dan 20'si müderris olmak üzere 25 öğretim elemanı getirtilmişti. Bunların altısı Fen Fakültesi (Kimya, Botanik, Zooloji, Jeoloji) altında faaliyet göstermişti.[385] Emre Dölen'e göre bu Alman öğretim elemanları kalıcı bir iz bırakmamış, derleme yazılar ve ders verme dışında bir etkinlikte bulunmamışlardı.[386] Buna bir tek jeolog Walther Penck (1888 – 1923) istisna olarak gösterilebilir. Yaptığı Türkçe ve Almanca yayınlarla ülkede jeolojiye önemli katkıları bulunan Penck jeolojinin ülke ekonomisine getireceği muhtemel faydaları da anlatmaya gayret etmiştir.[387] Türkiye'de jeolojik araştırmaları yönetecek bir kurumun kurulması gerektiği yönündeki 1916 tarihli raporu, Penck'in asistanlığını da yapmış olan Hamit Nafiz [Pamir]'in (1893 – 1976) de kurucuları arasında yer aldığı Maden Tetkik Arama Enstitüsü'nün 1936 yılında kurulmasıyla hayata geçirilebilmişti.[388] Bu uzun erimli

---

[384] Adnan Adıvar, "Üniversite tarihinden bir yaprak", **Akşam**, 23 Şubat 1946, No: 9824, s. 5
[385] Emre Dölen, "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun", s. 33
[386] A.g.e., s. 34
[387] Sevtap Kadıoğlu, "Walther Penck'in Türkiye'deki Çalışmaları", **İstanbul Yerbilimleri Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 1, 2007, s. 6-9
[388] A.g.e., s. 9

etkisiyle bile Penck'in ülkedeki jeoloji çalışmalarına yaptığı katkının önemi anlaşılabilir. Vefa'da bulunan Abdülkerim Paşa Konağı'ndaki Arziyat Darülmesaisi'ni (Jeoloji Enstitüsü) yöneten Penck, burada çok kıymetli bir kütüphane, fosil ve mineral koleksiyonları oluşturmaya çalışmış ancak 28 Ağustos 1918'de ortaya çıkan büyük yangında bu değerli birikimin hepsi yok olmuştur.[389]

Darülfünun'un üniversiteleşmesi yolundaki en önemli adımlardan biri de akademik süreli yayınların ortaya çıkmasıdır. Alman müderrislerin de etkisiyle 1916 yılında yayına başlayan fakülte dergilerinden çalışmamızı yakından ilgilendiren Fünûn Fakültesi Mecmuası'nda yer alan makalelerin büyük bölümü orijinal bilimsel çalışmalar olmamakla birlikte, bilimsel yayıncılıkta başlangıç adımı olması itibariyle önemlidir. [390] "Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası" ismiyle yayına başlayan mecmua "Tabiat Kısmı" ve "Riyaziyat Kısmı" olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı. [391] İkisi de toplam 6'şar sayı olarak çıkan mecmuaların "Tabiat Kısmı"nın Mart 1917'de, "Riyaziyat Kısmı"nın ise Ağustos 1917'de son sayıları yayınlamış, mütareke döneminde yayın hayatına ara verdikten sonra 1924'te "Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası" ismiyle yeniden yayınlanmaya başlamıştır.[392]

Mütareke dönemi, işgal İstanbul'unda yaşanan bütün zor koşullara rağmen Darülfünun için iki önemli değişimin yaşandığı dönem olmuştu. Bunlar; 1908'den itibaren hayata geçirilmeye çalışılan Darülfünun'a bilimsel özerkliğe (ilmî muhtariyet) kavuşması ve kadınlar ile erkeklerin birlikte öğrenim görmeye başlamasıdır.[393] 1919 yılında yayınlanan nizamname ile Darülfünun eminleri seçimle iş başına gelmeye başlamış, ilk seçilen emin de Dr. Besim Ömer [Akalın] (1862 – 1940) olmuştur.[394]

Eğitimde modernleşme çalışmaları devam ederken geleneksel eğitim kurumlarının faaliyetlerini yürüten ilmiye sınıfı da zamanla önemini kaybetmiştir. Yirminci yüzyılın başında ilmiye mensuplarının toplam öğretmen kadrosu içindeki

---

[389] Emre Dölen, "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun", s. 36
[390] A.g.e., s. 40
[391] Feza Günergun, "Darülfünun Fünun (Fen) Fakültesi Mecmuası (1916 – 1933)", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Sayı: 1, 1995, s. 287
[392] A.g.e.
[393] Emre Dölen, "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun", s. 41
[394] A.g.e., s. 44

ağırlığının eski dönemlere oranla arttığı gözlenmekteyken, II. Meşrutiyet'ten sonra bu oranın azaldığı görülmektedir.[395] Bu değişim de modern eğitim sistemindeki ilmiye rolünün yüksek öğrenime doğru giderek daraldığını ortaya koymaktadır.[396]

2.4 Cumhuriyet Döneminde Darülfünun ve Yüksek Öğretim

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte eğitimde büyük bir değişim ve yeniden yapılanmanın olduğunu görüyoruz. 3 Mart 1924'te yürürlüğe giren Tevhid-i Tedrisat kanunu ile kapatılan medreselerin yerine Darülfünun bünyesinde ilahiyat fakültesi açılmış[397] ve 1922'de "Darülfünun'un Şahsiyet-i Hükmiyesi Hakkında Kanun" ile tanınan tüzel kişilik 1924'te "mülhak bütçe" ile tasdiklenmiş ve ismi "İstanbul Darülfünunu" olarak değiştirilmiştir.[398]

1926 yılında Fransa'dan bir grup öğretim üyesi Darülfünun'a davet edilmiş, bunların altı tanesi Fen Fakültesi'ne dahil olmuşlardır.[399] Özellikle zooloji alanında önemli çalışmaları bulunan Raymond Hovasse (1895 – 1989), Darülfünun'a değerli katkılarda bulunmuştur.

1929'da Darülfünun için bir ıslahat çalışması düşünülmeye başlamış ve bunun için fakültelerden rapor talep etmiştir.[400] Maarif Vekaleti'nce yeterli bulunmayan bu rapor üzerine daha köklü bir dönüşümde bulunmak için Cenevre Üniversitesi'nden Albert Malche (1876 – 1956) 1932'de Türkiye'ye davet edilmişti.[401] "İstanbul Darülfünunu Hakkındaki Rapor" başlığını taşıyan incelemesini Mayıs 1932'de teslim eden Malche'ın çalışmamızı da ilgilendiren tespitleri şunlardı;

- Türkçe'de ilmî neşriyat kâfi derecede mevcut değildir ve ecnebi eserlerini okuyup bihakkın anlamaya muktedir talebe miktarı azdır.[402]
- İstanbul Darülfünunu, diğer garp darülfünunlarında mutat olan akademik

---

[395] Cihan, s. 80-81
[396] Cihan, s. 81
[397] İhsanoğlu, **TDV İslam Ansiklopedisi,** s. 525
[398] Kadıoğlu, **İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900 – 1946)**, s. 13-14
[399] A.g.e., s. 23
[400] A.g.e., s. 29-30
[401] A.g.e., s. 30
[402] Albert Malche, **İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor,** Devlet Basımevi, İstanbul, 1939, s. 4

hürriyeti[403] tatbik eylememektedir. [404]

- Burada İstanbul Darülfünunu'nun en büyük zaafına parmağımızla dokunuyoruz. Bilhassa kliniksiz ve laboratuarsız fakültelerdeki talebe, şahsî mülahazalara ve araştırmalara kâfi derecede sevk ve tahrik edilmiş bulunmuyorlar. [405]
- Fen Fakültesi gençtir. Henüz merkezî bir biyoloji tedrisatına malik olmamasından korkuyorum. Bu keyfiyet bir kürsü ihdasını icap ettirir mi? Buna karar vermeden evvel, zooloji, nebatat, kimya, fizik ve fizyoloji hocaları arasında kâfi bir vahdet teessüsü temin ettirilebilir. Bütün bu hocaların bu muhtelif dersleri verdikleri esnada kendi derslerine müteallik mühim biyolojik hadisat ve tezahürat üzerinde ısrar etmeleri sureti ile, biyolojik bir zihniyet temin ve tamim edilecektir. Bir fen ve ilim havası, ancak fenler arasında bir nevi temas ve münasebetleri tesis sureti ile halk olunabilir.[406]

Malche'ın raporundan genel anlamda yüksek öğretimde Türkçe yayınların azlığını ve bilimsel özerkliğin istenen seviyede olmadığını görüyoruz. Özel olarak doğa bilimlerinde ise yeterli klinik ve laboratuar olmamasının ötesinde ciddi anlamda bir biyoloji eğitiminin olmadığı da göze çarpıyor.

31 Mayıs 1933'te alınan kararla İstanbul Darülfünunu kapatılmış ve Maarif Vekaleti, 1 Ağustos 1933'ten itibaren İstanbul Üniversitesi'ni kurmakla görevlendirilmiştir.[407] "1933 Üniversite Reformu" olarak anılan bu karar neticesinde "Darülfünun emini" yerine "Üniversite rektörü", "reis" yerine "dekan", "medrese" yerine "fakülte", "darülmesai" yerine "enstitü", "müderris" yerine "profesör", "müderris muavini" yerine "docent", "rüus" yerine "diploma" tabirleri kullanılmaya başlanmıştır.[408]

---

[403] Bu kavram dipnotta şöyle açıklanmaktadır: *"Akademik hürriyet" tabiri ile, talebenin öğrenmek ve okumak şeklini tamamile kendi arzu ve takdirine göre Tanzim ederek imtihanlara hazırlanması ve gelmesi kastedilmektedir.*
[404] Malche, s. 11
[405] A.g.e., s. 13
[406] A.g.e., s. 48
[407] İhsanoğlu, "Darülfünun", **TDV İslam Ansiklopedisi,** s. 525
[408] Ergin, s. 1256-1257

1933 reformuyla birlikte Darülfünun'dan altmış bir öğretim elemanı İstanbul Üniversitesi'ne devam ederken seksen ikisinin üniversite ile ilişkisi kesilmiştir.[409] Bu dönemde Nazi Almanya'sından kaçan ve çoğunluğu Alman olan profesörler üniversitedeki yeni kadrolara yerleştirildiler. İstanbul Üniversitesi ve hatta Türkiye, bilimsel anlamda asıl büyük dönüşümünü de bu önemli bilim insanlarının katılımıyla 1933 yılında gerçekleştirmiş oldu.

2.5 Türkiye'de Doğa Bilimleri

Bu noktada Cumhuriyet döneminde Darülfünun'daki botanik, zooloji ve jeoloji eğitime bakarak Darwin ve onun evrim kuramının anlaşılabilmesi için Türkiye'deki doğa bilimlerinin durumunun ne seviyede olduğunu tespit etmeye çalışacağız.

2.5.1 Botanik

1916-1933 yılları arasında Darülfünun Fünun (Fen) Fakültesi Mecmuası'nda yayınlanan yedi botanik yazısı da yurtdışındaki çalışmalardan derleme olup hiç biri araştırma makalesi değildir.[410] Ders kitaplarında da aynı şekilde gözlenen bu durum Malche'ın da altını çizdiği şekilde 1933 öncesinde ciddi bir botanik faaliyetinin olmadığını göstermektedir.

1933 Reformu ile birlikte botanikte büyük bir sıçrama gerçekleştirilmiştir. Alman botanikçi Leo Brauner (1898 – 1974) ve İsviçreli zoolog André Naville'in (1895 – 1937) girişimleri doğrultusunda yeni bir Biyoloji Enstitüsü binasının inşasına karar verilmiştir.[411] Yapılan tetkikler sonucunda Süleymaniye'de yapılmasına karar verilen binanın inşaatına Mart 1935'te başlanmış ve Ocak 1936'da tamamlanmıştır.[412] İlk Darülfünun girişiminde on dokuz yılda ancak tamamlanabilen ve ardından Darülfünun için büyük olduğu gerekçesiyle Maliye Nezareti'ne devredilen bina için

---

409 İhsanoğlu, "Darülfünun", **TDV İslam Ansiklopedisi,** s. 525
410 Kadıoğlu, **İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900 – 1946),** s. 135
411 Emre Dölen, **Türkiye Üniversite Tarihi,** Cilt: IV, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 240-241
412 A.g.e., s. 241

gösterilen çabayla Biyoloji Enstitüsü'ne verilen önem karşılaştırıldığında bilimsel çalışmalara verilen önemdeki değişim ölçülebilir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Bu enstitünün altında botanik çalışmaları için iki enstitü vardır, Umumî Nebatat Enstitüsü ve Farmakobotanik ve Genetik Enstitüsü.

Umumî Nebatat Enstitüsü'nün başında Leo Brauner bulunuyordu. Jena ve Oxford üniversitelerinde çalışmış olan Brauner, Türkiye'de modern botanikçi ve biyologların yetişmesinde önemli katkılar sunmuştur.[413] Kendisinden önceki botanik faaliyetlerinin ötesine geçerek, öğretimin yanında araştırmaya da çok önem vermiştir. Asistanlarıyla deneylere katılmış, yayınlar yapmış, doktora ve doçentlik çalışmaları yürütmüş ve bitki fizyolojisi ile ilgili deneye dayalı ilk bilimsel çalışmaları gerçekleştirmiştir.[414]

Farmakobotanik ve Genetik Enstitüsü'nün başında ise Alfred Heilbronn (1885 – 1961) vardı. Özellikle bitki biyolojisi ve genetiği üzerine uzman olan Heilbronn, Ludwig-Maximilian Üniversitesi'nde lisans eğitimini aldıktan sonra Berlin, Monako ve Münster'de çalışmış, 1932'de Nazi Almanyası'ndaki baskılar sonucu Zürih'e geçmiştir.[415] Türkiye'de ilk genetik araştırma ve öğretimi Heilbronn ile başlamıştır.[416] Eğitim ve araştırmaya yaptığı doğrudan katkıların dışında biyoloji binasında zengin bir botanik kitaplığı oluşturmuş, bu kitaplık, içerdiği yayınların çeşitliliği ve üniversitedeki her iki botanik enstitüsüne de hizmet edebilecek genişliğe sahip olması sebebiyle "Botanik Enstitüleri Kitaplığı" ismini almıştı.[417] Tüm bu çalışmalarının yanında asıl kalıcı eseri kurmuş olduğu Botanik Bahçesi'dir. Biyoloji binasının etrafındaki araziyi botanik bahçesi olarak kullanmaya başlamış, bu gelişimin sistematik bir şekilde yürümesi için girişimlerde bulunmuş ve kendisinin başında olduğu bir direktörlük oluşturmuş ve bahçeyi her gün teftiş etmiştir.[418] 1936 yılında açılan botanik bahçesinin zenginleşmesi için enstitü çalışanlarının Anadolu'ya

---

[413] Kadıoğlu, **İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900 – 1946),** s. 137
[414] A.g.e.
[415] A.g.e., s. 251
[416] A.g.e., s. 138
[417] A.g.e., s. 139
[418] Kadıoğlu, **İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900 – 1946),** s. 139-140

gittiklerinde bitki ve tohum getirmelerini istemiş, hatta bunun için özel arazi seyahatleri düzenlemiştir.[419]

2.5.2 Zooloji

Gerek mühendislik gerekse tıp alanındaki eğitimin bir yan dalı olarak öğretim programlarına dahil olan zooloji ilk kez Cumhuriyet'ten sonra bağımsız bir bilim dalı olarak öğretilmeye başlanmıştır.[420] 1925-26 ders yılında kuramsal derslerin yanında ilk kez pratik yani laboratuar derslerinin de girdiğini görüyoruz.[421]

1915'de ülkeye gelen zoolog Boris Zarnick'in (1883 – 1945) I. Dünya Savaşı sonunda ayrılmasından 1926'da Hovasse'ın gelmesine kadar zooloji derslerini Ali Vehbi Bey [Türküstün] (1877 – 1937) yürütmüştür. Yüksek öğrenimini Fransa'da Montpellier Üniversitesi'nde tamamlayan[422] Ali Vehbi Bey, her ne kadar ülkedeki laboratuar koşullarının yetersizliği sebebiyle çalışmalarında deneyden ziyade gözleme dayansa da, Darülfünun Mecmuası ve yabancı bilim dergilerinde olmak üzere çok sayıda özgün makalesiyle bilimsel araştırmaya katkı sunmuştur.[423] Ali Vehbi Bey, 1927 yılında Macaristan'da gerçekleştirilen uluslararası zooloji kongresine katılmış, hem kongreye hem de bu süreçte gezdiği Bükreş, Sofya ve Budapeşte'deki bilim kurumlarına dair gözlemlerini Fen Fakültesi Mecmuası'na şu sözlerle anlatmıştır;

> "Memleketimizin müessesat-ı ilmiyesiyle komşumuz bulunan Romanya, Bulgaristan ve Macaristan müesseselerinin mukayeseleri: Buna cevap gayet basittir. Onlar uyanık ve çok çalışmışlar. Biz şimdiye kadar uyumuşuz. Yalnız bu son zamanda gözümüzü bir az açmaya başlamışız. Fakat tamamiyle uyanıp süratle ilerlememizi hükûmet-i cumhuriyemizden temenni ve rica ederiz. Çünkü biz ilerlemeye hazırız. Ancak ilerlemenin ruhu olan parayı bizden hükûmetimizin esirgememesini çok rica ederiz. Bulgaristan'ın hatasına kapılmayıp ilkten müstaid ve muvafık binalara ve bahçelere yerleşmemiz

---

419 A.g.e., s. 140
420 A.g.e., s. 145
421 A.g.e., s. 149
422 A.g.e., s. 305
423 A.g.e., s. 151

> lazımdır. Eğer kendimizi ilim sahasında da medenî bir millet arasına idhal etmek istersek bizde de mükemmel bir hayvanat bahçesi bir hayvanat müzesi ve bir hayvanat istasyonu tesis etmek elzemdir."[424]

1926'da Darülfünun'a "Hayvanat müderrisi" olarak katılan Raymond Hovasse'ın girişimleriyle 1930 yılında Baltalimanı'nda bir Hayvanat İstasyonu kurulmuştur.[425] Hovasse, istasyonun amacı ve özelliklerine dair yazdığı raporda hem eğitimde uygulamanın önemine değinmiş hem de ülkenin zooloji biliminin seviyesine dair de gözlemlerini iletmiştir;

> "…tabiî ilimler talebesi için bahrî laboratuar esasî ehemmiyette olup gerek sistematik ve gerekse biyolojik nazariyatına bir temel addedilir. Uzun nazarî tedrisatta güçlükle anlaşılan bazı noktalar laboratuarda büyük bir kolaylıkla anlaşılmaktadır. (…) Şimdiye kadar yalnız şemalar tekrarlamaya muvaffak olan talebe yerine kendi kendine görüp mutalea etmeye alışmış tabiiyeciler kaim olur. (…) Burada bahrî hayvanlar henüz ehemmiyetle mutalea edilmemiştir. Karadeniz Rus ve Romanya sevahilinde epeyce tetkikat yapılmış ise de Türk sahillerine ait hiçbir malûmat mevcut değildir. Şarkî Marmara ve Akdeniz dahi aynı vaziyette bulunmaktadır."[426]

Hovasse ve Ali Vehbi Bey'in 25 Haziran – 15 Temmuz 1928'de İzmit, Bilecik ve Bursa'yı kapsayan bir seyahat düzenlemişler ve değerlendirmelerini "1928 senesi Tatilinde Darülfünun Namına Anadolu'da Yapılan Seyahat-i Fenniye Hakkında Müşahadat ve Tetkikatımızı Mübeyyin Rapor" başlığıyla yayınlamışlardır.[427] Bu raporda Türkiye'nin farklı bölgelerinden hayvanlar toplayarak bir "hayvanat müzesi" kurma gayesi güdüldüğü ve Darülfünun tarihinde ilk kez hayvanat şubesi bünyesinde

---

424 Ali Vehbi, "Peşte'de İctima Eden Onuncu Beynelmilel Hayvanat Kongresine Aid Rapor", **Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası**, Sene: 5, Sayı: 1, 1927, s. 471

425 Emre Dölen, **Türkiye Üniversite Tarihi,** Cilt 4, s. 217

426 Raymond Hovasse, "Baltaliman Hayvan İstasyonu", **İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi Mecmuası**, Sene: 9, Sayı: 1, 1932, s. 1410-1411

427 Sevtap Kadıoğlu, "Raymond Hovasse'ın Türkiye'deki Bilimsel Çalışmaları ve Baltalimanı Hayvanat İstasyonu'nun Kuruluşu", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Cilt: IV, Sayı: 2, 2003, s. 73-74

böyle bir "seyahat-ı fenniye"nin gerçekleştirilmesine izin verildiğini de belirtmişlerdir.[428]

1932 yılında Fransa'ya geri dönen Hovasse'dan sonra 1933 Reformuyla birlikte Ali Vehbi Bey de kadro kışı kalmış, zooloji biriminin başına 1934'te İsviçreli André Naville geçmiştir.[429] Naville, özellikle zooloji eğitiminde laboratuarları uluslararası muadillerine yakın ölçüde geliştirmeye çalışmış ve Süleymaniye'de faaliyete geçen yeni Biyoloji Enstitüsü'nün içinde küçük de bir zooloji müzesi kurmuştur.[430] Yurtdışında öğrenimlerini tamamlayarak Reform sonrası üniversiteye dahil olan genç kadrosuyla birlikte önemli araştırmalara başlayan Naville, 1937 yılında tifoya yakalanıp vefat edince yerine Curt Kosswig (1903 – 1982) geçmiştir.[431]

Laboratuar çalışmalarına ağırlık veren Naville'in aksine Kosswig saha çalışmalarına önem vermiş, o zaman kadar Türkiye'de zooloji üzerine sistemli hemen hiçbir bilimsel arazi çalışması yapılmadığı için bu geniş alanda çok önemli çalışmalar yaparak Türkiye faunasını dünya literatürüne sokmayı başarmıştır.[432] Kosswig, enstitü kadrosuna kattığı yeni elemanlarla çok iyi bir bilimsel ortam yakalamış, asistanlarını yabancı dilde yılda 2-5 yayın yapacak seviyeye getirmiştir.[433]

Kosswig'in Türkiye ve dünya biyoloji literatürüne yaptığı en önemli katkılardan biri de bugün Kuş Cenneti olarak bilinen Manyas Gölü çevresinin göçmen kuşların yumurta bıraktıkları özel bir bölge olduğunu keşfetmesi ve bu alanın doğal park olarak tanınması yönündeki çabalarıdır.[434] Aynı şekilde Birecik'in, nesli tükenmekte olan kelaynak kuşlarının konaklama alanı olduğunu keşfeden de Kosswig'dir. Bugün dünyaca ünlü olan bu iki doğal alanın keşfini Kosswig'e borçluyuz.

Cumhuriyet dönemi'nde doğa bilimlerinde yapılan önemli atılımlardan biri de, tarımı modernleştirmek amacıyla 1930'da Ankara'da "Ziraat Mektebi" adıyla kurulan,

---

[428] A.g.e., s. 74
[429] Kadıoğlu, **İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900 – 1946)**, s. 156
[430] A.g.e., s. 156
[431] A.g.e., s. 157
[432] A.g.e.
[433] A.g.e., s. 158
[434] A.g.e.

1933'te ise Yüksek Ziraat Enstitüsü adını alan kurumdur. Doğa bilimlerinin çeşitli dallarından Alman bilim insanlarının görev aldığı kurumdaki isimlerden çalışmamızın konusunu en yakından ilgilendiren ise zoolog Richard Woltereck'tir (1877-1944). August Weismann'ın yanında embriyoloji ve evrimsel biyoloji eğitimi alan Woltereck, Mendel genetiği, Darwin'in evrim kuramı ve doğal seçilimi birleştirecek bir kalıtım kuramı üzerinde çalışmıştır.[435]

2.5.3 Jeoloji

Cumhuriyet öncesi Darülfünun'unda Walter Penck ile ciddi bir araştırma alanı haline gelen jeoloji faaliyetleri, Vefa'daki Abdülkerim Paşa Konağı'nda bulunan jeoloji enstitüsünün içindeki koleksiyonlarla birlikte yanmasıyla ciddi bir yara almıştır. Cumhuriyet döneminde jeoloji faaliyetlerini Ahmet Müştak [Kargılı] (1866 – 1948), Hamit Nafiz [Pamir] ve Ahmed Malik [Sayar] (1892 – 1965) Beyler yürütmüş, özellikle saha araştırmalarından yaptıkları yayınlarla literatüre katkı sunmuşlardır.[436]

1928'de Fransız jeolog Ernest Chaput (1880 – 1943) Darülfünun'a katıldı.[437] Doktorasını Lyon Üniversitesi'nde tamamlayan Chaput, Türkiye'de bulunduğu 1931 – 1941 yılları arasında yayınladığı 31 makale ve iki kitap ile jeoloji literatürüne önemli bir katkı sunmuştur.[438] Ayrıca Chaput, İbrahim Hakkı Akyol (1888 – 1950), H. N. Pamir, A. M. Sayar ve Muhsin Âdil Binal (1905 – 1972) ile birlikte Ankara'nın 1/135.000 ölçekli jeolojik haritasını çıkarmışlardır.[439] Akartuna'ya göre bu harita aynı zamanda Türkiye'de barajla ilgili ilk jeolojik çalışmadır.[440]

1933 Reformu'ndan sonraki en önemli gelişme ise Maden Tetkik Arama'nın (MTA) kurulmasıdır. Bugün de bünyesinde Türkiye'nin en sistematik doğa tarihi

---

[435] Gökçe Toprak, **Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Doğa Bilimleri ve Uygulanışı (1923-1946),** İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Linsans Tezi, İstanbul, 2019, s. 86
[436] Kadıoğlu, s. 169
[437] Emre Dölen, **Türkiye Üniversite Tarihi,** Cilt: II, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 139
[438] A.g.e., s. 139-141
[439] Mehmet Akartuna, "Fen Fakültesinde Jeolojinin Gelişmesi", **İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı,** ed. Ahmed Yüksel Özemre, Matematik Araştırma Merkezi Baskı Atölyesi, İstanbul, 1982, s. 144
[440] A.g.e.

müzesini barından MTA, jeoloji enstitüsü elemanlarına araştırma ve uygulama fırsatları sunmuş, Türkiye'nin 1/100.000 ölçekli jeoloji haritalarının yapılmasında ciddi katkıları bulunmuştur.[441]

Bu sonuçlar çerçevesinde bakıldığında jeolojinin Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde, Osmanlı dönemiyle kıyaslanmayacak kadar geliştiği, gerek bilimsel gerek kurumsal olarak sonraki dönemleri de etkileyecek bilgi birikiminin sağlandığı görülmektedir.[442]

2.6 Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Doğa Tarihi Müzeleri

Doğa tarihi, her dönem bilim insanlarının ilgisini çekmiş olsa da bir disiplin olarak ortaya çıkması on altıncı yüzyılın ortalarına denk gelmektedir.[443] İlk doğa tarihi müzesi kurma çabalarının aynı dönemde İsviçreli doğa bilimci Conrad Gessner (1516 – 1565) tarafından yürütüldüğü kabul edilir.[444] Bugün anladığımız anlamda bir doğa tarihi müzesinin ilk örneği ise 1635'te Paris'te açılan Ulusal Doğa Tarihi Müzesi'dir [*Muséum national d'histoire naturelle*].[445] Oxford Üniversitesi bünyesinde 1683'te açılan Ashmolean Müzesi ise halka açık ilk doğa tarihi müzesidir. [446] Avrupa'da doğa tarihi müzelerinin erken örneklerinden bazıları ise şunlardır; Almanya'da Dresden (1650), Rusya'da Leningrad (1727), İsveç'te Lund (1735), Avusturya'da Viyana (1748) ve yine Londra, İngiltere'de British Museum (1753).[447]

Doğa bilimlerinin ve özel olarak da evrimsel düşüncenin anlaşılabilmesi, üzerine çalışmalar yürütülebilmesi ve yaygınlaşabilmesi için en temel kurumlardan biri de yine doğa tarihi müzeleridir. Stephen Asma'ya göre doğa tarihi müzeleri yalnızca doğaya ait bilginin sunulduğu yerler değil aynı zamanda -"müze" kelimesinin

---

[441] Kadıoğlu, s. 173
[442] İnan Kalaycıoğulları, "Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de Bilim", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe (Bilim Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara, 2009, s. 427
[443] Brian W. Ogilvie, **The Science of Describing – Natural History in Renaissance Europe,** University of Chicago Press, 2006, s. 38
[444] Gordon M. Nishida, "Museums and Display Collections", **Encyclopedia of Insects,** ed. Vincent H. Resh, Ring T. Cardé, Academic Press, 2009, s. 682
[445] A.g.e.
[446] https://www.ashmolean.org/history-ashmolean, (Çevrimiçi: 19.11.2019). ayrıca bkz. David N. Livingstone, **Putting Science in Its Place,** University of Chicago Press, 2003, s. 31
[447] Nishida, s. 682

etimolojik kökeninden de gelen çağrışımla- bir ilham mekânıdır.[448] Burada sergilenen içerikle insanların doğaya dair edindiği bilginin ötesinde, araştırmaya yönelik duygusal bir tecrübe de sunulur. Bu sayede genç nesillerin doğa üzerine sistematik bir bilince sahip olması, hatta doğa bilimlerine yönelmesini sağlayacak ilhamın ilk tohumları da atılmış olur.

Osmanlı'da da doğa bilimlerine yönelik modern ilginin kökleri Avrupa'yı ziyaret eden sefirlere kadar uzanmaktaysa da doğa tarihi müzesi faaliyetlerinin başlaması on dokuzuncu yüzyılı bulmuştur. İlk doğa tarihi müzesi, 1839 yılında Galatasarayı Mekteb-i Tıbbiyesi'nde kurulmuştur. [449] Osmanlı'da "numunehane" adıyla anılan müze, 1848 yılındaki yangında büyük oranda yok olana kadar Avrupa'nın sayılı doğa tarihi müzeleri arasında görülmüştür.[450] 1844 yılında Alman bitki bilimci Freidrich Wilhelm Noë (1798 – 1858) müzenin ve botanik bahçesinin başına getirilmiş, topladığı örnekler ve oluşturduğu koleksiyonla Osmanlı'nın ilk herbaryumunu[451] kurmuştur.[452] Sultan Abdülmecid, 1845'te Bursa'ya yaptığı geziye Noë'yi davet etmiş, o da bu gezi sayesinde topladığı numunelerle koleksiyonu daha da zenginleştirme fırsatı bulmuştur.[453]

1846'da bu sefer özel olarak Numunehane'ye örnek toplamak için "*Anadolu kolu mevalid-i selase ve tuyur u hayvanat cem'i ve tedariki*" adıyla bir gezi düzenlendi.[454] Bu seferle hem Abdülmecid'in eğitim ve bilimin gelişmesine verdiği önem gösterilmiş olacak hem de öğrencilerin arazi çalışmasına alışması ve numune toplamaya yönelik tecrübe kazanmaları sağlanacaktı.[455] Bunun yanında bu gezi çok da önemli bir başka amaca daha hizmet edecekti. Seyahate katılan tıp öğrencileri,

---

[448] Asma, s. 34
[449] Feza Günergun, "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1870'li Yılların Başındaki Doğa Tarihi Koleksiyonu", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Cilt: XI, Sayı: 1-2, 2009, s. 337
[450] Semih Çelik, "İstanbul'un İlk Doğa Tarihi Müzesi: Galatasarayı Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyyesi Numunehanesi (1839-1850)", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 311, Kasım 2019, s. 34
[451] Herbaryum: Kurutulmuş bitki numunelerinin sistematik bir düzenle saklandığı yer.
[452] Asuman Baytop, "Wilhem Noë (1798 – 1858) ve Türkiye Bitkileri Koleksiyonu", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Cilt: XIII, Sayı: 2, 2012, s. 23
[453] Çelik, s. 36
[454] A.g.e.
[455] A.g.e., s. 36-37

1840'larda bulunan çiçek aşısını ülkede uygulama fırsatı bulacak, numune toplamaya gittikleri yerde çocuklara aşı yapacaklardı.[456]

1848'de İran sınırının tespiti için, aralarında Rus ve İngiliz görevlilerin de olduğu bir komisyon kurulmuş, bu komisyona bölgeden doğa numuneleri toplaması için Noë de dâhil edilmişti.[457] Politik bir konunun çözümü için yürütülen faaliyette bile doğa bilimlerinin önemli görülmesi ve çalışmalara dahil edilmesi, o dönem doğa tarihinin devletin işleyişinde ne kadar mühim bir yer kapladığını göstermektedir.

1848'deki yangından kısa bir süre önce Toskanalı bir koleksiyonerin beş yıllık çalışması sonucu topladığı on sandık numune alınmış, hatta Abdülmecid'e ayrılmış özel bölüme konulmuşsa da önemli bir kısmı yangınla birlikte yok olmuştu.[458]

Halka açık olmayan[459] Osmanlı'nın ilk doğa tarihi müzesi Mekteb-i Tıbbiye Numunehanesi, dönemin diğer sömürgeci ülkelerine nazaran doğrudan Amerika kıtası ya da uzak Asya'ya erişimi olmasa da, kişisel ilişkiler, numune takası gibi yöntemlerle Osmanlı biyocoğrafyasını aşan bir çeşitliliğe sahipti. Noë, topladığı örneklerden bazılarını yurtdışındaki müzelere göndermişti, bugün herbaryumda hangi numunelerin olduğuna dair kısıtlı bilgimizi de bugün hâlâ varlığını sürdüren bu örneklere ve müzelere borçluyuz.[460] Yangınlara yeterli önlem alınabilmiş olsaydı, bu kurum doğa bilimleri açısından çok önemli bir kültürün gelişmesine öncü olabilirdi.

Müzeyi 1870 yılında tekrar kurmakla görevlendirilen Avusturyalı doğa bilimci Karl Eduard Hammerschmidt (sonradan aldığı isimle "Abdullah Bey") (1800 – 1874) yangından kurtulan numunelerin envanterini çıkarmakla işe başlamıştı. Bu envantere göre 3217 parçadan oluşan koleksiyon Hammerschmidt'in ifadesiyle "çok vasat, bilimsel ve öğretim değeri az, tayin edilmemiş, zarara uğramış" bir haldeydi.[461]

Gerek yurtiçinde yaptığı numune toplama çalışmalarıyla, gerek uluslararası bağlantıları sayesinde temin edilen örneklerle müzeyi yeniden toparlayan

---

[456] A.g.e., s. 38
[457] A.g.e.
[458] Çelik, s. 36
[459] A.g.e., s. 41
[460] Feza Günergun, "On Dokuzuncu Yüzyıl İstanbul'unda İki Doğa Tarihi Müzesi: Mekteb-i Tıbbıye-i Şahane ve Darüşşafa Koleksiyonları", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 311, Kasım 2019, s. 49
[461] A.g.e.

Hammerschmidt, 1874 yılında İstanbul – İzmit yolunda fosil toplarken güneş çarpması sonucu hayatını kaybetmiştir.[462] Osmanlı'da doğa bilimlerini geliştirmek için gösterdiği çalışmaların yanında sağlık alanında da kıymetli çalışmalara imza atan Hammerschmidt, Türk Kızılayı'nın da kurucusudur.

Hammerschmidt'in ardından koleksiyonun akıbetinin ne olduğu tartışmalı bir konumdadır. Meşrutiyetin yeniden ilanından sonra askerî ve sivil tıbbiyelerin birleştirilmesiyle Beyazıt'taki Zeynep Hanım konağında bulunan Darülfünun Tıp Fakültesi'ne ya da Walter Penck'in Vefa'da bulunan Arziyat Darülmesiasi'ne gönderilmiş olabilir.[463] Vefa'da bulunan Arziyat Darülmesaisi'nin 1918'de, Zeynep Hanım Konağı'nın da 1942'de yandığı düşünülürse Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Numunehanesi'nden geriye bir iz kalmadığını söyleyebiliriz.

Bunun yanında 1870'lerin sonunda, Darüşşafaka'da yürütülen doğa tarihi dersleri çerçevesinde bir doğa tarihi müzesi kurma çabalarının olduğunu görüyoruz.[464] İbrahim Edhem Paşa'nın, (1818 – 1893) Viyana sefareti sırasında gönderdiği herbaryum örneklerinin yanında, oğulları Osman Hamdi Bey (1842 – 1910) ve Halil Ethem Bey'lerin [Eldem] (1861 – 1938) sağladığı numunelerle müzenin geliştiği kaydedilir.[465] Müzeden günümüze yıpranmış ve eksilmiş bir numune koleksiyonu kalmış görünüyor, bu duruma dair çarpıcı örnek olarak "*Deilephila elpenor, Bombyx quercus*" gibi kelebek türlerinin etiketi bulunan boş kelebek koleksiyonu kutusu gösterilebilir.[466]

Benzer şekilde Robert Kolej'de de 1890'larda kurulan doğa tarihi müzesi, yine kolej çalışanlarının çabaları ile Osmanlı'yı aşan uluslararası bir envanter çeşitliğine sahipti. Öyle ki, bu alanda en iyi müzelerden biri olan Londra Doğa Tarihi Müzesi yetkilileri, müzeyi "Ortadoğu'nun en iyi doğa tarihi müzesi" şeklinde yorumlamıştı.[467] Zamanla gelişerek bünyesinde bir hayvanat bahçesi de kurulan müze örneklerinin bir

---

462 A.g.e., s. 50
463 A.g.e., s. 51
464 A.g.e.
465 A.g.e.
466 A.g.e., s. 53
467 Nurçin İleri, "Kayıp Bir Müzenin İzinde: Robert Kolej'in Bilimsel Koleksiyonları", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 311, Kasım 2019, s. 61

kısmı, 1971 yılında Robert Kolej ve Amerikan Kız Koleji birleştirilip Arnavutköy'e taşınırken kaybolmuş ya da zarar görmüştür.[468]

İstanbul dışında Anadolu'da kurulmuş bir diğer önemli doğa tarihi müzesi ise Merzifon Anadolu Koleji Müzesi'ydi. Bu kolej, Amerikan Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği [*American Board of Commissioners for Foreign Missions*] tarafından 1886 yılında kurulmuştur. [469] Kolejin kurucusu olan ve uzun süre müdürlüğünü yapan Charles Chaplin Tracy (1838 – 1917), öğrencilerini yurtdışında lisans üstü eğitim alıp okula öğretmen olarak geri dönmelerini sağlamıştır.[470] Bunların arasında, doğa bilimlerinde eğitim alan Johannes Jakob Manissadjian (Ohannes Agop Manisacıyan) (1862 – 1942) oluşturulan doğa tarihi müzesinin küratörlüğünü de yapan kişi olarak öne çıkmaktadır. Alman bir anne ve Ermeni bir babanın oğlu olarak Niksar'da doğan Manisacıyan, şimdiki adı *Humboldt-Universtät zu Berlin* olan *Fredrich-Wilhelms-Universität-Berlin*'de doğa bilimleri eğitimi almış, hakemli dergilerde bilimsel makaleler yayınlamış ve keşfettiği bazı bitkilere adını vermiş önemli bir bilim insanıdır.[471] Anadolu Koleji'nde çalışmalarını yürüttüğü sırada Sivas valisinin de bulunduğu törenle American Board tarafından kendisine *Master of Science* (M. Sc) ünvanı verilmiştir.[472] Manisacıyan, döneminde bilimsel çalışmalarıyla yalnız uluslararası alanda değil ülke içinde de büyük saygınlık kazanmıştı. Öyle ki, Antep'te bulunan Merkezi Türkiye Koleji'nde (*Central Turkey College*) biyoloji dalında o sene en iyi tezi hazırlayan öğrenciye "Manisacıyan Ödülü" verilmekteydi.[473]

Elde ettiği bu büyük saygınlık ve birikimiyle Manisacıyan, 1913 yılında içerisinde bir kütüphanenin de bulunduğu doğa tarihi müzesini kurmuştu.[474] Haftada iki gün halkın ziyaretine de açık olan müzede, 1914 yılında; 7000 bitki ve hayvan

---

[468] A.g.e., s. 62
[469] Gönenç Göçmengil, "Merzifon Anadolu Koleji Müzesi'nin Tarihsel Gelişimi", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 311, Kasım 2019, s. 64
[470] A.g.e.
[471] A.g.e., s. 65
[472] A.g.e.
[473] A.g.e., s. 66
[474] A.g.e.

örneği, 2500 böcek ve kelebek, 1100 fosil, 900 mineral ve kaya, 50 yumuşakça, 70 kuş ile 40 memeli ve büyük hayvan örneği bulunuyordu.[475]

Kolej kadrosunun bir kısmının öldürüldüğü ya da sürgüne gelindiği 1915 yılının yıkıcı etkileri sonucunda 1916 yılında okul kapatıldı. Manisacıyan, bu süreci Amasya'da bulunan Alman çiftliği kolonisinde yaşayarak geçirmişti.[476] 1917'de müzenin kataloğunu çıkarmak için okula geri dönmüş, kataloğu tamamladıktan sonra I. Dünya Savaşı'nın da sona ermesiyle Amerika'ya yerleşmiş ve doğa bilimleri üzerine çalışmalarına son vermiştir.[477]

1923 ve 1926 yıllarına ait raporlara göre müzenin ziyaretçiye açık olduğu anlaşılmakla birlikte 1938'de okul kapanmış, müzede bulunan örneklerin büyük kısmı Tarsus Amerikan kolejine, taşınamayan büyük numuneler ise yerel ortaokula gönderilmiştir.[478]

Saint Joseph, Saint Benoit gibi kolejlerde de benzer doğa tarihi müzesi çabaları olmakla birlikte Dünya'daki saygın örnekleriyle karşılaştırılabilecek bir doğa tarihi müzesinin Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine kadar hayata geçirilemediğini ya da mevcut olanların geliştirilmenin ötesinde korunmasının bile başarılamadığını görüyoruz.

2.7 Sonuç

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan modernleşme hamlelerinin, eğitimin en alt seviyelerinden yüksek öğretime kadar uzanan süreçte uzun süre istenilen başarıyı göstermediği görülmektedir. Tanzimat'tan başlayan reform çabalarının amacına ulaşmamasının temel sebepleri olarak şunlar sıralanabilir; eğitilmiş ve güvenilir insan kaynağı eksikliği, reformların toplumsal temelden yoksun olması, bürokraside bir türlü engellenemeyen adam kayırma, yeni ve eski kurumların ikiliği, reformları yerine getirebilecek ekonomik ve mali yapının olmayışı.[479] Eğitilmiş insan kaynağı

---

[475] A.g.e.
[476] A.g.e., s. 67
[477] A.g.e., s. 68
[478] A.g.e, s. 69
[479] Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 72-73

eksikliğini aşmanın iki yolu vardı, birisi içeride eğitimi yükseltmek diğeri ise yurtdışına öğrenci göndermek. Yurtdışına gönderilen öğrencilerin etkileri yavaş da olsa yirminci yüzyılın başlarında görülmekle birlikte asıl büyük etkisini Cumhuriyet devrinde gösterdiği anlaşılmaktadır. Eğitim seviyesinin yanında ülkede uluslararası yayınların ne kadar takip edilebildiği, ülkeye ne ölçüde getirilebildiği ve bu yayınları anlayıp değerlendirebilecek yabancı dil bilgisinin ne seviyede olduğu daha ileri araştırmalarla aydınlatılmaya muhtaç bir diğer husus olarak karşımızda durmaktadır.

1933 reformuna kadar ülkede doğa bilimlerinde uluslararası düzeyin çok gerisinde olmasını yukarıda sayılmaya çalışılan sebeplerle ilişkilendirilebilir. Bilimsel bilgi üretimine katılabilecek üniversite gibi bir yüksek öğretim kurumunun dışında, Avrupa'da on yedinci yüzyılda başlayan ve bilimsel araştırmaya yönelik faaliyetlerin merkezi haline gelmiş bilim akademisi benzeri bir kurumun olmaması da Osmanlı ve erken Cumhuriyet Türkiye'sinin dezavantajları arasında sayılmalıdır. Üniversite ve bilim akademisinin yanında, doğa bilimlerinde deney, gözlem ve araştırmaya ev sahipliği yapabilecek, kültürel devamlılığı bulunan bir doğa tarihi müzesinin de bir türlü kalıcı hale getirilememesi de en önemli bir sorunlardan biridir.

Doğa bilimlerinde ciddi seviyede olmayan ülkede Darwin'in çalışmaları ve özellikle evrim kuramının gerektiği ölçüde anlaşılabilmesinin çok da mümkün olmadığı aşikardır. Buraya kadar çizilmeye çalışılan Türkiye resmine bakılarak, Dünya'da on dokuzuncu ve yirminci yüzyılı hemen her alanda etkilemiş olan Darwin ve evrim kuramına Türkiye'de gösterilen ilginin doğa bilimlerine yönelik bir bilimsel çabanın dışında başka saiklerden kaynaklandığı sonucu çıkarılabilir. Bu çabaların neler olduğunu Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan Türkiye aydınlarının çalışmaları değerlendirilerek anlaşılmaya çalışılacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI'DA DARWIN

Osmanlı'da Darwin algısı, doğaya pozitif bilimlerin penceresinden bakan bir dünya görüşünün on dokuzuncu yüzyıl itibariyle yerleşmeye başlamasıyla şekillenmiştir denilebilir. Bu şekillenmenin izlerini, Osmanlı'da modern anlamda bilimsel bilgi üreten eğitim ve araştırma kurumlarının eksikliği sebebiyle, daha ziyade eğitim için veya başka sebeplerle Batı'da bulunmuş ya da orada yayınlanan eserlere ulaşma imkânı bulan ve gelişmeleri izleyenlerin aktarımlarından takip edebiliyoruz.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı basınında Darwin'e ilk atfa 1874 senesinde *Basiret* gazetesinde rastlıyoruz. Gazete ilgili sayıda, *Daily Telegraph* gazetesinde yayınlanmış ve 1873-1874 seneleri arasındaki politik gelişmeleri aktaran bir yazının tercümesini okuyucularına sunar. Yazının, eğitimle ilgili bölümünde, Fransa-Prusya savaşından zaferle ayrılan Almanların gelişmesini Darwin'in tespitleriyle uyumlu olmasıyla açıklar. Bu aktarım, evrim ve ilerleme kavramlarını neredeyse eşanlamlı kabul eden düşüncenin en erken örneklerinden biri sayılabilir;

> "Muharebenin muzafferiyetiyle iftihar ve politika hususunda gayet mühim ittihada destres olan Almanyalılar bile asr-ı hâzır vukuatının ileride olunması, Darwin [داروين] (ulûm-ı tabîiyyun ashâbından olup bir hayli eseri mevcud olduğu cihetle Avrupa'da şöhretşi'âr bir kimsedir) nam zatın müteaddid tecrübeleri ve tatbikatı sayesinde âleme neşrettiği mevâdda mübtenî bulunduğunu tasdik ve teslim ederler."[480]

Bu noktadan sonra Osmanlı'da Darwin'in etkilerini yine yazılı ve basılı eserler üzerinden takip etmeye çalışacağız. Darwin'den çeşitli seviyelerde etkilenenlerin etkilenme düzeylerini, sebeplerini ve kaynaklarını anlayabilmek için bu isimleri Darwin'le ilişkilerine göre gruplamaya gayret edeceğiz.

---

[480] **Basiret**, Sayı: 1168, 18 Şubat 1289 [2 Mart 1874], s. 3

Darwin'e ve onun ortaya koyduğu evrim kuramına yaklaşımları itibariyle Osmanlı aydınlarını; Darwin taraftarları, Darwin karşıtları ve tarafsızlar şeklinde üç ana grupta toplayabiliriz.

3.1 Darwin Taraftarları:

3.1.1 Ahmed Midhat:

Özellikle erken dönem eserleri itibariyle Osmanlı'da Darwin taraftarlarının başında Ahmed Midhat Efendi'yi gösterebiliriz. Her ne kadar ilerleyen yıllarda Darwin karşıtları arasına katılsa da, Ahmed Midhat'ın Kasım 1872'de çıkarmaya başladığı *Dağarcık* isimli dergi, Türk düşünce dünyasında doğaya bakışta doğa bilimleri görüşlerinin de sergilendiği önemli bir mecra olmuştur. Bu bağlamda derginin yazılarında, dönemin yükselen düşünce akımları olan materyalist ve pozitivist görüşlerde de kendisine yer bulan evrimsel düşüncenin izlerine rastlanmaktadır. Her ne kadar Ahmed Midhat *Dağarcık'*ta pozitivist bir yayın politikası izliyor gibi görünse bile aslında savunduğu görüş, bilimsel gelişmelerle dinî bilgilerin çelişmediğini, yeni bilimsel bulgular ışığında geleneksel bilgilerin yeniden gözden geçirilmesi gerekliliğidir. Din-bilim çatışmasını önlemeye yönelik bu çabasına rağmen ağır eleştirilerden kendisini kurtaramamıştır.

Dağarcık'taki yazılarda Darwin'in adından bahsedilmese de Darwin'in doğal seçilime bağlı evrim kuramını siyasî ve felsefî düşüncelerine temel olarak kabul eden ve çarpıtan sosyal Darwinist görüşlerin izlerine ve Lamarck'a rastlamak mümkündür. Osmanlı aydınlarının Fransız kültürüne olan yakınlığını, Lamarck'ı Darwin'den daha çok ya da en az onun kadar öne çıkarmalarının bir sebebi olarak göstermek çok yanlış olmaz. Bu durumun Ahmed Midhat örneğindeki açıklaması, Bağdat'ta kaldığı sürede (1869 – 1871) Arkeoloji Müzesi'nin kurucusu Osman Hamdi Bey'in öğüdü ile Fransa'dan getirttiği kitapların etkisi olabilir[481]. Bu kanıyı destekleyecek bir diğer husus Osman Hamdi Bey'in, babası İbrahim Edhem Paşa ve kardeşi Halil Edhem'le

[481] Ülken, s. 113

birlikte Darüşşafaka'da kurulan doğa tarihi müzesine yaptıkları katkılardır.[482] Doğa bilimlerine meraklı olduğu anlaşılan bir aileye mensup olan Osman Hamdi Bey'in Ahmed Midhat'ı bu konularda kitaplar tavsiye etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Ahmed Midhat, *Dağarcık'*taki "*İntikam*", "*İnsan*", "*Dıvardan Bir Sada*", "*İnsan-Dünyada İnsanın Zuhuru*", "*Adam ve Nisnas*", "*Fikri Tahrip ve Fikri Tamir*", "*Hayvanatın Hissi*" ve "*İnsan Tenha Yaşasa Ne Olur*" başlıklı yazılarında Lamarck ve sosyal Darwinizm temelli bir bakış açısı sergilemiştir[483].

Atila Doğan'a[484] göre Ahmed Midhat, Fransız anlayışı doğrultusunda, evrim teorisini anlatırken evrimde çevreye uyumu savunan Lamarck'ı öne çıkarmasına rağmen teorinin sosyal alana taşınmasında, evrimleşmede mücadeleye dayanan doğal ayıklanmayı esas alan Darwinist tema hâkimdir. [485] Doğan'ın burada yanlış bir değerlendirmeyle sosyal Darwinizm ile Darwin'in evrim kuramını bir kabul ettiğini görmekteyiz, zira bir sonraki bölümde şöyle söylemektedir:

"Aslında Ahmed Midhat biyolojik evrim düşüncesini de tam kavramış değildir. Çünkü bir taraftan Darwinci evrim düşüncesi çerçevesinde doğada çatışmanın, kan dökmenin ve acımasızlığın esas olduğunu kabul ederken öte yandan dünyanın her şeyiyle çok güzel olduğunu ve güzel yaratıldığını belirtmekte ve bundan şu sonucu çıkarmaktadır:

---

[482] Feza Günergun, "On Dokuzuncu Yüzyıl İstanbul'unda İki Doğa Tarihi Müzesi: Mekteb-i Tıbbıye-i Şahane ve Darüşşafa Koleksiyonları", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 311, Kasım 2019, s. 53

[483] Atila Doğan, **Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 154

[484] Doğan, çalışmasının 40. sayfasında 116. dipnotta şöyle söylemektedir: "Evrim Teorisi bilimsel düşünceyle çelişmektedir. Çünkü bilim doğanın ve canlı organizmaların değişmez kanunlarını keşfetmektedir. Oysa Darwin'in evrim mantığına göre bütün organizmalar doğal ayıklanma ile sürekli olarak değişmekte ve gelişmektedirler. Böyle bir durumda bilimsel çalışmanın gerçekleştirilmesi mümkün değildir. Çünkü bilim insanlığın yapmış olduğu uzun araştırmaların birikimi sonucunda ortaya çıkmış bir olgudur. Eğer doğada Darwin'in ileri sürdüğü gibi sürekli bir değişim söz konusu ise bizden öncekilerin yapmış olduğu araştırmalar bizim için hiçbir anlam ifade etmeyecektir. Aslında bu durum o dönemde toplumsal hayatta yaşanan hızlı değişimin kural tanımazlığının ve duruma göre kendi çıkarı doğrultusunda vaziyet almanın meşrulaştırılmasıdır." Doğan'ın temel seviyede biyoloji, evrim ve doğa bilimleri bilgisinin eksik olduğunu görüyoruz, zira burada evrim kuramı ve temel bilimler adına söyledikleri yanlıştır. Bugün evrim kuramı olmadan tıp, biyoloji, jeoloji başta olmak üzere doğa bilimlerinde her hangi bir konunun anlaşılması mümkün değildir. Evrimin bilimsel düşünceyle çeliştiğini iddia etmenin kendisi bilim dışı bir yaklaşımdır.

[485] Doğan, s. 154

‘bu durum gözümüz önünde bizi hayrette bırakan bu güzel dünyanın çok kolay meydana gelmediğini kafamıza vura vura göstermektedir.’[486]

Doğan’ın iddia ettiğinin aksine, Ahmed Midhat’ın bu sözleri Darwin ve onun görüşleriyle çelişmemektedir. Bunun için Türlerin Kökeni’nin ilk baskısının son cümlesine bakmak yeterlidir (altıncı baskıda bu cümleye “*by the Creator”* ifadesi de eklenmiştir):

There is grandeur in this view of life, with its several powers, having been originally breathed (by the Creator) into a few forms or into one; and that, whilst this planet has gone cycling on according to the fixed law of gravity, from so simple a beginning endless forms most beautiful and most wonderful have been, and are being, evolved. [487, 488]

([Yaratıcı’nın] başlangıçta bütün özünü birkaç ya da bir biçime üflediği yaşamı böyle anlayan ve bu gezegen yer çekimin değişmez yasasına göre dönüp dururken, böylesine basit bir başlangıçtan en güzel, en olağanüstü biçimlerin evrilmiş ve evrilmekte olduğunu kavrayan bu yaşam görüşünde yücelik/güzellik/ihtişam vardır.)

Ahmed Midhat’ın, *Dağarcık’*ta bu yeni düşünce sistemini ele aldığı yazılardan biri olan “*İnsan*”da, insanın en önemli özelliği olarak “rekabet”i tanımlamaktadır;

“İşte insan kısmının mâhiyeti ber minvâl-i muharrer tasvir ettiğimiz suretle gâyet aşağı ve kendisi aciz miskin bir şey iken dünya ve mâfihaya bu suretle tasallutu bana kalırsa yalnız rekabet fikrinden ileri gelmektedir. Bundan başkası hep derece-i sâniyede kalır.[489]

Derginin ileriki yazılarında ele alacağı, insanın yer yüzündeki dönüşümü (ve muhtemelen evrimi) için rekabet kavramının altını çizmesi önemlidir. Daha sonraki bir yazısında da sözlerinin din dışı olarak algılanmasının endişelerini dile getirirken

---

486 A.g.e.
487 Charles R. Darwin, **On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life**, John Murray, 1. Baskı, Londra, 1859, s. 490
488 Charles R. Darwin, **On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life**, John Murray, 6. Baskı, Londra, 1872, s. 492
489 Ahmed Midhat, “İnsan”, **Dağarcık**, Sayı: 2, İstanbul, 1288[1872/1873], s. 49

Kur'an'la uyuşmadığını gördüğü bilimlerin yalan olduğunu belirtmeye hazır olduğunu vurgular:

> "Fikrimi teayyüb etmeyiniz. Fikir kayda habse gelir bir şey değildir. Hürr-i mutlaktır. Fikrim hükm-i celil-i Kur'an'a tatbik edemediği fünûnu 'yalandır' diye kesip atmaya hazır. Hatta 'Kâinat' mukaddimesini dahi bu hisle yazdım. Ancak şimdiye kadar hangi fenni tatbik ettim ise Kur'an'ı ona mugayir ve muhalif bulmadım. İmdi ben bu dava ile ve bahusus 'âkil ve medenî olanları hükm-i Kur'an'a davet etmeli' gibi hamiyet-i İslâmiye'nin icbar eylediği bir hülya ile beraber kendimi mezheb-i tenasühe mi kaptıracağım?"[490]

Evrim hakkındaki esas görüşlerini "*İnsan – Dünyada İnsanın Zuhuru*" başlıklı yazısında anlatan Ahmed Midhat, önce bu evrim görüşünün yalnız bugün değil, geçmişten beri var olduğunu belirtip, bugün de Lamarck'ın bu görüşün temsilcisi olduğunu belirtir;

> "Bunların şu hal-i tarihte görülmekte olduğu vechile bir vakit dağlarda ve ormanlarda ve fakat yine familyalardan ibaret cemiyetler içinde yaşadıkları zamanki halleri olmayıp, ondan daha pek çok evvelki halleridir. O kadar evvelki halleri ki hatta ber minvâl-i muharrer ormanlarda ve mağaralarda ikamet eden ve insan denilen hayvanlar bizim tasavvur ettiğimiz hayvanlara göre adeta mütemeddin insan addolunabiliyorlar. Bizim, insanları behâyimden [dört ayaklı] addettiğimiz zaman o zamandır ki insanlar sahîhan behâyimden ma'dûd idi.
>
> Şimdi buna mukabil el-hâletu-hâzihi gerek Asya ve gerek Afrika'nın bazı mahallerinde "orangutan" yani nesnâs denilir bir nev'-i hayvanlar görülüyor ki fenn-i teşrihce insana müşâbehet-i tâmmesi vardır.
>
> (...)
>
> İmdi nesnâsın terkibce insana bu kadar müşâbeheti ve hususuyla pek çok ameliyâta istidâdı üzerine müdekkikîn-i hükema hemen müttefiken insanın aslı nesnâs olduğunu hüküm etmişlerdir ki keşfiyyat-ı fünûn üzerine pek çok şeyler

---

[490] Ahmed Midhat, "Bir Mülâhazâ-i Dîniyye", **Dağarcık**, Sayı: 4, İstanbul, 1288[1872/1873], s. 103

kaleme alan Debey(?) nam muharrir esas meseleyi tabîiyyûn-i hükemâdan meşhur Lamarck'ın efkârı üzerine bina ederek bu babda ber-vech-i âtî tasvîr-i efkâr eylemiştir."[491]

Ahmed Midhat burada insanın ilkel atalarından, hatta onların da dört ayaklılardan türediğinden bahsetmekle kalmıyor, o dönemde bu konuyu çalışan bilim adamlarının da bunda hemfikir olduğunu belirtiyor. Ahmed Midhat'ın Lamarck'tan da ilk kez burada bahsediyor olması önemli bir husus olmakla birlikte, Lamarck'ın fikirlerini başka bir yazar aracılığıyla aktarıyor olması, Lamarck'ın evrim teorisine birinci kaynaklardan ulaşmamış olduğunu göstermesi bakımından mühimdir.[492] İlerleyen satırlarda, Afrika, Asya, Avustralya ve Amerika'daki bazı yerli toplulukların ilkel yaşamlarını da "*hâlâ nesnâslar âleminden daha hallice bir âlemde değil*" şeklinde tarif edip, bundan dolayı da atalarımızın bu orangutan denilen dört ayaklılara dayanmış olmasının kimsenin namusuna dokunmaması gerektiğini söyler. Her ne kadar Ahmed Midhat, orangutanlarla akrabalığı kimsenin utandırmaması gerektiğini düşünse de son tahlilde bu görüşe katılmaz;

"Benim itikadımca insanlar hîn-i zuhurunda şimdi görmekte olduğumuz nesnâslar gibi dört ayak üzerinde yürür bir nevi mahlûk değildi. Yine iki ayak üzerinde yürür bir nevi' nesnâs idi. Her hayvanda olduğu gibi bunların dahi siyahı ve beyazı veyahud sîmâca mütenevvileri vardı. Bunlar hilkat ve cibilliyetlerinde cüstücûya olan istidad-ı fevkaladeleriyle beraber rekabet dahi cibilletlerinde meknûz olduğundan uzun uzadıya cüstücûlar ve birçok tecrübeler üzerine bi't-tedrîc behâyim âlemini bırakarak kim bilir kaç bin senede şimdi tarihin bize 'birinci adamlar' diye haber verdiği ve dağlarda ve ormanlarda ve mağaralarda müteferrik ve perakende bir suretle taayyüş eylediklerini hikaye eylediği adamlar derecesini bulabilmişlerdir."[493]

---

[491] Ahmed Midhat, "İnsan – Dünyada İnsanın Zuhuru", **Dağarcık**, Sayı: 4, İstanbul, 1288[1872/1873], s. 110-111

[492] Mehmet Ö. Alkan, *Cogito* dergisinde yayınladığı, "Osmanlı Darwinizmi" başlıklı yazıda, Ahmed Midhat'ın, *Dağarcık* dergisinde Lamarck'ın fikirlerinden ilk kez 122. sayfada söz ettiğinden bahsedilmektedir ancak doğrusu 111. sayfa olacaktır. ("Osmanlı Darwinizmi", **Cogito**, Yapı Kredi Yayınları, Sayı: 60-61, Güz-Kış 2009, s. 337)

[493] Ahmed Midhat, "İnsan – Dünyada İnsanın Zuhuru", **Dağarcık**, Sayı. 4, İstanbul, 1288[1872/1873], s. 116

Ahmed Midhat'ın insanın evrimsel gelişimine dört ayaklılardan gelmiş olmasına değilse bile iki ayaklı bir ilkel canlıdan gelmiş olduğunu söyleyerek biten yazısına, Basîret gazetesinde çok sert bir eleştiri yazısı yayınlanmıştır. İmzasız yayınlanan (ancak daha sonra devam eden polemiklerle yazarının Harputlu Hoca İshak Efendi [1803 – 1892] olduğunu anladığımız) bu yazı Ahmed Midhat Efendi'yi, insanın orangutan veya maymundan geldiğini söylerek Adem peygamberi ve kutsal kitapları inkâr ederek küfür içinde olmakla suçlamaktadır;

> "...müdekkıkîn-i hükema tahkikatı ıtlakıyla insanın aslı nesnas veya maymun olmak üzere Ebu'l Beşer olan Hazret-i Adem aleyhisselamı nefy ve inkâr ediyorsunuz. Bu ise Kütüb-i Münzele'ye ve hikemiyyeye munâkız olmakla katiyen küfür ve vehim-i kâzib olduğundan mâadâ herkes bittabi tashih-i nesep için bin senelik bir şerifü'n-nefs adama inanmayla kesb-i iftihar ederler."[494]

Harputlu Hoca İshak Efendi ile Ahmed Midhat Efendi'nin polemiği bir kaç yazı daha sürmüş ve ithamlarını ayet ve hadislerle desteklemeye çalışmışlardır. Bunun sonucunda Ahmed Midhat, konuyu bir parça daha yumuşatmaya çalışarak yeryüzünde Adem'den önce canlılar bulunduğunu söylemenin küfür olarak addedilmesine itiraz hattâ isyan etmektedir;

> "İmdi âlem-i lâhutta vuku bulan bir meseleyi, bu âlem-i denî-i cismânide vuku bulmuş gibi hükmedip de onu târih-i beşeriyetimizin müddeti bulunan yedi sekiz bin seneden kim bilir daha ne kadar bin sene mukaddem yer yüzünde vuku bulması gibi hükemânın bazı kıyâsât ve istihrâcât-ı fenniyyesine katmak ve böyle garip bir kıyas üzerine İslâmiyetiyle müftehir ve mağrur olan ve kalemini diyanetinin şanında feda eden bir müslümanı ulu orta tekfir gibi haksızlığa çıkışmak erbâb-ı nasfet indinde ne nazarla görüleceğini bilemeyiz.
>
> (...)

---

[494] "Mevâliden Bir Zat Tarafından Matbaamıza Vürud Eden Varakadır", **Basiret**, Sayı. 865, 19 Şubat 1288 [3 Mart 1873], s. 2

Allah için düşünülsün! Yer yüzünde nev-i benî Adem henüz mevcud değil iken bir sınıf hayvanın ahvâlinden bahseden adam küfür mü etmiş olur?"[495]

Ahmed Midhat'ın *Dağarcık*'la aynı sene yayınladığı; Dünya'nın ve Adem'in yaratılışları hakkında kutsal kitaplardaki bilgilerle bilimsel bulguları karşılaştırdığı *Kâinat* isimli eserinin 1299 [1883/1884] baskısında yine Darwin'den "*erbâb-ı tetkik*" olarak bahsettiğini görmekteyiz.[496]

Öte yandan Ahmed Midhat'ın Darwin'e bakış açısını, Darwin'in kuramlarını ve genel olarak pozitif bilimlerle uğraşan bilim adamı ve filozoflar hakkındaki görüşlerini Fatma Aliye Hanım'a (1862 – 1936) yazdığı bir mektupta görmekteyiz;

"Sizin felsefe ile iştigalinizi pek münasip görmediğimin sebebi haşa bunlar itikadınızı bozar havfı değildir. Sizin itikadınızı hiçbirşey bozamaz. Çünkü sizin itikadınız öyle bir takım kıyassız içtihâdât ve zunûn-ı gayri müeessese üzerine mebnî değildir. Siz felsefe-i Kuraniye ile feylesof bir kadınsınız. Öyle olur olmaz evhâm-ı feylesofâne sizi tağlît edemez. Ben yalnız düşünüyorum ki Dekart'ların, İspinoza'ların, Paskal'ların, Darwin'lerin falanların dûr u dırâz (uzun uzadıya) güft u gû-yı feylesofâneleri insanı yormaktan başka bir netice gösteremez. Bir netice bulup da ona kendileri bağla[na]mamışlardır ki okuyanlar bağlanabilsinler. Şimdiki Filamaryon'un ıslâh eylediği Natüralizm ve Bühner'in ıslah eylediği Materyalizm binnisbe daha neticeli birer mezheb-i hikmet oldukları halde onların neticeleri dahi kat'i değildir."[497]

Ayrıca Ahmed Midhat, "*Ben Neyim? – Hikmet-i Maddîyeye Müdafaa*" isimli eserinde de Darwin ve benzeri yazarları, kendisini bulmak için okuduğu "düşman"lar arasında saymaktadır;

"Hakk sübhâne ve tealâ hazretlerinin muhit-i kâinat olan âsâr-ı kudretinden varlığına bi'l-intikal iktisâb eylediğiniz safa-yı rûhanî ile bahtiyar oluyorsunuz. Lakin ben? Ben benim benliğimi inkâr eden şerîr ile boğaz boğaza gelmeyince

---

495 Ahmed Midhat, "İkinci Mesele – Adem ve Nesnas", **Dağarcık**, Sayı. 8, İstanbul, 1288[1872/1873], s. 246-247

496 Ahmed Midhat, **Kâinat,** Kırk Anbar Matbaası, İstanbul, 1299[1883/1884], s. (ظن)

497 Ahmed Midhat Efendi, **Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar**, haz. Fatma Samime İnceoğlu, Zeynep Süslü Berktaş, Klasik Yayınları, İstanbul, Ekim 2011, s. 119

> kanaat hâsıl edemeyeceğim. Zira evvelâ kendi varlığımı ispât etmeliyim ki bunda yalanı meydana çıkan şerîrin hâlıkım, mâbudum hakkında da yalanı meydana çıksın ben muvakkaten meyûs olduğum gibi o da müebbeden meyûs ve mahkûr olsun. Evet! Ben de okudum. Flammarionları da okudum Fikyeleri [498] de! Darwinleri (داروں) de okudum Descartesleri da! Şopenhauerleri, Bühnerleri bile okudum. İnkâr olunan benliğimi bulmak için dosta da sordum, düşmana da!"[499]

Adıvar'ın, Ahmed Midhat'ın gazeteci arkadaşlarından aktardığına göre Abdülhamid hükümeti tarafından "Midhat Efendi'nin maymunlarına" ilişkin yazı yazdırılmaması konusunda emir verilmiştir.[500] Yine Adıvar'a göre, bu emrin etkisiyle Meşrutiyet'ten sonra tıp okullarında okutulan bir zooloji kitabında evrim teorisi kötülenmiştir.[501] Adıvar bu kötülemenin hangi kitapta olduğunu belirtmiyor ancak ileride ayrıntılarına değineceğimiz ve evrim karşıtı görüşlere yer veren Miralay Hüseyin Remzi'nin *İlm-i Hayvanât-ı Tıbbiye* (1893) adlı eseri buna örnek olarak gösterilebilir.

Tıbbiye'de ve Darülfünun'da zooloji dersleri veren İsmail Hakkı'nın tıbbî zooloji kitapları evrim taraftarıdır. Meşrutiyet'ten sonra Darülfünun'da çalışan Boris Zarnick de yayınlarında evrim ve Darwin lehine bir pozisyona sahiptir.

Sonuç olarak Ahmed Midhat, dönemin yeni bilimsel gelişmeleri ile geleneksel bilgilerin bir sentezini yapmaya çalışarak, hatta kutsal kitaplardaki bilgilerle bilimsel bilgilerin çelişmediğini göstermeye çalışarak başladığı yazın hayatında, Darwin de dahil olmak üzere dönemin önemli bilim adamlarını önemsizleştiren bir üsluba doğru kaymıştır. Bu değişimin sebepleri arasında dinsizlikle itham edilme korkusunun da olduğunu söylemek mümkündür. Gültekin'e göre Ahmed Midhat, materyalist evrim fikrini reddetmiştir, ona göre evrim, bir yaratıcının dâhil olduğu bir süreçtir.[502]

---

498 Johann Gottlieb Fichte (1762 – 1814)
499 Ahmed Midhat, **Ben Neyim? Hikmet-i Maddîyeye Müdafaa**, İstanbul, 1308[1892/1893], s. 23-24
500 Adnan Adıvar, **Bilim ve Din (İlim ve Din),** Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980, s. 369
501 A.g.e.
502 Deniz Gültekin, **Osmanlı Düşünce Dünyasında Evrim Teorisi Tartışmaları,** Urzeni Yayınevi, İstanbul, 2020, s. 121

3.1.2 K. Oğuz:

Osmanlı basınında Darwin'in izlerine erken sayılabilecek dönemlerde rastlanan süreli yayınlardan bir ide *Harp Malulleri Mecmuası'*dır. "K. Oğuz" imzasıyla çıkan yazıda, türlerin sabit olmadığını, dönüştüğü ve bunu açıklayan kuramlar arasında Darwin'in de olduğu ancak asıl payenin Lamarck'a ait olması gerektiği anlatılmaktadır. Osmanlı aydınlarında yaygın görülen bir tutum olarak evrimci görüşler arasında Darwin yerine Lamarck taraftarlığını burada da görüyoruz. Bunun sebeplerinden biri de yine türlerin dönüşümünde çevrenin etkili olduğu görüşünün sadece Lamarck'ta olduğuna yönelik yanlş kabuldür;

> "Bütün tekâmül nazariyeleri "Darwin"e [داروهن] atf edilmektedir. Halbuki "Lamarck" aynı nazariyeleri "Darwin"den senelerce evvel vaz' etmişti. Ancak muhitinin henüz bu nazariyeleri anlayıp kabul edecek derecede tenevvür etmemiş olunması "Lamarck"ın "Darwin" kadar iştihar edememesine sebep teşkil etmiştir.
>
> Neticede enva'-ı hayatiyenin haricî, dahilî tesirat altında tahavvülata uğradığı ve her nev'in mütemadiyen tekâmül etmekte olduğu tahakkuk etmiştir."[503]

3.1.3 Nâbizâde Nâzım:

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki savaşlarda alınan yenilgilerin üstesinden gelmek için askerî alanda kapsamlı bir modernleşme süreci başlatılmış ve bu bağlamda Darwin'in mücadele kuramı, Osmanlı aydınlarını oldukça etkilemiştir. "Karabibik" romanıyla Türk edebiyatında realizm ve natüralizmin ilk temsilcilerinden sayılan [504] Nâbizâde Nâzım, askeriye felsefesi üzerinde yazdığı bir makalede natüralizmin izlerini de yansıtacak şekilde Darwin'in "yaşam mücadelesi" kavramına atıf yapmaktadır;

---

[503] K. Oğuz, "Hayatta İstihale ve Tekâmül", **Harb Malülleri Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 9, 1 Ağustos 1296 [13 Ağustos 1880], s. 139

[504] Abdullah Uçman, "Nâbizâde Nâzım", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 265

“Her zebunun her kavîye mahkumiyeti ve her zebunun mevcudiyetini muhafaza için daima sebat ve ictihada ihtiyacı, koca Darwin’in (داروين) netice-i tetebbuatıdır ki iz’af, uzviyyatın ve hatta bilcümle mevcudatın mâye-i vücud ve bekâsıdır. Maddenin mensur iken tekasüfe başlaması, sonra avalimi teşkil etmesi, elan dahi alemlerin bir yandan bozularak bir yandan meydana gelmesi hayat için mübarezenin lüzum-ı tabiîyyesine en tabiî burhanlardandır. İşte hayat için bu mübarezat, bu münakaşat bittabî cemiyet-i beşeriye arasında da bunca muharebat-ı hûnrîzâne bu sebepten tarî olduğu her türlü şüpheden ârîdir.”[505]

3.1.4 Hoca Tahsin:

Evrim düşüncesi ve Darwin’den ilk bahsedenlerden biri de Hoca Tahsin’dir (1811/2-1881)[506]. Hoca Tahsin 1857’de Paris büyük elçiliğinde Türk öğrencilerine hocalık etmek, Batı bilimlerini tanımak ve elçilik imamlığı yapmak üzere Fransa’ya gönderilmiş, Paris’te on iki yıl kaldıktan sonra 1869’da Nice’te ölen hamisi Fuad Paşa’nın cenazesiyle dönmüştür[507]. İstanbul’a döndüğünde başarısı ve bilgisi ile dikkat çekmiş ve Darülfünun’a müdür tayin edilmiştir. Burada tecrübî fizyoloji dersinde, canlıların havasız yaşayamayacağını göstermek için, havası alınmış bir fanusta bir güvercini öldürmesi büyük tepkilere yol açmıştır.[508] Bu süreç Hoca Tahsin’in Darülfünun müdürlüğünden azledilmesiyle sonuçlanmıştır.[509]

Hoca Tahsin, “Yaratılış Tarihi” anlamına gelen, pozitif bilimlerle ilahiyat alanını buluşturmaya çalıştığı *Tarih-i Tekvin*[510] adlı eserinde Darwin’den şöyle bahseder;

---

505 Nâbizâde, “Felsefe-i Askeriye”, **Manzara**, Sayı: 13, 17 Eylül 1303 [29 Eylül 1887], s. 141
506 Hoca Tahsin’in doğum yılını Hilmi Ziya Ülken 1812 olarak verirken, Mehmet Akgün, İbnülemin Mahmut Kemal İnal’ın *Son Asır Türk Şairleri* ve Ömer Faruk Akün’ün TDV İslâm Ansiklopedisi’ndeki Hoca Tahsin maddesine dayandırarak 1811 olarak vermektedir.
507 Berkes, s. 238
508 Ülken, s. 196
509 İhsanoğlu, “Darülfünun”, **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 523
510 Remzi Demir’e göre Hoca Tahsin bu eserinde Haeckelci monizm öğretisi ile tasavvufun vahdet-i vücud öğretisini sentezlemeye çalışmıştır. (Remzi Demir, “Hoca Tahsin Efendi ve Haeckelci Monizm”, **Phiolosophia Ottomanica: Osmanlı İmparatorlluğu Döneminde Türk Felsefesi”**, Cilt: III, Lotus Yayınevi, Ankara, 2007, s. 77)

“Elbet bir gün gelecektir ki, ilm-i hayvanât tarih-i tekvîn-i âlemden bir cüz’ itibar olunup, evsâf-ı hayvaniyyenin resm ve ta’dadı bedelinde zîrûhun işbu gördüğümüz eşkâle ne gûna yetişmiş olduklarını keşf ve izâh etmekle meşgûl olacaktır. Darwin’in (داروِن) bu hususa dair ifâdatı her ne kadar kâfi mertebede değilse de, mesleği beyân-ı takvîne ve felsefe-i hakikiyeye muvâfık olmakla ikmâl olunacağında katîyen iştibâh olunmaz”.[511]

Hoca Tahsin’e göre Darwin’in evrim kuramında eksiklikler bulunmakla birlikte, bu kuramın yaratılışa ve “gerçek” felsefeye uygun olarak tamamlanacağından bir şüphesi yoktur. Hoca Tahsin muhtemelen Darwin’in evrim kuramını ikna edici bulsa da, doğayı açıklama yöntemi olarak tanrıya daha fazla atıf yapan bir yorumu tercih etmektedir.

3.1.5 Şemseddin Sami:

Türk kültür ve düşünce hayatının en önemli isimlerinden biri olan ve Hoca Tahsin’in de öğrencisi olmuş Şemseddin Sami’nin (1805 – 1904) tek başına hazırladığı ansiklopedisi *Kamus-ül Alâm*’ın “Darwin” maddesi şöyledir;

“داروين، شارل روبرت *(Ch. R. Darwin):*

İngiltere’nin meşahir-i tabiîyyunundan olup, ânif-üt-terceme şair Erasm Darwin’in [Erasmus Darwin] torunudur. 1809 tarihinde “İşrevsburg” (اشروسبورغ) [Shrewsbury] da doğup, memleketinin mekatibinde ulûm-ı ibtidaiyeyi tahsil ettikten sonra, Edimburg (اديمبورغ) [Edinburgh] Darülfünunu’na girmiş; ve 1831’de “Kambric” (قامبريج) [Cambridge] Darülfünunu’ndan başşehadetname çıkıp, o sene devr-i aleme giden kapudan “Fiçroy” (فيچروى) [Fitzroy] un maiyetinde fünun-ı tabiîyye memuru sıfatıyla seyahate çıkarak, beş sene mütemadiyen Brezilya ve Amerika-yı Cenubî sevahil-i garbiyesiyle Bahr-i Muhit-i Kebir cezayirini gezip, tarih-i tabiî hakkında pek çok malumat ve tecarib iktisab ile, 1836 da İngiltere’ye avdet etmiş; ve diğer bazı rüfekasının müşareketiyle bu seyahatinin müşahedatını

[511] Hoca Tahsin, **Tarih-i Tekvin yahud Hilkat,** Artin Asaduryan ve Mahdumları Şirket-i Mürettibiyesi, İstanbul, 1310H [1892/1893], s. 23-24

neşr ettiği gibi, ilm-i nebat ve hayvanat hakkındaki malumat-ı müktesebesini dahi diğer birkaç eseriyle meydana koymuştu. Fünûn-i tabiîyyedeki malumat-ı vâsia ve tecarib-i kesiresiyle beraber harikulade bir zekâvet ve fatânete malik olmağla, ömrünü mütalaat ve tahkikat-ı fenniyeye hasrederek, fünun-ı mezkurenin en büyük âlimleri sırasına geçmiş ve kendine mahsus bir fikir ve meslek sahibi olmuştur. Ki bu fikir, ibtida kitab-ı semaviyeye münâfî görünerek, ekser halk tarafından küfr-i mahz addolunup, şediden reddolunmuş ise de; meseleye daha bîtarafâne bakıldıkça, hakikat-i hâlin zannolunduğu gibi olmayıp, Darwin'in dermeyan ettiği edillenin pek vâzıh ve mukni' olduğu anlaşılmağla, bu günkü günde "Darwinizm" tabir olunan o fikir ve meslek kâffe-i tabiîyyun tarafından kabul olunmuş bir hakikat-ı fenniye hükmünü almıştır. Darwin başlıca hayvanat ve nebatat-ı enva' ve ecnası beynindeki fark ve müşahebetin derecatıyla, bunlar bir asıldan müteferri' oldukları halde, beyanlarındaki farkın neden ve ne suretle hasıl olduğunu keşf ve taharri etmek meselesiyle iştigal edip, bu hususta kendisinden evvel Fransa ve sair Avrupa tabiîyyunundan bazıları bir takım efkâr-ı müteferrike meydana koymuşlar ise de, bunu bir ilm-i mahsus suretine koyup, kavanin-i fenniye ve berâhîn-i muknia ile isbat eden Darwin'dir. Binaenaleyh keşfi şerefi bu zata ait olup, bu mesleğe bi-hakkın "Darwinizim" ismi verilmiştir. Bu babda müteaddid telifatı olup, Avrupa'nın sair lisanlarına dahi tercüme ve neşr zarfında ismi bütün alemin malumu olmuştu. Ancak ekser halk fikir ve mesleğini tamamiyle anlamayarak, ve kendisinin ittihaz ettiği usul ile efkârının mahiyetini fark etmeyerek, mücerred insanın maymundan mütevellid olduğunu iltizam eylemesi zann-ı bâtılıyla bu dehanın keşfettiği hakikat-ı fenniyeyi herkesin nazarına merdûd ve menfur göstermeye çalışmışlardı. Hatta Fransa akademyası kendisini fahrî azası meyanına idhale güc hal ile muktedir olabilip yine bundan dolayı Katolik matbuatının pek şiddetli taaruzatına uğramıştı. İngiltere'nin ekser cemiyyat-ı fenniyesi azalığında bulunduğu gibi, Viyana ve Berlin

akademyaları tarafından dahi fahrî azalığa intihab olunmştu. 1882 tarih-i miladisinde vefat etmiştir."[512]

Şemseddin Sami'nin kaleme aldığı bu madde, Osmanlı'da Darwin üzerine yazılmış en doğru ve en erken yazıdır. Darwin'in Beagle yolculuğundaki görevi bugün bile pek çok yazar tarafından "rahiplik" olarak aktarılsa da, Şemseddin Sami'nin "doğa bilimci/natüralist" (*fünun-ı tabiîyye memuru*) olarak tanımlaması konuya hakimiyetini göstermektedir. Benzer şekilde insanın maymundan geldiği yanlış kabulü yerine tüm türlerin tek bir kökenden geldiklerini söylemesi de önemlidir. Özellikle Darwin'in Fransa akademisine kabulüne dair aktardığı anekdot, Darwin'in hayatına dair erken sayılabilecek bir dönemde ne derecede detaylı bilgi sahibi olduğunun da örneğidir. Çalışmamızın ikinci bölümünde Darwin'in Fransa'da kabulünün zorluklarından bahsetmiştik. Şemseddin Sami'nin aktardığı olay da bu duruma bir emsal teşkil eder ki aslı şöyledir; Darwin 1872 yılında Fransa Enstitüsü Bilimler Akademisi'nin [*Académie des Sciences de l'Institut de France*] Zooloji bölümü üyeliği kırk sekiz oyun yalnız on beşi olumlu yönde olduğu için kabul edilmemiş ancak 1878'de botanik bölümüne mektupla üyeliğe kabul edilmiştir. Bunun üzerine Asa Gray'e yazdığı mektupta şöyle demiştir: "Bilgi seviyem; bir papatyanın kompozit bir bitki, bezelyenin de baklagil olduğunu söylemekten fazla öteye gitmediği için Botanik Bölümü'ne seçilmem oldukça iyi bir şaka oldu." [513]

Şemseddin Sami'nin "Darwin" maddesinde, öğrencisi olduğu Hoca Tahsin gibi modern bilimlerle semavi dinler arasında ortaya çıktığını düşündüğü çatışmaları giderme yönünde bir tavır sergilediği de görülür. Bu tavrın izlerini 1879'da yayınladığı "*İnsan*" adlı eserinde görmekteyiz. Şemseddin Sami bu eserinde; "*İnsan, bir nazarla bakılırsa, yer yüzünde yaşayan binlerle hayvanat enva'ından bir nev'dir*" diyerek evrimci görüşleri dile getirirken, "*lakin diğer bir nazarla bakılırsa, kendisini hayvanat-ı saireden fark ve temyîz eden hassalar o kadar büyük, o kadar âlî görünür ki hayvanattan mâdud olmasına pek kolay rıza verilemez*" diyerek de dinî yaklaşımları

---

[512] Şemseddin Sami, "Darwin", **Kamus-ül Alâm,** Cilt: III, Mihran Matbaası, İstanbul, 1891, s. 2087-2088

[513] Charles Darwin, **The Life and Letters of Charles Darwin Including An Autobiographical Chapter**, ed. Francis Darwin, Volume III, John Murray, Londra, 1887, s. 223-224

sunar.[514] Devamında da bu iki görüşün de taraftarı olmayıp ikisi arasında bir orta nokta bulmaya çalışacağını belirtir;

> "Biz bu risalede ne maddiyyunun fikrine tâbi olarak, insanı adeta enva'-ı hayvanattan bir nev, veyahut -kökleri kalbinde bulunur- bir nebat addedeceğiz, ve ne de ashab-ı tasavvufun itikadlarını tamamiyle kabul edip, insana o kadar büyük bir ehemmiyet vereceğiz. (…) İnsanı pek çok büyütmek isteyenlere küçüklüğünü ve kusurlarını, ve bu mahlukun kadrini büsbütün tenzil etmek isteyenlere de kemaletini göstereceğiz.
>
> (…)
>
> "Yukarıda zikrettiğimiz iki fikri ve itikadı bir noktaya cem ve tevhid etmek, ve efkâr-ı hükemâ ile itikadat-ı diniyeyi bir araya getirmek üzere diyoruz ki: İnsan hem topraktan mahluk enva'-ı hayvanattan madûd hakir bir hayvandır, hem bir âlem-i kudsîye mensup bir ruh-ı manevîdir."[515]

Devamında insanın ne zaman ortaya çıktığını, ne zamandan beri dünyada olduğunu sorgulamaya başlayan Şemseddin Sami, öncelikle insanın ve âlemin aynı anda yaratıldığını, insanın da birkaç bin yıl mertebesinde bir süredir Dünya'da olduğunu iddia edenleri eleştirir.[516] Bunu anlamak için rivayetlere değil toprağın içine bakılması gerektiğini belirterek, modern jeolojiyi işaret etmektedir.[517]

> "İnsan, zannolunduğu gibi yedi, sekiz veya on, on beş bin senelik olmayıp insanın ibtida-yı zuhurundan beri -tayini gayr-ı mümkün- yüz binlerce seneler geçmiştir.[518]

Şemseddin Sami'nin bu yaklaşımı dikkat çekicidir çünkü o dönemde devletin resmî görüşü de ilk insanın ortaya çıkışının bin mertebesinde yıllarla olduğunu savunmaktaydı. Osmanlı'da devlet ve vilayet salnamelerinin giriş kısmında, tarihteki önemli olayların listelendiği bir liste eklenmekteydi. On dokuzuncu yüzyılın

---

[514] Şemseddin Sami, **İnsan,** Mihran Matbaası, İstanbul, 1296 [1879], s. 4
[515] Şemseddin Sami, **İnsan,** s. 5
[516] A.g.e., s. 8-9
[517] A.g.e., s. 9
[518] A.g.e., s. 10

ortalarında yayınlanmaya başlayan ve genelde "*Vakayi'-i Meşhure*" başlığını taşıyan bu listeye göre ilk insan olduğu kabul edilen Adem peygamberin yaratılışı hicretten yaklaşık altı bin yıl önce gerçekleşmiştir. Bu listenin, Katip Çelebi'nin *Takvimü't-Tevârih* adlı eserine dayandırılarak hazırlandığı belirtilmektedir. İlk örneğine 1851'de rastladığımız bu tablonun bazı satır başları şöyledir;[519]

Hicretten Mukaddem	
	Sene
Takvimü't-Tevârih itibarınca hilkat-i Adem aleyhisselam	6212
Avrupalıların zabt ve tahrirleri mucebince hilkat-i Adem aleyhisselam	4582
Tufan-ı Nuh aleyhisselam	3974
İklim-i Mısır'ın ibtida-yı mamuriyeti	3548
Veladet-i İbrahim aleyhisselam	2580
Hitan-ı İsmail aleyhisselam	2480
Yakub aleyhisselamın Mısır'ı teşrifleri	2317
Musa aleyhisselamın Mısır'dan huruçları	2075
Davud aleyhisselamın Beriyyet-üş-Şam'da padişahlığı	1638
Süleyman aleyhisselamın padişahlığı	1598
Milad-ı hazret-i İsa aleyhisselam	583

[519] **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye sene 1267,** 1851, s. 4-5

Bu görüş Cumhuriyet dönemine kadar varlığını sürmüş, 1925'te yayınlanan Bolu Salnamesi'nde de, insanın ortaya çıkışının dışında "âlem"in yaratılışı da bu sefer yüz bin yıllar mertebesinde açıklamaya çalışılmıştır. "Milattan Önce" ve "Hicretten Önce" olmak üzere iki tarih sütununa sahip listede Osmanlı salnamelerinden farklı olarak genel tarih olaylarının dışında önemli bilimsel ve felsefî dönüm noktalarına da yer verilmiştir;[520]

Hicret-i Nebeviyyeden Evvelki Vakayi'-i Meşhure-i Âlem		
Mündericât	Kable'l-milâd	Kable'l-hicre
Kifâye'ye göre hilkat-i âlem	183039	183661
Uluğ Bey'e göre hilkat-i âlem	183102	183724
Müverrihîne göre hilkat-i âlem	181136	181758
Katip Çelebi'ye göre hübût-ı Adem aleyhisselam	5593	6212
Tufan-ı Nuh aleyhisselam	3352	3974
Turan'dan Anadolu ve El Cezire'ye ilk Türk muhâcereti, Fırat havzasında eski Türklerden "Sümer-Akad" hanedanı	4500	5122
Türklerin ilk ve meşhur hakanı, Asya'nın maruf cihangiri Oğuz Hüsrev Han'ın zuhuru	2778	3400
İbrahim aleyhisselamın Keldânistan'da veladeti	2366	2988
İsmail aleyhisselamın veladeti	2280	2902
Yakub aleyhisselamın veladeti	2206	2828

520 **Bolu Livası Salnâmesi,** Bolu Hükûmet Matbaası, 1341 R [1925], s. 2-7

Musa aleyhisselamın Benî İsrail'i Mısır'dan kurtarması	1625	2247
Mısır'da haritanın icadı	1260	1882
Anadolu'da kadim Yunanîlerle Truvalıların meşhur "Truva" muharebesi	1198	1820
"Hiung-nu"[Hun] denilen eski Türklerin korkusuyla Çinlilerin Sedd-i Maruf-ı Çin'den bir kısmını inşaları	812	1434
Hindistan'da felsefenin mebâdîsi	700	1322
Çin'de demirden kılınç yapılması	474	1096
Atina'da hakîm-i meşhur Sokrat'ın idamı	399	1021
Çin'de pergârın [pergel] icadı	350	972
İsa aleyhisselamın Kudüs'e tâbi Beytüllahim'de tevellüdü ve âlem-i Nasâra'nın re's-i tarihi	0	622

Şemseddin Sami, *İnsan* adlı eserinden yedi sene sonra yayınladığı ve Osmanlı'da antropolojiden (*ilmü'l-beşer*) bahseden ilk eserlerden biri olan *Yine İnsan*'da ilk insanın ortaya çıkış problemini yine din ve bilim çelişkisini çözmek üzere ele alır. Dünya üzerinde insanlığın tek bir çift insan üzerinden mi yoksa farklı coğrafyalarda farklı insan çiftleri üzerinden mi yayıldığı konusundaki tartışmaya yine dinî görüşleri dışlamayacak ama bilimsel yaklaşımı da tamamen terk etmeyecek bir orta noktada durmaktadır;

"…biz, kütüb-i ahâdisde cenab-ı Hakk'ın yeryüzünde halk buyurduğu Âdem ve Havvaların müteaddid olduğuna bir işaret bulduğumuz gibi, mutasavvıfın ulema-yı İslâm'ın âsârında, ve ez-an-cümle Mesnevî-yi Şerif'te dahi bu

> davanın musirrâne iltizam olunduğunu gördüğümüzden, biz bu babda akliyata tabi olmaktan itikâdâtımıza halel gelmekten korkmayarak, bu iki fikirden hangisini akıl ve ihtimale dahi karîb bulursak, ve fen hangisini ziyade iltizam ederse, onu kabul etmekte kendimizi muhtar görüyoruz."[521]

3.1.6 Ahmed Râsim:

1887'de gazeteci, yazar Ahmed Râsim (1865 – 1932) tarafından kaleme alınan popüler bilim tarihi kitabı *Terakkiyat-ı İlmiye ve Medeniye*'de de Darwin'den "*hem feylesof ve hem tabiîyyundan olan zevattan dahi mezheb-i meşhur sahibi Darwin* (داروهن)"[522] şeklinde bahsedilmektedir. Her ne kadar Darwin'in çağdaşı Spencer gibi on dokuzuncu yüzyıl İngiliz bilim ve felsefe insanlarından bahsettiği cümleye yanlışlıkla "*on sekizinci asr-ı miladiye isimleri şeref-bahş olacak feylesoflardan*" şeklinde giriş yapsa da, Darwin'den meşhur kuram sahibi sıfatıyla bahsetmesi dikkate değerdir.

Ahmed Râsim'in, *Tecrübesiz Aşk* adlı eserinde de Darwin'in kuramıyla düşünceleri düzene giren Mekteb-i Mülkiye mezunu bir gencin hikayesini anlatır;

> "...kuvve-i fikriyesi bir madde üzerine münhasır kalacak olur ise onu aylarca takip ederek kendi kendine uğraşır, ta o zamanlardan beri tedkik-i tabiî-i beşeriye hakkında yazılan eserleri tetebbu' ederdi. Bu tetebbu ne derece bîtarafâne olursa olsun insandaki nahvet-i fıtriye tecelliyat-ı mahsusasına kaybedemediğinden hakîm-i şehir Büchner'in mütalaatını beğenemedi. Darwin (دارون) onu biraz ta'dil etti. Huxley'in terbiye-i fikriyesini tedkik eyledi."[523]

Ahmed Rasim'in düşünce dünyasında önemli bir yer işgal ettiği anlaşılan Darwin, yine onun 1912'de yayınladığı Şehir Mektupları adlı eserinde de karşımıza çıkar. Yirmi Sekiz numaralı hikayede tiyatroda rastladığı maymunun insana benzeyen özelliklerinden yola çıkan Ahmed Rasim, Darwin ve onun kuramını mizahi bir üslupla

---

[521] Şemseddin Sami, **Yine İnsan,** Mihran Matbaası, İstanbul, 1303 [1886], s. 20
[522] Ahmed Râsim, **Terakkiyat-ı İlmiye ve Medeniye,** Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1304 [1887], s. 46-47
[523] Ahmed Râsim, **Tecrübesiz Aşk**, Âlem Matbaası, İstanbul, 1311 [1894], s. 10

okuyucuyla paylaşır;

> ...Gelelim tabiîyyata: Yahu! bir kere olsun Sahne-i Âlem Tiyatrosu'na gittiniz mi? Orada kafes içinde bir maymun var. Zıplıyor, sıçrıyor, kızarıyor, tahta kafesi bir vuruşta dağıtıyor. İpe sarılıyor, locaların kenarında pire gibi sekiyor, sırığa çıkıyor. Mandalinayı ayağına sıkıştırıp soyuyor. Türlü masharalıklar ediyor. Gözünü süzüyor, dişlerini gösteriyor. Ufacık dünbâlesini [kuyruğunu] sallıyor. Birden bire şaşırdım. Kendi kendime: "Acaba maymun mu insan mı?" dedim. Dedim ama dona kaldım. Haniya hakîm-i şehir Darwin'i (داروين) okurken:
>
> Mütegaşşi rübûde menhiyyat
> Düşünürdüm cihan-ı keşmekeşi
> Mütehassir gunûde hissiyat
> Olup da sorduğum anda, o kişi
> Düşüverdi zemine pat pat pat[524]
>
> diyen şair-i dekadanı nerede? Gelsin de şu meseleyi halletsin. İnsanlar mı maymundan azmadır, maymunlar mı insandan azma. Derler ki Darwin, o koca İngiliz, insanları maymunlardan azdırmış. Yine derler ki bu hüküm, müşarünileyhin etrafındakiler bıyıksız sakalsız olduğunu görüpte bedlika [çirkin] olduklarına işaret ettiğinden kinayedir. Bir daha derler ki Darwin insanları maymunlardan ve hatta sibâ'-i hunhardan [yırtıcı hayvanlardan] daha ziyade cani gördüğü halde bir eser-i nezaket olmak üzere böyle demiş. Fakat yine Acem'in dediği gibi:
>
> Cihan bi gerded ve likîn ne gerdedeş ahval.[525]
>
> Hayır, insanlar maymunlardan azma değildir. Maymunlar insanlardan azmadır. İşte Sahne-i Âlem! Gidin bakın. Herifin üzerindeki postu çıkarın. İçinden size

---

[524] "Günahlara kapılmış ve kendimden geçmiş olarak, altüst olmuş dünyayı düşünürdüm. Hasret içinde, hislerim uykuya dalmış olup da o aptalı sorduğum anda, pat diye yere düşüverdi."
[525] "Dünya döner, ancak onun (dünyanın) ahvâli değişmez"

sakallı bir insan çıksın."[526]

3.1.7 Abdullah Cevdet:

1896 yılında son dönem Osmanlı aydınlarının en meşhurlarından olan doktor Abdullah Cevdet (1869 – 1932), beynin fonksiyonlarını anlattığı "*Fizyolociya ve Hıfz-ı Sıhhat-i Dimağ ve Melekat-ı Akliyye*" adlı eserinde Darwin'den "*Fizyolociya-şinas ve tabiîyyun-ı meşhureden Şarl Darwin* [داروين]"[527] olarak bahsetmektedir. Kitapta doğa tarihini tanımladığı bölümde ise Darwin'in bu alandaki yerini anlatır;

> "Ekseriya tarih-i tabii dört mebhasda mütalaa edilmektedir: 1) 'jeolociya' yani ilm-i tabakatü'l arz, 2) 'botanik' yani ilm-i nebatat, 3) 'zoolociya' yani ilm-i hayvanat, 4) 'coğrafya-i tabii'. Yirmi iki asır mukaddem neşr-i hakâyık eden Epikür (Epicur) tarafından birinci defa dermeyan olunup asr-ı ahirde Darwin'in tevsi' ve tatbik ettiği 'tekâmül' nazariyesi tarih-i tabiînin tertib ve esasında azîm bir inkılab husule getirmiştir."[528]

Abdullah Cevdet, Darwin'in ve evrim kuramının öneminin altını çizerken, evrimi/tekâmülü tanımladığı kısımda ise Lamarckçı bir evrim görüşünü aktarmaktadır;

> "Tekâmül: Alelumûm muhafaza-i şahs ve nev' emrinde mevcudat-ı hayatiyenin icra ettikleri mesai-i bedenî ve aklî neticesi olarak, veya tahsil ve tenvir suretiyle hasıl olan tekemmülün ırsen ve müteselsilen evlada intikali keyfiyeti."[529]

Abdullah Cevdet, Büchner'in "*Aus Natur und Wissenschaft*" [Doğadan ve Bilimden] başlığıyla Almanca yayınlanmış eserinin Fransızca'ya "*Science et Nature*" adıyla yapılmış tercümesinden "Gorilla" başlıklı bölümü tercüme ederek yayınladığı eserinde de Darwin'in önemine değinir.[530] Abdullah Cevdet, Lamarkçı bir evrim

---

[526] Ahmed Râsim, **Şehir Mektupları,** Kader Matbaası, İstanbul, 1328 [1912], s. 102-103
[527] Abdullah Cevdet, **Fizyolociya ve Hıfz-ı Sıhhat-i Dimağ ve Melekat-ı Akliyye,** Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1312 [1896], s. 51
[528] A.g.e., s. 219
[529] A.g.e., s. 220
[530] "*Bu makale, Alman meşahir-i hükemasından Doktor Ludwig Büchner'in 'Natür e Siyans' ünvanlı Fransızcaya tercüme edilen bir eserinden mütercimdir.*" Abdullah Cevdet, **Goril,** Matbaa-i Vilayet, H. 1311 [1894], s. 4

görüşünü savunmakla birlikte Darwin'le arasındaki farkı tam idrak edememiştir. Bu eserinde Darwin'in çevrenin etkilerini önemsemediği şeklinde yanlış bir kanaate varmaktadır;

> Tekâmül kanunun şeref-i kâşifiyeti İngiltere hükemasından Darwin'e (داروين) tevcih ve onun ismine nisbeten "Darwinizm" namıyla da zikr olunmaktadır. Hakikatte Darwin, kanun-ı tekâmülün kâşifi değildir; fakat kavaid ve isbatını bir ilm-i mahsus suretinde cem ve telfîk ile, tedkikat ve müşahedat-ı zatiyesine istinaden bu babda bir çok keşfiyat-ı tâlîye ibraz etmiş olan bir hakîm-i dehâ-perverdir.
>
> Bununla beraber Darwin esbab-ı tekâmülden olan tesirât-ı iklimiyeye isnad-ı ehemmiyet etmemiş ve havanın suların, agdiyenin, ziyanın, hararetin, toprağın ve daha bunlara mümasil ahval-i muhitiyenin tesiratını mühimsememek gibi -bugünkü encümen-i fence- hata addedilen kusurlar da bırakmıştır.[531]

Şükrü Hanioğlu'na göre Abdullah Cevdet'in, modern bilimlerle İslâm'ı buluşturmaya çalışan büyük bir projesi vardı ve bu proje çerçevesinde tüm bilimsel kuramların İslâmî temel kaynaklarda ve Müslüman düşünürlerin eserlerinde yer aldığını savunuyordu.[532] *Goril* kitabı da bunun örneklerinden biriydi.[533] Bunun bir diğer örneği ise ilk nüshası el yazması olarak 1893'te, daha sonra ayrı ayrı genişletilmiş olarak 1906'da ve 1912'de matbu yayımlanan "*Fünûn ve Felsefe*" kitabıdır;

> "Efâzıl-ı mü'ellifîn-i İslâm'dan Seyyid Şerif Ali bin Muhammed el-Cürcânî, 'Kitabu't-Ta'rîfât' unvanlı eser-i meşhûrunda felsefeyi şöyle tarif ve izah ediyor:
>
> [tercümesi: Tıpkı doğru sözlü peygamberin, 'Allah'ın ahlakı ile ahlaklanınız! yani bilgileri kuşatma ve cismânî şeylerden soyutlanma hususunda O'na

---

[531] Abdullah Cevdet, **Goril,** Matbaa-i Vilayet, H. 1311 [1894], s. 39-40

[532] Şükrü Hanioğlu, "Abdullah Cevdet Bey ve Fünun ve Felsefe", **Fünûn ve Felsefe ve Felsefe Sânihaları, [Bilimler ve Felsefe ve Felsefe Değinileri],** yay. haz., Nevzat H. Uyanık, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 20-22. Şükrü Hanioğlu, **Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi,** Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981, s. 135

[533] Şükrü Hanioğlu, "Bluprints for a future society: late Ottoman materialsts on science, religion, and art", **Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy,** ed. Elisabeth Özdalga, Routledge, 2005, s. 40

benzeyiniz!' sözünde buyurduğu gibi, ebedî mutluluğu elde etmek için beşerî güç nisbetinde Tanrı'ya benzemektir."].[534]

Bu tarif; felsefe, hikmet tariflerinin ekmel ve asdakıdır ve mutasavvıfinin, bâlâda mezkûr tarz-ı nazarlarını daha ziyade îzâh ve tenvîr eder; bu tarifte Jacobi'nin[535] "les hommes descendent des animaux et sont destinés à devenir des dieux" [İnsan hayvanların soyundandır ve Tanrı olmaya yazgılıdır.][536] sözündeki hakikat-i baliğe mündemiçtir.

Ebu'l-Alâ el-Maarrî'nin:
Vellezî hârati'l-beriyyetu fîhi
Hayevânun mustahdesun min cemâdi.

[Beşerin hakkında hayrete düştüğü şey, cansızdan yaratılmış bir canlıdır.][537]

Beyti de 'Darwinizm' denilen ahkâm-ı tekâmülün esasını, yani 'tenasül-i binefsihi' tabirinin medlûlünü ifade eder."[538]

Burada Seyyid Şerif Cürcânî'den (ö. 1413) Jacobi'ye, Ebu'l-Alâ el-Maarrî'den (ö. 1057) Darwin'e uzanan bir devamlılık kurma çabası göze çarpmaktadır. Eserin 1912'deki genişletilmiş üçüncü baskısında ise Haeckel'ın eserinin[539] Fransızca tercümesinden Darwin'in önemini ve canlılığın ortaya çıkışını izah etme açısından ondan öncekilere göre Darwin'in farkını anlattığı bölümü aktarmaktadır. Önceki yazılarında Lamarkçı bir çizgi izlerken, artık Darwin'in kendisinden öncekileri aştığını teslim eder;

"Profesör E. Haeckel'ın *Hist de la création naturelle* unvanıyla Fransızcaya doktor Letourneau marifetiyle tercüme edilmiş olan kitab-ı azimu'l-kadirden: 'eşkal-i hayvaniyye ve nebatiyyenin neşetinin bir izah-ı fenniyesini tesis için,

---

[534] Eserde Arapça aktarılan metnin tercümesi; Abdullah Cevdet, **Fünûn ve Felsefe ve Felsefe Sânihâları, [Bilimler ve Felsefe ve Felsefe Değinileri],** Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 165
[535] Friedrich Heinrich Jacobi (1743-1819)
[536] Tercüme; Abdullah Cevdet, **Fünun ve Felsefe ve Felsefe Sânihâları, [Bilimler ve Felsefe ve Felsefe Değinileri],** Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 165
[537] Tercüme; Abdullah Cevdet, **Fünun ve Felsefe ve Felsefe Sânihâları, [Bilimler ve Felsefe ve Felsefe Değinileri],** Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 166
[538] Abdullah Cevdet, **Fünûn ve Felsefe,** ikinci baskı, İctihad Matbaası, Mısır, 1906, s. 22-23
[539] *Histoire de la création des êtres organisés d'après les lois naturelles* (1874)

Darwin (داروين) den evvel sarf edilen cehdlerin kâffesi, diyebiliriz ki cümleten akim kalmış ve kabul-i umumiye asla mazhar olmamıştır. Muvaffakiyet, Darwin mezhebi için saklanmıştı, ve bu, meziyyat-ı azimesinden biridir; filhakika, bu vasıta ile âlem-i uzvî ve gayr-i uzvînin fikr-i vahdeti sûret-i metînede teessüs etti ve tarih-i tabiinin o zamana kadar, anlaşılmaktan, kaffe-i izah-ı mihanikiden en ziyade ve en çok taannüdle tebaüd eden bu kısmı, yani eşkal-i zîhayatın ve bu eşkalin intisacı ve medlûl ve menşeleri fenni dahi, bütün diğer fünun-ı tabîiyye ile beraber aynı ve münferid bir tarik-i tekemmüle dahil oldu. Bu vechile kaffe-i hadisat-ı tabiîyyenin vahdeti suret-i katiyyede teessüs etmiş bulunur."[540]

3.1.8 Hüseyin Cahit:

Osmanlı aydınlarında pek çok alanda iz bırakmış olan Darwin, Servet-i Fünun yazarlarından gazeteci ve edebiyat eleştirmeni Hüseyin Cahit'i [Yalçın] (1875 – 1957) de etkilemişti. Estetik (*hikmet-i bedayi*) hakkında yazdığı yazıda, sanat felsefesi üzerine de eserleri bulunan tarihçi Hippolyte Taine'in (1828 – 1893) Darwin'den ne kadar etkilendiğini aktarırken, onun ve evrim kuramının bilim dünyasındaki önemini de takdir etmektedir;

"…Bu noktada ulûm-ı hazıranın en büyük, en esaslı bir düsturuna, 'ıstıfa-yı tabiî'ye temas ediyoruz. Bugün eşkal-i muhtelife-i zevi'l-hayatın menşei ve bünyeleri, İngiltere meşahir-i hükemasından Darwin (داروين) tarafından ityan edilen bu kanun ile izah olunmaktadır. İpolit'ten [Hippolyte] maddiyatta olduğu gibi maneviyatta da ilm-i hayvanat ve ilm-i nebatatta olduğu gibi tarihte, hayvanat ve nebatatta olduğu gibi liyakat ve tabayi'de dahi bu kanunun tatbikine çalışmış ve yirmi yedi cilde varan âsâr-ı nefisesi hep bu fikrin tatbikat ve delailinden ibaret bulunmuştur.

(…)

---

540 Abdullah Cevdet, **Fünûn ve Felsefe,** Üçüncü defa tabı iki mislinden ziyade arttırılmıştır, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1912, s. 59-60

> Darwin nazarında bütün nebatat ve hayvanat an-asl üç dört numuneden ağleb-i ihtimalat olarak aynı menbadan neşetle yavaş yavaş, tebeddül ve tenevvü' ede ede bugünkü hale gelmiştir. Darwin, muhakematına hayvanat ve nebatat-ı ehliyyedeki tenevvü' ve tebeddülün müşikâfâne bir tedkiki ile başlayıp yalnız güvercin takımında yüz elliyi mütecaviz nev' bulur."[541]

Hüseyin Cahit, Darwin'in kuramında olduğu gibi, yapay seçilimle insanların bitki ve hayvan türlerinde meydana getirdikleri değişimlerin doğal seçilimi anlamak için bir örnek teşkil ettiğini aktarır ve şöyle der: "*Görülüyor ki burada da tıpkı insanların yaptığı gibi bir intihap, bir ıstıfa fiili vuku bulmuştur ve husulünde insanların dahli olmadığı için Darwin tarafından buna 'ıstıfa-yı tabii' namı verilmiştir.*"[542] Darwin'in kuramının düşünce tarihindeki önemini vurgulayan Hüseyin Cahit, Taine'in "maneviyat"a uyarlamaya çalıştığı kavramının Darwin'in herkesçe kabul edilmiş bu kuramı olduğunu aktarır;

> "Hasılı Darwin'in esas fikri şundan ibarettir: iklim, ebeveynin bazı hususiyâtı, a'zâ-yı vücudun kesret veya nedret istimali, bunların netice-i zaruriyyesi olan tesirat gerek hayvanlarda gerek nebatlarda bir tahavvül vücuda getiriyor; sonra veraset, rekabet-i hayatiyye, ıstıfa-yı tabiî, bu tahavvül ve tenevvüyü idame, tezyid ve tevsi eder.
>
> Asr-ı hazırın en mühim keşfiyyat-ı ilmiyesinden biri olan bu kanun bugün ulemâ-yı tabiîyyenin hemen kaffesince kabul olunmuştur. Hippolyte Taine'in maneviyata da tatbik etmek istediği ve tatbikine muvaffak olduğu usulün esası işte budur."[543]

3.1.9 Besim Ömer Paşa:

Türk tıp tarihinin en önemli isimlerinden biri olan Besim Ömer Paşa [Akalın] (1862 – 1940) da yazılarında Darwin'e atıf yapanlar arasındadır. Jinekolojideki öncülüğünün yanında tıp yayıncılığı ve tıp eğitiminin Türkçeleştirilmesine yaptığı

---

[541] Hüseyin Cahit, "Hikmet-i Bedayi'ye Dair 3 – Mahsulat-ı Fikriyye-i Beşeriye, Mahsulat-ı Tabiîyye", **Servet-i Fünun**, No: 372, Sene: 8, Cild: XV, 16 Nisan 1314 [28 Nisan 1898], s. 118
[542] A.g.e.
[543] A.g.e., s. 119

katkılar, Darülfünun eminliği, Birinci Meclis-i Mebusan'da mebusluk görevi gibi Türkiye tarihinin köşe taşları arasındadır. Paris'te aldığı tıp eğitimi onun pozitif bilimlerdeki bilgisini geliştirmiş, Hoca Tahsin Efendi'nin hekimlik ve fizyoloji üzerine sohbetlerine de katılarak ondan bilimsel düşünce ve deneysel yönteme ilgisini artırmıştır.[544] Darwin'e yönelik ilgi ve bilgisi de Hoca Tahsin'le olan ilişkisinden kaynaklanmış olabilir. Halk sağlığına yönelik çıkardığı *Nevsal-i Âfiyet* isimli sağlık yıllıklarında müziğin etkilerini açıkladığı bir yazıda Darwin'in konuyla ilgili açıklamasını paylaşmaktadır;

> "…bir 'melodi' ve bu yolda bir musikinin vücudumuza, cümle-i asabiyemize tesiri ziyadedir. Hükema-yı meşhureden Darwin (داروين) diyor ki: 'Esvât-ı musikiye ibtida-yı emirde neşvünema bulmuş ve aşk ve alaka, rekabet, zafer ve galebe gibi infialat ve ihtirasat ile iştirak eylemiştir. Filhakika, çocuk daha söylemeden sedasına bir nizam vermeye çabalar; hiç şüphe yok ki insan daha söylemeden, bir lisana malik olmadan infialat ve ihtirasatını bazı sayhalar ile ifham eylemiştir."[545]

Besim Ömer'in, insanın evriminde müziğin etkilerine dair Darwin'den yaptığı bu alıntı, Darwin'in *İnsanın Türeyişi* adlı eserinde de neredeyse aynı cümlelerle geçmektedir.[546] Bu da Besim Ömer'in Darwin ve onun eserlerinde yer verdiği görüşleri hakkında, doğrudan veya dolaylı da olsa detaylı bilgi sahibi olduğunu göstermektedir.

---

[544] Yeşim Işıl Ülman, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Bir Aydın Portresi (1861 – 1940) Dr. Besim Ömer Akalın", **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, Sayı: 10-11, 2004-2005, s. 2

[545] Doktor Besim Ömer, **Nevsal-i Âfiyet**, ikinci sene, İstanbul, Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekası, 1316 [1899], s. 440

[546] "*With respect to the origin of articulate language, after having read on the one side the highly interesting works of Mr. Hensleigh Wedgwood, the Rev. F. Farrar, and Prof. Schleicher,34 and the celebrated lectures of Prof. Max Müller on the other side, I cannot doubt that language owes its origin to the imitation and modification, aided by signs and gestures, of various natural sounds, the voices of other animals, and man's own instinctive cries. When we treat of sexual selection we shall see that primeval man, or rather some early progenitor of man, probably used his voice largely, as does one of the gibbon-apes at the present day, in producing true musical cadences, that is in singing; we may conclude from a widely-spread analogy that this power would have been especially exerted during the courtship of the sexes, serving to express various emotions, as love, jealousy, triumph, and serving as a challenge to their rivals. The imitation by articulate sounds of musical cries might have given rise to words expressive of various complex emotions.*" (Charles Darwin, **The Descent of Man and Selection in Relation to Sex,** Vol. I, John Murray Publication, Londra, 1871, s. 56)

3.1.10 Ahmed Şuayb:

Servet-i Fünûn döneminin bir diğer önemli ismi Ahmed Şuayb (1876 – 1910) ise yazı hayatının erken dönemlerinde kaleme aldığı bir makalesinde Fransız yazar Paul Adam'ın (1862 - 1929) eğitimin önemi bağlamında Darwin'den yaptığı alıntıyı aktarmaktadır. Burada "*struggle for life* / yaşam için mücadele" kavramını çağdaşlarının aksine "mübareze" yerine "güreşmek/pehlivanlık" anlamları da bulunan "*musaraa*" kelimesiyle ifade etmesi dikkate değerdir;

> "Terbiye selamet-i içtimaiye ve menafi-i hayatiyemiz için en mühim bir meseledir. Sağlam, dürüst vücutlarda metin ve müstakim tabayi-i esasiye teşkili için etfale evvela aileleri nezdinde, saniyen mekteplerde verilmesi lazım olan terbiye-i maddiye ve maneviyenin şekil ve suverini tayin meselesi pek ziyade şayan-ı dikkat bir keyfiyettir. Fransızlar usul-ı terbiyelerinin tarz-ı hazırıyla Cermen ve Anglo-Sakson akvamına mukavemet edebilmek kendileri için gayr-ı mümkün olduğunu söylüyorlar. Mösyö Paul Adam bir makalesinde: "Latin akvamının terbiye hususundaki hataiyatı kendisini hayat-ı umumiyenin haricine atıyor. Biraderlerimiz İspanyolların hali malumumuzdur. Bu kati ve vazıh bir şeydir. Bütün mevcudat ibka-yı hayat zımnında daimi bir mücadele halindedirler. Meşhur Darwin'in (داروين) "musaraa-i hayat – struggle for life" kanununun usulüne tâbiyiz…" diyor."[547]

Korlaelçi'ye göre Osmanlı'da pozitivizmi derli toplu anlatan ilk yazar olan Ahmed Şuayb,[548] yine pozitivizmle ilgili ilk telif kitap olan "Hayat ve Kitaplar"da, pozitivizmin, *tekâmül felsefesi* ile kaynaşmış olduğunu, adeta onun farklı bir şekli olduğunu ifade etmektedir.[549]

---

[547] Ahmed Şuayb, "Ulûm-ı Siyasiye ve İçtimaiye 8 – İngiltere'de Terbiye-i Maddiye ve Maneviye", **Servet-i Fünûn**, Sayı: 488, 6 Temmuz 1316 [19 Temmuz 1900], s. 310

[548] Murtaza Korlaelçi, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi,** Hece Yayınları, Ankara, 2002, s. 273

[549] Ahmed Şuayb, **Hayat ve Kitaplar,** Matbaa-i Hukukiye, 1329 [1913], s. 132-133

3.1.11 İsmail Hakkı:

Türkiye'de modern parazitolojinin kurucusu olan[550] askerî veteriner İsmail Hakkı [Çelebi] (1873 – 1939), Türkiye'de zoolojinin gelişmesinde öncü isimler arasında yer almıştır. Lise eğitimini tamamladıktan sonra Fransa'da École nationale vétérinaire d'Alfort'u bitirmiş, döndükten sonra da veteriner okullarında ve tıp fakültesinde ders vermiştir.[551] Dölen'e göre evrim ve kalıtım konularını döneminin ilerisinde modern bir bilimsel görüşle anlattığı *Fenn-i İhtina* [Zootekni[552]] kitabı, Osmanlı'ya göre erken sayılabilecek bir dönemde Darwin'e geniş yer ayıran eserler arasındadır. *Mezheb-i Neşv ü nema* (Doctrine de L Evolution) başlıklı bölüme kadar muhtelif bölümlerde Darwin'in çalışmalarına atıf yapmaktadır. Örneğin, Darwin'in ve Wallace'ın yaptıkları seyahatlerin kuramlarına katkısını anlatması, bilimsel bilginin oluşumu açısından önemlidir;

> "Eğer Wallace [*R. Valleace*], Darwin (داروين) seyahat etmemiş olsalar idi, tecarib ve mütalaatı ziyade olamayacağından istihale [*Transformisme*] mesleğini tesise muvaffak olamazlardı."[553]

Türlerin sabit ve değişmez olduğunu savunanları *hilkat taraftarı / creationniste*, türlerin değişim ve dönüşümünü *teslim* eden düşünceye ise *mezheb-i neşv ü nema veyahut mezheb-i istihale ve tahavvül* / *Evolution, Transformisme* olarak tanımlamaktadır. Ayrıca yaratılışçılığı reddenlerin yalnız maddî ve bilimsel olarak ispat edilmiş gerçekleri kabul edenleri *felsefe-i müsbete / Positiviste* şeklinde tarif etmesi de evrim/yaratılış tartışmasını tanımlaması bakımından anlamlıdır.[554]

İsmail Hakkı, "Evrim / *mezheb-i neşv ü nema*" başlıklı bölümünde Lamarck ve Darwin'i sıklıkla birlikte anarak, Darwin'in Lamarck'ın devamcısı olduğunu, Lamarck'ın döneminde evrim fikrini anlayabilecek bir kitle bulunmadığını, Darwin'le

---

[550] H. Şükrü Oytun, "Memleketimizde Modern Parazitolojinin Kurucusu Ord. Prof. İsmail Hakkı Çelebi'nin 24 inci ölüm yıl dönümü münasebetiyle", **Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, Cilt: XI, Sayı: 1-2, 1964, s. 4-5

[551] A.g.e., s. 5

[552] Hayvanların evcilleştirilmesi ve hayvancılığa uygun şekilde yetiştirilmesi tekniği

[553] İsmail Hakkı, **Fenn-i İhtina yahud Islah ve Teksir-i Hayvanat-ı Ehliye,** Cilt: I, İstanbul, 1906, s. 11

[554] A.g.e., s. 491-492

birlikte bunun yıkıldığından bahseder;

"Neşv ü nema mezhebine ekseriyet üzere Lamarck mezhebi (*Lamarkien*) yahud Darwin mezhebi (*Darwinisme*) namı verilmektedir. Filhakika Lamarck Fransa'da, Darwin İngiltere'de bu mesail hakkında hayliden hayli uğraşmışlardır. Filhakika bunlardan evvel envaın, eşyanın menşe'i ve bidayeti hakkında bir fikir almaya bir çok hükema murad etmişlerse de matlublarına nail olamamışlardır."[555]

"O zamanda Lamarck'ın mühim olan bu efkârı takdir edilmedi. (…) Charles Darwin'in 1858 tarihinde Menşe-i Enva ünvanlı tab ettirmiş olduğu kitabın intişarına kadar envaın lâyetegayyer olduğunu iddia eden tarafın reisi, muallim Cuvier'nin hükmü her tarafa şamil bulunuyordu. Darwin bu kitapla yalnız Lamarck mezhebinin tesisine gayret etmiş olmayıp belki evvelce bahs ettiğimiz ıstıfa-yı tabii namı verilen bir kanunla ikmaline de hizmet etti."[556]

İsmail Hakkı'nın Darwin ve Lamarck'ın evrim kuramlarının yarattığı büyük dönüşümü anlamakla birlikte aralarındaki farklara çok da hakim olmadığı söylenebilir. Bu görüşün izlerine 1912'de yayınladığı tıbbî ve ziraî zooloji üzerine yazdığı kitapta da rastlıyoruz. Eserde öncelikle kısa bir Darwin tanıtımı yapar;

"Rekabet-i hayatiyye, mübeareze-i hayat *Concurrence Vitale*: Alelumum hayvanat bulundukları mahal ve müesserat-ı tabiîyye arasında daima muhafaza-i hayat için onlara karşı bir mukavemet icra etmesi lazımdır ki buna mübareze-i hayat veyahut taayyüş için mücadele '*Lutte pourl'existence*' namı verilir. İbtida bu kanunu vaz eden İngiliz tabiîyyunundan Charles Robert Darwin'dir. Mübarez-i hayat kanunu "darwinizm *Darwinisme*" denilen tekâmül nazariyesinde 'ıstıfa-yı tabiî' ve 'veraset' kanunuyla beraber mühim bir rol ifa eder, 'Darwinizm' bunlarla izah olunur. 'Istıfa-yı tabiî'yi husule getiren mübareze-i hayattır. Darwin bu fikri, meşhur muktesidlerden İngiltereli

---

[555] A.g.e., s. 493
[556] A.g.e., s. 493-494

Malthus (*Malthus*) dan almıştır."[557]

Yaşam mücadelesi ve rekabetten bahsettikten sonra, dönemin pek çok Osmanlı aydınında görüldüğü gibi, 1910'lu yılların savaş ortamını yaşam mücadelesi kavramına örnek olarak sunar. İtalya'nın Trablusgarp işgalini anlatıp, Türkler ve Arapların bir araya gelerek gösterdikleri direnişi över;

> "Biz sıhhat oldukça, herkes bizim bu ittihadımızdan emin oldukça taarruzdan masun olarak yaşarız. Ve bize taarruz edecek olanları düşündürürüz. Fakat ne vakit bizim aramızda nifak bulunduğuna zahib olurlarsa o zaman zaafımızdan istifade için bize hücum ederler. (…) Biz kendi halimizde cehl içinde vakit geçiririken ötede garb ilmi süratli bir tekâmül geçirerek şu dakikada medeniyetin en ileri noktasını tuttu. Şimdi yer yüzünde muhafaza-i mevcudiyet edebilmek için şiddetli bir rekabete göğüs germek mecburiyeti hasıl oluyor."[558]

Yapay seçilimin, Darwin'in doğal seçilime ulaşması üzerindeki etkisinden bahsettikten sonra yine evrimcilik ve yaratılışçılık kavramlarına gelir. Yaratılışçılığı, türlerin sıralı şekilde yaratılmasını ifade eden; *hilkat-i mütevaliye* (*créationisme*) ve türlerin değişmezliğini ifade eden; *gayr-ı kabiliyet-i tagayyür-i enva* (*immutabilité des espéce*) kavramlarıyla tanımlar.[559] Darwin'in evrim kuramına ise şu tanımları getirir;

> "Darwin, mübareze-i hayat ve ıstıfa kanunlarını tedkik ettikten sonra 'enva'da adem-i istikrariyat' nazariyesi husule gelmiş oldu. Hal-i hazırda zev'i-l-hayat olan kaffe-i enva', mahv ve nâbûd olmuş enva'ın bir silsile-i istihalat-ı mütekatı'a vasıtasıyla eşkal-i ibtidaiyeden veya yalnız bir şekl-i hayvaniyeden müştakk olduğunu kabul etmektedirler. Bu mesleğe kanun-ı tekâmül veya neşv ü nema mezhebi (*Doctrine de l'évolution*) veyahud istihale (*Transformisme*) veya Darwin mesleği deniyor."[560]

İsmail Hakkı'ya göre iki tarafın da taraftarları ve karşıtları olsa da evrim [*tekâmül mezhebi*] taraftarları günden güne güçlenmektedir, paleontolojinin

---

557 İsmail Hakkı, **İlm-i Hayvanat-ı Tıbbiyye ve Ziraiyye,** Cilt: I, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1328 [1912], s. 92
558 A.g.e., s. 94-95
559 A.g.e., s. 155
560 A.g.e., s. 156

gelişmesiyle de evrimin itibarı daha da artacaktır.[561] Aynı sayfanın dipnotunda; evrim ve Darwin konusunda ayrıntılı bilgi almak isteyenlere de eski öğrencisi Subhi Edhem'in *Darwinizm* kitabına başvurmalarını tavsiye eder.

Darwin'in 1859'da yayınladığı Türlerin Kökeni (*enva-ı uzviyatın menşeleri*) kitabının büyük tartışmalara (*münazaat*) ve karışıklıklara (*ihtilâlât*) yol açtığını belirtir ve doğal seçilimle o zamana kadar açıklanamamış pek çok noktayı açıklayabildiğini ifade eder.[562] Evrim kuramı açıklandıktan sonra türlerin değişmezliğine dayanan geleneksel hurafeleri ve inançları sarstığını söyler;

> "Nazariye-i mebhûse beyan olunur olunmaz, bazılarının heyecanını tahrik ve her tarafta taharriyat ve neşriyat-ı müteaddideyi mucib şedid mübahesat meydana gelmiştir. Zira an'anâta müteallik itikadları, hurâfâtı tezelzüle uğrattı. Zira o zamana kadar ulema-yı tabiîyyun bütün neviler ayrı ayrı yaratılmış ve bir kere yaratıldıktan sonra öylece şeklini muhafaza ederek tahavvül edemez, mütalaasında idiler."[563]

Evrimi kuramını tesis eden Darwin olduğu için buna Darwinizm ismi verildiğini, oysa Goethe'nin bile savunduğu evrim fikrinin iki kısma ayrılması gerektiğini belirtir. Buna göre evrim kuramının, türlerin birbirinden türediği kısmına Lamarckizm, yaşam mücadelesi sonucunda ortaya çıkan kısmına ise Darwinizm denmelidir.[564] Evrim kavramının tanımının türlerin birbirinden türemesi olduğu düşünülürse, İsmail Hakkı'nın Darwin'den ziyade Lamarck taraftarı olduğu söylenebilir. Bunun bir diğer göstergesi de Darwin'in, kuramını tesadüflere bağladığını söylemesidir;

> "Lamarck, en evvel muhitin; tarz-ı taayyüşün tesirat-ı mütemadiyesiyle mübareze-i hayatta tefevvuk hasıl etmek üzere vukua gelen tahavvülat-ı tedriciden bahsetmiştir. Darwin, 'uzviyat tebdil-i şekl etmiş oldukları için muhite mutabakat etmişlerdir' mütalaasında bulunduğu halde Lamarck,

---

[561] A.g.e., s. 156
[562] A.g.e., s. 164
[563] A.g.e.
[564] A.g.e., s. 164-165

‘muhite mutabakat etmek için uzviyat şekillerini değiştirirler’ demiştir.

Filhakika bu babda Lamarck’ın mütalaa ve muhakemesi daha esaslı daha makul görülmektedir. Her ikisinin de mütalaası tekâmül kanunu ile neticeleniyorsa da ‘Darwin’ nazariyesinin bu babda zaafı vardır. Çünkü tebdil-i şeklin sebebini tesadüfe atfediyor.”[565]

İsmail Hakkı’nın Lamarck’a yakın olmasında Fransa’da aldığı eğitimin rolü olabilir. Onun evrimde bir amaçsallık aramasının ardında yatan sebeplerden biri de evrime dair “güçlü olan hayatta kalır” şeklindeki yanlış kabulüdür. Diğer ise bu yanlış kabüle dayanan, insan topluluklarında da güçlü olanın zayıfı ezmesini zorunlu bir sonuç olarak gören düşünce yapısıdır. Bu görüşleri de onu Lamarck’a yakın bir konuma yerleştirmektedir.;

“Mübareze-i hayat bahsinde söylediğimiz gibi mücadele-i hayat insan ve hayvanat arasında tabiî ve zaruridir. İnsanlar arasında da kavîler zayıfları ezerler. Böylece git gide kavîler payidar olur.

Tekâmül ve terakki neticesi olarak kavîlerde daima kesb-i ehemmiyet eden havass-ı farika veraset neticesiyle batından batına intikal etmek suretiyle bekâ-pezîr olur.”[566]

Evrimi (*tekâmül*) ilerleme (*terakki*) ile eş anlamlı kullanan İsmail Hakkı her ne kadar Darwin ve Lamarck’ın evrim kuramlarının farkını tam olarak anlayamamış olsa da genel olarak evrimin itiraz edilemez bir konumda olduğunu teslim eder. Darwin ve Lamarck kuramları arasındaki farklar bilim adamları tarafından tartışılsa da evrimin varlığı yönünde bir tartışma yoktur. Ona göre doğa kanunlarında da, toplumsal hayatta da evrim vardır. İsmail Hakkı’nın bu evrim görüşü aşağıdan yukarıya, doğrusal bir evrimdir;

“Hakikat bitamâmihâ bu iki nazariyeden birinde bulunsun veyahut kısmen her ikisinde de bulunsun, nazariye-i tekâmül filan veya falan hal-i hususîye gayr-i kabil-i tatbik olacağını iddia eden bazı efkâra karşı ehemmiyetine nakısa

---

[565] A.g.e., s. 168
[566] A.g.e., s. 165

gelmez. Vakıa Darwin nazariyesinde muğlak ve mübhem, izaha muhtaç, kabil-i tenkid noktalar var ise de bunlar hiçbir vakit aslını, esasını sarsamayacaktır.

Tabiatta, âlem-i hayatta bir teselsül hepsinde yekdiğerinden bir iştikâk âlem-i maddiyat ve uzviyatta bir irtibat mevcut olduğu Darwin'in keşfiyatı ile sübut bulduğundan cümle maddiyat, cümle mahlukat hep birbirinin istihalesinden mütevellid olduğu takarrür etti. Kanun-ı tekâmül de tesis etmiş oldu.

Kanun-ı tabiîde, ulûm-ı ictimaiyede, hayat-ı ictimaiyede bir tekâmül mevcud ve tekâmül basitten âlîye, aşağıdan yukarıya vukubulmaktadır."[567]

3.1.12 Baha Tevfik:

Baha Tevfik (1884 – 1914), Osmanlı düşünce hayatında evrim kuramının popülerleşmesinde önemli yere sahip isimlerden biridir. Mekteb-i Mülkiye'de okuyan Baha Tevfik'in henüz öğrencilik yıllarında dinsel düşünceyi sorgulamaya ve eleştirmeye başlaması[568], onun Türkiye'de pozitivist ve materyalist görüşlerin öncüsü olmasında etkili olmuştur. Subhi Edhem, Baha Tevfik'in "iyi bir matertalist" olduğunu söylerken[569], Alkan, onun materyalizminin tarihsel-diyalektik değil "kaba, biyolojik-evrimci" bir materyalizm olduğunu belirtir.[570] Ateş'e göre Avrupa'da evrimci materyalizm etkisini kaybederken, Baha Tevfik'in bu akımı 1908'den sonra Türkiye'ye aksettirmesi zamansız olmuştur.[571] Türkiye'nin ilk felsefe dergisi olan *Felsefe Mecmuası*'nı çıkarmış, burada Darwin ve Lamarck'ın evrim görüşleri başta olmak üzere bilimsel ve felsefi pek çok konuya değinmiştir.[572]

*Felsefe Mecmuası'*nın ikinci sayısında, Ernst Haeckel'dan "*Kainatın*

---

567 A.g.e., s. 175
568 Mehmet Ö. Alkan, "Düşünce Tarihimizde Önemli Bir İsim: Baha Tevfik", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 52, Nisan 1988, s. 41
569 Subhi Edhem, "Baha Tevfik", **Serbest Fikir**, Sayı: 3-15, 15 Mayıs 1330 [28 Mayıs 1914], s. 4
570 Alkan, a.g.e., s. 43
571 Mustafa Ateş, "Baha Tevfik'in Hayatı, Eserleri ve Felsefî Düşünce Yapısı", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XVII, Sayı: 2, 2017, s. 342
(Ateş'in aynı sayfada H. Z. Ülken'den aktardığı, Mendel'in, biyoloji verilerinin sanıldığı kadar güvenilir olmadığını ortaya koyduğu iddiası doğru değildir. Mendel, genetik biliminin kurucusu olarak canlı organizmalarda özelliklerin bir sonraki nesle nasıl aktarıldığının mekanizmasını ortaya koymuştur.)
572 Alkan, a.g.e.

Muammaları" başlıklı çevirisini bir yazı dizisi olarak yayınlar ve burada evrimi (*tekemmül*) ele alır. Baha Tevfik evrimin, Ahmed Nebil'le birlikte tercüme ettikleri Büchner'in *Madde ve Kuvvet* adlı eserinde ayrıntılı olarak açıklandığını ifade ettiği *Madde Kanunu*'ndan daha önemli bulur.[573] Evrimin bütün evreni kuşattığını, hatta tüm evrenin bir evrimden ibaret olduğunu söylediği evrim kanununun gelişimini şöyle açıklar;

> "Bu kanunu 1799 senesinde Alman şairlerinden Goethe sezmiş, sonra 1809'da maddiyyûndan Lamarck ona biraz şekil verebilmiş, fakat asıl umumî bir kıymet ve ilmî bir şekil altında bu mühim kaideyi tesis etmek şerefi 1859'da İngiliz feylesoflarından Charles Darwin'e (داروين) teveccüh eylemiştir. İşte bu suretle de muammaların manası demeye layık olan en mühim bir meselenin, yani 'tabiatta insanın mevki'i ve menşe'i' meselelerinin anahtarı elde edilmiş oluyor."[574]

Bu satırların aynısını *Hak Yolu* dergisinde yazdığı bir başka yazıda da okuyucularıyla paylaşmaktadır.[575]

Madde ve Kuvvet yayınlandıktan sonra ona yapılan reddiyelerde evrim karşıtı itirazlar da görülür. Bu itirazlardan biri Harputîzade Hacı Mustafa Efendi'nin (1867 – 1920) *Red ve İsbat* adlı eseridir. Yazara göre evrim reddedilip kınananmalı, natüralistlere ve materyalistlere bırakılmalıdır;

> "Bunlar diyorlar ki, 'insanlar maymun denilen vahşi hayvanlardan meydana gelmiştir'. İşte biz bu fazilet-i nesebiyeyi kâmilen o maddiyyûn ve tabîiyyun denilen heriflere terk ve bahş ederek (…) nesebimizi mahzan kudret-i kâhire ile insan-ı kâmil olarak halk ve icad buyurulmuş bir insan-ı kâmile müntehi biliriz (…) ve bu sözlerini bütün mevcudiyetimizle redd ve takbih ederiz."[576]

Büchner'e yönelik başka bir eleştiri de İsmail Ferid (1852 - ?) tarafından

---

[573] Ernst Haeckel, "Kainatın Muammaları", çev. Baha Tevfik, **Felsefe Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 2, 19 Mayıs 1913, s. 24
[574] A.g.e., s. 25
[575] Baha Tevfik, "Feylesofun Defteri: Tabiatı Tanımak Hususundaki Terakki", **Hak Yolu**, Sayı: 2, 10 Şubat 1329 [23 Şubat 1914], s. 5-6
[576] Harputizade Hacı Mustafa Efendi, **Red ve İsbat**, Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, Dersaadet [İstanbul], 1330 [1914], s. 133

kaleme alınan *İbtal-i Mezheb-i Maddiyyûn*'dur. İsmail Ferid'e göre insanın ve Adem'in ortaya çıkışı evrimle açıklanamaz. İnsan ancak yüce bir yaratıcının eseri olabilir. Evrimi savunanlar insan ve maymunun [*nesnas*] benzerliğine dayanıyorlar ancak bu da geçersiz bir dayanaktır;

> "Nesnasın insana tab'an tahavvülü caiz olsaydı, nesneasın her ferdinin bila-istisna tahavvülü caiz olur idi. Nitekim ipek böceklerinin tahavvülü caiz olduğundan bunların hiçbir ferdi tahavvülden kurtulamıyorlar. Müşabehete gelince, bu dahi bir vechile sened olamaz. Zira kelb ile kurd beynindeki müşabehet, insan ile nesnas beynindeki müşabehetten ekser iken, ne kel kurda ne de kurt kelbe tahavvül etmez."[577]

İsmail Ferid'in, evrim karşıtlarının sık başvurduğu "şimdiki maymunlar neden insan olmuyor?" yaklaşımının yanında bir de ipek böceğinin geçirdiği başkalaşımla evrimi karıştırdığı görülür. Karşı argüman olarak kullandığı kurt-köpek ilişikisinde ise ironik olarak yeryüzündeki bütün köpekler kurttan evrimleşmiştir. İsmail Ferid'in de evrim ve temel biyoloji bilgisinin eksik olduğu söylenebilir.

Baha Tevfik'in Ahmed Nebil'le birlikte Ernst Haeckel'dan yaptıkları bir diğer tercüme olan *Vahdet-i Mecvud*'da da Goethe'den Lamarck'a, ordan Darwin'e uzanan silsilenin yer aldığını görürüz.[578] İlgili sayfanın dipnotunda Anaksimander'in evrim fikrini ortaya attığını, ilk hayvanların suda oluşup *yavaş yavaş tekâmül* ettiklerini ve insanın *tebdil-i şekil etmiş bir balık* olduğunu eklemiştir.[579] Ahmed Nebil ve Baha Tevfik, isimlerinin baş harfleri olan "elif" ve "be" harfleriyle biten dipnotta ayrıca Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 1240) *nesnasın* (orangutan, goril gibi kuyruksuz maymunların genel adı) *alâ-tarîk-ül kâmil* (olgunlaşma yoluyla) insan olduğuna dair bir sözü olduğunu aktarırlar.[580]

Baha Tevfik, sahibi ve başyazarı olduğu, Meşrutiyet döneminin en çarpıcı fikir

---

[577] İsmail Ferid, **İbtal-i Mezheb-i Maddiyyun**, Ahmed Celadet ve Şürekası Matbaası, İzmir, 1312 [1895], s. 149-150
[578] Ernst Haeckel, **Vahdet-i Mevcud – Bir Tabiat Aliminin Dini,** çev. Baha Tevfik, Ahmed Nebil, Matbaa-i Kader, Dersaadet [İstanbul], 1911, s. 35
[579] A.g.e.
[580] A.g.e.

dergilerinden biri olan *Yirminci Asırda Zekâ* dergisinde felsefe ve bilim tartışmaları yürütür. Felsefenin giderek önemini kaybettiği, yerini bilimin aldığını belirttiği *Felsefiyyat* yazılarında Musa peygamber tarafından ortaya konulan yaratılış kuramının artık yerini evrim kuramına bıraktığını ifade eder;

> "Son günlerde Fransa'da Lamarck tarafından başlanıp, İngiltere'ye nüfuz ve orada Darwin tarafından ikmal edilen meşhur nazariye, ilk defa hazret-i Musa tarafından vaz' olunan hilkat-i âlem nazariyesini tebdil ettikten sonra Almanyalı Feuerbach, Louis Büchner gibi zevat; esasları pek kadim bir zamandan beri hazırlanmış olan maddiyye felsefesini büyük bir şaşaa ile yeniden ihya, ve Lange, Ernst Haeckel gibi âzam-ı muallimin dahi yine bu felsefeyi daha ziyade fennileştirerek ve ismini de tabiîyye mesleğine tahvil ederek yepyeni bir şekilde inzar-ı umumiyyeye vaz' eylediler."[581]

Baha Tevfik'in bu materyalistik tavrı, derginin ileriki sayılarında metafiziği toptan eleştiren yazısında izlerini gösterir. Ona göre Avrupa'da artık filozof yoktur, sadece doğa bilimcileri ve matematikçiler vardır. "Filozof" tabirini hafifseyici bir kelime olarak (*kelime-i istihfafkâri*) görür ve bu tabirin artık sadece metafizik denilen ve yakında *ulûm-ı garibe* olarak anılacak olan geçmişin hayalleriyle uğraşanlar için kullanıldığını dile getirir.[582] Filozof ünvanını kullanan bir iki Paul Janet (1823 – 1899) çıksa bile, bir [Fredrich Albert] Lange (1828 – 1875), bir [Gabriel] Tarde (1843 – 1904), bir Haeckel, bir Darwin çıkmadığından yakınır.[583] Bu görüşlerini *Felsefe-i Ferd* başlıklı kitabında da aynen aktarmaktadır.[584]

Zekâ dergisinde kaleme aldığı "*Yıkılan Esaslar*" başlıklı yazısında[585], hayatın birbirini takip eden akışında en göze çarpanın evrim (*tekemmül*) olduğunu, bunu da Darwin'in bilimsel bir dille ifade ettiğini belirtir. Darwin'den sonra gelen Spencer gibi

---

581 Baha Tevfik, "Felsefiyyat", **Yirminci Asırda Zekâ**, Sayı: 2, 18 Mart 1328 [31 Mart 1912], s. 19
582 Baha Tevfik, "Felsefiyyat", **Yirminci Asırda Zekâ**, Sayı: 5, 30 Nisan 1328 [13 Mayıs 1912], s. 67
583 A.g.e.
584 Baha Tevfik, **Felsefe-i Ferd,** Keteon Bedrosyan Matbaası, Dersaadet [İstanbul], H1332 [1915], s. 53-54 ve 58-59
585 Bu yazıyı aktaran Filiz Başaran, "Ernst Haeckel"ın ismini sehven "Ernest Hegel" olarak aktarmıştır. (Filiz Başaran, **Baha Tevfik'in Mecmuacılığı**, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2010, s. 488

bilginler de bu kaideyi bilginin her noktasına uygulamışlardır.[586]

Baha Tevfik, Darwin ve onun evrim kuramının Osmanlı'daki yansımaları ve algılarına dair asıl katkıyı, Ahmed Nebil'in Haeckel'dan yaptığı *İnsanın Menşe'i* tercümesine yazdığı "*Bizde Tabiîyyat ve Istılahlar*" başlıklı önsözünde yapmıştır. Ahmed Nebil'in, kendisinden kitaba önsöz yazmasını istediğinde büyük bir ızdırap duyduğunu, önsözde eleştiri yapmak gerektiğini ancak konu hakkında kendisinin eleştiri getirebilecek bilgisi olmadığını belirtir. Bu konuda kendisinin yalnız olmadığını, Osmanlı'da bu konunun çok eksik olduğunu ifade eder;

> "…insanın menşe'i gibi gayet mühim olmakla beraber son derece de hususiyet ibraz eden bir meselede ne gibi bir mütalaa dermeyan edebilirim. Hangi vesikama, hangi tetebbu'ma, hangi müzeme, hangi mükemmel laboratuvarıma güvenebilirim?
>
> Fakat zannetmeyiniz ki beni muztarib eden nokta budur. Hayır, bu cehalet; şahsıma mahsus olsaydı, muztarib değil, hatta memnun olacaktım. Fakat bu mütalaa beni daha başka sual silsilelerine doğru sürüklüyor ve yine soruyorum:
>
> Hangi âlimimiz, hangi mütefenninimiz bu hususda ağzını açabilir? Dudaklarını kımıldatabilir?
>
> Hiç değil mi? Evet teessüf olunur ki hiç! Buna delil isterseniz henüz Osmanlıca'da bu gibi ilimlere, fenlere dair hiçbir ıstılahın hiçbir tabirin mevcud olmadığını gösterebilirim.
>
> Bugün tabiîyyatın ehemmiyetini inkar edecek hiçbir ferd tahayyül edemiyorum. (…) İnsan için en evvel öğrenilmesi lazım olan şey kendisinin ne olduğudur ki bu da şüphesiz tabiata aid bilgilerin tezyidiyle kâbildir.
>
> Bu sözlerime karşı bazı kimseler mekteplerde okunan tabiîyyat derslerini ve bilhassa Darülfünun Tabiîyyat Şubesini ira edecerek memleketimizde tabiîyyata pek büyük bir ehemmiyet verildiğini söyleyecektir. Fakat bu söz, zahirî bir iddiadan başka bir şey teşkil edemez. Mekteplerde okunan tabiîyyat

---

[586] Baha Tevfik, "Hisler, Mütalaalar: Yıkılan Esaslar – Hareket Felsefesi", **Zekâ**, Sayı: 24, 13 Mart 1330 [26 Mart 1914], s. 14

o kadar sathî ve o kadar havadan sudandır ki talebe ondan tabiatın mühim muammalarını [587] öğrenmek şöyle dursun bilakis mütemadi ezberciliğin mecburiyetlerine boyun eğerek zihnini alt üst eder. Hususiyle Darülfünunumuzun tabiîyyat şubesiyle, tıp fakültesinin hayvanat dersinin suret-i tedrisindeki garabete ahiren vakıf olduğum zaman pek müteessir oldum.

Bu mekteplerde muallimlik eden zatların; tedris etmekte oldukları kitapları tedkik ettim. Bu kitaplar tamamiyle Lamarck ve Darwin gibi son asrın (19uncu) hakiki dâhileri tarafından ihdas edilen tekâmül nazariyesi esası üzerine müretteb oldukları ve bilhassa nebatat ve hayvanat tasnifleri Linne gibi, Cuvier gibi, Antoine Laurnet Jussieu gibi zevatın yine tekâmül kaidesi üzerine müesses olarak ihdas ettikleri bir tarzda okutulduğu halde asıl meselenin ruhu hükmünde olan tekâmül nazariyesi inkâr olunmakta ve zavallı gençlerimizin dimağları bir takım zıd ve mütebayin fikirlerin perişanlığı altında mahvedilmektedir. İşte kurûn-ı vüstaya aid nazariyelerle hatta doktorlarımızın dimağları ezilirken, mekâtib-i âliyye muallimlerimiz ki -ben bunların fevkinde alimlerimiz bulunmayacağını kaideten mutekidim[588] - onlar bile okuttukları derslerin siyak ve sibaklarından habersiz bulunurlarken Osmanlı milletinin tabiîyyat ilminde bir mevcudiyet gösterebilmesinden bahsetmek bir nev'i hiffet yahud sersemlik addolunur."[589]

3.1.13 Ahmed Nebil:

Hayatı hakkında çok az bilgi bulunan Ahmed Nebil [Çıka] (ö. 1945), Osmanlı düşünce hayatında, sosyalizm, felsefe, sosyoloji, edebiyat alanlarında yazdığı yazılar ve yaptığı tercümelerle iz bırakmıştır.[590] En meşhur tercümelerinden biri, Ernst

---

[587] İnan Kalaycıoğulları, burada geçen "muammalarını" ifadesini sehven "mimarlarını" şeklinde aktarmıştır. (İnan Kalaycıoğulları, "Ahmed Nebîl ve İnsanın Menşe'i", **Dört Öge***,* Yıl: 3, Sayı: 6, Ekim 2014, s. 103)
[588] İnan Kalaycıoğulları, burada geçen "mutekidim" ifadesini sehven "matufdum" şeklinde aktarmıştır. (İnan Kalaycıoğulları, "Ahmed Nebîl ve İnsanın Menşe'i", **Dört Öge***,* Yıl: 3, Sayı: 6, Ekim 2014, s. 103)
[589] Baha Tevfik, "Bizde Tabiîyyat ve Istılahlar", **İnsanın Menşe'i: Nesl-i Beşer**, Matbaa-i Nefaset, Dersaadet [İstanbul], 1327 [1911], s. 10-13
[590] İrfan Karakoç, "Türkiye'de Sosyalist Düşüncenin Az Bilinen Bir İsmi: Ahmed Nebil", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 191, Kasım 1999, s. 4

Haeckel'ın 1898'de Cambridge'de düzenlenen Dördüncü Uluslarası Zooloji Kongresi'nde yaptığı "İnsanın kökenine dair mevcut bilgilerimiz üzerine" (*Our Present Knowledge of the Descent of Man*) başlıklı bildirisinin kitaplaştırılmış hali olan *İnsanın Menşe'i: Nesl-i Beşer*'dir. Ahmed Nebil, önce İngilizce, ardından Almanca yayınlanan bu eserin Almanca 7. baskısından Fransızca'ya yapılan tercümeyi esas almıştır.[591]

Eserin girişinde, Haeckel, Darwin ve Büchner'in portreleri (bkz. Resim – 1) ve kısa biyografileri yer alır. Ahmed Nebil bu isimleri, *İnsanın menşe'ini, Darwinizm nazariyesini tesis ve tekmil ilimlere ve fenlere tatbik etmekle şöhret kazanan üç büyük hakîm* olarak tanıtır.[592] Bu bölümde Darwin doğa bilimci ve psikolog olarak tanıtılıp, 1809 yılında Down'da (دوون) doğduğu belirtilmektedir. Ahmed Nebil'in, Darwin'in doğduğu kent olan Shrewsbury ile 1842 yılında taşınıp ömrünün sonuna kadar yaşadığı Down kentini karıştırdığı görülür.

Kitabın başlarındaki önemli ayrıntılardan biri, evrim kuramından bahseden "*Hayatiyat (biyoloji) hiçbir ciheti yoktur ki bu nazariyye üzerine istinâd etmemiş olsun.*"[593] sözüdür. Bu sözü ilginç kılan, evrimsel biyolojinin en önemli isimlerinden biri olan Theodosius Dobzhansky'nin, "Evrimin Işığı Olmaksızın Biyolojide Hiçbir Şeyin Anlamı Yoktur"[594] başlıklı makalesindeki ifadenin neredeyse birebir aynısının kullanılmış olmasıdır. Bugün evrimin mottolarından biri olan bu ifadenin Osmanlı düşünce dünyasında, görece erken sayılabilecek bir vakitte dolaşıma girmiş olması önemlidir.

Ancak devamında bir tercüme hatası göze çarpmaktadır. Orijinal metinde, Darwin'in bir ilahiyat öğrencisi olarak Cambridge'deki akademik kariyerine başladığı zamanı anlatan ifade[595] Ahmed Nebil tarafından, Darwin'in Cambridge'de hocalık

---

591 İnan Kalaycıoğulları, "Ahmed Nebîl ve İnsanın Menşe'i", *Dört Öge,* Yıl: 3, Sayı: 6, Ekim 2014, s. 91

592 Ernst Haeckel, **İnsanın Menşe'i: Nesl-i Beşer,** çev. Ahmedn Nebil, Matbaa-i Nefaset, Dersaadet [İstanbul], 1327 [1911], s. 2

593 Ernst Haeckel, **İnsanın Menşe'i: Nesl-i Beşer,** s. 20

594 Theodosius Dobzhansky, "Nothing in Biology Makes Sense Except in the Light of Evolution", **The American Biology Teacher**, Vol: XXXV, No: 3, March 1973, s. 125-129

595 "*When Charled Darwin, the great reformer of biology, began his academical career at Cambridge as a student of theology*" (Ernst Haeckel, **The Last Link: Our Present Knowledge of the Descent of Man",** Adam and Charles Black, Londra, 1898, s. 2

yaptığı şeklinde tercüme edilmiştir;

“Hayatiyatın en mühim ıslâh edicilerinden biri olan Charles Darwin (داروين) bir ilâhiyyat âlimi sıfatıyla Cambridge Darülfünunu’nda ders vermeye başladığı zaman bu mesele dahi uyanmağa başladı.”[596]

Eserde Darwin’in üç özelliği sıralanır ve metinde geçen *antropojeni* kavramı, Ahmed Nebil’in kitabın sonuna eklediği sözlükte açıklanır;

“Darwin’in şahsında üç mühim meziyet bulunur. Darwin evvelâ Lamarck’ın Lamarckizm tesmiye olunan ıstıfa nazariyesini birçok yeni ve hayatiyata aid vukuflarla kuvvetlendirmiş, bu suretle bir takım esaslar teşkil etmiştir. Saniyen yeni ıstıfa nazariyesini tesis eyledi ki hakiki Darwinizm budur. Salisen Antropojeni denilen tekâmüliyyâta (3) aid mühim neticeyi meydana çıkardı ki bu netice yukarıda saymış olduğumuz diğer iki esasa nisbetle daha mühim olan tekâmül meselesini ikmâl ediyor.[597]

(3) Antropojeni (Tekâmüliyyat) = İnsanın tekemmülünün tarihi. Müellif Ernst Haeckel’ın bu namda mühim bir kitabı vardır. Buradaki tekemmül hem cins, hem de rüşeym ve ferd itibariyledir.”[598]

Ahmed Nebil’in, insanın kökenlerini inceleyen bilim dalı olan antropojeni ile evrim kelimesine karşılık olarak *tekâmül* ve *tekemmül* kelimelerini bazen birlikte bazen birbirlerinin yerine kullanması, bu konudaki kavramların tam yerleşmediğini göstermektedir.

Türlerin Kökeni’nin basım tarihini 1859 yerine 1869 olarak aktaran[599] Ahmed Nebil, eksik ve yanlışları olmakla birlikte, yaptığı bu tercümeyle önemli Darwinistlerden biri olan Ernst Haeckel’ın ve dolayısıyla Darwin’in evrim görüşlerinin popülerleşmesinde büyük katkı sağlamıştır.

Baha Tevfik’le birlikte, ahlak kuramlarını tartıştıkları eserinde de Darwin’e yer veren Ahmed Nebil, ahlakın da pozitivist bir noktadan açıklanması gerektiğini belirtir.

---

[596] Ernst Haeckel, **İnsanın Menşe’i: Nesl-i Beşer,** s. 20
[597] A.g.e., s. 22
[598] A.g.e., s. 80
[599] A.g.e., s. 24

Kant'ın ahlakının insanların ilahî bir varlık tarafından yaratıldığını kabul etmeyi gerektirdiğini ve bunun Darwin'i inkar etmek anlamına geleceğini ifade eder.[600] Ahmed Nebil ve Baha Tevfik burada Darwin'in evrim kuramıyla yaratılışçılık arasında keskin bir çizgi çekmektedir;

> "Kant diyor ki: 'insanın bir vicdanı vardır. Yani hayır ve şerri bizatihi tayin eden bir rüşeym-i fazilet fıtraten herkeste mevcuddur ve ahlak ancak bu esas üzerine bina edilebilir.' Bu nazariyeye inanmak her gün zerre zerre tekemmül ettikleri aşikar iken, hâlâ, insanların birer ilahî mevhibe olduğuna itikad etmek bu kadar acayiptir. Ve buna katlandıktan sonra şüphesiz Darwinizmi inkar icap edeceği gibi psikolojiye ait bir takım vaka-yı ıztırarîyeye de birer hatt-ı butlan çekmek lazım gelecek."[601]

3.1.14 Memduh Süleyman:

İzmir'de 1887'de doğduğu tahmin edilen[602] ve Baha Tevfik'in yakın arkadaşlarından olan Memduh Süleyman, *Felsefe Mecmuası, Yirminci Asırda Zekâ* gibi Osmanlı döneminin öncü düşünce dergilerinde yazıları yayınlanmış önemli fikir insanlarından biridir.[603] Eduard von Hartmann'dan (1842 – 1906) tercüme ettiği *Darwinizm* adlı eserin yanında, onun Darwin'e yakın olan görüşlerine *Felsefe Mecmuası*'nda rastlıyoruz. Memduh Süleyman'a göre adaptasyon genel bir doğa kanunudur ve bireylerde olduğu gibi toplumsal hayatta da bu kanun geçerlidir;

> "Tabiatta icra-yı tesir eden umumî bir kanun vardır: istînâs *adaptation*. Her ferd – bi'l-umum mevcudat-ı hayatiyyede – tekâmülün bir unsuru olan terakkiye mazhar olabilmek için muhitine tevafuk edecek vesait ile esbab-ı müdafaasını temin etmek ve hayat için mücadelede gâlib gelmek üzere,

---

[600] Serdar Poyraz, "Science versus Religion: The Influence of European Materialism on Turkish Thought – 1860-1960", Ohio State University, Graduate Program in History, Dissertation, 2010, s. 101

[601] Ahmed Nebil, Baha Tevfik, **Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlak,** Hürriyet Matbaası, Dersaadet [İstanbul], 1910, s. 5

[602] Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, **Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi,** ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt: I, IRCICA, İstanbul, 2006, s. 630

[603] Mehmet Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi,** Elis Yayınları, Ankara, 2005, s. 253

uzviyyeti dahilinde bir ıstıfaya dahil olmak mecburiyetindedir. Bunlardan mahrum olanlar tedenniye maruz kalarak gittikçe çürür, ölür. Cinsinden, nev'inden bir nişâne bırakmaz.

Hayat-ı cemiyyet de bu kanuna tâbidir; inkişaf edebilmek için zamana, muhite tevafuk edecek mezâyâ ve secâyâ-yı milliyetine temsil ile ıstıfaya dûçâr olmak ve bu ıstıfâ neticesi de zamanla isînâs etmek mecburiyetindedir."[604]

Memduh Süleyman'ın, büyük oranda Darwin'in literatürdeki ağırlığını tesis ettiği adaptasyon ve seçilim/*ıstıfa* kavramlarına verdiği önem, Darwin'den etkilendiğini göstermektedir. Ancak ilerleme/*terakki* kavramını evrimle birlikte, onun bir parçası olarak kullanması da evrime dair yanlış bakış açısının işaretidir. İlerleme kavramını toplum yaşantısına uyarlamasıyla birlikte de ele alındığında Memduh Süleyman'ın daha sosyal Darwinist bir pozisyonda olduğu söylenebilir.

1913 yılında, Alman felsefeci Eduard von Hartmann'ın Darwin eleştirilerini içeren eserini[605] "*Darwinizm – Darwin Mesleğinin İhtiva Ettiği Hakikatler ve Hatalar*" başlığıyla tercüme etmiştir. Eserin orijinali Almanca olup, Memduh Süleyman kapakta Fransızca tercümesinden[606] Türkçe'ye tercüme ettiğini söyler.[607]

Eser şu alt başlıklardan meydana gelmektedir;

- Birinci Bab: Hâl-i Hazırda Darwin Mesleği
- 2 – Cinslerdeki Nesil ve Tasavvurî Karâbet
- 3 – Gayri Mütecanis Nesil Nazariyesi ve İstihale Mesleği
- 4 – Mösyö Wigand'a Nazaran İbtidai Hücrelerin Nesebi
- 5 – Istıfa Nazariyesi
    - 1 – Tabiî Istıfa ve Üç Âmili

---

[604] Memduh Süleyman, "Hâl-i Hâzırın Meselesi: Hakikî Mürteciler ve Avrupalılaşmak", **Felsefe Mecmuası**, Sayı: 9, 1913, s. 139

[605] Eduard von Hartmann, **Wahrheit und Irrthum im Darwinismus: eine Kritische Darstellung der organischen entwickelungstheori,** Carl Duncker's Verlag, Berlin, 1875

[606] Eduard von Hartmann, **Le darwinisme, ce qu'il y a de vrai et de faux dans cette théorie,** G. Baillière, Paris, 1870

[607] "Almanca'dan Fransızca'ya mütercimi George Gueroult" (İhsanoğlu *et. al.*, bu ismi sehven "George Carol" şeklinde aktarmıştır. (Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, **Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi,** ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt: 1, IRCICA, İstanbul, 2006, s. 630)

- Mevcudiyet İçin Mücadeledeki ıstıfa
- Tahavvül ve Tebeddül Kabiliyeti
- Irs

- 6 – Darwin Tarafından Delil Olarak Gösterilen Muavin Kaideler
    - 1 – Haricî Ahvalin Uzviyet Üzerine Olan Doğrudan Doğruya Tesiri
    - 2 – Âzânın İstimal veya Adem-i İstimalinden Mütevellid Tesir
    - 3 – Istıfa-yı Cinsî
    - 4 – Tenasüb Kanunu
- Netice ve Hülasa

Eser, Darwin'in portresi ve kısa özgeçmişi ile başlamaktadır (bkz. Resim – 2). Bu bölüm, Ahmed Nebil'in Haeckel'dan tercüme ettiği *İnsanın Menşe'i* adlı eserin girişindeki Darwin biyografisi bölümüyle aynıdır. Dolayısıyla oradaki hataları da aynı şekilde aktarmıştır.

Memduh Süleyman, Darwin biyografisinin ardından "*Birkaç Söz*" başlıklı bölümde kitabı yazma amacını anlatır.[608] Meşrutiyet'in yeniden ilanının ardından Avrupa'da yaşanan bilimsel ve felsefi gelişmeleri heyecanla takip eden Osmanlı gençlerini Darwin eleştirilerinden haberdar etmeyi amaçlamaktadır.[609]

Eserdeki ilginç notlardan biri de Memduh Süleyman'ın, Darwin'in Türlerin Kökeni'ni (*Nev'lerin Menşei*)[610] tercüme etmekte olduğunu sayfanın dipnotunda bildirmesidir.[611] Ancak bu çevirinin tamamlandığı ya da yayınlandığına dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır.

Eserin girişindeki en temel eleştiri, Darwin ve onun evrim kuramının materyalizm ile neredeyse eşanlamlı hale gelmesi ve metafiziği göz ardı etmesidir.[612]

---

[608] Eduard von Hartmann, **Darwinizm - Darwin Mesleğinin İhtiva Ettiği Hakikatler ve Hatalar,** çev. Memduh Süleyman, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1329 [1913], s. 4
[609] Murat Yolun, "From the Ottoman Empire to the Turkish Republic: Biology as Politics and Philosophy", Boğaziçi University, Atatürk Institute for Modern Turkish History, Doktora Tezi, Aralık 2017, s. 124
[610] Türlerin Kökeni'nin Fransızcası şöyle aktarılmaktadır: "*Oriegine des espèces expliquée par selection naturele*" (Doğal seçilimle açıklanan türlerin kökeni)
[611] Eduard von Hartmann, **Darwinizm,** s. 7
[612] A.g.e., s. 5-6

Hartmann, yapay seçilim üzerinden doğal seçilim çıkarımına varılmasına itiraz eder.[613] Darwin'i evrim için sadece dış etkilere bakmakla eleştirir ve *Descent* kelimesini kullanmasını eleştirir;

> "Ced *Descendee* dahilî tekâmülü işâr eder bir kelime değildir; aynı zamanda da ırsî veya neslî rabıtanın haricî neticeleri gibi usule muvaffak olarak yapılan karâbetin tekâmül yerlerini kâfi derecede izah edemez. Binâberin hayalî karâbetler neslî karâbeti tayinden vazgeçmelidir."[614]

Hartmann, Darwin'in evrim kuramını dönüşüm / *istihale* / *transformsime* mesleğinin altında yer alan *hususî bir nazariye* olarak görür[615] ve Darwin'i dış görünümde nesilden nesile gözlenen benzerlikleri dönüşüme esas kabul ettiğini belirterek bunun bir hata olduğunu söyler.[616] Bunları hata olarak görmesinin temel sebebini de Darwin'in evrim kuramını maddî bir temele dayandırması, manevî unsurları tamamen dışarıda bırakmasıdır;

> "Bu mesleğin merkez noktası ve fikr-i esasisi tabiî ıstıfa nazariyesidir ki bunda Darwin (داروين) uzvî zümre tekâmülünün ve cinslerin teşekkülünün maddî ve mihanikî izahatının mebde'ini buldum zannetmiştir. (…) ekser ahvalde baş gösteren dahilî tekâmül kanununa istinad eden ânî tadilatın mevcudiyetinden bi-haber kalıyor, istihale mesleğini maneviyat vadisinden ihraç etmek ona maddî bir kaide-i esasiye bulmak için tabiî ıstıfa kaidesine istinad ediyor."[617]

Hartmann, Darwin'in evrim kuramının bilimselliğini tartışır ve *pek ilmî hakikatleri ihtiva etmediğini* savunur.[618] Evrimin yalnız maddî gerekçelerle açıklanmasına itiraz ettiği için, dış etmenlerin yanına iç etmenleri de katarak *dahilî tekâmül* kavramının eksikliğini dile getirir.[619] Darwin'in kuramında faydalı olanın avantajlı olduğu görüşünü John Stuart'den aldığını iddia eder;

> "Darwinizm zamanıyla memleketinin bir mahsulüdür; John Stuart Mill'in

---

[613] A.g.e., s. 15-16
[614] A.g.e., s. 21
[615] A.g.e., s. 23
[616] A.g.e., s. 25
[617] A.g.e., s. 48-49
[618] A.g.e., s. 49-50
[619] A.g.e., s. 65

amelî felsefe ile vukuf nazariyesinde ibraz ettiği gibi Darwinizm de ulûm-ı tabiîyyedeki 'menfaat-peresti – *Utilitarisme*'yi iş'ar eder."[620]

Hartmann, Darwin'in canlıların farklı koşullar altında zamanla değişmesine (*tedricen tebeddülâta düçar olur*) getirdiği açıklamayı şu sözlerle eleştirir;

"Eğer uzvun tahavvül için noksanı veya fıkdanı kifayet ederse fizyolojik olarak ehemmiyetsiz ve kıymetsiz fakat usulen ve morfolojik olarak mühim addedilen hayvanî veya nebatî şekillerin şimdiye kadar gaip olması icap ederdi."[621]

Darwin, Türlerin Kökeni'nin "Değişim Yasaları / *Laws of Variation*" başlıklı bölümünde körelmiş organları açıklamaktadır. Aynı şekilde Hartmann'ın Mill'in faydacılığından etkilendiğini iddia ettiği Darwin, yine Türlerin Kökeni'nin "Teorinin Güçlükleri / *Difficulties of the Theory*" başlığı altında "Yararcılık öğretisi nereye kadar doğru: Güzellik nasıl kazanılır / *Utilitarian Doctrine, how far true: Beauty, how acquired*" alt başlığında faydacılığın eleştirisini yapmaktadır. Hartmann'ın sorgulamasına cevap olarak kara kazlarının perdeli ayaklarını, atların ön bacağında, fokların yüzgeçlerindeki kemiklerin yararsız olduğunu ama bunların atalarından gelen özelliklerin kalıntısı olduğunu anlatır. Hartmann ise eserin başından sonuna kadar Darwin'i *tekâmül-i dâhilîyi* ve *hadisat-ı ruhiyye*nin[622] etkisini ihmal etmekle suçlar.

Ülken'e göre, Baha Tevfik çığırına mensup bir yazarın Hartmann gibi bir metafizikçinin eserini çevirmesi; evrim karşıtı görüşleri zenginleştirmek ya da Hartmann'ın görüşlerinin kendi görüşleriyle uyumlu olmadığının farkına varmamakla açıklanabilir.[623] Memduh Süleyman, eserin başında evrim karşıtı görüşlerden gençleri haberdar etmek istediğini ifade etse de, bunun için Darwin'in evrim kuramı hakkında çok da nitelikli bilgi birikimine sahip olmadığı anlaşılan metafizikçi bir filozofun tercih edilmesi, bilinçli bir tercih olabileceği gibi Ülken'in işaret ettiği farkında olmama haliyle de açıklanabilir.

---

620 A.g.e., s. 66-67
621 A.g.e., s. 92
622 A.g.e., s. 120
623 Ülken, s. 243

3.1.15 Şerafeddin Mağmumi:

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından Doktor Şerafeddin Mağmumi (1869 – 1927) de çağdaşları gibi Darwin'den haberdardı. 1890'larda tamamladığı tıp eğitiminin ardından kolera salgınıyla mücadeleye katılmış, daha sonra Paris'e kaçmış ve burada çeşitli yayın faaliyetlerinin yanında tıp ihtisasına da devam etmiştir.[624] Londra'ya yaptığı seyahat sırasında Londra Doğa Tarihi Müzesi ve Darwin'in mezarının bulunduğu Westminster Manastırı'nı ziyaret etmiş ve izlenimlerini okuyucularına aktarmıştır;

> "South Kensington Müzesi – Tarih-i Tabiî Numunehanesi: (…) Avludan birinci kata çıkarken büyük saltanat merdiveninin ortasında meşahir-i tabiîyyundan Darwin'in (داروين) bir heykeli nazar-ı hürmetle tamaşa olunur."[625]

> "Westminster Abbey, (…) adi bir kilise olmayıp hükümdaran-ı kadime ve meşahir-i rical-i memleket bunun dahiline defnolunmaya başladığından bugün İngiltere'nin 'Medfen-i Meşahîri" makamına kaim olunmuştur. (…) Beynelmilel bir şöhret-i harika kazanmış olan zevattan dahi riyazî-i şehir Isaac Newton, meşahir-i tabiîyyundan Darwin (داروين)*,* müneccim Herschel, cerrah ve kâşif Hunter (…) muhtıraları sade olmakla beraber şayan-ı ziyaret idi."[626]

Şerafeddin Mağmumi'nin Fransızca sözlüklerden derlediği ve uzun süre Türkiye'deki tek tıp sözlüğü olan[627] *Kamus-ı Tıbbî*'de de Darwinizm, evrim(*evolution*) ve "*evolution*"dan önce "evrim" yerine kullanılan "*transformisme*" kelimelerine yer verdiğini görüyoruz;

"*Darwinisme*: Darwin (داروين) mezheb ve meslek-i ilmiyesi"[628]

"*Evolution*: Tekâmül, inkılab, devr-i tenemmüv"[629]

---

[624] İsmail Türkoğlu, "Şerafeddin Mağmûmî", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: Ek 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 167-168

[625] Şerafeddin Mağmumi, **Seyahat Hatıraları: Brüksel ve Londra**, Kahire, 1908, s. 170-174 (Latin harfli baskısı için bkz: Dr. Şerafeddin Mağmumi, **Avrupa'da Seyahat Hatıraları,** yay. haz.:Nâzım H. Polat, Harid Fedia, Boyut Kitapları, İstanbul, 2008)

[626] Şerafeddin Mağmumi, **Seyahat Hatıraları: Brüksel ve Londra**, s. 187-188

[627] İsmail Türkoğlu, s. 169

[628] Şerafeddin Mağmumi, **Kamus-ı Tıbbî**, Cilt: 1, Osmanlı Matbaası, Kahire, 1910, s. 373

[629] A.g.e., s. 492

"*Transformisme*: Menşe-i cinsiyeti; evvelce mevcud bir şekl-i ibtidaînin tesirat-ı hariciyeden nâşî vukua gelen istihalesiyle tefsir eden meslek-i feslefî."[630]

Bütün bu tanımlara rağmen Şerafeddin Mağmumi'nin Darwin'in evrim kuramını ne kadar iyi anladığı da tartışmalıdır. İlk baskısını 1910'da yapan Botanik kitabı *İlm-i Nebatat*'ın 1924'teki ikinci baskısında yaptığı evrim tanımı bu konudaki şüpheleri artıran niteliktir. Mağmumi'ye göre *tekamül, neşv ü nema* evrim/evolution anlamındadır ve bireylerin beslenip büyümeleri sonucu olarak gelişmelerini ifade etmek etmek için kullanılır;

"Alâim-i hayatın en mühim evsafından olan tahaddi ve teneffüs keyfiyetleri neticesi ecsâm-ı uzviye büyürler. Bu heyfiyete de 'Tekâmül veya nevş ü nema *Evolution*" derler, gerek ot ve gerek hayvan olsun her bir cism-i uzvî, kendi gibi diğer bir cism-i uzvîden husule geldikten sonra gayet küçük iken tahaddi ve tenefüs ederek yavaş yavaş büyür. Ve neşv ü nema-yı tammını bulur. İşte bu tekâmüldür."[631]

Mağmumi evrimi tam olarak anlamamış olsa da Hanioğlu'na göre; onun annesinin mezarı başında sarfettiği sözler, hayata Darwinist bakış açısını göstermektedir;

"Biz neyiz? Toprak! Pek âlâ senin âzânın bir kısmı şu makberde mevcuddur. Ecza-yı uzviyenin kısm-ı diğeri de hayattadır. Lakin başka bir kisve altında. Nebat olmuş, ağaç olmuş, hayvan olmuş. Şu papatyalara bakınız! Ne kadar latif, ne kadar cazibeli. Elbet bunlarla aramızda müşareket-i maddiye vardır. Bak mukaddem zümrüd gibi yeşil iken klorofilin mahvından şimdi gönlüm gibi sararıp kararmaya başlayan (…) Allahaısmarladık anacığım! Müsaade et de artık ayrılalım! Allahaısmarladık eshab-ı kubur. Valide-i müşfikamın baki kalan mevad-ı uzviyesine hor bakmayın. Devam-ı vücuduna mani olmayın. Taciz etmeyin. Hayat uzun ama onun bir şubesi olan ömr-i beşer kısadır. Bir

---

630 Şerafeddin Mağmumi, **Kamus-ı Tıbbî**, Cilt: 2, Osmanlı Matbaası, Kahire, 1911, s. 1027
631 Şerafeddin Mağmumi, **İlm-i Nebatat**, İkinci tab, Cilt: 1, Garoyan Matbaası, İstanbul, 1340 [1924], s. 5

gün ben de size arkadaş olacağım."[632]

Şerafeddin Mağmumi'nin henüz tıbbiyede öğrenciyken kaleme aldığı bu satırlar Darwinist olmaktan çok, bütün canlı varlıkların aynı temel yapıtaşlarına sahip olduğu fikrine yakın gözükmektedir. Bu fikrin izlerine yalnız evrimsel biyolojide değil diğer inanç ve felsefelerde de rastlamak mümkündür. Mağmumi Darwin'in şahsından etkilenmiş ve önemli biri olduğuna dair kanaat edinmiş olmakla beraber, onun evrim kuramını tam olarak anlayamadığını söylemek mümkündür.

3.1.16 Rıza Tevfik:

Meşrutiyet'in yeniden ilanıyla fikir hayatında yaşanan özgürleşme ve çeşitlilikten nasibini Darwin ve onun evrim kuramı da almıştır. Türkiye tarihinin en önemli isimlerinden; şair, felsefeci ve siyasetçi Rıza Tevfik [Bölükbaşı] (1869 - 1949) de yazılarında sıklıkla Darwin'e atıf yapan yazarlardan biriydi. Darwin'in de kuramını ortaya koyarken istifade ettiği Malthus ve nufüs meselesine dair yazdığı yazılarda Darwin'in evrim kuramını isbat ettiğini belirterek onu büyük filozoflar arasında saymaktadır;

> "Yalnız insanlarda değil hayvanatta ve nebatatta bile maişet-i medeniyenin bereket-i nesle ne büyük yardımı olduğunu Charles Darwin (چارلس داروين) tecarib-i mükerreresiyle ispat etmiştir. Mesela tavşanlar, yabanî yaşadığı halde üç ayda bir kere yavruluyorlar ve hemen üç dört tane döl veriyorlar. Halbuki ehlî oldukları zaman kırk günde bir doğurabiliyorlar ve on tane birden yavrulayabiliyorlar."[633]
>
> "İlm-i ictimaî sahasında (tetebbuat-ı tahliliye = *Etudes analytiques*) ye ziyadesiyle yardım etmiş olan bu mânâ farklarının tayininde Malthus, Spencer, Darwin (داروين) gibi ulema-yı hükemanın çok himmeti olmuştur."[634]

---

632 Şerafeddin Mağmumi, **Başlangıç**, İstepan Matbaası, İstanbul, 1306 [1890], s. 14-15

633 Doktor Rıza Tevfik, "Nüfus Meselesi ve Ehemmiyet-i Siyasiyye ve İctimaiyyesi", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 1, 15 Kanunıevvel 1324 [28 Aralık 1908], s. 39-40

634 Rıza Tevfik, "Ahlakın Nüfusa Tesiri", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 2, 15 Kanunısani 1324 [28 Ocak 1909], s. 238. Bunların dışında Rıza Tevfik'in nüfus üzerine Darwin ve Malthus'a atıf yaptığı bir diğer yazısına da şuradan ulaşılabilir: Rıza Tevfik, "Musahabe-i İctihad: Adi Fakat Pek Büyük Endişeler", **İctihad**, Cilt: IV, Sayı: 99, 27 Mart 1330 [9 Nisan 1914], s. 2221-2227

Rıza Tevfik, Türkiye'de modern felsefe terimleri üzerine yapılmış ilk telif çalışma olan ve ancak sadece iki cildi yayımlanabilen[635] *Mufassal Kamûs-ı Felsefe*'de de Darwin'in ve onun kuramının ayrıntılarına yer vermektedir. Burada Darwin'in evrim kuramını "Darwinism" felsefesi olarak tanımlayarak, türlerin değişmediğini savunan Cuvier'lerin görüşlerinin yerini evrim kuramına bıraktığını dile getirmektedir. Çalışmasında "evrim" kavramını çağdaşları gibi "tekâmül" ile değil "istihale / *transformisme*" ile karşıladığını görmekteyiz;

> "Zamanımızda *Darwinisme* (داروینیزم) felsefei ile 'ulûm-ı tabîiyye ve hayatiyye *sciences naturelles et biologiqiues*' sahasında açılan mübahasât, 'ecnâs-ı muayyene'nin, bazı 'avâmil *facteurs*' tesiri ile - gayr-i mahsur bir zaman zarfında – tebeddül edip edemeyeceğine dair bir mesel-i mühimmeye vücud vermişti. (…) Bu bahis bir çok mesâil-i tâliyyeyi daha kurcaladı ve onları büsbütün başka ve yeni bir nokta-i nazardan telâkki edebilmek yolunu açtı. Bizzarure verâset meselesi de yeniden ortaya atılıp tetkik edilmeye başladı. O sırada idi ki 'hayat-ı şahsiyye esnasında kesbolunan hasâilin irsen, evlâda ve ahfâde intikâl edebilip edemeyeceği keyfiyeti' bir sual şeklinde meydan-ı bahse girdi. Eğer hasâil-i kesbiyyenin intikâli tahakkuk ederse, gitgide tabiat-ı uzviyyede merkez olarak onların bir başka 'ırk *race*' vücuda getirebilmeleri ve böyle bir ırkın da ileride yeni bir 'cins *espèce*' vücuda getirebilmeleri ve böyle bir ırkın da ileride yeni bir cins olabilmesi makul görünüyordu.
>
> Ecnâsın lâ-yetegayyer olduğunu iddia eden âlim-i meşhur 'Cuvier' taraftarları ile Darwin nazariye-i cedidesini kabul edenler yekdiğerine mukabil ve şiddetle muarız bir vaziyet alarak azîm bir münâkaşa açtılar. Tetkikât-ı tecrübiyye ve ulûm-ı tabîiyye, 'istihale *transformisme*' nazariyesine hak verdi."[636]

Rıza Tevfik devamında, canlıların değişmesi/değişmemesi tartışmasına benzer bir tartışmanın evrim taraftarları arasında da başladığını söyler. *Tekâmül felsefesinin bânisi* olarak tanımladığı Herbert Spencer ile *tekâmül felsefesine mutekid bulunan*

---

[635] Abdullah Uçman, "Mufassal Kamûs-ı Felsefe", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 369
[636] Rıza Tevfik, **Mufassal Kâmus-ı Felsefe,** Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330 [1914], s. 94-95

August Weismann’ın (1834 - 1914) görüşlerinin, vücut hücrelerindeki değişimlerin bir sonraki nesle aktarılıp aktarılmaması üzerine ayrıştığını belirtir.[637] Weismann, eşey hüclerinin varlığını keşfederek vücut hücrelerindeki değişimlerin bir sonraki nesle geçmediğini keşfetmiştir. Dolayısıyla Lamarck’ın evrim kuramında yer aldığı gibi zürafaların nesiller boyunca yüksek dallardaki yapraklara uzanmaya çalıştığı için boyunlarının uzadığı görüşünün yanlış olduğu ortaya çıkmıştır. Weismann’ın on dokuzuncu yüzyılın sonunda gerçekleştirdiği deneylerin sonunca Lamarck’çı anlayış gerilemiş, Darwin’ci evrim görüşü güç kazanmıştı.[638] Rıza Tevfik’in Lamarck’a ait olan bu görüşü, kendisi de bir Lamarkçı olan, Herbert Spencer ile temsil etmesi, onun konuya biyolojiden çok felsefe tarafından yaklaştığını, bahsi geçen yazıyı kaleme aldığı zamanda Weismann’ın deneylerinin sonuçlarının da hâlâ tartışıldığını belirtmesi ise biyoloji alanındaki bu gelişmeleri çok da yakından takip etmediğini göstermektedir.

3.1.17 Âsaf Nefî:

Rıza Tevfik’in yazılarına da ev sahipliği yapan II. Meşrutiyet’in pozitivist dergilerinden *Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, Âsaf Nefî’nin hayatta kalma mücadelesi ve nüfus kuramları üzerinden evrim kuramı ve onun toplumsal etkileri üzerine kaleme aldığı yazıya da yer vermiştir;

> “Malthus nazariyesi bir çok ulema-yı iktisad tarafından cerh edildi ise de onun hiçbir nebze-i hakikat ihtiva etmediğini iddia etmek doğru değildir. Malthus bir noktada hata ediyordu. Malthus’un mahlukatın idame-i hayatını mucib olmak üzere irae ettiği şey bir sebeb değil bilakis bir netice-i tabîiyyedir. Mahlukat-ı hayatiyye kendileri gibi bir çoklarının ilca-yı hadisat ile münadim olmalarıyla tagazzi için lazım olan şeyleri bulmaya muvaffak olmuyorlar, bilakis içlerinden en kavileri kendilerini besleyerek zayıflara bir şey bırakmadıkları için zayıfların mahv ve tebahıyla neticelenen mücadele-i hayatiyye yaşamak için esas asıl oluyor; yani hayat, mücadele esası üzerine

[637] A.g.e., s. 95
[638] Tort, s. 337

ibtina ediyor. Nihayet Darwin bu meseleyi umumileştirerek diyor ki: 'bütün mevcudat-ı hayatiyye, insanlar da dâhil olduğu halde birbirleriyle ve hayatın müşkülatına karşı cenk ederek esliha-i fikriyye ve bedeniyyesi daha mükemmel olanlar esbab-ı adîde-i tahribiyyeye daha ziyade mukavemet ederek muhafaza-i hayat ediyorlar.

(…)

Darwin nazariyesine bir de tesirat-ı muhitiyeyi yani hayvanat, nebatat yahud insanların şerait-i hayatiyyesini de ilave etmek lazım gelir. Tamamiyle medeni olmayan cemiyetlerde öyle kavanin ve âdât vardır ki bir ailenin diğer aileye irtibatını men eder. İbranilerde sunûf-ı asalet, avâm ile münasebette bulunmazlardı. Hatta bugün bile Hindistan'da bir parya daima nazar-ı hakaretle görülür."[639]

"Şu halde Darwin'in düsturu her zaman mahall-i tatbik bulur. Fakat her türlü îtisafât-ı ictimaiyyeyi tecviz etmekle ne kadar menfurdur! Fransa ihtilali bu düsturu kabul ettiğinden Fransa'da şerait-i hayatiyye pek muzır bir şekil iktisab etti. Heyhat, Fransa kanunu bir kanun-ı insaniyyet değil ve ancak bir kanun-ı hürriyet. (…) Darwin'den üç rub-ı asır evvel ihtilali îka edenler, mücadele-i hayatiyyenin daima terakkiyat-ı ırkiyye noktasından faidebahş olduğunu zannediyorlar. Halbuki bu düstur-ı zalim ekseriyet-i insaniyeyi kötürüm ve alil yaprak varta-i ınkıraza sürüklüyor."[640]

Âsaf Nefî, Malthus'un nüfus kuramının bazıları tarafından reddedilse bile doğru yanları olduğunu, Darwin'in kuramıyla birlikte hayat mücadelesinin tüm canlılar için geçerli olduğunu aktarmaktadır. Ancak bu hayat mücadelesi kavramının toplumsal uygulamalarının yani sosyal Darwinizme kayan yaklaşımlarını da eleştirir. Ayrıca Darwin'in kuramına çevrenin etkisini de dahil etmek gerektiğini söylemesiyle, Osmanlı aydınlarında sıkça görülen, çevrenin etkisinin Darwin'de olmadığı,

---

[639] Asaf Nefi, "Mücadele-i Hayatiyye ve Tekâmül-i Cemiyyat", **Ulûm-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası**, Cild: II, Sayı: 8, 1 Ağustos 1325 [14 Ağustos 1909], s. 456-459

[640] A.g.e., s. 478

Lamarck'a ait bir kavram gibi ele alma hatasına düşüyor.[641]

3.1.18 Krikor Zohrab:

Diğer tüm alanları olduğu gibi insana dair temel kavramları değiştirmesi itibariyle hukuk alanını da etkileyen Darwin'in izlerine Osmanlı hukuk metinlerinde de rastlamaktayız. Bunun ilk örneklerinden biri de dönemin meşhur avukatlarından, Meclis-i Mebusan'da üç dönem İstanbul mebusu olan Krikor Zohrab (1861 – 1915) idi. Yayınladığı ceza hukuku kitabında insanı tanımladığı "*İlm-i Beşer*" başlıklı bölümde Darwin'in evrimi ispat ettiğini aktarmaktadır;

> "İlm-i beşer, tarih-i tabiînin insana ait olan bir kısm-ı mühimidir. Bu ilim, insanın ecnas-ı hayvanat arasında mevkiini ve teşrih-i eşkalini ve enva'-ı muhtelifesini ve suret-i zuhurunu ve İngiliz tabîiyyunundan meşhur Darwin [داروين] (*Darvin*) tarafından isbat kılındığı vechile 'tekâmül-i tedrici' (*Evolution*) suretiyle peyderpey vücuda getirmiş olan kâffe-i ecnas-ı hayvaniyyeden müteşekkil bir zincir ile insan-ı kabl-el-tarihînin (*homme préhistorique*) insan-ı hâzıra merbut bulunduğunu ve akvam-ı muhtelifenin teşrih noktasından farklarını ve ilm-i lisan ve coğrafya noktasından münasebetlerini tedkik ve tayin eder."[642]

3.1.19 Bediî Nuri:

Yine *Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası* çevresinden, Meşrutiyet devrinin önemli yazar ve devlet adamlarından biri olan Bediî Nuri'nin (1872 – 1913) hukukun evrimine dair olan makalesinde Darwin'e atıf görüyoruz. Bu yazıda Bediî Nuri, Darwin'in evrim kuramını toplumlara uyarlayarak "en iyi uyum sağlayanın yaşaması" ilkesini "en liyakatlinin yaşaması" şeklinde çevirmektedir;

"…müdekkikin, cemiyetlerin esbab-ı muayyene ve zahire-i terakkilerini

---

[641] Asaf Nefi'nin "Mücadele-i Hayatiyye ve **Tekâmül**-i Cemiyyat" makalesinin başlığı, Zafer Toprak'ın *Toplumsal Tarih* dergisinin Ekim 2013 tarihli 238. sayısında kaleme aldığı "Psikolojiden Sosyolojiye - Türkiye'de Durkheim Sosyolojisinin Doğuşu" başlıklı makalesinde sehven "Mücadele-i hayatiyye ve **tekemmül**-i cemiyyat" olarak aktarılmıştır.

[642] Krikor Zohrab, **Hukuk-ı Ceza**, Ahmed Saki Bey Matbaası, İstanbul, 1325 [1909], s. 19

"mücadele-i hayat nazariyesine irca etmiş ve "Darwin" (داروين) tarafından "ıstıfa-yı tabiî" nazariyesini tevlid eden "en liyakatlinin yaşaması" kanunu ile beraber âlem-i nebatî ve hayvanîde terakkinin ve tekâmülün sebeb-i vesaiki olmak üzere arîz ve amik tedkik ve tatbik edilen bu nazariyenin, hayat-ı ictimaiyenin de sebeb-i tekâmülü olduğunu isbat eylemişlerdir."[643]

Bediî Nuri'nin, doğa bilimlerindeki evrim/tekâmül fikrinin hukuk bilimi için de uygulanabileceğini anlattığı ve iki parça halinde yayınlanmış "*Tekâmül Kanunu*" yazısı[644] da evrimsel düşüncenin Osmanlı hukuk aydınları üzerindeki etkisini göstermesi açısından anlamlıdır.

Bedii Nuri, hukuk dışında ilerleme/terakki konusunu da mesele edinmişti. İlerlemenin önceleri yalnızca insanlarda olduğunun zannedildiğini ancak Darwin'in, ilerlemenin hayvanlarda da olduğunu gösterdiğini belirtmektedir. Buradan Bedii Nuri'nin "evrim" ve "ilerleme"yi aynı anlamda kullandığı anlaşılabilir;

"…terakki fikrini ilk ifade edenler bunu insana has addettiler, ve faraza zümre-i hayvaniyenin sabit, tahavvülsüzlüğe ebediye maruz olduğunu beyan etmek istediler. Darwin bu fikri sütur-ı âtiye ile reddetmiştir (…)"[645]

Bedii Nuri, Darwin'in evrim kuramını "ilerleme" şeklinde yorumlayarak, diğer toplumsal yazılarında da "yaşam mücadelesi" görüşünü merkeze almış ve Osmanlı'daki aşiret yapıları üzerine deneysel çalışmalar da yürütmüştür.[646]

3.1.20 Celal Nuri:

Son Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi fikir adamlarından Celal Nuri [İleri] (1882 – 1936) de hukuk üzerine yazdığı yazılarda Darwin ve onun evrim kuramına atıf

---

643 Bediî Nuri, "Tekâmül-i Hukukî: suver-i tekâmül ve terakki, mücadele-i hayat, en liyakatlinin yaşaması, ve serbestîde müsavat kanunları", **İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavanin Mecmuası**, Cild: II, Sayı: 11, 31 Kanunısani 1325 [13 Şubat 1910], s. 333

644 Bediî Nuri, "Tekâmül Kanunu – 1", **İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavanin Mecmuası**, Sayı: 1, 13 Mart 1325 [26 mart 1909], s. 69-74
Bediî Nuri, "Tekâmül Kanunu – 2", **İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavanin Mecmuası**, Sayı: 2, 30 Nisan 1325 [13 Mayıs 1909], s. 121-129

645 Bedii Nuri, "Tefekkür ve Tetebbu: Terakki, Mahiyet-i Terakki…", **Şehbal**, Sayı: 26, 1 Eylül 1326 [14 Eylül 1910], s. 24

646 Selim Ahmetoğlu, **İttihatçı Aktüaliteden Kitlesel Popülariteye: Şehbal Mecmuası (1909 – 1914),** Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 69

yapmaktadır. Osmanlı'nın Avrupa'ya karşı hukukunun korunması üzerine eserler kaleme alan Celal Nuri[647], yaşam için mücadele kavramının ancak vahşi doğada olabileceğini, toplumlar üzerinde bunu uygulamanın doğru olmadığını savunur;

> "Ebediyyül-iştihar Charles Darwin (چارلس داروئين) mübareze-i hayat nazariyesini pek güzel bir surette şerh etmiştir. Büyük küçüğü yer. Âlem-i tabiatta aciz, miskin, sefil, biçare olan daima mevkiini kaybeder. (…) Bu kaide, tabiat âlemi ve onun tekâmülü mevzu bahis oldu mu doğrudur. Şu kadar ki, cemiyyat-ı medeniyye-i insaniye için bir az terakkiden sonra bu kaide doğruluğunu zayi eder; hele mesail-i hukukiyyede asla ve kat'a cây-ı tatbik bulamaz. Vahşet ve medeniyet alemleri arasında bir hadd-i fasl vardır: mübareze-i hayatın cari olabileceği yere kadar olan âlem, âlem-i vahşettir; hakk ile nâ-hakk tefrik edilmeye başlanır başlanmaz âlem-i medeniyet hududu dâhiline giriliyor."[648]

Celal Nuri, Darwin'in evrim kuramında yalnızca kavga ve savaşı görenleri eleştirir, yardımlaşmanın, uyum sağlamanın önemini göz ardı ettiklerini söyler. Osmanlı aydınlarında sıklıkla görülen, Darwin'in evrim kuramına yönelik, kavga ve güçlü olanın hayatta kalması şeklindeki yanlış yorumun tersine Celal Nuri'nin adaptasyona yaptığı vurgu önemlidir. Evrim kuramını "güçlü olanın hayatta kalması" şeklinde özetleyenlerin güçlülerin tarafında oldukları için böyle yorumladıklarını belirtir;

> "*Origine of species* (esas-ı ecnas) ve *Descent of man* (nüzul-ı insan) müeelif-i meşhuru 'hayat için itilâf'tan da bahsetmiş idi. Müşarünileyh azasının birbirine muavenet ve müşâreket ettiği heyetin hayat için itilâf sayesinde pek müterakki bir nesl-i cedid teşkil eylediklerini kemal-i sitâyişle tezkâr etmemiş miydi? Fakat ne kadar sahte Darwinist varsa, cümlesi "teâvün-i umumî" kaziyyesini unutmak istediler ve kudurmuşlar misillu bağırıp, revan olan insan kanının manzarası kendilerini sanki kıtale tahrik ediyor gibi

---

[647] Recep Duymaz, "Celal Nuri İleri", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: VII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 243
[648] Celal Nuri, **Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-ı Düvel**, Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul, 1330 [1911/1912], s. 56

dünyayı, derûnunda “gladyatör” pehlivanların vahşiyane ibraz-ı hüner ettikleri Roma “arena”ları zannettiler. Bütün mahlukatı kavga için yaratılmış farz eylediler ve fen kisvesi altında ne kadar hain ve şedidü’l-tab’ kimseler varsa cümlesi gasıbane ve fütûhât-ı mecnûnâneleri için sebepler, bahaneler, esbab-ı muhaffefeler buldular. Bunlar kuvvetliler zümresi arasında bulundukları için ilan-ı bahtiyarî ile zayıflara hücum ve mağluplara felaket size! diye bağırdılar.”[649]

Celal Nuri, üç cilt halinde yayınladığı *Târih-i İstikbâl* adlı serisinin, felsefenin yerini giderek pozitif bilimlerin alacağını iddia ettiği *Mesâil-i Fikriye* cildinde Darwin’den övgüyle söz eder. Ona göre büyük evrim kuramı (*kanun-ı muazzam-ı tekâmül*), aşamalı yaratılış varsayımının (*tekvin-i mütetâbi’ faraziyesi*) yerini alacak ve evrende bir doğal düzen olduğuna olan güven, mucizeler ve doğa üstü olaylara olan inancın yerine geçecektir.[650] Evrimin en önemli sonuçlarından biri olan insanın diğer canlılardan üstün olmadığının anlaşılmasıyla birlikte, eskiden insanın doğanın üstü hatta ilahî bir varlık olduğuna yönelik inançların da ortadan kalktığını savunur;

“Eskiden insana fekaltabiîyye ve adeta subhanî bir mahiyet verilirdi. İnsan, âlem-i tabiattan mücerret bilinirdi; ve âlem-i cemadat, nebatat ve hayvanat ile alaka ve münasebeti yok zannedilirdi. Tabakat, beşer-şinâsi (antropoloji), hayat-şinâsi fenleri hususiyle, Lamarck, Owen, Goethe, Charles Darwin, Haeckel ve sair tabiîyyunun ictihadat-ı mergubesi bu hurafeyi de tarumar ederek insana gerek âlem-i tabiatta, gerek âlem-i hayvanatta mevkiini, aynı zamanda (bülend ü pest) olan mevkiini öğretti.”[651]

Celal Nuri, Muhammed Peygamber’in hayatını mucizelerden arındırılmış şekilde güncel şartlara uyarlayarak yorumladığı[652] *Hâtemü’l Enbiyâ* adlı eserinde de İslâm inancı ile evrim kuramının çelişmediğini anlatmaktadır. Darwin’in kuramını tarihe ve dolayısıyla İslâm tarihine uygulamakta sorun görmez, ona göre canlılar

---

[649] Celal Nuri, **Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-ı Düvel,** s. 58-59
[650] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal – 1: Mesail-i Fikriyye**, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul, 1331 [1915], s. 29
[651] A.g.e., s. 124
[652] Mehmet Çog, “Celâl Nûrî ve Hâtemü’l-Enbiyâ Adlı Eserine Göre Hz. Muhammed Tasavvuru”, **İstem**, Yıl: 4, Sayı: 7, 2006, s. 92

biliminde olan değişimler ancak evrimle anlaşılabilir.[653] Yaratılmışların en gelişmişi (*ekmel-i mahlukat*) olan insan da hayvan ve bitkilerin bir özeti/toplamıdır.[654] İnsan başta olmak üzere her şey evrimin sonucu olduğuna göre İslâm'ın da evrim sonucu ortaya çıktığını söyleyebiliriz, bu yüzden de evrimle İslâm'ın çelişmemesi gerekir;

> "Görülüyor ki İslâm bir mahsüle-i tekâmül, bir netice-i ıstıfadır. Ancak tekâmül sayesinde İslâmiyet doğmuştur. Eğer bu gibi kavaninin aleyhine hareket edilmiş olsa idi bugün İslâmiyet böyle bir enmuzec-i ekmeliyet olmak üzere teşekkül etmezdi. Kanun-ı tabiat -ki müslümancası âdetullahtır- en rasîn bina-yı dinîyi vücuda getirdiği gibi buna adem-i mürâat en rekîn saray-ı ictimaiyi yıkardı."[655]

Celal Nuri, ilerleyen yıllarda dönemin ünlü evrimci düşünürleri olan Spencer, Büchner, Darwin'in eserlerini aşk ile okuduğunu, hatta biraz da ezberlemiş olduğunu söyler ancak yine de tecrübesini yetersiz bulur. O dönemki aklı gençliğinde olsaydı evrimci görüşlerden daha fazla istifade edeceğini itiraf eder.[656]

3.1.21 Mustafa Sâtı el Husrî:

Bediî Nuri'nin kardeşi, eğitimci, siyasetçi ve "Türk pedagojisinin babası" olarak da anılan[657] Mustafa Sâtı el Husrî (1880 – 1968) de Darwin'in görüşlerinden etkilenmiş ve modern evrim kuramını savunmuş isimler arasındadır. İstanbul Mülkiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra Yanya Lisesi'nde doğa tarihi öğretmenliği yapmış, Meşrutiyet sonrasında Dârülmuallimîn müdürlüğü görevine getirilmiş, Osmanlı eğitiminin modernleşmesinde katkıları olmuştur.[658] Şemseddin Sami ile birlikte antropoloji konusunda da öncü olan Mustafa Satı'nın Şemseddin Sami'den farkı, doğayı açıklama yöntemi olarak dini dışarda bırakarak sadece bilimsel yaklaşımı

---

653 Celal Nuri, **Hatemü'l Enbiya,** Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, H 1332 [1913/1914], s. 210
654 A.g.e.
655 A.g.e., s. 221
656 Celal Nuri, "Gençlik ve Politika", **Âti**, Sayı: 286, 23 Teşrinievvel 1334 [23 Ekim 1918], s. 2
657 Çiğdem Özbay, "Mustafa Satı Bey ve Biyoloji Tarihindeki Yeri", **Dört Öge**, Yıl: 4, Sayı: 8, Ekim 2015, s. 90
658 Çiğdem Özbay, "Mustafa Satı El-Husrî'nin Etnografya Tarihimizdeki Yeri"**,** Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe (Bilim Tarihi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014, s. 13-14

esas almasıydı, bu açıdan bilim merkezli anlatım literatürünün oluşmasında da önemli rol oynamıştır. [659] Osmanlıcı olarak başladığı siyasi kariyerini ise Arap milliyetçiliğiyle tamamlamıştır.[660]

Mustafa Satı'nın evrimci görüşlerinin izlerine, Yanya Lisesi'ndeki öğretmenliği sırasında yazdığı doğa tarihi kitabında rastlıyoruz. Burada canlı türlerin birbirlerinden türediğini, hatta evrimin/tekâmülün canlılığın temel özelliklerinden biri olduğunu belirtiyor;

> "Zevi'l-hayat (…) umumiyetle kendilerine müşabih bir takım zevi'l-hayatın tahassülüne bâdî olur; "tenasül", "tekasür" ederler. Bu suretle her uzviyet daima kendine müşabih uzviyattan tevellüd ve tahassül eylemiş bulunur.
>
> Bütün zevi'l-hayat işte bu havassı haiz: "teceddüd", "tekâmül" ile muttasıftır."[661]

Mustafa Satı, etnoğrafya üzerine kaleme aldığı eserde de canlı türlerin birbirinden türeyerek meydana geldiği fikrini Lamarck ve Darwin'in de savunduğu dile getirir, ancak ikisi arasındaki farklara değinmez;

> "Nasıl ırklar bir asıldan neşet etmiş ise, neden nev'ler dahi bir asıldan gelmiş bulunmasın? Neden bu günkü ırkların ileride birer nev haline gelmesi ve bugünkü nev'lerin evvelce birer ırk halinde bulunmuş olması gayr-ı mümkün addolunsun?
>
> Başta "Lamarck" ve "Darwin" (داروین) olduğu halde bir çok tabiat şinasta işte bu fikirdedir. Bunların nazarında: ırk ile nev arasında katı bir hudud yoktur; evsaf-ı ırkiye ile evsaf-ı nev'iye arasındaki fark, bir derece farkından ibarettir; ırklar nasıl ve ne suretle bir asıldan neşet etmiş ise, nev'ler dahi öylece o suretle bir asıldan neşet etmiştir. Onun için nev' ve ırk taksimatı itibarî bir şeydir. Nev'ler ile ırklar evsafındaki fark ve müşahebetlerin derecesine göre tayin ve

---

[659] Yolun, s. 226

[660] Ayrıntılı bilgi için bkz. William L. Cleveland, **Bir Arap Milliyetçisi Yaratmak: Osmanlıcılıktan Arap Milliyetçiliğine Satı el-Husri**, çev. Burak Demiryakan, Edebi Şeyler Yayınevi, 2018

[661] Mustafa Satı, **Tarih-i Tabiî'den İlm-i Hayvanat,** Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul, 1327 [1911], s. 3

tahdide çalışmalı; fakat her halde bunun katı olmadığını ve fazla olarak pek de haiz-i ehemmiyet bulunmadığını bilmelidir."[662]

3.1.22 Mehmed Câvid:

Osmanlı'da liberal iktisat düşüncesinin önde gelen isimlerinden, Maliye ve Nafıa Nazırlığı görevlerinde bulunan Mehmed Câvid[663] (1875 – 1926) de Darwin'in görüşlerinden etkilenen kişilerdendir. Rıza Tevfik ve Ahmed Şuayb ile birlikte çıkardıkları *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiyye Mecmuası*'nda da izlerine rastlayabileceğimiz bu görüşün en önemli örneği, *İlm-i İktisad* adlı eseridir. Bu eserde Mehmed Câvid, Darwin'in doğal seçilim kuramının iktisatta da geçerli olduğunu savunmakla kalmayıp,[664] onun "yaşam savaşı" kavramının da "en büyük kanun" olduğunun altını çizmektedir;

> "Hikmet-i tabiîyye keşfiyyat-ı ilmiyyede bulunmazdan evvel hararet, ziya, sadâ vardı ve bunların bazı tatbikat-ı hususiyeleri icra olunuyordu. Darwin (داروين) mübareze-i hayatiye kanun-ı a'zamını keşfetmezden evvel insanlar, milletler bu müberezeye tâbi idi."[665]

Mehmed Câvid bu sözlerle, yeni ortaya çıkan ve Osmanlı toplumunun yeni tanışmaya başladığı modern iktisad biliminin de doğa bilimlerinin bir parçası olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Ona göre doğada olduğu gibi iktisatta da doğa kanunları işlemektedir. Liberal iktisadi görüşü de, Darwin'in yanlış bir yorumu olarak "güçlü olanın hayatta kaldığı" şeklinde ele alır. Çavdar'a göre Mehmed Câvid, orman kanunlarının hâkim olduğu bir doğa fikrini iktisada uyarlarken bilim insanının tarafsızlığı maskesi arkasına sığınmaktadır.[666]

---

662 Mustafa Satı, **Etnoğrafya – İlm-i Akvam**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul, 1330 [1914], s. 29-30

663 Mehmed Cavid, kapitülasyonların kaldırılması başta olmak üzere ekonominin yerlileştirilmesi konusunda önemli çabaları olmuştur. Cumhuriyet döneminde yeniden mebusluğa seçilen Mehmed Cavid, Atatürk'e yönelik suikast teşebbüsünde dahli olduğu iddiasıyla idam edilmiştir. Bkz. Selim İlkin, "Mehmed Câvid Bey", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: VII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 175-176

664 Tevfik Çavdar, **Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu,** Uygarlık Yayınları, İstanbul, 1982, s. 126

665 Mehmed Câvid, **İlm-i İktisad,** Cilt: I, İkinci tab, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1326 [1910], s. 4

666 Çavdar, s. 126

3.1.23 Doktor Nami:

Meşrutiyet'in yeniden ilânının ardından Darwin hakkında biyografik yazılara da daha çok rastlıyoruz. Darwin'in yüzüncü doğum yılı olan 1909 senesinde, Berlin Osmanlı Kulübü'nde "*memleketimizin yetiştirdiği ezkiyâ-yı şübbândan*" şeklinde tanıtılan Doktor Nami Bey isimli bir Osmanlı aydınının Darwin hakkında verdiği konferansın metni *Bağçe* mecmuasında yayınlanmıştır. İki sayıya bölünmüş şekilde yayınlanan bu metinde Darwin'in gençliği, eğitim hayatı, jeoloji ve biyolojiye yaptığı katkılar ve bilim dünyasında elde ettiği saygınlığa değinilmiştir.

Doktor Nami, yazısında Beagle yolculuğuna çıkmadan önce Darwin'in "*hayatında bir defa olsun eline mikroskop almış değildir.*"[667] şeklinde bir ifadeye yer verse de, aslında Darwin'in hem Edinburgh'daki eğitimi sırasında mikroskopla tanıştığını[668] hem de Cambridge'de kendisine Could-tipi bir mikroskop hediye edildiğini biliyoruz.[669] Beagle yolculuğuna çıkmadan önce ziyaret ettiği ünlü botanikçi Robert Brown'un (1773 – 1858) Darwin'e mikroskop üzerinde bazı bitki hücrelerini gösterdiğini, Darwin otobiyografisinde aktarmaktadır.[670]

Darwin'den önce Antik Yunan'dan günümüze evrim fikrine katkı yapan isimleri de anan Doktor Nami, Darwin'in türlerin ayrı ayrı yaratılmayıp değişerek farklı türlerin oluştuğunu ortaya koyduğu evrim kuramını şu şekilde özetlemiştir;

> "Darwin, enva'-ı hayvanatın Humboldt, Linne, Cuvier'nin zannettiği gibi ayrı ayrı yaratılmayıp belki de tedrici bir surette muhit-i haricîlerine tetabuk ihtiyac-ı şedidi ile tahavvülata uğrayarak husule geldiğini yalnız tecaribiyle değil, paleontoloji, ilm-i hayvanat tatbiki, teşrih tatbiki, embriyolojideki müşahedat-ı fenniyeden istiâne ederek isbat eylemiş ve bu babdaki mütalaatını 1842'de kaleme alarak bazı kısımlarını 1845'te Beagle Gazetesi'nde neşr eylemiştir."[671]

Doktor Nami'nin "günlük" anlamındaki "*journal*" kelimesini "gazete"

---

[667] Doktor Nami, "Şarl Darwin", **Bağçe**, Cilt: 2, Sayı: 33, 3 Mart 1325 [16 Mart 1909], s. 107
[668] Wyhe, **Charles Darwin in Cambridge: The Most Joyful Years,** s. 6
[669] Wyhe, **Charles Darwin in Cambridge: The Most Joyful Years,** s. 99
[670] Charles Darwin, **The Autobiographt of Charles Darwin (1809 - 1882),** ed. Nora Barlow, Collins, Londra, 1958, s. 103-104
[671] Doktor Nami, "Şarl Darwin", **Bağçe**, Cilt: 2, Sayı: 34, 10 Mart 1325 [23 Mart 1909], s. 119

zannederek "*Beagle Gazetesi*" olarak bahsettiği eser, Darwin'in Beagle araştırma günlüklerini yayınladığı "*Journal of Researches*"[672] adlı eseri olmalıdır. Yazıda Darwin'in portresine de yer verilmiştir. (bkz. Resim – 3)

3.1.24 M(im). A(yın).:

Hüseyin Cahit [Yalçın] tarafından çıkarılan, Meşrutiyet döneminin en önemli gazetelerinden *Tanin*'de "M(im). A(yın)." imzasıyla çıkan bir yazı, Osmanlı döneminde Darwin ve evrim kuramına dair en iyi açıklamalardan birini sunmaktadır. Osmanlı'nın ilerleme ve gelişmesini ele alan yazara göre evrim kuramı; doğayı, doğa üstü kuvvetlere ihtiyaç duymaksızın açıklama çabasının sonucudur. "Evrim/evolüsyon" kelimesine karşılık olarak kullanılan "tekâmül" kelimesine de itiraz eden yazar, evrimin "tekâmül"de olduğu gibi zorunlu bir ilerlemeye ifade etmediğini, bu yüzden "tekâmül" kelimesini evrim yerine kullanmanın hata olduğunu ifade eder;

> "On dokuzuncu asrın, ahval ve vakayî-i tabiîyyeyi farziyyat-ı fevk-at-tabiîyyeye ihtiyaç messetmeksizin izah etmek yolunda olan netice-i mesaisi, tekâmül nazariyesini husule getirmiştir. Vakayî-i tabiîyyeyi -fatalistlerin tasavvur ettikleri gibi- kurulmuş bir makinenin mahsul-i harekatı olmaktan çıkararak kainattaki inkılabat ve ihtilalatın onları tertip ve sevk eden bir nizam üzere vuku' bulduğunu ve alemde sabit bir şey olmayıp zamanın tesiriyle cihanın malum ve muayyen bir takım tahayyürat ve tahavvülata tabi olduğunu beyan eden bu kanunu ıstıfa-yı tabiî nazariyesi suretinde mesail-i ilm-i hayatı halletmekte kullananlar evvela Darwin (داروين) ile Lamarck olmuşlardır. (…) "Evolüsyon" kelimesinin lisanımıza suret-i tercümesiyle de belli olduğu üzere bazı kimseler bu nazariyeyi bir terakki-i daimî delili olarak telakki etmişlerdir ki bu bir hata-yı fahiştir. Tekâmül nazariyesi bu mütercim tabirin aslındaki mânâ ile hiçbir zaman terakki-i daimî fikrini ihtiva etmez. Zira tekâmülü husule getiren tesiratın tedenniye sebep olabilemesi kat'iyyen akla muhalif değildir."

---

672 Charles Darwin, **Journal of researches into the natural history and geology of the countries visited during the voyage of H.M.S. Beagle round the World, under the Command of Capt. Fitzroy,** John Murray, Londra, 1845

(…) Böyle tesirat-ı hariciye yüzünden bir kısım zevi'-l-hayatın mahvolup diğer kısmının bâki kalmasına ve tabiatın bu suretle bir nev'-i intihab icra eylemesine garbın ilm-i hayat mütehassısları *Sélection naturelle* demişlerdir ki lisanımızda "ıstıfa-yı tabiî" diye tercüme olunuyor." [673]

Yazar burada evrimin zorunlu olarak ilerlemeyi beraberinde getirmediğini ifade ederken, canlılar gibi toplumlarında evrim kanuna tâbi olduğunu ama bu evrimin ilerleme değil gerileme de getirebileceğinin altını çizmektedir.[674]

3.1.25 Haydar Rifat:

Meşrutiyet döneminin sosyalistlerinden olan ve yaptığı çevirilerle [675] de tanınan Avukat Haydar Rifat'ın [Yorulmaz] (1877 – 1942), George Tournaire'in *Sosyalizm* adlı eserinin tercümesinde Darwin'e yer verilmektedir. Eserin, Türkiye'nin sorunlarına solun ışığı altında bakmadığını düşünen Mete Tunçay'a göre kitabın başında yer alan İbrahim Hilmi Bey'in sunuş yazısı, "Türkiye ve sosyalizm" üzerine ilk düşünme çabalarından biridir. [676] Eserin, sosyalizmin niçin gerçekleşeceğini anlattığı bölümün alt başlıklarından biri olan "Bilimsel Sebepler / *Esbab-ı Fenniye*" altında; türlerin evrim geçirdiğinin (*transformisme*) ispat edildiği, doğa bilimlerince istisnasız kabul edildiği ve önce Lamarck tarafından ortaya konduğu, ardından Darwin tarafından kesinliğe ulaştırıldığı belirtilmektedir;

"Ulûm-ı tabiîyye mütebahhirini zevi'l-hayatın şerait-i hayatiyyelerinde hasıl olan tagayyürat üzerine cismen ve manen tebeddül ettiklerini isbat etmişlerdir.

---

[673] M(im). A(yın)., "Tekâmül ve Terakki", **Tanin**, Sayı: 16, 3 Ağusyos 1324 [16 Ağustos 1910], s. 3
[674] Yazının sonunda yazının kaleme alındığı yer ve tarihi belirten "Mühürdar: 3 Temmuz 1324" ifadesi, İlhan Karoğlu'nun yüksek lisans çalışmasında, sehven yazar adı olarak anlaşılmış ve yazarın adı "Mihridar" olarak belirtilmiştir. (İlhan Karoğlu, "Tanin Gazetesi İnceleme ve Seçilmiş Metinler (1-300 Sayılar)", Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2011, s. 214)
[675] Şakir Babacan'ın tespitine göre Haydar Rifat'ın çeşitli alan ve dillerden yaptığı 78 tercüme kitabı bulunmaktadır. (Şakir Babacan, "Sosyalist Eserler Mütercimi Haydar Rifat Yorulmaz", İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014, s. 84-87) Şakir Babacan, aynı çalışmanın 138. dipnotunda; "bugün bir çok bilim adamı evrim teorisinin aleyhinde azımsanmayacak kadar anti tezler kaleme almışlardır." şeklinde yanlış bir ifade yer almaktadır. Bugün evrim teorisi biyoloji bilminin temelini oluşturmakta ve bilim dünyasında evrim teorisiyle ilgili ciddi bir tartışma bulunmamaktadır. Evrim teorisi, canlı türlerin çeşitliliğini açıklayan tek geçerli teoridir.
[676] Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925,** Cilt: I, İletişim Yayınları, 2009, s. 58

[*transformisme*]. Bu nazariye ilm-i hayat mütehassıslarınca bila istisna kabul edilmiştir. Nazaryienin esası Lamarck tarafından vaz' edilmiş, Darwin (داروين) bunu kemal-i vuzuh ve katiyetle mertebe-i sübuta îsâl etmiş ve Haeckel (هيكل) da Darwin ile müşterekül efkâr çıkmıştır.

Lamarck, şerait-i hayatiyedeki farkların, tadil suretiyle zevi'l-hayatın umum eşkali üzerine, umum âzâ-yı hayvaniye üzerine icar-yı nüfuz ettiğini düşünmüş; Darwin'in tedkikat ve tamikat-ı ilmanesi şerait-i hayatiyedeki tagayyüratın, eşkal-i âzânın tebeddülatına sebebiyet verdiğini teyid etmekle beraber mücadele-i hatarın da bunda alakadar olduğunu ayrıca isbat etmiştir.

Bi'l-netice iki kanun-ı mühim keşf ve istihraç edilmiştir:

1 – Kanun-ı tebeddülat, tabir-i diğerle ihtiyacat-ı cedideye tevafuk kanunu

2 – Kanun-ı tevarüs, tabir-i diğerle her yeniliğe her teceddüde karşı mukavemet kanunu."[677]

Darwin'in yaşam mücadelesi kavramını sınıf mücadelesiyle eşleştiren yazara göre, halk kitlesi (*kitle-i nâs*), sermaye sahipleriyle karşılaştırıldığında çok daha güçlüdür. Bu yüzden de kazanması kaçınılmazdır.[678]

Eser 1933 yılında tekrar basıldığında, aynı bölümde "Haeckel", "Hegel" olarak aktarılmıştır. Kitabın Haydar Rifat'ın ölümünden önce Latin harflere aktarıldığı göz önüne alındığında, Haydar Rifat'ın Hegel ve Haeckel'ı birbirine karıştırdığı ya da basım sırasında gözden kaçtığı düşünülebilir.[679]

3.1.26 Cevat Abdi:

Hakkında biyografik bilgiye sahip olmadığımız bir diğer sosyalist yazar olan Cevat Abdi de, Hollandalı Marksist Herman Gorter'in [1864 - 1927] "*Tarihî Materyalizm*" adlı eserinden derlediği aynı adlı yazısında da Darwin'e atıf yapmaktadır. Yazıya göre tarihsel materyalizm, Darwinizm ve Marksizm gibi dünyayı

---

[677] George Tournaire, **Sosyalizm,** çev. Haydar Rifat, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1326 [1910], s.25
[678] A.g.e., s.26-27
[679] J. Löturner [George Tournaire], **Sosyalizm,** çev. Haydar Rifat, Sanay-i Nefise Matbaası, İstanbul, 1933, s.23

anlama araçlarından biridir;

> “tarihî materyalizm, diğer ulûm-ı tedrîbiye gibi umumî felsefî bir tarz-ı telakki-i kainata vusul için bir vasıtadır. Bizi kainat hakkında umumî bir tasavvura yaklaştırır. Bu tasavvur “maddî – mihanikî” bir tasavvur olmadığı gibi Hristiyan Katoliklerin, Protestanların yahud serbest ashâb-ı efkârın kabul ettikleri gibi de değildir, yalnız sosyal demokrasiye münhasır kainat hakkında yeni bir “hads – *intuition*” dır.
>
> Tarihî materyalizm bu tarz-ı telakki-i cihanın bizzat kendisi değil, buna vusul için Darwinizm gibi, ulûm-ı tabiîyye gibi, Marx’ın “Kapital – Sermaye” hakkındaki nazariyeleri gibi lazım olan vasıtalardan biridir.”[680]

3.1.27 Subhi Edhem:

Osmanlı’da Darwin’in popülerleşmesinde en etkili isim Subhi Edhem’dir. Doğum ve ölüm tarihleri hakkında kesin bilgi bulunmayan Baytar Yüzbaşısı Subhi Edhem, Manastır Askerî İdâdisi ve İstanbul’daki Rehber-i İttihad Lisesi’nde doğa tarihi, Askerî Baytar Mektebi’nde botanik ve jeoloji dersleri vermiştir.[681] 1908 yılında mezun olduğu Askerî Baytar Mektebi’nde, İsmail Hakkı [Çelebi] Bey ve Osman Nuri [Eralp] Bey ile birlikte çalışmış ve bilimsel kimliğinin oluşmasında bu isimlerin önemli katkıları olmuştur.[682]

Asıl ismi İsmail Subhi olan Subhi Edhem[683], öğretmenliğinin yanında çeşitli askerî görevlerde de bulunmuştur. Bu görevlerinden birinde İsmet Bey [İnönü] ile beraber çalışmış ve Alkan’a göre Türkçülük görüşlerini bu dönemde İsmet Bey’den almıştır.[684] Mustafa Kemal’in [Atatürk] de 1899 yılında Manastır Askerî İdâdisi’nden mezun olduğu düşünüldüğünde, Subhi Edhem’in Milli Mücadele’yi yürüten ekiple

---

680 Cevad Abdi, “Tarihî Materyalizm Nedir?”, **Aydınlık**, Sayı: 1, 1 Haziran 1921, s.20
681 Mehmet Ö. Alkan, “II. Meşrutiyet’te Doğa Felsefesi ya da Subhi Edhem Üzerine Notlar”, **Felsefe Dergisi**, Sayı: 29, Mart 1989, s. 50. İ. Arda Odabaşı, “Suphi Ethem Bey ve Beşer ve Tabiat Dergisi”, **Bilim ve Ütopya**, Sayı: 159, Eylül 2007, s. 18
682 Remzi Demir, “Subhi Edhem Bey’in İlm-i Nebatat Tarihi’nde Bilim Tarihi ve Bilim Felsefecisi Bilinci”, **Bilim ve Ütopya**, Sayı: 139, Ocak 2006
683 İ. Arda Odabaşı, “Suphi Ethem Bey’in Tabiat’ı”, **Bilim ve Ütopya**, Sayı: 152, Şubat 2007, s. 48
684 Alkan, “II. Meşrutiyet’te Doğa Felsefesi ya da Subhi Edhem Üzerine Notlar”, s. 56

aynı çevrelerde bulunduğu görülür.[685] Subhi Edhem'in çıkardığı *Beşer ve Tabiat* dergisinde, Millî Mücadele'yi destekleyen *Tarik*, *İfhâm* ve *Akşam* gazeteleri övülür, bu sebepten Odabaşı'na göre *Beşer ve Tabiat* da Millî Mücadele'yi destekleyen yayınlar arasında sayılabilir.[686]

Türkçü akımın ilk ve en önemli yayınlarından olan *Genç Kalemler*'in yayın kurulu üyeliğini yürüten Subhi Edhem[687], sosyalist görüşleriyle de tanınmış, 1919'da Almanya'ya gitmiş, geri gelmiş ve bir müddet sonra tekrar Almanya'ya dönmüştür.[688] 1922'de orada öldüğü tahmin edilmektedir.[689]

Genç Kalemler'de yayınladığı "Antropoloji Dersleri" başlıklı iki yazıda Darwin, Lamarck, Haeckel,[690] Büchner gibi isimlerin öğretilmesinin öneminden bahsederken, bu isimlerin anlaşılması için temel bilimlerin eksikliğinin yol açtığı zorluklara değinir;

> "Evvela bu ağır ve ciddi yazıları kime yazıyoruz; bu bilinmek lazım. Tabiî bir dereceye kadar tâlî tedris görmüşlere. Halbuki, vasatî derecede malumatı olanlar bu kitaplardan pek de bir şey anlayamazlar. Çünkü tenkit melekesi uyanmak için derin tetebbular lazımdır. Her gözünün gördüğünü bütün şekliyle kabul edivermekten iyi bir netice hasıl olmasa gerek. Teşrih, fizyoloji, biyoloji, antropoloji (insaniyet), bilhassa 'tarih-i tabiî' bilmeyen bir genç 'monizm'den, insanın menşe'inden, Darwinizmden, transformizmden ne anlar?"[691]

Subhi Edhem bir sonraki yazıda Lamarck'ın evrim kuramını öne çıkarırken, Darwin'in Türlerin Kökeni (*Nev'lerin Menşe'i*) adlı eserini "*nazariyeden başka hiçbir*

---

[685] Poyraz, s. 119
[686] İ. Arda Odabaşı, "Suphi Ethem Bey ve Beşer ve Tabiat Dergisi", s. 23
[687] İ. Arda Odabaşı, "Suphi Ethem Bey'in Tabiat'ı", 48
[688] Ekmeleddin İhsanoğlu, *et. al*, **Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi**, s. 657
[689] "şimdi o, çok sevdiği vatanından cüdâ, arkadaşlarından mehcûr, uzak ve yabancı bir muhitin toprakları içinde me'yûs…, muztarib…, bî-rûh bakıyor…" (İbrahim Nami, "Merhum Subhi Edhem Bey", **Askerî Tıbb-ı Baytarî Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 5, Ağustos 1339 [Ağustos 1923], s. 158)
[690] İsmail Parlatır ve Nurullah Çetin, "Antropoloji Dersleri" başlıklı yazının ilkinde adı geçen "Ernst Haeckel" ismini sehven "Ernst Hegel" şeklinde nakletmektedir. (İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, **Genç Kalemler Dergisi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1999, s. 334)
[691] Subhi Edhem, "Antropoloji Dersleri", **Genç Kalemler**, Sayı: 14, 13 Kanunısani 1327 [26 Ocak 1912], s. 31

şey değil." şeklinde yorumlamaktadır.[692] Subhi Edhem'in Lamarckçı düşünce yapısının ilk izlerine burada rastlamak mümkündür. "*Dualizm*" başlığı altında ele aldığı "*anti-Darwinizmler*"i de, bitkiler ve hayvanların ayrı ayrı yaratıldığına inananlar olarak tanımlar. Ona göre insanların, maymunların, öküzlerin, balıkların, fillerin kökenleri ayrıdır.[693]

Subhi Edhem, bilim insanı olarak tanımlanamasa da, Osmanlı'da bilimsel bilginin popülerleştirilmesinde ciddi bir yayın faaliyeti yürütmesiyle kendisi için "bilim iletişimcisi" ya da "popüler bilimci" denilebilir. Zooloji, botanik, biyoloji, kimya, antropoloji, sosyoloji, filoloji, tarih, felsefe, bilim tarihi, edebiyat gibi geniş bir ilgi yelpazesine sahiptir.[694] Bu geniş yelpazenin bir ürünü olarak kaleme aldığı *Fen Adamları* kitabı, genel bilim tarihini konu alan ilk Türkçe kitap olma özelliğini taşır.[695] *Fen Adamları'*nda ele aldığı isimler birisi de Darwin'dir. Eserin kaynakçası'nda İngiliz botanikçi Albert Charles Seward'ın (1863 – 1941) "Darwin and Modern Science"[696] adlı kitabının Fransızca tercümesinden (*Darwin et la Science moderne*) yararlandığı görülür. Subhi Edhem, Darwin'in öz yaşam öyküsünden faydalanan bu esere dayanarak yazdığı Darwin'in hayat hikayesi kısmı (Darwin'in dayısı J. Wedgwood'u, *uncle* kelimesinin hatalı tercümesiyle "amcası" olarak aktarması dışında) büyük oranda doğru bilgiler içerir. Darwin'in evrim kuramının batıda *bilcümle hükemâ* tarafından kabul edildiğini, Darwin kuramına da "*tekâmül nazariyesi*" denildiğini aktarır.[697] Subhi Edhem, Darwin'in evrim kuramını şu başlıklar altında ele alır:

1- *Ehlî halde bulunan enva'ın tahavvülatı*
2- *Hâl-i tabiîde bulunan evna'ın tahavvülatı*
3- *Mübareze-i Hayat*
    a. *Aynı nev'den olan eşhasın mübarezesi*

---

692 Subhi Edhem, "Antropoloji Dersleri", **Genç Kalemler**, Sayı: 16, 16 Şubat 1327 [29 Şubat 1912], s. 87

693 A.g.e.

694 Odabaşı, "Suphi Ethem Bey ve Beşer ve Tabiat Dergisi", s. 18

695 Remzi Demir, "Fen Adamları – İlk Bilim Tarihi Kitabımız", **Bilim ve Ütopya**, Sayı: 147, Eylül 2006, s. 41-46

696 Albert Charles Seward, **Darwin and Modern Science**, Cambridge University Press, 1909

697 Subhi Edhem, **Fen Adamları**, Orhaniye Matbaası, 1917, s. 396

b. *Mütemayiz enva'ın eşhası arasındaki mübareze*

c. *Hayatın şeriat-i umumiyesine karşı mücadele*

4- *Istıfa-yı Tabiî*

5- *Tetabuk*[698]

Subhi Edhem'e göre Darwin'in evrim kuramının en yanlış anlaşıldığı yer "*bizim memleket*"tir. Darwin denilince akla önce insan sonra maymun gelir, Darwin ise böyle yanlış bir düşünceyi ortaya koymaktan çok uzaktır.[699] Darwin'in, maymunun insanın atası olduğunu değil, maymun ve insanın ortak bir ataya sahip olduklarını kabul ettiğini belirtir.[700] Maymun ve insan ilişkisinin sıklıkla yanlış anlaşıldığı bir dönemde, Subhi Edhem'in bu ilişkiyi doğru şekilde formüle etmesi önemlidir.

Osmanlı'da Darwin üzerine yazılmış ilk ve en kapsamlı telif eser, Subhi Edhem'in Manastır Askerî İdadîsi'nde verdiği doğa tarihi ders notlarından oluşan *Darwinizm* kitabıdır. Formalar halinde basılan eser, *İctihad* mecmuasının *"İdarehanemize Gönderilen Kitaplar*" başlıklı bölümünde; "*Pek mühimdir. Türkçede ilk ve yegane kitab-ı tekâmüldür*" ibaresiyle anılmıştır.[701]

Kitabın, "Darvenizm" şeklinde okunmasına sebep olabilecek (داروهنيزم) başlığı, Fransızca telaffuzun etkisiyle tercih edilmiş olabilir. Subhi Edhem dışında başka Osmanlı yazarların da "*Darven / داروهن*" kullanımını tercih etmesi, Fransızca telaffuz etkisi ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Kapakta, başlığın hemen altında Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin şu sözü yer alır:

> "Bir hendese-şinas için bir müsellesin kırmızı mı veya siyah mı olduğunu sormak ne kadar garip düşerse, bir hekim için de felsefeye müteallik bir eser-i kaleminin mütedeyyine mi yahut gayri mütedeyyine mi yazılmış olduğunu sual etmek o kadar münasebetsiz ve abes düşer."

Kapakta yer alan içindekiler kısmıyla eserin içindeki başlıklar farklılık gösterebilmektedir. Bu yüzden eserin başlıkları, önce İçindekiler'de yer alan haliyle

---

698 Subhi Edhem, **Fen Adamları**, s. 396-398
699 Subhi Edhem, **Fen Adamları**, s. 398
700 A.g.e.
701 "İdarehanemize Gönderilen Kitaplar", **İctihad**, Cilt: 3, Sayı: 26, 1 Temmuz 1327 [14 Temmuz 1911], s. 775

ve köşeli parantez içerisinde eserin içinde yer alan haliyle şu şekildedir;

- [Maksadım]
- İcmal-i Tarihî
- Menşe-i Enva [Nev']
- Tahavvül Kanunları [Kavanin-i Tahavvüliye]
- Mübareze-i Hayat [Istıfa ve Mübareze-i Hayat]
- Istıfa [Istıfa-yı Cinsî]
- Veraset [Veraset Nazariyesi]
- Tesalüb
- [Netice ve Son Söz]

Kavanin-i Tahavvüliye bölümünün başında dipnotta, bundan önceki derse girmeden okul müdürü tarafından *tarih-i tabiî* dersinin programdan kaldırıldığını öğrendiğini, bu sebepten son dersin sohbet şeklinde geçtiğini anlatır. Buradan *Kavanin-i Tahavvüliye* ve ondan sonraki bölümlerin öğrencilerle işlenen derslerin notları olmadığını, Subhi Edhem'in sadece *Darwinizm*'i tamamlamak için yazdığını öğreniyoruz.[702]

Kitabın *Maksadım* başlıklı ilk bölümde eserini ilk öğrencilerine ithaf eden Subhi Edhem, eserinin hataları olabileceğini ancak Osmanlı'da doğa bilimlerine dair yazılmış hiçbir eser olmadığını belirtir.[703] Osmanlılar'ın her konuda geride olduğunu, bunun çaresinin de kadim geleneklerden kurtularak medeni dünyanın sahip olduğu bilimlerden haberdar olmak olduğunu savunur.[704] August Comte'un, bir konunun anlaşılması için onun tarihçesine vakıf olmak gerektiğine yönelik nasihastına inandığını belirten Subhi Edhem, Aristo'dan Linne'ye kadar taksonomi (*tasnif-i hayvanat*) ve Darwinizm üzerine fikir beyan eden filozofların hayat hikalerini anlatacağını söyler.[705]

George Cuvier'den bahsettiği bölümde (1769 olan doğum tarihini sehven 1766

---

[702] Subhi Edhem, **Darwinizm**, Beynelmilel Ticaret Matbaası, Manastır, 1327 [1911], s. 83
[703] A.g.e., s. 3
[704] A.g.e.
[705] A.g.e., s. 5

olarak aktarmaktadır), Cuvier'nin jeoloji ve biyolojide Lyell ve Darwin tarafından çürütülen, değişmezliği savunduğu fikirlerinin taassub olduğunu iddia eder;

> "Taassub fikriyesinin kahhar tırnakları altında ezilen Cuvier, mümkün değil, 'istikrar-ı enva' nazariyesini ira'e etmek için bu müstehaseler hakkında söylediği sözlerde, yürttüğü fikirlerde garabetten garabete düşüyordu."[706]

Subhi Edhem'e göre evrim fikrinin kurucusu Lamarck'tır.[707] Lamarck'ın hayatını, çocuklarının yazdıkları mektuplara kadar detaylara inerek anlattıktan sonra Lamarck ile ilgili ayrı bir kitap yayınlayacağını söyleyerek hayat hikayesinden bilimsel yönüne geçer.[708] Lamarck'ın evrim fikrinin kabul görmemesinin temel sebepleri, *Felsefe-i Hayvanat* adlı eserinde evrim kuramının karmaşık anlatılması ve üsluptaki ahenksizliktir.[709] Lamarck'ın fikrini gölgede bırakan, *rahiplerden daha ziyade rahip taraftarı, müteassıb, müşkülpesent, itirazcı ve zamanının en büyük muharrirlerinden* George Cuvier'nin itirazlarıdır.[710]

Evrim düşüncesinin temsilcilerinden Goethe'ye de değindikten sonra Darwin'e gelir, ona göre evrim fikrini ihya eden Darwin'dir.[711] Darwin'in hayat hikayesini ele aldığı bölümde, çağdaşlarının düştüğü aynı hataya düşerek, Darwin'in babasını Beagle seyahati için ikna edenin Darwin'in dayısı değil, amcası olduğunu söyler. Darwin'in Beagle seyahatinde yaşadıkları ve gözlemlerinden sonra, Malthus'tan ilhamla hayat mücadelesi fikrinin ortaya çıkışını şöyle anlatmaktadır;

> "Darwin, Malthus'un iktisatta, içtimaiyyatta bastettiği efkârı zev'i-l-hayata tatbik için uğraştı. Burada, ıstıfa nazariyesini meydana koydu. Istıfa, bilahare "sosyoloji"de de tatbike kalkışıldı.
>
> Ve el'an bunun müdafii bir çok meşahir mevcuddur. Darwin'in mübareze-i hayat "*Conceurence vital*"[712] nazariyesi ibtida yaşamak, gıda taharrisi için

---

[706] A.g.e., s. 11
[707] A.g.e., s. 12
[708] A.g.e., s. 21
[709] A.g.e., s. 22
[710] A.g.e., s. 25
[711] A.g.e., s. 26
[712] Doğrusu "*Concurrence*" olmalıydı.

boğuşmak fikrinden sudur etmiştir.”[713]

Darwin, yaşam için mücadele kavramını, doğada dış etkenlerin değişmesi baskısıyla türlerin adaptasyonun zorluğunu tanımlamak için bir metafor olarak kullanır. Subhi Edhem ise bu kavramı iki bireyin doğrudan kavga etmesi, boğuşması olarak anladığı görülüyor.

Subhi Edhem, Darwin'in Beagle seyahatinden dönüşü, evliliği, Down kasabasına yerleşmesi, Lyell ile arkadaşlığı, Wallace'tan aldığı mektup ve Türlerin Kökeni ile İnsanın Türeyişi kitaplarının basılmasına kadar geçen dönemi aktarır. Orijinali “Origin of Species” olan Türlerin Kökeni'ni “*Menşe-i Enva' / Origine des especes*”[714], “Descent of Man” olan İnsanın Türeyişi'ni ise “*Menşe-i Beşer / Origin de l'homme*”[715] şeklinde aktarmaktadır. Bilgileri Fransızca kaynaklardan aldığı anlaşılan Subhi Edhem'in, İnsanın Türeyişi'nin orijinal Fransızca ismi olan “*La descendance de l'homme*” yerine “*Origine de l'homme*” yazması, eserin orijinalini görmediği, hakkında yazılanlardan bilgi sahibi olduğu şüphesini uyandırmaktadır.

Evrim fikrinin kökenlerinin antik Yunan filozoflarına uzandığını söyleyen Subhi Edhem, Darwin'in otobiyografisinden bir alıntıyla, onun Yunan Filozoflarından haberdar olmadığını iddia eder;

> “…burada Darwin'in Yunan feylesoflarının fikirlerinden haberdar olduğu zannına düşülmemelidir. Hatta Darwin kendi eliyle yazdığı *autobiographie* yani sergüzeştnamesinde diyor ki: ‘…pek genç iken mektepte Lamarkiyenlerden, Geoffroy Saint-Hilaire ile George Cuvier arasında tevhid-i münakaşaya sebeb-i hususatı arkadaşlarım izah ederken, pek de ulûm-ı tabiîyeye aşina olmadığım için o zaman bu nazariyeyi tamîke vakit bile bulamamıştım.”[716]

Subhi Edhem'in yanlış çıkarımının aksine Darwin, Türlerin Kökeni'nde evrim fikrinin kendisine kadarki tarihçesini ele aldığı “Tarihsel Bir Taslak” başlıklı ilk

---

[713] Subhi Edhem, **Darwinizm,** s. 34
[714] A.g.e.**,** s. 39
[715] A.g.e.**,** s. 42
[716] A.g.e.**,** s. 43-43

bölümün, ilk sayfasında Aristoteles'e atıf yapmaktadır;

> "Aristoteles, *Physicae Auscultationes* adlı yapıtında 'nasıl ki yağmur buğdayın büyümesi içn yağmaz ise çiftçi harmanda açık havada buğdayı tokmakladığı zaman onu zarara uğratmak için de yağmaz' diye belirttikten sonra aynı kanıtı organizmalara da uygular ve ekler; 'neden bedenin değişik parçaları da doğada, bu, tamamıyla rastlantısal ilişkiler içinde olmasın? Dişler, örneğin, ağzın ön kısmında yiyecekleri parçalamak için kesici dişler olarak büyürler, yassı olan azı dişleri ise çiğnemeye yarar; ama bunlar bu amaç için yapılmamışlardır, onların bu biçimi bir rastlantı sonucudur. Bir amaca uygunlaştırılmış gibi görünen öteki beden parçaları için de durum aynıdır. Demek ki her yanda bir arada birleşmiş olan her şey (yani bir bütünün parçalarının tümü) herhangi bir şey gereğince yapılmış gibi oluşmuşlardır. Bir iç kendiliğindenlikle elverişli bir tarzda biçimlenmiş olan parçalar alıkonulur, korunur, oysa tersi durumda böyle parçalar yokolmaktadır.' Burada doğal seçmenin bir taslağı görülmektedir."[717]

Darwinizm'de ise Subhi Edhem, Darwin'in Türlerin Kökeni'nde kullandığı cümlelerin birebir aynısına yer verir;

> "Aristo 'Fiziko Oskültasyon' ünvanlı eserinde 'Yağmur, ne bu gıdanın inbatına hizmet etmek, ne de çiftçinin hasarını mucib olmak için yağar. Bu tamamiyle bir tesadüfe tabidir'. Ve bunu uzviyete tatbik ederek, 'Niçin tabiatta vücudun aksam-ı muhtelifesindeki vezaif tesadüfî olmasın? Mesela, esnan, katıa ağzın ön tarafında agziyeyi parçalamak için bu şekilde büyüdükleri gibi, dırsıyyeler de mazg için o surette teşkil ederler. Lâkin, hiçbir vakit aslında bu maksat için çıkmamışlardır. Bu şekil doğrudan doğruya -bir arzunun sudûru neticesi değil- belki bir tesadüfün muhassalasıdır. Demek oluyor ki, tabiatta her şeyi, yahud aksam-ı uzviyenin heyet-i mecmuası, bazı hususata hizmet edebilmek için müessistir. Bunlar, yine bir ihtiyâr neticesi terbiye edilirler."[718]

Subhi Edhem'in, Darwin'in cümlelerinin aynısını kullanması ama hem bu

---

[717] Charles Darwin, **Türlerin Kökeni,** çev. Sevim Belli, Onur Yayınları, Ankara, 2005, s. 43-44
[718] Subhi Edhem, **Darwinizm,** s. 49-50

satırların Darwin'e ait olduğuna dair atıf yapmaması, hem de Darwin'in antik Yunan filozoflarından haberdar olmadığını söylemesi ilginçtir. Bu tablo Subhi Edhem'in, Darwin'e ait cümleleri başka bir kitaptan aldığını ama o cümlelerin de Darwin'e ait olduğunu bilmediği ihtimalini doğurur. Kitabın devamında da sık sık Türlerin Kökeni'ne atıf yaptığı göz önünde bulundurulursa, muhtemelen Darwin'in, Türlerin Kökeni'ne "Tarihsel Bir Taslak" bölümünü eklediği üçüncü edisyondan (1861) önceki bir edisyonu okuduğu fikrini uyandırır. Subhi Edhem'in Türlerin Kökeni'ni ancak Fransızcasından okumuş olabileceği, Fransızca ilk tercümeden (1862) itibaren "Tarihsel Bir Taslak" bölümünün bütün baskılarda olduğu düşünülürse, Subhi Edhem'in kitabı görmemiş olma ihtimali daha yüksektir.

Daha sonra Darwin'in dedesi Erasmus Darwin'i ve Lamarck'ın meşhur zürafa örneği üzerinden türlerdeki değişimi anlatan Subhi Edhem, bu değişimi gözlemenin zorluğunu Lamarck'ın sözleriyle anlatır. Ona göre, insan ömrünün kısalığı, bu yavaş değişimi gözlemeye yetmez ve bu durum, türlerin değişmediği gibi batıl bir fikre götürür. [719] Tür/*Nev'* kavramı hakkında çok fazla bahis olduğunu ve bunların ayrıntısına girmenin beyhudeliğini dile getirip, Meşrutiyet öncesi ve sonrası insanların hürriyet karşıtı ya da taraftarı olmasında kuvvetliden yana olma eğiliminin öne çıktığına değinir. Burada da Subhi Edhem'in yorumuyla "evrim – kuvvetlinin galip gelmesi" ilişkisinin onun zihninde aynı zamanda toplumsal olayları tanımlama aracı olarak yer aldığını görmekteyiz. Tür kavramının ayrıntılarına girmek beyhude görülürken, evrim üzerinden toplumsal olayları yorumlamalar önem arzeder;

> "Hürriyetten hemen üç gün evvel -münferiden bir şahsa- ricalin itisafını padişahın zulmünü söylerken bu şahıs sizi pek az dinliyordu. Fakat, maatteessüf ki, iki kişinin yanında yine aynı fikri tekrar edemiyordunuz. Hürriyetten üç gün sonra gördünüz ki, herkes efkârda müttehid… Meğerse bütün cihan müstebitler, hafiyeler, menfaat-i şahsiye kurbanları bile hürriyet taraftarı. Neden? Zira, kuvvet, ekseriyat bu tarafta, o 'henüz vatan, millet, hürriyet' kelimelerinin tazammun ettiği mânâ-yı hakikiyi istidlal etmeden

[719] A.g.e., s. 57-58

umuma tebaiyet etmiştir."[720]

Fikir mücadelesinde sizinle aynı düşünceye sahip kişilerin fazlalığının sizi güçlü kılacağını anlatırken, on dokuzuncu yüzyıl pozitivist şiir akımının temsilcileri olan *Parnassien* / parnasistlerin yaşadığı sıkıntılardan örnekler verir.[721]

Tekrar tür konusuna geri döndüğünde insanların, kökenlerinin hayvan olduğunu kabul etmekte yaşadıkları zorlukları anlatır. Ona göre ilk insanı topraktan çıkaracak kadar alçaltır ancak *benim menşe'im hayvandı* diyemez.[722] Türlerin değişmez olduğunu savunanlara *Créationiste* (yaratılışçı) dendiğini ve *reislerinin* Linne olduğunu söyler. Karşısında ise pozitivist / *felsefe-i müsbete* taraftarları vardır. Bunlar her ne kadar türlerin kökeni kuramına pek girmek istemeseler de yaratılışçıların karşısında olmaları bakımından önemlidir.[723]

Takip eden sayfalarda pozitivizmin kurucusu Auguste Comte'dan, onun üç hal kanunundan, Gustave Le Bon'dan alıntılarla *felsefe-i müsbete* / pozitivizmin ana hatlarını çizer. "*Biz yine kendisinden uzaklaştığımız bahsimize gelelim*" diyerek Lamarckçı evrim görüşünü ele alıp evrim ve dönüşüm kavramlarını açıklar;

> "neşv ü nemâ *évolution* ve istihale mezhebi *transformisme* bir nev'in diğer bir nev'e inkılab ettiğini söylüyor. O menşein tamamiyle, bütün mevcudiyetiyle, diğer bir nev'e kalb olduğunu iddia etmez. 'nev diğerini hâsıl eder' der. Ve 'bu nev'-i cedid diğerinin yanında neşv ü nemâ bulur. Lakin asıl hiçbir vakit düçar-ı tahavvül değildir.' Fikrinde bulunur. Bu meslek-i felsefî ve 'taharriyat-ı paleontolojiye' sayesinde kesb-i muvaffakiyet etmiştir."[724]

Tür kavramına dair ayrıntılara değindikten sonra, bölümün sonunda bu konunun hepsini anlamak için iki sene sadece doğa tarihinin zooloji kısmıyla meşgul olmak gerektiğini söyler. Darwin'in kuramının eksiklerine rağmen özünün sarsılmadığını vurgulayarak bitirir;

---

720 A.g.e., s. 59
721 A.g.e., s. 60
722 A.g.e.
723 A.g.e., s. 62
724 A.g.e., s. 78

> "…size her vakit söylediğim gibi, Darwin nazariyesinden bir çok muğlak, mübhem ve bilhassa muhtaç-ı izah noktalar mevcuttur. Lakin hiçbir vakit aslı sarsılmamış ve sarsılmayacaktır."[725]

Kitabın üçüncü bölümü olan *Kavanin-i Tahavvüliye*, başta Darwin olmak üzere, canlılardaki değişimin esasları hakkındaki kuramlar üzerinde durur. Bu bölüm, çevrenin, iklimin ve diğer dış etkenlerin canlılardaki etkilerini farklı kıta ve ülkelerden, farklı hayvan örnekleriyle açıklar. İklimin insan mizacına olan etkisinden, İngiliz ve Almanların *tabiatlarındaki ciddiyet ve sebat* gibi örneklerle bahseder. Son kısımda ise dört bölüme ayırdığı tahavvül kanunlarını açıklar; *tenasüb, muvazenet-i uzvîye, tekerrür-i uzvîye, ve tahavvülat-ı mütevaziye*. Bölüm, yine farklı canlı türlerindeki değişimler, jeolojik zaman tanımları ve embriyoloji gibi yeni bilim dallarına ait kavramların tanıtılması ile son bulur.

Istıfa ve Mübareze-i Hayat başlığını taşıyan dördüncü bölüm, Darwin'in kuramının temelini oluşturan doğal seçilim ve yaşam mücadelesi kavramlarını içerir;

> "Tekâmülde mühim bir rol ifa eden 'ıstıfa-yı tabiî – *Selection naturel*'dir. Vahşi halden çıkıp bizimle yaşamaya mecbur kalmış birçok hayvanlar, tavuklar, güvercinler, köpekler, kediler, elhâsıl bilcümle ehlî hayvanlar bir 'ıstıfa' ile bu hale gelmişlerdir. Lakin bunların vahşetten ehliyete girmeleri 'ıstıfa-yı tabiî' yardımıyla değildir. Bu tamamiyle sunidir…
>
> (…)
>
> Burada ben Darwin'in 'Enva'ın Menşei' namında yazdığı kitabındaki usulü takip etmeyi münasip gördüm. Darwin ıstıfayı, kısmen 'mübareze-i hayat' sernamesi altında mütalaa etmişti. Ben de ıstıfanın gölgesi altında 'mübareze-i hayat'tan birkaç söz söyleyeceğim;
>
> Istıfa-yı tabiî üzerine 'mübareze-i hayat'ın tesiri aşikârdır. Louis Büchner 'Tabiat ve Fen' ünvanıyla yazdığı bir eserinde şu suali soruyordu: 'tabiatın muvaffakiyetindeki büyük vesail nedir.' Ve yine cevap vererek 'açlık ve aşk' fikrini ileri sürüyor. Büchner'in indinde ihtiyaç ve aşk 'tahrik-i zatî'nin esasî

[725] A.g.e., s. 82

> rüknleridir. Ve 'mübareze-i hayat *concurence vitale*'ın da aslî muharriki bunlar olduğunu söyleyen yine Büchner'dir."[726]

Rekabet, Subhi Edhem'e göre her şahsın kendine iyi bir mevki bulmak için çalışmasıdır.[727] Seçilim / *ıstıfa* ise *pek haşindir*, kendisine acımayana merhamet etmez, zayıflar onun oyuncağıdır, yaşamaya layık olmayanları idâm eder. [728] Yaşam mücadelesine bağlı seçilim için Herbert Spencer'in görüşlerine başvuran Subhi Edhem, onun görüşlerini şu şekilde aktarır;

> "Herbert Spencer, kuvvetin zafiyete galip gelmesiyle aczin işgal ettiği mahalli elinden zorla alarak tekâmülün bir emr-i tabiî olduğunu kabul ediyor. Ve kendisine her şeyi münkad eden bu kanunun önüne hiçbir şey çıkamadığını söylüyor."[729]

Evrimin doğanın bir emri olduğunu belirten Spencer'in evrim görüşü Lamarck'a yakındır. Spencer yaşam mücadelesini zayıf ile kuvvetli arasında geçen bir mücadele olarak tanımlarken, Darwin bu mücadeleyi en iyi uyum sağlayanın hayatta kalması olarak tanımlar. Subhi Edhem bu iki görüş arasındaki farkın altını çizmeye çalışsa da, Darwin'in görüşlerine de mutlaka "kuvvet" kavramını yerleştirir. Bu da Subhi Edhem'in, Darwin'in evrim kuramını anlama konusundaki eksiklerinden biridir.

> "Darwin, musirrane iddia ediyor ki, aynı nev'in şahısları arasında rekabet bulunduğundan ıstıfa daima şiddetini artırır çünkü aynı nev'e mensup ırkın efradı, hep bir arada aynı muhiti işgal, aynı gıdayı tedarike sa'y edecektir. Neticede şu anlaşılıyor ki, aynı nev'e mensup efradın hakk-ı hayatı münhasıran fazla faaliyet ve fazla kuvvettedir. Kim kesb-i tefevvuk ederse mazhariyete o nail olur."[730]

Lamarck'ın kuramının Darwin'in gölgesinde kaldığını belirten Subhi Edhem; "Darwin'in, en kavînin sebatı *persistence du plus apte* veyahut ıstıfa-yı tabiî ismini verdiği nazariyesi" cümlesinde yer alan Fransızca ifade "en iyi uyum sağlayanın

---

[726] A.g.e., s. 120-121
[727] A.g.e., s. 127
[728] A.g.e.
[729] A.g.e., s. 131
[730] A.g.e., s. 139

hayatta kalması" anlamında olmasına rağmen bunu "kuvvetli" olarak tercüme etmiştir. [731] Devamında ise Darwin'in müdafilerinden Weismann'ın, Lamarck'ın kuramını kabul etmediğini söyler. [732]

Doğal seçilimle açıklanamayan bazı özelliklerin cinsel seçilimle (*ıstıfa-yı cinsî / seléction Sexuelle*) açıklanabildiğini dile getirdikten sonra *Istıfa-yı Cinsî* bölümüne geçer. Kitabın en kısa bölümü olan bu bölümde erkeklerin dişileri etkilemek için sahip oldukları özelliklerin cinsel seçilim yoluyla ortaya çıktığını anlatır.

Ardından, biyolojik özelliklerin bir sonraki nesle aktarılmasını açıklayan kalıtım konusunu ele aldığı *Veraset Nazariyesi* bölümü gelir. Burada genel olarak kalıtım kavramının izahı yanında Darwin'in -bugün geçerliliği olmayan- kalıtım kuramı olan *gemmule* kuramını ve Weismann'ın çalışmalarını aktarır. Weismann'ın kuramının açık olduğu kadar karmaşık olduğunu, anlamak için çok iyi biyoloji bilmek gerektiğini ifade eder.[733]

Sondan bir önceki bölüm olan *Tesalüb*'de (çaprazlama) iki bireyin çiftleşmesi sonucunda özelliklerinin bir sonraki nesle aktarılma kuralını ele alır. Bu konuda en önemli isim şüphesiz Gregor Mendel'dir (1822 – 1884). Subhi Edhem'in, çalışmalarını 1866 yılında yayınlamış olmasına rağmen 1900'lerin başında yeniden keşfedilene kadar önemi anlaşılamamış olan Mendel'e yer vermesi önemlidir. Ancak Mendel'in, kalıtım yasalarını açıkladığı ünlü bezelye deneyini "nohut" olarak okuyucularına aktarması, konu hakkında yüzeysel bilgiye sahip olduğunu göstermektedir. Bezelye-nohut yanlış anlaşılmasına sebep olan hata muhtemelen, bezelyenin Fransızcası "*pois*" ile nohutun Fransızcası "*pois chiche*" kelimelerinin benzerliğidir.

> "Rahip Mendel diyor ki 'tesâlüb eğer iki muhtelif tenevvü arasında vâki olursa bu tesâlüb müsmirdir.' Mendel bu fikrini icra ettiği metin tecrübelerden sonra ileri sürmüştür. Siyah nohutlarla, sarı nohutlar gibi muhtelif tenevvüler ibraz eden nohutlar arasında tesâlüb ameliyesi yaparak şekillerinde, hacimlerinde,

---

[731] A.g.e., s. 143
[732] A.g.e.
[733] A.g.e., s. 164

> renklerinde terakkiyat-ı kimyeviyelerinde, yaşayışlarında bir çok tahavvüller görmüştür."[734]

Netice ve Son Söz başlıklı son bölümde genel bir özet çıkaran Subhi Edhem, Darwin'in gerek Türlerin Kökeni (*menşe-i enva*) gerek İnsanın Türeyişi'nde (*menşe-i beşer*) gösterdiği somut delillerle bize bir önder (*kaid / meneur*) vazifesi gördüğünü söyler.[735] On dokuzuncu yerine sehven on sekizinci yüzyılda doğduğunu belirttiği Darwin'in evrim felsefesi'nden (*felsefe-i tekâmül*) yükselen fikirlerin de yüce ve muhteşem olduğunu savunur. Çünkü geleneklere dayanan inançları ve hurafeleri sarsan bu kuramdır.[736] İçeride ve dışarıda Darwin karşıtları olsa bile, bu karşıtlıklar hep doğa bilimlerine hâkim olmamaktan ileri gelmektedir;

> "Memleketimizde Darwin ismine değilse de, nazariyesine bigâne duran birçok kimseler mevcuttur. Avrupa'da bile Darwin taraftarlarına atılan itiraz taşları pek çoktur. Darwin aleyhine yazılan bir sürü sahifeler içinde ulûm-ı tabiîyyenin teferruatından en metini bulunan, kanunlarla halledilebilen ilimlere karşı hep bir vukufsuzluk gözükmektedir."[737]

Eskiden canlıların (*mahlûkatın*) belirli ve sınırlı bir amaç için vücuda getirildiklerinin, Batı'da *avam* arasında, *memleketimizde hepimizin*, hattâ *düşüncesi sathi olan* insan topluluklarında canlılar dünyasında gerçekleşen olayların bir amacı olduğunun kabul edildiğini söyler.[738] Mekanikçiliğin (*felsefe-i mihanikiye*) bütün gücüyle ortaya çıkmasıyla, hayvanların ve bitkilerin bir amaç için oluşmadıkları, yaratıcı bir gücün (*bir kudret-i hâlikanın*) oyuncağı olamayacağı fikrinin güçlendiğini iddia eder.[739] Subhi Edhem'e göre Darwin ve onun evrim kuramı, yaratılışçı fikirleri yanlışlamaktadır. Evrim kuramı, doğa olaylarını doğa üstü güçlere başvurmadan, bilimle anlaşılabilmesini sağlamaktadır;

---

[734] A.g.e., s. 174
[735] A.g.e., s. 177
[736] A.g.e., s. 180
[737] A.g.e.
[738] A.g.e., s. 180-181
[739] A.g.e., s. 181

"Bugün Darwin'in bize irae ettiği bu meslek ve bu nazariye ile tabiattaki mevcut hadiselerin hepsini fenni bir surette idrak ve izaha muktedir olabiliriz. Darwin nazariyesinin bütün teferruatı bilindikten sonra artık tabiattaki kanunların hadiselerin esbab-ı mucibe ve esbab-ı hakikiyesi anlaşılmakta güçlük çekilmez." [740]

"Tekvin-i âlem hakkında henüz bir çokları arasından hayalden, hurafeden kurtulamayan fikirler pek eskiden beri metin bir izah-ı ilmîye sahip olamamştır. (…) Âlemde her hareketin menşe'i bir sebeb-i aslî ve hakikîdir. Bu sebepler bilindikten sonra artık mucizeler birer hurafe şeklini alırlar. Hikmet-i tabiîye kanunlarının hüküm sürdüğü yerde metafizik düşünceler biter mahvolur." [741]

Kitab-ı Mukaddes'ten, dünyanın ve hayatın yaratılış sürecine de değinen Subhi Edhem'e göre insan dışındaki canlı cansız her şeyin insan için yaratılmış olması fikri *redde müstahaktır*.[742] Subhi Edhem'e göre muteber olan açıklama bilimsel olandır. Taksonominin kurucusu Carl von Linne'nin de Nuh Tufanı gibi *masallara* inanmasını *pek perişan* bulur.[743] Haeckel ve Lamarck gibi bilim insanlarından alıntılarla sözlerini toparlayan Subhi Edhem evrim görüşünü şu sözlerle özetler;

"…ben de diyorum ki, bugün mevcut olan bütün nev'ler en ibtidaî, basit bir noktadan çıkıp türemiş, dünyada bütün uzvîlerin hepsi bir nev'den çoğalmıştır. Yoksa 'tarih-i mukaddes'in zannettiği gibi tabiat ne bir Adem, ne bir Havva ne de müstakil bir şecere-i aslî yaratmamıştır, işte son söz…"[744]

Subhi Edhem, evrim ve yaratılış çatışmasıyla noktaladığı sözlerinin sonuna, *hâmiş* alt başlığıyla ileride yayınlamayı düşündüğü kitaplara değinirken, doğa bilimlerine hakim olmayan muhafazakarların itirazlarına cevap vermeyeceğini duyurur;

---

740 A.g.e., s. 182
741 A.g.e., s. 183
742 A.g.e., s. 187
743 A.g.e., s. 189
744 A.g.e., s. 198-199

"Şunu evvelden haber vereyim ki, ilm-i tabiîyyeye vakıf olmayan bir sürü mutaassıp, şarlatan yazıcıların, fenne istinad etmeyen itirazlarına karşı daima lakayid ve sükûti kalacağım. Bu gibilere dert anlatmaya vaktim olmadığı için benden mukabele beklemesinler."[745]

Darwinizm'in yayınlanmasından kısa bir süre sonra, Doktor Edhem Necdet kitap hakkında bir eleştiri yazısı yayınlar. Edhem Necdet, Hoca Tahsin'in bir eseri (*Tarih-i Tekvin*'i kastediyor olmalı) başta olmak üzere, eski maarif mecmualarında Darwin'in görüşlerine ait makaleler yayınlansa da *Darwinizm*'in bu alandaki öneminin altını çizer.[746]

Edhem Necdet'e göre kitabın en büyük ve yegane kaynağı, Yves Delage (1854 – 1920) ve Marie Goldsmith'in (1878 – 1958) kaleme aldıkları *Tekâmül Nazariyatı*[747] kitabıdır ve Subhi Edhem, türlerin kökenini tetkik edememiştir.[748] Darwin'i tetkik etmek zannedildiğinden daha zordur ve bunu iddia eden yazarlara inanılmamalıdır. Subhi Edhem, Darwin felsefesine başka yazarların gözlüğüyle bakmış ve Darwin'in mantıksal ve incelikli evrim fikrini iyi anlatamamıştır. Eserde bir bütünlük yoktur.[749]

Edhem Necdet'e göre Subhi Edhem'in *Darwinizm*'de August Comte'a yer vermesi *münasebetsiz bir şeydir*. Darwinizm, canlılığın oluşumuna dairdir, Comte ise insanlığın geçirdiği aşamaları incelemiştir. Türlerin dönüşümü ile insanın zihnindeki dönüşüm arasında doğrudan bir ilişki yoktur.[750]

Darwinizm'de kullanıldığı şekliyle evrim/*tekâmül* bir kanun ya da bir nazariye değildir, zaman ve mekanda birbirini takip eden olaylar neticesinde türlerdeki dönüşümü ifade eden, *hiçbir asrın öldüremeyeceği bir fikirdir*.[751] Evrimin (*tekâmül*) mücadele, seçilim gibi kanunları vardır. Edhem Necdet'e göre Darwin ve taraftarları

---

745 A.g.e., s. 199
746 Edhem Necdet, "Mebâhis-i İlmiye: Tenkid", **Servet-i Fünun**, Cilt: 41, Sayı: 1061, 22 Eylül 1327 [5 Ekim 1911], s. 493
747 Yves Delage, Marie Isidorovna Goldsmith, **Les theories de l'évolution**, Ernest Flammarion publ, Paris, 1909
748 Edhem Necdet, "Mebâhis-i İlmiye: Tenkid", s. 493
749 A.g.e.
750 A.g.e.
751 A.g.e., s. 494

yalnız türlerin kökenini araştırmış, dönüşüm kabiliyetinin kökenini ihmal etmişlerdir.[752]

Yine de Subhi Edhem'in kitabında takdir edilecek yanlar vardır, *istifadesiz* değildir. Edhem Necdet, çalışmalarına devam ederse Subhi Edhem'in memleketin en büyük düşünür ve hizmetkârlarından biri olacağına inanır.[753]

Darwinizm'e bir eleştiri de *Elhan* mecmuasından gelmiştir. Odabaşı'na göre; "*Tedkik ve Mütalaa: Darwinizm*" başlığını taşıyan ve imzasız çıkan bu yazının müellifi, derginin yazı işleri müdürü Reşad Macid'dir.[754] Yazar, kitabı okumakta ne kadar zorlandığını tasvir ettik sonra, kitapta dinin bir uçuruma sürüklendiğini, kendisinin de bu cinayeti gördüğünü ve susarak bu suça ortak olmak istemediğini söyler. Ona göre kitap İslamiyet'e damlatılan ilk lekedir ve Darwinizm, dinsizliğe doğru atılmış ilk ve geniş bir adımdır.[755]

Yazar, kitabın içeriğini eleştirmeyeceğini, materyalizme karşı dinin müdafaasını dinî makamlara bıraktığını söyler ve asıl hedefi olan Subhi Edhem'e geçer. En başta Subhi Edhem'in *tarih-i tabiî muallimi* ünvanını kullanmasını eleştirir çünkü askerî idadîlerde doğa tarihi dersi olmadığını, bir aralık programa dâhil edilse bile birkaç hafta sonra lağvedildiğini iddia eder.[756]

Darwinizm'in kapağında yer alan İbnü'l-Arabî alıntısını da eleştirir. Yazara göre Arabî'nin böyle bir sözü olabilir ama Darwinizm'i övmeye aracı kılınamaz, ayrıca Arabî, kötüye kullanılabilecek ya da yorumlanabilecek ucu açık sözler sarfetmesi nedeniyle de İslâm âlimlerince eleştirilmiştir.[757] Doğa tarihini, Darwinizme indirgemesini de şu sözlerle eleştirir;

> "…Subhi Bey'e soralım: siz halk-ı kâinata inanmadığınız için Allah aşkına diyemeyeceğim… maneviyata itikad olmayınca namus veya vicdan kudsiyeti

---

[752] A.g.e.
[753] A.g.e.
[754] İ. Arda Odabaşı, "Darwin Düşmanlığı Tarihinden Bir Yaprak: Suphi Ethem Bey'in Darvenizm Kitabı ve Bir 'Eleştiri'", **Akıllı Tasarım Safsatası, Bilimin Yönetimi ve Evrimsel Psikoloji: Maymundan mı Geldik?,** Bilim Kitapevi, Ankara, 2010, s. 133
[755] "Tedkik ve Mütalaa: Darwinizm", **Elhan**, Cilt: 1, Sayı: 1-3, 1 Mart 1328 [14 Mart 1912], s. 3
[756] A.g.e., s. 4
[757] A.g.e.

> için de size and vermek mümkün değil… fakat şu mabûd-i hüviyetiniz olan Darwin'in aşkına söyleyiniz: tarih-i tabiînin mânâsı Darwinizm demek midir; ve siz şu mevhum muallimliğinizde talebeye bu mesleği mi tedris ettiniz? O halde siz de sizi muallim diye dershaneye sokanlar da öyle bir cinayet işlemişsiniz ki intihar bile sizi affettiremez."[758]

Devam eden satırlarda kitaptan yaptığı alıntılarla Subhi Edhem'in, Adem-Havva ve Nuh kıssalarını "masal" olarak tanımladığını, insanların maymundan geldiğini savunduğunu, tanrıyı ve onun yaratıcılığını inkâr ettiğini söyler. Bunun yanında kitapta yer alan Fransızca tabirleri de eleştirir ve Subhi Edhem'i kötü tercüme yapmakla suçlar. Kitabı "zehirli" bulmanın yanında Darwin'in Avrupa'da bile kabul edilmediğini iddia edip, bu tarz kitapların yasaklanmasını ya da içeriğinin yanlışlığının gösterildiği yayınlarla gençlerin uyarılması gerektiğini belirtir;

> "Mekteplerimize böyle zehirli bir maksatla girip de ulemâ-yı İslâmiyye'nin felsefeleri yerine Darwin'in henüz Avrupa'da bile kabul edilemeyen nazariyelerini tedris eder ve sonuna da Darwin'in söylemeye cesaret edemediği sözleri ilave eylersek ferdâmızın önüne derin mezarlar kazmaya başlıyoruz demektir. (…) Cemiyet-i İslâmiyye ve ilmiyemiz bu gibi kitapları tedkik etmeli ya neşri men' olunmalı veya mündericatının bâtıl olduğu ispat edilerek genç dimağlar dalâletten vikaye olunmalıdır. (…) Subhi Bey bize gücenebilir. Fakat her halde onun bize gücenmesi Darwinizmin ruhumuzda, rûh-i İslamiyet'te açtığı te'sîr kadar mühim olamaz."[759]

Darwinizm'e yönelik iki eleştiri yazısı da farklı noktalara temas eder. Edhem Necdet daha ziyade bilimsel yanıyla eleştirmekle beraber, yararlı bir çalışma olduğunu teslim eder. *Elhan* yazarı ise kitabı dine yönelik büyük bir hakaret ve tehdit olmakla itham eder.

Subhi Edhem'in *Darwinizm*'inde ilginç ayrıntılardan biri de, eser içinde yer alan üç resmin, sırasıyla Lamarck, Cuvier ve Erasmus Darwin'e ait olması, Charles

---

[758] A.g.e., s. 4
[759] A.g.e., s. 6-7

Darwin'in resminin bulunmamasıdır. Bunda Subhi Edhem'in Lamarckizm'e yakın bir evrim görüşüne sahip olması etkili olmuş olabilir.

Darwinizm'i yayınlamasından birkaç sene sonra, *Felsefe Mecmuası*'nda bir yazı dizisi halinde çıkan yazılarını top halde *Lamarckizm* başlığıyla, bazı ekleme ve çıkarmalarla birlikte yeniden yayınlamıştır.[760] Kitapta Lamarck'ın bilim dünyasında hak ettiği değeri göremediğini anlatarak başlayıp, Cuvier'nin Lamarck'la olan çekişmeleriyle bitirmiştir. Kalaycıoğulları'na göre Subhi Edhem, başlangıç ve sonuçtaki bağlantıyla, örtük bir şekilde Lamarck'ın şöhretinin geride kalmasını Cuvier'nin etkisi ve payıyla açıklamıştır.[761]

Eserde Lamarck'ın çalışmaları anlatıldığı kadar, Darwin ile karşılaştırmalara da yer verilmiştir. Subhi Edhem'e göre Lamarck, Darwin kadar gözlem ve deney yapamamışsa da fikirleri Darwin ve takipçilerine büyük alan açmıştır.[762]

Lamarck ve takipçilerinin ortaya koydukları dönüşüm/*istihale* kuramının yaptığı, insanı hayrete düşüren devrimin önemini belirtip, bu sayede insanlığın dinlerin anlatılarından kurtulduğunu söyler;

> "Beşeriyeti efsanevi bir akideden, en açık ve sade bir tabiriyle edyânın mugalatasından kurtardığı için kıymeti cihan değer."[763]

Yirminci yüzyılda ortaya çıkan Yeni-Lamarckçı ve Yeni-Darwinciler için ilkinin Lamarck'ın görüşlerine sadık kalmadıklarını, ikincilerin ise Darwin'in çalışmalarını ileriye taşıdığını iddia eder. Darwin'in kuramının Lamarck'a göre öne çıkmasında bunun da payı olduğunu düşünür.[764] Lamarck'ın teorisini özetlediği bölümde bir kişinin hayatı boyunca yaşadığı değişiklik ve dönüşümü evladına aktardığını söyler.[765] *Darwinizm* kitabında, Lamarck'ın bu görüşünü yanlışlayan

---

[760] İnan Kalaycıoğulları, "Subhi Edhem Bey'in Lamarckizm'i", **Lamarckizm,** Çizgi Kitabevi, Konya, 2016, s. 12
[761] İnan Kalaycıoğulları, "Subhi Edhem ve Lamarckizm Adlı Eseri", **Dört Öge***,* Yıl: 2, Sayı: 4, Ekim 2013, s. 92
[762] Subhi Edhem, **Lamarckizm,** Nefaset Matbaası, Dersaadet [İstanbul], 1330 [1914], s. 11
[763] A.g.e**.,** s. 13
[764] A.g.e**.,** s. 14
[765] A.g.e**.,** s. 19

Weismann’a değinmesine rağmen bu bölümde ve kitabın geri kalanında Weismann’dan bahsetmemektedir.

Sona doğru iki farklı yerde; Lamarck’ın, doğadaki varlıkların bir yaratıcı tarafından değil, doğal süreçlerle kendiliğinden oluştuğunu ortaya koyduğunun altını çizer;

> “Lamarck, bugünkü mevcudların bir hâlik tarafından değil, belki tekevvün-i bi-zâtihi vasıtasıyla vücud bulup tedricen muhite uyarak bu hale geldiklerini musirrâne söylemiştir. (…) Hayat hâlikin eseri değil, hararetin, ziyanın, elektriğin, rutubetin müvellididir.”[766]

Subhi Edhem’in, *Lamarckizm* kitabında yer almayan, ancak *Felsefe Mecmuası’*nda yayınladığı yazı dizisinde Darwin’in Lamarck’ı küçük gördüğünden bahseder;

> “Darwin bir yerde diyor ki: ‘…Lamarck’ın eserlerini pek fakir gördüm. Orada ne bir fikir buluyorum, ne de bir fiil.”[767]

Oysa Darwin, Türlerin Kökeni’nin ilk sayfalarında Lamarck’ın türlerin değiştiği ve birbirlerinden türediğine geniş kitleleri inandıran ilk kişi olduğunun hakkını verir;

> “Lamarck bu konudaki [türlerin değiştiği] yargılarıyla en geniş ilgiyi uyandıran ilk kişidir. (…) çalışmalarında insan da dâhil bütün türlerin başka türlerden türemiş olduğunu savunur. İnorganik âlemde olduğu gibi, organik âlemde de bütün değişimin mucizevi müdahalelerle değil, yasaların sonucu olduğuna dikkatleri ilk çeken kişi odur.”[768]

Subhi Edhem, 1917’de yayınlanan ve üzerinde çalışmaya bundan yedi sene önce Manastır’da başladığını söylediği doğa bilimleri sözlüğünün kapağında da Darwin’e yer vermiştir. Sadece ilk cildi yayınlanan ve tamamlanamayan bu sözlüğün,

---

[766] A.g.e., s. 40-41
[767] Subhi Edhem, “Lamarck ve Lamarckizm – 1”, **Felsefe Mecmuası**, Sayı: 6, 31 Temmuz 1913, s. 82
[768] Charles R. Darwin, **On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life**, John Murray, 6. Baskı, Londra, 1872, s. xiii-xiv

nebatatta Lamarck'ın, Darwin'in, Cuvier'nin[769] *felsefî nazariyelerini şarih* olduğunu ifade eder.[770]

Subhi Edhem'in, 1919 yılında çıkarmaya başladığı *Beşer ve Tabiat* dergisinde de Darwin'den izler görülür. İmzasız çıkan ve muhtemelen kendisine ait olan, insanlarda gülmenin fizyolojisini ele aldığı yazıda, "*hafif gülüş*" ve "*yalancı gülüş*" açıklamarıyla kullandığı görseller, Darwin'in "İnsan ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi"[771] kitabından alınmıştır.[772] (bkz. Resim – 4)

İmzasız olan diğer bazı yazılarında da "güçlü olanın hayatta kalması" fikrinden uzaklaşmaya başladığı görülür. Ona göre Darwin ve Spencer'in ileri sürdükleri "*en kavî olanın hakk-ı hayatı*" kavramı, insanlara uygulanınca asıl sertliğini yitirir.[773] Derginin ikinci sayısında bir başka yazıda da, daha önce Subhi Edhem'in kitabını öven İsmail Hakkı'nın [Çelebi] *İlm-i Hayvanat-ı Tıbbîyye* kitabını, yaşam mücadelesi için Trablusgarp savaşını örnek vermesini eleştirir;

> "Şu satırları lütfen okyunuz, milyonlarca misal dururken bu siyasî mesele 'mübareze-i hayat'a bir numune gibi gösterilir mi?"[774]

Bu yazıda Subhi Edhem, ülkedeki doğa bilimleri kitaplarının durumunu, İsmail Hakkı'nın kitabı üzerinden tartışır. Kitapta İsmail Hakkı'nın katkısı olmadığını, tercümeden ibaret olduğunu[775] ve İsmail Hakkı'nın da okuttuğu dersin felsefesine, tarihine, usulüne yabancı olduğunu iddia ederek eleştirir.[776]

İlk sayıda *Bizde Tabiîyyat* başlığıyla kaleme aldığı yazıda da ülkede doğa bilimlerinin yokluğunu maddeler halinde ele alır. Bunlar;

---

[769] Tarık Tufan Fındık'ın çalışmasında, "Cuvier"nin ismi, sehven "Kovye" olarak yazılmıştır ("Suphi Ethem'in Ulûm-ı Tabiîyye Lügati'nin Günümüz Türkiye Türkçesi İmlâsına Aktarımı", Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne, Mayıs 2006, s. 6)

[770] Subhi Edhem, **Ulûm-ı Tabiîyye Lugati,** Birinci Cild, Orhaniye Matbaası, Dersaadet [İstanbul], 1917, kapak

[771] Charles Darwin, **The Expression of the Emotions in Man and Animals,** John Murray, London, 1872, Plate III

[772] Subhi Edhem, "Hande", **Beşer ve Tabiat**, Sayı: 2, 15 Ağustos 1919, s. 10

[773] Subhi Edhem, "Hayat Mübarezesinin Kanunu ve Siyasi Seciyesi", **Beşer ve Tabiat**, Sayı: 1, 7 Ağustost 1919, s. 7

[774] Subhi Edhem, "Bizde Tabiîyyat Kitapları", **Beşer ve Tabiat**, Sayı: 2, 15 Ağustos 1919, s. 20

[775] A.g.e., s. 17

[776] A.g.e., s. 19

1) Kadavra üzerinde çalışmayı engelleyen *günah meselesi*
2) Bilimsel yönü kuvvetli uzmanlara gösterilen kayıtsızlık
3) Doğa bilimlerinin gelişmesi için çok çalışmaya, çok paraya ve yabancı dillere hakimiyete gerek duyulması.[777]

Darülfünun'un kuruluşu ve burada doğa bilimleri derslerini veren hocaları aktarıp, Darülfünun'un, Cemaleddin Afgani'nin *lisanındaki serbesti* sebebiyle *softaların* saldırısı sonucu kapatıldığını ve böylece doğa bilimlerinin tamamen Tıbbiye Mektebi'nde kaldığını anlatır. Tıbbiye'de doğa bilimlerindeki gelişmeler ve Meşrutiyet'in yeniden ilanından savaşa kadar olan yıllardaki bazı çabaların neticesinde basılan kitapların ihtiyacı karşılayamadığını ve yeni kuramları içermediğini söyler.[778]

Subhi Edhem'e göre doğa bilimlerinin gelişmesi için ülkede üç vasıtaya ihtiyaç vardır: enstitü, kitap ve hoca. Enstitüden kastı her bilim dalına özelleşmiş laboratuarları bulunan araştırma kurumlarıdır. Dünyada doğa bilimlerinde en gelişmiş iki ülke İngiltere ve Almanya'dır; bu dillerde yazılmış kitaplar ya da en azından bu kitapların Fransızca tercümeleri dilimize aktarılmalıdır. Hocaların sayısı da sınırlıdır. Her hoca birkaç okulda ders verdiği için hepsi birer *seyyar memurdur*. Bunları tek bir yerde toplayıp, laboratuarda geçirecekleri vakitleri artırmak gerekir.[779]

3.1.28 Edhem Necdet:

Osmanlı'de evrimsel düşünceye en yoğun katkıyı sunan isimlerden biri olan Doktor Edhem Necdet de *Servet-i Fünun*'da Darwin'in hayatını, düşünce yapısını, bilimsel yaklaşımını ve bilim dünyasındaki önemini anlatan yedi sayı süren bir yazı dizisi kaleme almıştır. İlk yazıda sehven, "on dokuzuncu" yerine "on sekizinci" asırda yaşadığını anlatarak başladığı yazısında Darwin'i şöyle tarif etmektedir;

> "Şarl Darwin on sekizinci asırda yetişen ve beşeriyetin asırlardan beri atalet içinde pıhtılaşmış dimağına bir faaliyet-i teceddüd-i perverane bahş eyleyen,

---

[777] Subhi Edhem, "Bizde Tabiîyyat", **Beşer ve Tabiat**, Sayı: 1, 7 Ağustos 1919, s. 3
[778] A.g.e., s. 3-4
[779] A.g.e., s. 4

şayan-ı hayret tedkikat ve müşahedatıyla ilm-i hayvanata, ilm-i nebatata, ilm-i arza yeni ufuklar açan en büyük dehâ-i fendendir. Hayat-ı hususiyesinde göreceğimiz vechle Darwin fennî ve "zâtî *spontane*" bir terbiye-i fikriye almıştır. Evvela tarassud-ı vakâyi ile, koleksiyon iltikatıyla nazar-ı müşahedesini tenmiye etmiş, mütalaa etmek istediği şeylerle havâssı arasında havace gibi, kitap gibi hariç bir şahıs veya bir şeyin tavassutuna meydan vermeyerek daima kendi gözüyle görmeye, kendi kulağıyla dinlemeye, kendi dimağıyla düşünmeye çalışmıştır.[780]

Darwin'i öne çıkaran ve Edhem Necdet için de onu önemli kılan nokta ise onun, bir felsefeci değil, bulgularına pozitif bilimlerle ulaşan ve kuramını bilimsel temele dayandıran bir doğa bilimci olmasıydı;

"Onun bütün umk-ı nazarı, vüsat-ı fikri, isabat-i re'yi, ihata-i vukufu fende, hususiyle, tarih-i tabiîyyede vadi-i tecellisini bulmuştur. Bundan dolayı Darwin'i bir psikolog, bir feylesof olmaktan ziyade bir fen adamı sıfatıyla karine-i takdim ediyoruz. Ve bu, onun için o kadar büyük bir şerefdir ki…"[781]

Darwin'in kişilik özelliklerinden bahsederken biyografisine yaptığı atıfta, öldükten sonra biyografisini tamamlayan oğlunun, Francis Darwin yerine yanlış olarak Erasmus Darwin olduğunu aktarmaktadır.

"tercüme-i halli kısmen kendi kalemiyle yazılmış ve vefatından sonra büyük oğlu Erasm Darwin tarafından ikmal olunmuştur."[782]

Daha sonra Darwin'in ailesi, ilk gençlik yılları, Edinburgh ve Cambridge'deki eğitim hayatından bahseden Edhem Necdet, onun yüksek kişilik özelliklerini Cambridge'de aldığı eğitime ve orada edebiyat, müzik, resim gibi sanatlara eğilmesine bağlar;

"Darwin insaniyetin yetiştirdiği en büyük kalpli, beşeriyet-i muztaribeye karşı en ziyade rahim ve şevkatperver efâzıldandır. O, bu terbiye-i hissiyeyi

---

[780] Edhem Necdet, "Tedkikat-ı Felsefiye – Şarl Darwin", **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 989, 6 Mayıs 1326 [19 Mayıs 1910], s. 12
[781] A.g.e. s. 13
[782] A.g.e.

Cambridge'de iktisab etmiştir."[783]

Darwin'in bu özelliğinden yola çıkarak bir sonraki sayıdaki yazının neredeyse tamamını münevverlerin ve düşünce insanlarının sanat ve edebiyata ağırlık vermesinin önemine ayırır.[784] Cambridge'den ayrıldıktan sonra Darwin'in Beagle yolculuğuna çıkmak için dayısı Josiah Wedgwood'un babasını ikna ettiğini anlattığı bölümde yanlışlıkla "amcası" ifadesini kullanmıştır. İngilizce/Fransızca'da "amca" ve "dayı" kelimelerini ortak karşılayan "*uncle*/*oncle*" kelimesinin tercümesinden kaynaklanan bir karışıklık gibi gözükse de, Edhem Necdet, Darwin'in biyografisini dikkatlice incelemiş olsaydı soyadı farklılığından, bu kişinin amcası değil dayısı olması gerektiğini çıkarabilirdi;

> "Mektubunda kendi seyahatini, tasavvuratını, pederinin itirazatını derç ederek birer birer cerh eyledi. Sonra pederi, amcası tarafından ikna olundu. Ve Darwin derhal pederinden cevab-ı muvaffakiyet istihsal ettiğini Henslow'a bildirdi."[785]

Yazının devamında, Darwin'in, dayısı Josiah Wedgwood'un kızı Emma Wedgwood ile 1839 yılında evlenmesini yine sehven "*1830'da Darwin, amcasının kızı Emma ile izdivaç etti.*"[786] şeklinde aktarmaktadır. Down'daki sakin hayatı, hastalığı, Wallace'ın kendisine yazdığı mektup[787], Türlerin Kökeni, İnsanın Türeyişi ve diğer kitaplarının yazılma hikayelerini aktardıktan sonra Darwin'in dinî görüşlerini tartışır. Darwin'in ateist olduğu iddialarını reddederek, onun agnostik olduğunu belirtir;

> "Darwin'in tercüme-i hali üzerinde daha ziyade tevakkuf etmeyeceğim. Mamafih burada, bu büyük tabiat şinasın itikadat-ı diniyesini de zikretmeden geçemeyeceğim. Umumiyetle Darwin, mülhid addolunur. Mülhid? Hayır. Darwin asla mülhid olmamıştır. Tercüme-i hali, mektupları, muhaveratı bu

---

783 Edhem Necdet, "Tedkikat-ı Felsefiye – Şarl Darwin", **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 990, 12 Mayıs 1326 [25 Mayıs 1910], s. 27

784 Edhem Necdet, "Tedkikat-ı Felsefiye – Şarl Darwin", **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 991, 20 Mayıs 1326 [2 Haziran 1910], s. 42-44

785 Edhem Necdet, "Tedkikat-ı Felsefiye – Şarl Darwin", **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 992, 27 Mayıs 1326 [9 Haziran 1910], s. 54

786 A.g.e.s. 56

787 "Tenevvüatın Menşe-i İbtidaiden Esbab-ı İnhirafı" [*On The Tendency of Varieties to Depart Indefinitely from the Original Type*]. Edhem Necdet, "Tedkikat-ı Felsefiye – Şarl Darwin", **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 995, 17 Haziran 1326 [30 Haziran 1910], s. 108

müddeânın şahid-i zî-hayatıdır. 1836'dan 1839'a kadar mesail-i diniyede tedkikat-ı ciddiye icra etmiş, ve bütün inkılabat-ı fikriyesini bu tarihlerde geçirmiştir. Hıristiyanlıktaki tedkikatı onu "*déisme*"e sevk etmiştir. (…) Darwin Hıristiyan değildir; fakat mülhid de değildir. Hatta en mütereddid, en âlûde-i şükûk zamanlarında bile mülhid olmamıştır. O her şeyden ziyade bir "anostik *agnostique*" idi. [788]

Bir sonraki bölümün yarısından fazlasını agnostik felsefeyi tanıtmaya ayırdıktan sonra yanlışlıkla Darwin'in 19 Ağustos 1882'de vefat ettiğini ve cenazesinin ünlülerle dolu bir kalabalık eşliğinde "*Abbaye de Westminster*"a defnedildiğini aktarır.[789] Darwin'in defnedildiği "Westminster Abbey"yi Fransızca nakletmesi, aktardığı bilgileri Fransızca kaynaklardan edindiğini göstermektedir.

Darwin'in üç önemli eseri olduğunu, bunların da Türlerin Kökeni [*Menşe-i Enva*], İnsanın Türeyişi [Menşe-i Beşer] ve Evcil Hayvan ve Bitkilerde Değişim [*Tahavvülat-ı Nebatat ve Hayvanat*] belirttikten sonra Lamarck ile arasındaki farka gelir. Edhem Necdet'e göre Lamarck kuramını mantık ve teoriler üzerine kurarken Darwin tamamen gözlem ve deneye dayanmaktadır. Darwin'i felsefe ile değil pozitif bilimlerle açıklarken, onun kuramının ikna gücünün de buradan geldiğini ifade etmektedir;

"Lamarck en büyük ta'mîmât ve istintacata süratle vasıl olurdu, bütün efkârı mantık ve nazariyat üzerine müstenid idi. Darwin ise daima muhakematının yanlış olması, vakayi'i tecavüz etmek endişe-i samimiyesi içinde idi. Daima vaka ve tecrübe vadisinde ihtiyatkârane yürüri müfrit netayic istihsalinden ictiyab ederdi. Darwin hiçbir fikr-i mülhem-i felsefiye medyun olmayarak, taharriyat-ı zatiyesiyle bir silsile-i vakayi'n delaletiyle fikr-i tekâmüle vasıl olmuştur. Nazariyesine fevkalade bir kuvve-i iknaiyye veren, âlem-i fende bugüne kadar payidar-ı fırtınalar tevlid eyleyen şey de onun nazariyatındaki bu

---

788 Edhem Necdet, "Tedkikat-ı Felsefiye – Şarl Darwin", **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 995, 17 Haziran 1326 [30 Haziran 1910], s. 108
789 Edhem Necdet, "Tedkikat-ı Felsefiye – Şarl Darwin", **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 996, 17 Haziran 1326 [7 Temmuz 1910], s. 123

mevsukiyet ve mümtaziyettir."[790]

Darwin'in en kuvvetli delillerini paleontoloji (*ilm-i müstehase*) ve embriyolojiden (*ilm-i rüşeym*) aldığını [791] belirttikten sonra, Darwin'in, dinî gelenekleri "baltalayan" evrim kuramının bilim insanları tarafından desteklendiğini ve Darwin'e karşı en temel itirazın da dinsizlik olduğunu ifade ederek yazı dizisini sonlandırır;

> "Menşe-i Enva bütün âlem-i fende müthiş bir cidal ve ihtilal açtı. Bir tarafta heyecanlar, galeyanlar, öbür tarafta istihzalar, hatta kin ve intikamlar tevlid eyledi. Bütün erbab-ı teceddüd, hâris-i terakki, meftun-ı ictihad, erbab-ı irfan, an'ane-i diniyeyi baltalayan bu efkâr-ı cedide kutbu etrafında toplandı. Maddiyat perestlik, dinsizlik, ahlaksızlık ithamatı fırka-i muhalife tarafından Darwin'e karşı serd edilen en mühim delillerden idi."[792]

Edhem Necdet, bu serisinden sonra yine *Servet-i Fünun*'da, "*Darwin'in Meslek-i Felsefiyesi*" başlıklı bir yazı dizisine başlar. "Darwinizm" olarak tanımladığı evrim fikrinin, türlerin değişmezliğini savunan eski görüşü (*istikrar-ı enva'*) yendiğini, bilim insanları arasında çeşitli ihtilaflar olsa da temel itibariyle türlerin değişerek dönüştüğü konusunda bir ihtilaf olmadığını dile getirir. [793] Hatta türlerin değişmezliği ilkesine karşılık farklı evrim görüşleri olmasını, dönemin Osmanlı siyasetine benzeterek açıklamaya çalışır;

> "Bizde altı asırdan beri bir idare-i mutlaka ve ahiren kavî bir istibdad hükümferma oluyordu; fakat mücahidin-i hürriyetperveranın dâhilden ve hâricden tevali eden mesaisi, bahusus mekatib ve maarifin yardımı ile istibdadın ref'ine ve meşrutiyet-i idarenin tesisinden sonra aralarında hiçbir rabıta-i iştirak ve ittihad kalmayınca, fırkalar teşekkül etmeye ve aynı gayeye doğru yürümek üzere başka başka birer tarik-i ictihad takip edilmeye bağlandı.

---

[790] A.g.e., s. 124
[791] Edhem Necdet, "Tedkikat-ı Felsefiye – Şarl Darwin", **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 997, 1 Temmuz 1326 [14 Temmuz 1910], s. 141
[792] A.g.e., s. 142
[793] Edhem Necdet, "Darwin'in Meslek-i Felsefiyesi", **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 1000, 22 Temmuz 1326 [4 Ağustos 1910], s. 215

Fakat fark-ı siyasiyenin bu ihtilafatı hudud-ı muayyene dâhilinde, meşrutiyet dairesi içindedir. Meşrutiyet hâricinde yine hepsi müttehiddirler. Ve biri yahud diğeri hüküm ve nüfuz sahibi olmak, umur-ı idare ve siyaseti eline almakla meşrutiyet pâ-mâl tecavüz olmayacaktır.

İşte "*transformisme*" de böyledir. Bidayette bütün taraftaran-ı tekâmül, istikrar-ı enva' nazariyesini yıkmak azmiyle aynı maksad etrafında ittihad etmişlerdir; fakat nazariye-i tekâmül vaz' ve tesis edildikten sonra tabiîyyun arasındaki rabıta-i ittihad koptu. Başlıca iki büyük fırkaya ayrıldılar. Biri Lamarck'ın diğeri Darwin'in liva-yı âlisi altında toplandı. Ve bugün istihale nazariyesi bu fırka-i ilmiyenin ve hatta fenn-i hazıranın asırdide bir "meşrutiyet"idir. Binaenaleyh bir fırkanın ictihad ve nazariyatı diğer fırkanınkiler tarafından çürütülmekle "nazariye-i tekâmül" bundan muztarip olmaz."[794]

Edhem Necdet'e göre Darwin'in ortaya koyduğu evrim kuramı, her türlü doğa üstü müdahaleyi ortadan kaldırması (*müdâhalât-ı fevk-al-tabiîyi ref' ve ilga*), türerlerin oluşumunda esrarengiz müdahaleyi reddetmesi (*teşekkül-i envada esrarengiz müdahâlatı red*), hatta göklerden gelen müdahaleyi ve metafizik açıklamalardan bağımsız, yalnızca doğa kanunlarıyla açıklama getirdiği (*her türlü müdâhalât-ı semaviyeden, finalist, metafizik nazariyelerden azade, yalnız kuva-yı tabiîyenin hükm-i nüfuzuyla vukua geldiğini ilan*) için önemlidir.[795] Edhem Necdet, yazı dizisinin devamında Darwin'in kuramının ayrıntılarına değinip veraset hakkındaki özetini de yaptıktan sonra aslında evrim kuramının ayrıntılarına tamamen vakıf olamadığını itiraf ediyor. Ona göre bu kuramı anlayabilmek için, kuramı destekleyen sonsuz sayıda örneği bilmek gerekmektedir. Devamında ise Türlerin Kökeni kitabının büyük bir kısmını oluşturan seçilim örneklerini okumayı atladığını, doğrudan kurama geçtiğini, dolayısıyla evrim fikrini tam olarak öğrenmiş olabileceğini iddia edemeyeceğini itiraf etmektedir;

"Verasete ait mütalaatınn da serdiyle Darwin'in efkar ve nazariyat-ı

---

794 A.g.e.
795 A.g.e., s. 216

tekâmüliyesini icmal etmiş oluyorum; fakat her şeyden evvel itiraf edeyim ki bu "icmal"e tamamen muvaffak olamadım. Ve benim için bu zarûrî bir şeydir. Çünkü Darwin nısf-ı asırdan ziyade devam eden hayat-ı say ve taharriyatını ancak vakayi-i iltikatına hasr etmiş, nazariyat-ı tekâmüliyesini yekünü pek azîm bir miktara baliğ olan bu vakayiden çıkarmıştır. Binaenaleyh bu nazariyatı iyi anlamak için aid oldukları bütün bu vakayi-i gayr-i mahdudeyi bilmek lazımdır.

Bu tarz istikrar ve istihsal edilen nazariyat ancak azade-i hata olabilir. Halbuki ben Menşe-i Enva'nın her faslında serd edilen vakayi'i takip etmek ve hepsini tanımak zahmetine tahammül edemeyerek bu vakayi'den çıkan nazariyata geçtim ve onları anlamaya çalıştım. Bundan dolayı Darwin'in efkâr-ı istihaleviyesini iyi tanımış ve iyi tanıtmış olacağımı iddia için mantığım bana salahiyet vermiyor. Ve ben bunu itiraf ediyorum."[796]

Darwin'i ve onun evrim kuramını anlamaya yönelik bu itirafından sonra August Weismann'ın Darwin'in kuramına yaptığı katkıyı anlatır ve seçilim fikrine yöneltilen itirazları aktarmaya geçer.[797] İtirazları, Darwin'in vefatından önce ve sonra yapılanlar şeklinde ikiye ayırır, ölmeden önce olanları da bilim dışı (*gayr-i fennî*), metafizik ve inançlarla karışmış olanlar ve bilimsel olsa da çok önemli olmayanlar şeklinde sınıflar.[798] Darwin'den sonra yapılan itirazları aktarıp yorumladıktan sonra seçilim kavramının toplumsal uygulamalarına yönelik kendi itirazlarını dile getirir. Edhem Necdet'e göre evrim kuramı bahane gösterilerek hayvanlarda gözlemlenen durumların insana uyarlanamayacağını savunur.[799] Sosyal Darwinizmde yer alan bu yaklaşımda; hastaları, sakatları, çocukları, ihtiyarları, fakirleri korumaya yarayan politikaları reddetmek küstahlığına ve saçmalığına kadar varan aşırı fikirler (*efkâr-ı müfrite*) olarak tanımlar ve karşı çıkar.[800]

---

[796] Edhem Necdet, "Darwinizm", **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 1006, 2 Eylül 1326 [15 Eylül 1910], s. 313
[797] Edhem Necdet, "Tedkikat-ı Felsefiye: Tenkid-i Istıfa", **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 1009, 22 Eylül 1326 [5 Ekim 1910], s. 355-357
[798] Edhem Necdet, "Tedkikat-ı Felsefiye: Tenkid-i Istıfa", **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 1014, 28 Teşrinievvel 1326 [10 Kasım 1910], s. 435
[799] A.g.e., s. 438
[800] A.g.e., s. 438-439

Edhem Necdet, *Servet-i Fünun'*da kaleme aldığı bu yazı dizilerini bir parça daha genişleterek 1913'te kitaplaştırmış, *Tekâmül ve Kanunları* adıyla yayınlamıştır.[801] Kitap evrim kuramını canlılar ve toplumlarda[802] evrim olmak üzere iki kısıma ayırmıştır. Kitabın alt başlıkları şu şekildedir;

- Mukaddime
- Tekâmülün Tarihçesi
- Lamarck'ın Efkâr-ı Tekâmüliyesi
- Darwin'in Efkâr-ı Tekâmüliyesi - Darwinizm
- Neo-Darwinizm – Istıfa Nazariyesinin Tenkidi
- Veraset
- Veraset Nazariyeleri
- Weismann Nazariyesi
- Istıfa-yı Cürsûmî[803]
- Veraset-i Ecdad Kanunu
- Evsaf-ı Kesbiyenin İntikali
- Verasetin Kimyevi Nazariyesi
- Neo-Lamarckizm
- Tahavvülat-ı Âniye Nazariyesi
- Cemiyetlerde Tekâmül Kanunları
- Spencer'ın Tekâmül Kanunları
- Terakki ve Tedenni
- Cemiyetlerin İstihalesi

---

801 İhsanoğlu *et. al.*, bu eseri sehven "Edhem Nejat" başlığı altında ele almış ve Edhem Nejat'ın eseri "Edhem Necdet" ismiyle yayınladığı şeklinde aktarılmıştır. (Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, **Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi,** ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt: I, IRCICA, İstanbul, 2006, s. 633-634)

802 ***Uzviyetlerde Tekâmül Kanunları****: Muhitin Tesiri, Uzuvların Faaliyeti, Mübareze, Istıfa, Veraset, Evsaf-ı Kesbiyenin Irsen İntikali*

Cemiyetlerde Tekâmül Kanunları: *Cemiyetlerin Kabiliyet-i Tekâmüliyesi, Cemiyetlerin İstihalesinin Mihanikiyeti, Terakk-i İctima*

803 Bu başlık, orijinal metinde "چرثومى" şeklinde yazıldığı için, Mehmet Ö. Alkan'ın "Osmanlı Darwinizmi" makalesinde de "Istıfa-yı Çersumi[!]" olarak aktarılmıştır. Ancak Weismann'ın germinatif/tohumsal seçilim (*germinal selection*) kuramını anlattığı bu bölümün başlığının doğru yazılışı "tohum" anlamındaki "cürsûme" kelimesinden gelmektedir. ("Osmanlı Darwinizmi", **Cogito**, Yapı Kredi Yayınları, sayı:60-61, Güz-Kış 2009, s. 348)

- Cemiyetlerin Kabiliyet-i Tahavvüliyesi
- Terakki-i İçtimai

Edhem Necdet'e göre evrimin önemini ayrıntılı şekilde anlatmaya gerek yoktur. Onun için dönüşüm (*istihale*) ve istikrar arasındaki fark, gelecek ve geçmiş (*âtî ve mâzi*), ilerleme ve gerileme (*terakki ve tedenni*) ile aynıdır.[804] On dokuzuncu yüzyılda Lamarck, Darwin, Spencer gibi dâhiler sayesinde dönüşüm keşfedildiğinden beri de muhafazakârlığa, istikrar fikrine, cehalet ve bağnazlığa (*cehl ve taassub*) savaş açılmıştır.[805]

Devamında ise Osmanlı'nın Balkan Savaşları'nda aldığı yenilgilerle birlikte yaşanan acıların, modern fikirlerin ortaya çıktığı Avrupa'da bir yankı uyandırmamasından yakınır;

> "Şarkın hassasiyetine mahsus bir hayal ile tanıdığımız medenî ve insanî Avrupa bir taraftan esbab-ı zaafımızı izhar, diğer taraftan mağlubiyetlerimizle, felaketlerimizle istihza etti. Rumeli'de Balkan vahşilerinin irtikap ettiği cinayetler, katliamlar asrın câmid vicdanına hiç bir zerre-i heyecan vermedi. Boğazlanan, parçalanan, yakılan kadınlar, çocuklar, ihtiyarların canhıraş feryadı sâmia-i insaniyeti asla incitmedi."[806]

Edhem Necdet evrim kitabına Balkanlarda Osmanlıların yaşadığı katliamlara yer verirken, Darwin'in 1876'da William Gladstone'un St. James's Hall'da 15000 Bulgar isyancının Türkler tarafından katledildiğini anlattığı toplantıya katılması ve kampanyaya elli sterlin bağışta bulunması da ilginç bir ayrıntıdır.[807]

Edhem Necdet'e göre Lamarck'ın evrim görüşü tam olarak anlaşılmamıştır. Bunun iki sebebi vardır; *zamanının katı taassubu* ve o dönemin bilgisinin Lamarck'ı anlamaya yetecek seviyede olmamasıdır.[808] Ardından Darwin'in evrim görüşünü anlattıktan sonra Darwin ve Lamarck'ın görüşlerini karşılaştırır. Buna göre ikisi de özünde aynı pozisyonda olmakla beraber Darwin doğal seçilimi, Lamarck ise çevreye

---

804 Edhem Necdet, **Tekâmül ve Kanunları,** Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1329 [1913], s. 3
805 A.g.e., s. 3-4
806 A.g.e., s. 4
807 Desmond, s. 625
808 Edhem Necdet, **Tekâmül ve Kanunları,** s. 14

uyumu (*tevafuk*) temsil etmektedir. Oysa Darwin'in evrim kuramı çevreye uyumu da kapsamaktadır, ikisinin farkı yeni özelliklerin nasıl kazanıldığı ve bunun bir sonraki nesle nasıl aktarıldığındadır. Darwinizmi ele aldığı bölümde doğal seçilimi sıklıkla güçlü olanın ayakta kalması olarak tanımlarken, bu tanımı da Osmanlı'nın içinde bulunduğu savaşlar döneminden de ilhamla silah ve savaş metaforlarıyla açıklar;

> "Bütün tabiat silsile-i uzviyete geniş ve serbest bir saha-i rezm u vegâdır. Orada müteayyiş mahlukat en mükemmel ve en son sistem silahlarla mücehhez muhariblerdir. Hayata karışmak bu harb-i umumîye iştirak demektir. İstihfâz-ı hayat mücerred bir eser-i galibiyettir. Daima bu cidalgah-ı hayatta kavîler, mürur-ı zamanla müdafaa-i silah ve cihazları mükemmeliyet kesb etmiş olanlar galip geliyor, bilakis zayıflar, eski asırların hayatı için yapılmış ibtidai silahları muhafaza edenler ölüyor."[809]

Darwin'in evrim kuramının ayrıntılarını aktardığı bölümlerde dikkat çeken bir diğer nokta ise, cinsel seçilim kavramını eleştirmesidir. Edhem Necdet'e göre cinsel seçilim (*ıstıfa-yı cinsî*) çürüktür ve cinslerin güzel/estetik özelliklerini açıklama getirmemektedir.[810]

Edhem Necdet, Lamarck ve Darwin'in evrim görüşleri arasındaki ayrıma tam olarak vakıf olmadığı gibi Lamarck'ın evrim kuramının daha açıklayıcı olduğunu düşünmektedir. Ona göre Lamarck, hayat ile türlerin kökeni meselelerini birbirinden ayırmamıştır ve yaşamdaki olayları bir bütün halinde ele alınmaktadır.[811] Lamarck'ın aksine Darwin'deki temel eksiklik de hayata dair bu bütünlüklü ele alıştır;

> "Lamarck hayatın vahdetini gördü ve bazı tezahürat-ı hayatiyeyi diğer bazı tezahürat-ı hayatiyeden tefrik etmedi. (…) Darwin uzviyetlerde tahavvülatın menşeini asla düşünmedi. Bunun için evvela hayatın mütalaası lazımdı. Darwin bunu faydasız buldu. Darwin uzviyetlerin tahavvülatını tesadüfe atfetti. Bu tahavvülatın muhafaza veya ziyanı uzviyetlere yabancı avamil-i muhitiyeye isnad eyledi. Uzviyetlerin taazzuvlarını tesadüf ile izah etmek zihniyeti

---

809 A.g.e., s. 31
810 A.g.e., s. 73
811 A.g.e., s. 126

tesadüfün kanunlarını kabul eden bir zihniyet demektir.

> Istıfa-yı tabiî, âşikar bir hakikatin ifadesidir. Fakat enva'ın teşekkülünü bu ıstıfa ile izah etmek öyle değildir. Bu şayan-ı tenkittir ve Darwin'in bu husustaki delilleri kolaylıkla reddedilebilir. Menşe-i enva'da ıstıfa-yı tabiî ile tatbikatı o kadar mahirane mezcedilmiştir ki adeta ıstıfa-yı tabiî ile enva'ın istihalesi aynı şey zannolunur. Halbuki bu doğru değildir. Hatta ıstıfa-yı tabiî ile bu enva'ın istihalesi arasında hiçbir münasebet yoktur."[812]

Edhem Necdet, biyolojik evrim açısından Darwin'in doğal seçilimle evrim kuramını açıklayıcı bulmamasını, kuramın tesadüflere dayanmasına bağlar. Onun için canlıların kendi amaçları doğrultusunda kendilerini dönüştürdüğü/geliştirdiği Neo-Lamarkçı görüş daha açıklayıcıdır.

Toplumlarda evrim kanunlarını incelediği ikinci bölümde, ilk bölümde kullandığına benzer örneklerle toplamların da bir dönüşüm yeteneği (*kabiliyet-i tahavvüliye*) olduğunu, bu kabiliyet ölçüsünde yaşam mücadelesinde başarılı olduğunu aktarır. Hayata karışmak bu sonsuz savaşa girmektir ve hayatı koruyabilmek için son sistem silahlara ihtiyaç vardır. Hayatta her zaman güçlüler seçilir, zayıflar eski hayat için yapılmış ilkel silahları korudukları için ölür.[813]

Servet-i Fünun'da yayınlanan yazı dizisinde olduğu gibi burada da başta Herbert Spencer olmak üzere dönemin ünlü düşünürleri üzerinden sosyal Darwinist yaklaşımları ele alır;

> "Darwin livası altında toplanan Darwinciler, Darwin ıstıfasını cemiyetlere tatbik ederek bir tabiîyyun meslek-i edebîsi tesis ettiler. Ve mübarezeyi, ıstıfayı hayvanattaki ham şekliyle insanın hayat-ı hissiye ve ahlakiyesine kadar temdid ettiler. Istıfa, Darwin nazarında ne idiyse bunlar nazarında da öyle olmadı. Bunlar her şeyi, cemiyetlerin iktisadî, efkâr, hissiyat ve ahlakını, ıstıfaya, eşhas arasındaki hayvanî rekabete atf ettiler. Istıfa cemiyetlerin her unsurunda tekâmülün yegane âmili olmuştu."

---

[812] A.g.e., s. 137-138
[813] A.g.e., s. 161-162

(…)

"Zayıfları himaye aleyhine bir cereyan husule geldi. Zayıfları himaye, kavîlerin zararını mucip oluyor! Eğer zayıflar himaye edilirse zürriyet gittikçe daha ziyade zaafa uğrayacak, beşeriyette malûllerin, cılızların, sürünenlerin yekünü daha ziyade artacaktı. O halde müstakbel zürriyetin daha zinde, daha kavî daha ziyade hakk-ı hayat sahibi olması için hal-i hazırda zayıflar azalmalıdır."[814]

Sosyal Darwinizme yönelik eleştirel tavrını ise şu sözlerle tarif eder;

"Her şeyi, bütün tekâmülü rekabet-i şahsiyenin dar düsturu içine sokmak ve her şeyde bir hodgamlık eseri görmek pek de yirminci asrın fikr-i insaniyeti ile kabil-i telif bir şey değildir."[815]

Ancak yine de Edhem Necdet için, toplumdan mücadeleyi ve rekabeti çıkarmak doğru olmaz. Bu rekabeti ise yine de belirli kurallar içinde tanımlar ve Darwin'e atfettiği "tesadüf"ten arındırılmış bir rekabeti ve mücadeleyi savunur;

"Mübarezeyi hayatın haricine çıkarmak vakayi'e karşı yürümek demektir. Mübareze ortadan kalkmaz, yalnız mübarezede keyfî şeyleri, tesadüfî kuvvetleri izâle eylemelidir. Bu ise fikr-i insaniyetin galebesi demektir. Bugün mübareze, medeniyetin kavaid-i mevzuası dahilinde, hak, adalet, müsâvat gibi şerait altında devam ediyor. Böyle bir mübarezenin neticesi meşru bir ıstıfa bir tefavvuk ve terakkidir. Tabiî söylemeye hacet yoktur ki hayvanî mübarezenin hiçbir kayd u şartı mevcut değildir."[816]

Darwin de rekabet konusunda Edhem Necdet ile benzer görüşlere sahiptir. Zürih Üniversitesi'nde hukuk profesörü Heinrich Fick'e 26 Temmuz 1872'de gönderdiği bir mektupta doğal seçilimin toplumsal uygulamalarını eleştirir ancak rekabetin de dışlanmaması gerektiğini savunur;

"Temenni ederim ki, bir gün benzer bir fikrin, yani bütün işçi sendikalarımız tarafından ısrar edilen, tüm işçilerin -iyi ve kötü, güçlü ve güçsüz- aynı mesai

---

[814] A.g.e., s. 170-171
[815] A.g.e., s. 173
[816] A.g.e., s. 174

süresine sahip olması ve aynı ücretleri alması kuralnın, kıtada geçerli olup olamayacağı konusunun tartışma fırsatını bulabilirsiniz. (…) Korkarım ki, kooperatif toplumlar da rekabeti dışarıda bırakıyorlar. Bana öyle geliyor ki bu, insanlığın gelecekteki ilerleyişi için çok büyük bir kötülüktür."[817]

Terakki ve Tedenni (ilerleme ve gerileme) bölümünde, evrimin anlaşılması açısından en önemli konulardan birine, evrim ile ilerlemenin (*tekâmül ve terakki*) aynı olmadığına değinir. Burada evrimin esasının aşamalı değişim olduğunu, bunun da her zaman ileriye (*kemâle*) doğru olmak zorunda olmadığını, geriye (*zevale*) doğru da olabileceğinin altını çizmektedir. Eskinin yerine yeninin gelmesi çevreye uyum olmakla birlikte gerçekte bir gerilemeye sebebiyet verebilir.[818] Edhem Necdet'in, sözlük karşılığı itibariyle de "olgunlaşma" anlamına gelen ancak bugünün "evrim" kelimesinin karşılığı olarak kullanılan "tekâmül" kelimesindeki bu ayrıntıyı açıklaması önemlidir.

Kitabın sonuna eklediği bibliyografyaya baktığımızda sadece Fransızca kaynakları görmekteyiz. Bu da Edhem Necdet'in Lamarck'çı pozisyonu hakkında fikir vermektedir;

- *Phylosophie zoologpiu – Gene Lamark*[819]
- *L'origine des espéces – Charle Darwin*[820]
- *Les Théorie de l'évolution – yve de la ge goldchmid*[821]
- *Crise du transformisme – felix le Dantec*[822]
- *Lamrarkiens et Darwiniens –* [823]

---

[817] Richard Weikart, "A Recently Discovered Darwin Letter on Social Darwinism", **Isis**, Sayı: 86, 1995, s. 611 (*"I much wish that you would sometimes take occasion to discuss an allied point, if it holds good on the continent, -namely the rule insisted on by all our Trade-Unions, that all workmen, -the good and bad, the strong and weak,- sh[oul]d all work fort he same number of hours and receive the same wages. (...) I fear that Cooperative Societies, which many look at as the main hop efor the future, likewise exclude competition. This seems to me a great evil fort he future progress of mankind.")*
[818] Edhem Necdet, **Tekâmül ve Kanunları,** s. 200
[819] *Philosophie zoologique* - Jean Baptiste Lamarck
[820] Charles Darwin
[821] *Les Théories De L'évolution - Delage Yves, Goldsmith* Marie
[822] *La Crise du transformisme* - Félix Le Dantec
[823] *Lamarckiens et Darwiniens*- Félix Le Dantec

- *La transformation du monde animal*[824]
- *Histoire de la terre – aavini*
- *Psycologie général – Charle Richet*[825]
- *Les Premiers Principes – Spencer*
- *Transformisme social – gilome greff*[826]
- *Précis de Sociologie -* [827]

Edhem Necdet'in biyolojik evrim bilgisi kendisinin de itiraf ettiği ve yazdıklarından anlaşıldığı üzere fazla derinlikli değildir. Onun için evrim, reddedilemez bir kesinliktedir ancak Darwin'den ziyade Lamarck'ın görüşlerini kendisine yakın bulur. Bunun sebebi Darwin ve Lamarck arasındaki ayrımı anlayamamış olmakla birlikte, Lamarck'ın evrim kuramının toplumlara uyarlanmış versiyonun onun politik görüşüne daha yakın olmasıdır. Edhem Necdet'e göre Darwin'in evrim görüşü tesadüflere bağlıyken, Lamarck'te bireylerin ve toplumların fiilleri onların evrimini belirler. Bireylerde olduğu gibi toplumlarda da evrim, zorunlu olarak ileriye gitme anlamı taşımaz. Eğer çevre koşullarındaki değişimlere ayak uyduramazsa geriye de gidebilir. Toplumların evrimini kabul etse bile, zayıfları korumayı reddeden sosyal Darwinist yaklaşımları da eleştirir. Edhem Necdet evrim konusunu, dönemin Osmanlı aydınlarında yaygın görülen ilerleme ve gerileme tartışması içerisinde ele alır. Evrim yalnızca ilerleme yönündeki değişimleri değil, aynı zamanda gerilemenin simgesi olan dinî inançların, metafizik kabullerin ortadan kaldırıldığı bir mecra olması bakımından da kıymetli bir araçtır. *Tekâmül ve Kanunları*'nın son bölümünde yer alan "*en ibtidaî milletler en muhafazakar milletlerdir*"[828] sözü de bu yaklaşımının özeti niteliğindedir.

---

[824] *La transformations du monde animal* - Charles Depéret
[825] *Essai de psychologie générale* – Charles Richet
[826]*Transformisme Social* - Guillaume de Greef
[827] *Précis de Sociologie* - Guillaume de Greef
[828] Edhem Necdet, **Tekâmül ve Kanunları,** s. 271

3.1.29 Artin Boşgezenyan:

1909-1918 yılları arasında Halep mebusu olarak Meclis-i Mebusan'da görev yapmış olan Artin Boşgezenyan (1861 – 1923), mecliste Darwin'den söz eden ilk Osmanlı mebusudur. İşçi ve kadın hakları konusunu sıklıkla mecliste gündeme getiren ve bu konuda çalışmalar yürüten Boşgezenyan[829], jandarma bütçesi üzerine yaptığı konuşmasında güvenlik-kalkınma ikilemini tavuk-yumurta ikilemine benzeterek Darwin'e atıf yapar;

"Artin Boşgezenyan Efendi:

- (...) Muhterem Boşo Efendi biraderimiz, geçen gün bilmem ne münasebetle burada bir sual irad ediyordu ve diyordu ki, tavuk yumurtadan mı çıkar, yoksa yumurta mı tavuktan çıkar? Darwin (داروين), kabil olsa da iade-i hayat etseydi, fennî olarak cevabını yine veremezdi; fakat ben size cevap vereyim. Filvaki Darwin'den büyük değilim, fakat cevap vereyim.

Yorgo Boşo Efendi (Serfice):

- Darwin'den büyüksün demek.

Artin Boşgezenyan Efendi (Devamla):

- Büyük değilim; fakat söyleyeyim, sen de kanarsın. Ben kendisine fennî cevap vermiyorum. Zaten bu sualin fennen halli kabil değildir. Biz, görüyoruz ki, tavuk yumurtadan çıkıyor, yumurta da tavuktan. Bunu bilmüşahade biliyoruz; ama tavuğun da, yumurtanın da bir madde-i asliyyesi var; bir değil iki. O da cisim ile kuvvet. Mahlûkatın kâffesi bu cisim ile kuvvetin teşekkülat-ı muhtelifesinden ibaret olduğuna göre tavuk ile yumurtadan şimdi...

---

[829] Tamar Nalcı, Emre Can Dağlıoğlu, "Farklı bir Mebus: Artin Boşgezenyan", **Agos**, Sayı: 757, 1 Ekim 2010, s. 15

Ahmet Mahir Efendi (Kastamonu):

- Bizi cevap vermeye mecbur etme. Bir de efkâr-ı diniyye vardır.

Artin Boşgezenyan Efendi (Devamla):

- Hayır efendim, bunun dîne taalluku yok.

Ahmet Mahir Efendi (Kastamonu):

- Biz, deriz ki, iptida tavuk halk edilmiştir.

Reis:

- Efendim, tavukla yumurtanın dinle münasebeti ne?

Artin Boşgezenyan Efendi (Devamla):

- Müsaade buyurursanız ben şimdi söylerim. Şimdi efendim, kendi itikadımca benim kendi mezhebimce tavukla yumurtanın anası, atası cisim ile kuvvet olduğu gibi bir memlekette mamuriyet namına her ne görülürse onun anası eminyet, babası da adalettir. Her türlü terakki bu iki şeyin üzerine müptenidir."[830]

Boşgezenyan'ın Tavuk-yumurta ilişkisini açıklarken Darwin'e atıf yapması, karşılında Kastamonu mebusu Ahmet Mahir Efendi'nin dinî argümanları cevap olarak ileri sürebileceğini söylemesi, Darwin ve onun evrim kuramının din-bilim çatışmasında oturduğu yeri gösteren örneklerden biridir. Ayrıca Boşgezenyan'ın "cisim ve kuvvet" argümanı da, yine Osmanlı son döneminin en popüler eserlerinden

[830] **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,** Devre: 1, Cilt: 4, İçtima Senesi: 3, Yetmiş birinci içtima, 21 Mart 1327 [3 Nisan 1911], s. 586

olan Büchner'in, "*Madde ve Kuvvet*" adıyla Ahmed Nebil ile Baha Tevfik tarafından tercüme edilen ve üç cilt halinde yayınlanan "*Kraft und Stoff"* eserinden ilhamlar içerdiği söylenebilir.

Eser ilk yayınlandığı zamandan itibaren dönemin en popüler vülgermateryalist eserlerinden biri olmuş, Osmanlı ve İslâm düşünce dünyasında pozitivistlerin ve karşıtlarının ilgisini çekmişti.[831] Doğanın yalnızca bilimle açıklanabileceğini düşünen ve bunun için de Darwin'i ve onun evrim kuramını merkeze alan *Madde ve Kuvvet*'te Darwin'in bütün bilimleri değiştirdiği, bütün genç bilim insanlarının bunu kabul ettiği ve tarafsız bir gözle okunduğunda evrim kuramına kimsenin itiraz edemeyeceğini anlatılmaktadır;

> "Serbest bir fikirle ve vâzıh bir nazarla bütün bâtıl itikadlardan ayrılarak gerek ilm-i müstehase, gerek mükayese-i teşrih ve mebhas-ı cenin nokta-i nazarından hayvanatın üç silsilesini tedkik ve ta'mîk edersek bilâ-tereddüd hükm ederiz ki uzvî âlemin heyet-i mecmuası ancak teferruatta yekdiğerinden ayrılan bir külliyetten ibarettir. Son zamanlarda Darwin'in bütün ilimleri tebdil eden bu tekâmül nazariyesi hakikî mütefekkirler tarafından bilâ-tereddüd kabul olunmuştur. Esasen bu nazariye daha evvelce "Lamarck" ve "Geoffroy" gibi tabiîyyun tarafından dahi söylenmiş ve isbatına uğraşılmıştır. Hatta madde ve kuvvetin ilk tabından -ki 1855 tarihinde tab' olunmuştur- ve Darwin'in nazariyelerini tesis etmesinden beş sene evvel bu kitabın müellifi o zamana göre oldukça vazıh bir surette bu meseleyi meydana koymuştur. (…) Müellif ta o zaman insanların hayvanlardan geldiğini söylüyordu. Yalnız o zaman ilimler pek geri olduğundan bu tahavvül ve tedricî tekemmülün sebebleri izah edilememişti. Bu meseleyi bilahare pek ziyade tafsil ve teşrih eden İngiliz hakîmi Charles Darwin (چورلس داروين) bu hususda kesb-i iştihâr etti. Darwin'in vâdide vaz etmiş olduğu nazariyeler dört kısma ayrılır. Bunlardan birisi hayat mücadelesi, ikincisi cinslerin tahavvülü yahûd kâbil-i tahavvül olması cihetiyle husule gelen tebeddül ve teşekkül, üçüncüsü verâset meselesi, dördüncüsü

[831] Kemal Kahramanoğlu, Ali Utku, "Madde ve Kuvvet: Osmanlı Popüler Materyalizminin Elkitabı", **Madde ve Kuvvet**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2012, s. 7

ıstıfa-yı tabiîdir.”[832]

Darwin’in evrim kuramını açıkladıktan ve reddedilemez öneminden bahsetmekle beraber, hayvanlardaki değişimi açıklamaya yeterli olmadığını iddia etmektedir. Çevre koşullarındaki değişimin, seçilimle türe ait toplulukları değil, doğrudan bireyleri dönüştürdüğünü iddia eden Lamarck’çı yaklaşımı tercih etmektedir;

> “Acaba Darwin’in hayvanatın tahavvülüne dair olan fikirleri kainattaki umumî tahavvülü ve tekâmülü izaha kâfi midir? Hatta yalnız uzvî âlemdeki tahavvülleri izah edebilir mi? Şüphesiz hayır! Bunun için gayet mühim olan diğer bazı hadise-i silsilelerini gözden geçirmeli ve Darwin’in nazar-ı dikkatine hiç maruz kalmayan noktalar hakkında dahi derin tedkikler icrâ eylemelidir.
>
> Biz bu hususda haricî şartların tesirini en birinci müessir olarak telakki ederiz. İklim, toprak, gıda, hava, ziya, hararet, suyun tevzî’i… (…) İkinci derecede olarak idmana, âdete, muhtelif hayatlara tevâfuk ve vücudun bazı noktalarının çalışması, bazı noktalarının çalışmaması gibi hâdiselere tâbi’ diğer bir takım tesirler daha vardır ki, Darwin’in selefi ve nesil nazariyesinin hakikî mucidi olan Lamarck nezdinde pek ziyade ehemmiyetle telakki olunmuştur. Zavallı Lamarck! Kendisinin uzun müddet rüya gördüğü söylenerek muaheze olundu ve nihayet fakr u zaruret içinde vefat etti.”[833]

Yukarıda aktarılan bölüm, Darwin’in evrim kuramında da açıklama getirdiği çevrenin etkisi, kullanılmayan organların körelmesi gibi evrimsel faktörlerin Lamarck’a aitmiş gibi algılanmasına örneklerden biridir. Bu örnek, Osmanlı aydınları arasında Lamarck’ın Darwin’e göre daha fazla tercih edilmesine sebebiyet veren yanlış anlamalar arasında yer alır.

3.1.30 Cemi Sıdkı Zehâvî:

Mebusan Meclisi’nde Darwin’e atıf yapan bir diğer isim ise Bağdat mebusu

---

[832] Ludwig Büchner, **Madde ve Kuvvet,** çev. Baha Tevfik, Ahmed Nebil, Cild: 2, Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul, 1327 [1911], s. 301-302
[833] A.g.e., s. 303-304

Cemil Sıdkı Zehâvî Efendi'dir (1863 – 1936). Dinî eğitim alan Zehâvî Efendi, Kahire'de bulunduğu dönemde, Arap dünyasına Darwin'in görüşlerini yayan ve popülerleşmesine yardımcı olan Yakup Sarruf, Faris Nimr, Şibli Şümeyyil gibi yazarlarla tanışmış hatta aynı ekibin dâhil olduğu Darwinci yayın organı *el-Muktetaf*'ta yazıları çıkmıştır. [834] Müslüman toplumlarının geri kalmasını problem edinen Zehâvî, bunun çözümünün de ilerlemede olduğunu savunur. Bütçe görüşmeleri sırasında mecliste yaptığı konuşmada da Darwin'e atıfla ilerlemenin zorunluluğundan, aksi halde zayıf kalanın yenilmesinin kaçınılmazlığından ve bu açıdan seçilimin Darwin'den çok önce Kur'an'da yer aldığından söz eder;

Cemil Zehâvî Efendi (Bağdat):

- Efendiler, biz Müslümanlar medreselerimizi ıslah etmezsek terakki edemeyiz. Terakki etmemek ölmek demektir. Ancak bu ölmek veremde olduğu gibi tedricidir. (…) Bir derecede ki, hayat, bir mübareze şeklini aldı. Her kim silah-ı ilm ile mücehhezdir, galebeyi o temin eder. (…) İnsan ki tabiatın bir cüz'üdür, Cenab-ı Allah, insanı mevad-ı tabiîyyeden yaratmıştır. İlim ile mücehhez olunca cihana hâkim olur. "Hel yestevîllezîne ya'lemûne vellezîne lâ ya'lemûn" [835] âyetinin mâsadakı Avrupalılar ile biziz. Avrupalılar ulûm-ı müsbetede terakki ettiler. Bizden daha zengin, daha kavî, daha mesud oldular. Biz ise cehalet hasebiyle fakir, natüvan, bedbaht kaldık. Kavanin-i hayatiyenin en mühimi kanun-ı ıstıfadır. Bu kanundur ki zayıfları mahveder ve kavîleri yaşatır. Beka-yı aslâh kanunu Kur'an-ı azimüşşan, meşhur "Darwin"den (داروين) pek çok asır evvel zikir buyurmuştur. "ve lekad ketebnâ fiz zebûri min ba'diz zikri ennel arda yerisuhâ ıbâdiyes salihûn"[836] (Alkış) âyet-i kerimesi ıstıfanın neticesini sarih olarak anlatıyor. Buyuruyor ki: arza en sonra ancak salih olanlar varis olurlar. Arkadaşlar; buradaki salih kelimesi hocaların dediği gibi zühd ve takva sahipleri manasına değildir. Çünkü zühd ve takva…

[834] Philip Charles Sadgrove, "Zehâvî", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 178

[835] "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" (Zümer suresi, 9. Ayet)

[836] "Andolsun Zikir'den (Tevrat'tan) sonra Zebur'da da: 'Yeryüzüne iyi kullarım vâris olacaktır.' Diye yazmıştık". (Enbiyâ suresi, 105. Ayet)

(Gürültü)

Said Efendi (Mamuretülaziz):

- Müçtehidin içtihatları haricine çıkma. Hepsine mana verme, sadede gel.

Cemil Zehâvî Efendi (Devamla):

- Sözümü kesmeyiniz, sonra cevap veriniz… (Gürültü)

Said Efendi (Mamuretülaziz):

- Kur'an-ı Kerim'i müfessirinin içtihadı hilafına tefsir eden kâfir olur… (Gürültü)

Cemil Zehâvî Efendi (Devamla):

- Sözümü kesme. Bir Müslümanın küfrüne gitmekle sen kafir olursun. Çünkü "Men keffera Müslimen fe kad kefera" hadis-i şerifi vardır. (Gürültü) Müsaade edin, izah edeyim, bitireyim.

  (…)

  Arkadaşlar, maksadım ilmin İslâmiyet'teki ehemmiyetini arz etmektir. İslâmiyette ilim bu derece matlup iken, nasıl olur da biz Müslümanlar darülulûm olan medreselerimizde Kurpp toplarını icat eden, mükerrer ateşli tüfekleri ihtira eyleyen, insanları kuşlar gibi havada uçuran balıklar gibi deniz altında gezdiren mesafeleri kısaltan, telsiz olarak muhaberatı temin eden, hastaları ekseriya pençe-i mevtten tahlis eyleyen ve daha bir çok mucizeler gösteren ulûm yerine bir takım malayani hurafat kabilinden olan şeyleri eski Yunanlılardan mevrus bir takım hurafatı okutmaya mesağ veriyoruz? Tefsirlerimiz, kütüb-i Kelamiyyemiz hâlâ hurafat-ı Yunaniye ile mahluttur."[837]

Cemil Zehâvî, Kur'an'ın Darwin'den önce onun seçilim kuramını anlattığını iddia ederken, daha genel anlamda İslâm'ın yeniden yorumlanmasına ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. Bu tavrın, başta Abdullah Cevdet olmak üzere, dönemin diğer

---

[837] **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,** Devre: 3, Cilt: 2, İçtima Senesi: 1, Otuz ikinci içtima, 30 Haziran 1330 [13 Temmuz 1914], s. 674

Darwin taraftarı aydınlarında da görülen, İslâm'ı bilim üzerinden yeniden yorumlama ekolüyle de aynı doğrultuda olduğu söylenebilir.

3.1.31 Yahya Halid:

Meşrutiyet sonrası dönemin en popüler dergilerinden olan *Şehbal*'de[838], Darwin'in otuzuncu ölüm yıl dönümünde Yahya Halid imzalı bir yazı yayınlanmıştır. "Büyük bilgin" (*hakîm*) olarak tanıtılan Darwin'in kısa hayat hikayesiyle başlayan yazı[839], Türlerin Kökeni (*Enva-i Uzviyatın Menşe'leri*) yayınlanana kadar olan süreci anlatarak devam eder. Yazının ikinci bölümünde evrim fikrini tartışan Yahya Halid, Epikür (M.Ö. 341 – 270) hariç eski doğa bilimcilerinin tamamının türlerin ayrı ayrı yaratıldığını ve değişmez olduklarını kabul ettiklerini aktarır.[840] Ona göre evrim fikrini bilimsel anlamda ilk ortaya koyan Goethe'dir, ardından Lamarck'ın evrim kuramı gelir. Ancak Lamarck zamanında anatomi ve embriyoloji çok gelişmediği için Cuvier karşısında çabuk yenik düşmüştür. Ardından Darwin'in, Beagle yolculuğu sayesinde yaptığı gözlemler ve çalışmalar sonucunda ortaya koyduğu doğal seçilim (*ıstıfa-yı tabiî*) ve yaşam mücadelesi kavramlarını açıklar. Bunun üzerine Darwin ve Lamarck'ı karşılaştırarak, Darwin'in kuramını tesadüfe bağladığı için zayıf olduğunu ve bilim insanlarının çoğunluğunun Lamarck'ı tercih ettiğini iddia eder;

> "Lamarck, uzviyat bulundukları muhite uymak için tebdil-i şekil ederler, demişti; Darwin, uzviyat tebdil-i şekil edebilmiş oldukları için muhite uymuşlardır, der. Darwin nazariyesinin zaafı da işte bu noktadadır. Çünkü tebdil-i şekil sebebini tesadüfe bırakır. Halbuki tabiatta tesadüf olamaz. Bunun içindir ki bugün ulema-yı tabiîyyunun ekserisi Darwin'in mücadele-i hayat ve ıstıtfa-yı tabiî nazariyesini bırakarak Lamarck efkârını tecdid ve tekâmül-i

---

[838] Meşrutiyet dönemi kültürel yaşamı için çok önemli bir dergi olan *Şehbal*'in en ayırt edici özelliği, her türlü olay ve duruma yönelik 3500 civarında görsele yer vermesidir. (bkz. Nazım H. Polat, "Şehbâl", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 423-424) Ayrıca bkz. Selim Ahmetoğlu, **İttihatçı Aktüaliteden Kitlesel Popülariteye: Şehbal Mecmuası (1909-1914)**, Libra Kitap, İstanbul, 2010

[839] Yahya Halid de Darwin'in Beagle yolculuğuna çıkması için babasını ikna edenin dayısı Josiah Wedgwood'u muhtemelen yine "uncle" kelimesi yüzünden "amcası" olarak aktarmaktadır.

[840] Yahya Halid, "Musahabe-i Fenniye: Darwin", **Şehbal**, Sene: 4, Cilt: 3, Sayı: 51, 15 Nisan 1328 [28 Nisan 1912], s. 58

uzviyatı muhitin verdiği ihtiyacatın neticesi olarak izah etmek isterler."[841]

Yazısının devamında Darwin'in şöhretinden ve yaşamının son dönemlerinden bahseden Yahya Halid'in Lamarck ve Darwin kuramlarına hâkim olmadığı yaptığı karşılaştırmadan anlaşılmaktadır. Yirminci yüzyıla gelindiğinden bilim dünyasında Lamarck'ın Darwin'e tercih edildiğine dair yanlış aktarımlarda bulunmuş olsa da Darwin'in ölüm yıldönümü vesilesiyle bir yazı kaleme almış olması önemlidir.

Yazıda Darwin'in resmiyle beraber, Down'da yaşadığı evin ön ve arka cephelerinin resimlerine de yer verilmiştir. Ancak eve ait görsellerde cadde tarafından çekilen fotoğrafa yanlışlıkla "*bahçe ciheti*", bahçe tarafından çekilen fotoğrafa da "*cadde ciheti*" ibaresi eklenmiştir. (bkz. Resim – 5, Resim – 6 ve Resim – 7)

3.1.32 Boris Zarnick:

Osmanlı'da üniversite içinden bilimsel yayınlar ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında hayata geçebilmiştir. İstanbul Darülfünun Talimatnamesi'nde (1912) mecmua yayınlanmasına dair bir madde bulunmazken, 1916 yılında fakülte mecmualarının yayına başladığını görüyoruz.[842] Günergun'a göre bunun sebebi, 1915-16 ders yılından itibaren Darülfünun'da göreve başlayan yirmi Alman öğretim elemanı ile birlikte yürütülen yenileşme çabalarıdır.[843] Fakülte dergileri 1916 baharından itibaren iki aylık olarak yayına başlamış fakat Dünya Savaşı'nın bitişiyle yayın faaliyetlerini durdurmak mecburiyetinde kalmışlardır.[844]

O dönem Darülfünun'a katılan *Darülfünun-ı Osmani Hayvanat Müderrisi* Boris Zarnick de *Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası*'nın ilk sayısında zoolojideki son gelişmeleri anlatır ve Darwin'in evrim kuramının önemine değinir;

> "…Darwin'in (داروين), bütün ilm-i hayvanatı mühim bir inkılaba maruz bırakan başlıca eseri, 1859 senesinde intişar etmişti, ve çünkü bütün yaşar mevcudlar arasındaki hayatî münasebetlerin idraki ancak Darwin'in zuhuruyla mümkün

---

841 A.g.e., s. 59
842 Feza Günergun, "Darülfünun Fünun (Fen) Fakültesi Mecmuası (1916 – 1933)", s. 286
843 A.g.e.
844 Fahri Aral, **Darülfünun'dan Günümüze Üniversite Yayıncılığı ve Yaşamı,** Katalog Düzenleme ve Arşiv: Emre Dölen, Nuran Yıldırım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 31

olmuştu. Evvelleri sırf eşkal-i hariciye ile tezahürat-ı şahsiyesinin tedkikine istinad eden sade tasnifler yerine, o zaman mukayeseli teşrih ve mukayeseli tarih-i teşkil kâim olmuştu. Bu fününun ta'mik ve terakkisi sayesinde anladık ki bütün tesadüf ettiğimiz hayvanlar ve dolayısıyla biz insanlar, bir esasdan neşet etmiş ve mürur-ı zamanla tedricen mazhar-ı tahavvülat olmuş eşkal-i hayvaniyyenin birer numunesiyiz.

İlk defa *Ernst Haeckel* tarafından vaz olunarak artık tedkikat-ı hayvaniyyede bir menba-ı ziya hükmüne giren biyojenez kanunu Darwin'in efkârından zuhur etmiştir."[845]

3.1.33 Osman Şerafeddin:

Derginin ikinci sayısında, *Hıfzısıhha mütehassısı* Doktor Osman Şerafeddin [Çelik] (1881 – 1945), kalıtım ve sağlığın korunması üzerine kaleme aldığı yazıda hem kalıtımın esaslarından hem de evrimden bahsetmektedir;

"…veraset, bütün hayatdâr mevcudata hakim ve onların evsafını muhafaza eyleyen kuvvettir. Fakat maddenin, mevcudatın hayat-ı hassasıyla mütemayiz olabilmeleri için tesirat-ı hariciyeye mukabil bir aksülamel icra eylemeleri lazımdır.

Bu aksülameli icra ve mukavemet edebilmek için ise mevcudat-ı zevi'l-hayat muvafık bir şekil ahz eyler ki bu hale tetabuk "*Adaptation*" tabir olunur. Bu suretle vukua gelen tebeddülat ve tahavvülat dahi bu mevcudatın geçirmeye mecbur oldukları tahavvül *évolution* ü teşkil eyler."[846]

Osman Şerafeddin'in evrimi ve kalıtımı başarıyla tanımlaması dönemin bilimsel yayınlarının kalitesi hakkında fikir vermektedir. Devamında farklı kalıtım kuramlarını ele alan yazar, o günün güncel bilgisinde de geçerliliğini yitirmiş olan Lamarck'ın meşhur zürafa örneğine dayalı kalıtımı ve Darwin'in "gemmule"

---

[845] Boris Zarnick, "İlm-i Hayvanatta Son Cereyanlar", **Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası – Tabiat Kısmı**, Sene: 1, Sayı: 1, Nisan 1332 [1916], s. 6
[846] Doktor Osman Şerafeddin, "Veraset ve Hıfzısıhha", **Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası – Tabiat Kısmı**, Sene: 1, Sayı: 2, Haziran 1332 [1916], s. 97

kuramlarının yanlışlığını da okuyucularına aktarmaktadır;

> "…irae ve isbatı gayr-ı kabil bir seeyale fikri üzerine müesses Lamarck nazariyesi bir hayalden başka bir şey değildir. Esasat-ı fenniye üzerine müesses olmayan bu nazariyenin hal-i hazırda daha bazı müdafileri bulunmaktadır.
>
> (…)
>
> Darwin'e (داروين) göre vücud-ı beşerin bilcümle hüceyratı teşekküllerinin hemen her devresinde *gemmule* tabir edilen ufak bir takım hubeybat getirirler. (…) Mükteseb evsafın intikali için dahi *Gemmule*'lerin müteessir olmaları lazımdır; tesirat-ı hariciye tahtında tebeddül edecek *Gemuule*'ler bu mükteseb evsafı nakl eylerler. Darwin dahi evsaf ve hasais-i cedidenin bilverase intikalini kabul eylemektedir. *Gemmules*'lerin mevcudiyetini isbat şimdiye kadar müyesser olamamıştır; bu nazariyeye *pangenèse* nazariyesi namı verilir. Bu nazariye dahi diğeri gibi bir tasavvurdan, bir hayalden ibarettir."[847]

3.1.34 Osman Nuri:

Osman Şerafeddin'in yazısının ardından, *Bakteriyolog* ve *Kimyager Muallim* Osman Nuri'nin [Eralp] (1876 – 1940), "*Beşeriyetin Fenden Sorduğu Sualler*" başlıklı soru-cevap şeklinde kaleme alınmış yazısı gelir. Birinci soruda, dünyada hayatın nasıl ortaya çıktığı tartışılır ve buna dair farklı kuramlar ele alınır. İlk düşünürlerin, dünyanın doğa üstü güçler tarafından (*ma-fevkattabîa*) oluşturulduğunu söylediklerini aktardıktan sonra Darwin'e gelir. Ona göre hayat, dünyada, yalnız doğa olaylarının etkisiyle ortaya çıkmıştır;

> "menşe-i hayat hakkında kat'i, emin bir söz söylenemez. Hem de ilelebet… Fakat bir cihet varsa o da her ne suretle olursa olsun hayat bir hadise-i tabiîyyenin tesiriyle vücud bulmuştur. Kuva-yı tabiîye eseridir. Arz üzerinde hayat ve tekâmül-i hayat… Bunca zevi'l-hayatın neşv ü nema ve tekâmülü… Ezeli, ebedi olarak bu fezada, bu alemde vuku bulunmakta olan tekâmül-i

---

[847] A.g.e., s. 101-102

umumînin bir saniyelik tecelliyatıdır."[848]

Osman Nuri'nin hayatın doğa üstü güçlerle değil, yalnızca doğa olaylarının neticesinde ortaya çıkışını Darwin'e de atıf yaparak anlatması, Darwin algısına dair önemli bir örnektir. Osman Nuri, yazısının son paragrafında da yine canlılığın kendiliğinden, cansız maddelerin birleşiminden ve evrim sonucu ortaya çıktığına vurgu yapar;

"Bu dünyada hayat bi-nefsihi başlamıştır.. Anasır-ı madeniyenin bizatihi bir terkibi ile zuhur etmiştir. Hayat: madeniyatın şekl-i uzvî dediğimiz protoplazma ve hücerat şeklini almak üzere vuku bulan bir istihale, bir tekâmülü.. bir tekâmül-i uzvîsidir."[849]

1901 yılında Bakteriyolojihane-i Şâhâne'nin insan (*Bakteriyolojihâne-i Şâhâne*) ve hayvan (*Bakteriyolojihâne-i Baytâri*) çalışmalarının ayrılmasıyla, Bakteriyolojihane-i Şâhâne'de kalan Osman Nuri, burada bilimsel ve deneysel araştırma şefliğinden, uygulamalı öğretim şefliğine kadar pek çok görevde bulunmuştur.[850] Pasteur Enstitüsü'nde yayınlanan çalışmalarıyla Fransa hükümeti tarafından "*Officier d'Académie*" ve "*Officier de l'Instruction Publique*" nişanlarıyla ödüllendirilen[851] Osman Nuri, *Bakteriyoloji Dersleri* başlıklı eserinde de yine Darwin ve evrim kuramının bilimsel önemini okuyucularına aktarmaktadır. Ona göre evrim kuramı, yalnız mikroorganizmalar için değil bütün canlılık için itirazı mümkün olmayan mutlak bir kanun hükmündedir;

"Malumdur ki 'Darwinizm' iktizası yalnız mikroblar değil bütün uzviyat, mahlûkat birbirinin istihalesinden mütevelliddir. Bu gayet doğrudur. Hem kat'î ve gayr-i kabil-i itiraz bir mesele-i hayatiye, bir kanun-ı mutlaktır. Hatta âlem-i uzviyyatta değil bütün cemâdatta bile anâsır ve ecsâm biri birinin

---

[848] Osman Nuri, "Beşeriyetin Fenden Sorduğu Sualler – Birinci Sual: Bu Dünyada Hayat Nasıl Başladı?", **Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası – Tabiat Kısmı**, Sene: 1, Sayı: 2, Haziran 1332 [1916], s. 105
[849] A.g.e., s. 114
[850] Berfin Melikoğlu, "Osman Nuri Erapl'in "Bakteriyoloji Dersleri" Adlı Kitabının Veteriner Hekimliği Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2007, s. 10
[851] A.g.e.

istihalesinden mütevelliddir."[852]

Darwin'in evrim kuramına dair olumlu görüşleri bulunan Osman Nuri, bu görüşlerine dünya dışı canlıların varlığını tartıştığı, Türkiye'de yazılan ilk telif astrobiyoloji kitabı[853] olan "*Başka Dünyalarda Canlı Mahlukat Var mıdır?*" adlı eserinde de yer vermektedir;

> "Bu dünyada mevcud olan enva'-i uzviyat, ne kadar nebatat ve hayvanat varsa hepsi biri birinden doğmuştur. Bu nazariyeye tarih-i tabiîde "Lamarckizm, Darwinizm" derler. Müspet, esaslı, hakiki bir nazariye.. bir meslek, bir mezheb-i fennîdir. İşte görülüyor ki küre-i arzda bile yetişen uzviyat şerâite göre vücud bulmuştur. Şüphesiz sair seyyarat da böyledir. Her seyyarenin kendi şeraitine göre yetişmiş, neşv ü nema bulmuş uzviyatı vardır. Her seyyarenin düçar olduğu tahavvülata göre vücud bulmuş çeşit çeşit mahlukatı vardır. Buna katiyen şübhe yoktur. Her seyyarede Lamarkizm, Darwinizm meslekleri hükümfermadır."[854]

Diğer gezegenlerde de yaşam olduğuna ve buradaki yaşamın da Dünya'daki gibi evrime dayandığını savunan Osman Nuri, Lamarckizm ve Darwinizm'i "evrim"i ifade etmek için aynı anlamda kullanmaktadır. Özsoy'a göre Lamarck'ın görüşlerine daha yakın bir çizgide duran Osman Nuri'nin bu yaklaşımının sebebi, o dönem Darwinci evrim kuramının girdiği kriz ve yeni-Lamarckçılığın yükselmesidir.[855] Bu durum ihtimal dahilinde olsa da, Lamarck ile Darwin'e eşit ağırlık vermesinin sebebinin Fransız literatürüne yakın olması ve buna bağlı olarak diğer son dönem Osmanlı aydınlarında olduğu gibi Lamarkçı evrim görüşünün ağırlıkta olması daha yüksek ihtimal olarak görünmektedir. Benzer şekilde, bilim tarihindeki önemli devrimlerden bahsettiği bir başka yazısında da yine Lamarck ve Darwin'in evrim

---

[852] Osman Nuri, **Bakteriyoloji Dersleri**, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1919, s. 152-153

[853] Ergi Deniz Özsoy, "Yeryüzünden Başka Dünyalara Akan Yaşam: Türkiye'de Kaleme Alınmış İlk Astrobiyoloji Yapıtı Üzerine Evrimsel Notlar", **Başka Dünyalarda Yaşam Var mı?,** Say Yayınları, İstanbul, 2019, s. 17

[854] Osman Nuri, **Başka Dünyalarda Canlı Mahlukat Var mıdır? yahud Fizi, Kimya, İlm-i Hayat Nokta-i Nazarından Seyyaratta Şerait-i Hayatiyenin Tedkiki**, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1918, s. 28

[855] Ergi Deniz Özsoy, "Yeryüzünden Başka Dünyalara Akan Yaşam: Türkiye'de Kaleme Alınmış İlk Astrobiyoloji Yapıtı Üzerine Evrimsel Notlar", s. 29

kuramlarını yanyana ele almaktadır;

> “Ezmine-i ahirede… Avrupa’da devr-i teceddüd ve inkılab-ı umumîyi müteakib, ulûm ve fününun saha-i medeniyet ve hürriyete ihdâ edegeldiği en mühim keşfiyat, harikulade dört fikir inkılabı ve ilmi ile hülasa edilir. Filvaki Almanyalı hey’etşinas “Kopernik”in “meslek-i şems” hakkındaki keşfi… İngiliz hey’etşinas “Newton”un cazibe-i umumiye kavanini… Fransalı “Lamarck” ile İngiltereli “Şarl Darwin” (شارل دارەن) in tekâmül kanunu… Fransalı “Pasteur”ün meslek-i cedid-i tababeti… İşte bu dört kaide… bu dört meslek-i fennîdir ki hâl-i hazır medeniyeti büyük bir şehrâh-ı terakkide yükseltmekte…”[856]

3.1.35 Necmeddin Sadık:

Fünun Fakültesi’nden bir sene sonra, Darülfünün İctimaiyyat Darülmesaisi [Enstitüsü] de bir dergi çıkarmaya başlamıştı. *İctimaiyyat Mecmuası* adıyla çıkan ve altı sayı devam edebilen bu dergi Türkiye’nin ilk toplum bilimleri dergisi olma özelliğini taşıyordu. İctimaiyyat Darülmesaisi’nin kurucususu Ziya Gökalp (1876 - 1924) başta olmak üzere [857] dergideki pek çok yazıda Darwin’e atıf yapıldığı görülmektedir. Darülfünun’da ictimaiyyat müderrisi olarak görev yapan ve aynı zamanda İctimaiyyat Mecmuası’nın müdürlüğünü de yürüten Necmeddin Sadık [Sadak] (1890 – 1953) ise dergide Darwin ve evrim kuramından en sık bahseden yazardır. Sosyolojiyi etkileyen biyolojik yaklaşımları ele alan “*İctimaiyyatta Hayatiyat Meslekleri*” başlıklı yazısında sırasıyla Lamarck, Henri Milne-Edwards (1800 – 1885) ve Darwin’in sosyoloji üzerindeki etkilerini anlatır. [858] Darwin’in

---

[856] Osman Nuri, “İnkılab-ı Umumî-i Kainat, Edvar-ı Avâlim”, **Mecmua-i Ebüzziya**, Cilt: XIV, Sayı: 150, 27 Cemazeyilahir 1330 [13 Haziran 1912], s. 310

[857] “*Şehrin küçük sahasına sıkışıp kalınca, bunun civarındaki toprak ne çobanlık ne çiftçilik tarikiyle bu büyük kitleyi besleyemez. Burada Darwin’in* (داروين) *“yaşamak için mücadele” kanunu meydana çıkar. Bu büyük tabiîyatçıya göre iki uzviyet biri birinin ne kadar aynı ise, yaşadıkları saha ne kadar dar ve oradaki gıda ne kadar az ise aralarındaki rekabet o kadar şiddetli olur.*” (Ziya Gökalp, “Cemiyette Büyük Adamların Tesiri”, **İctimaiyyat Mecmuası**, Sene: 1, Sayı: 2, Mayıs 1333 [1917], s.53-54

[858] Bu makale büyük oranda, Émile Durkheim’ın çalışma arkadaşı filozof Célestin Bouglé’nin (1870-1940) “La démocratie devant la science” [Bilim Karşısında Demokrasi] (**Revue de Métaphysique et de Morale**, Cilt: XII, Sayı: 1, Ocak 1904, s. 57-73) başlıklı makalesinden esinlenilmiştir.

rekabet ve *tabiî ıstıfa* kavramlarını ortaya attığını belirtikten sonra onun Malthus'tan etkilenerek ortaya koyduğu kuramını özetler;

> "Darwin (داروین) diyor ki: 'Bu şerait dahilinde müsaid nev'ler muhafaza olunuyor. Halbuki daha az mümtaz olanlar harab oluyor.' Âlem-i hayvanî ve nebatîye tatbik olunan Mathus kanunu Darwin'e 'hayat rekabeti' nazariyesini buldurmuştur. Gıdanın miktarı ile mahlukatın miktarı arasındaki nisbetsizlikten husûle gelen cihan mücadelesi kendisine hayırlı bir zaruret şeklinde göründü. Eğer tabiat bu tezayüdün önüne geçmeseydi dünya, süratle tenasül eden bir çok hayvanat ile dolardı. Halbuki bu hayat kavgasında yalnız en müsaidler, en kuvvetliler, en iyiler kurtuluyor. Fertlerin doğarken birlikte getirdikleri kabiliyetler arasında bazıları faydalı, bazıları muzırdır. Tabiîdir ki talihin fena kısmı en zayıfların başına düşer. Ecnâs-ı hayvaniyenin hayrına olarak yalnız en müstaid fertler yaşamalıdır."[859]

Darwin'in kuramını güçlüler-zayıflar ikiliği üzerinden açıklamakla birlikte son cümlede "*müstaid*/yetenekli" kelimesini tercih etmesi, Darwin'in evrim kuramında en önemli yeri işgal eden "en uygun olanın hayatta kalması" kavramına yaklaşması bakımından anlamlı görülebilir. Necmeddin Sadık, yazının sonuç kısmında bu üç biyoloji kuramının sosyolojiye olan etkilerini "*darwinizm sosyal*"[860], "*uzvî nazariye [theorie organique]*", "*antropo sosyoloji*" terimleriyle ifade etmektedir.

Takip eden sayıda, bir önceki yazıda değindiği Lamarck kuramını ayrıntılandırır. Bu kuramın Darwin tarafından yanlışlandığını, Weismann'ın deneyleriyle de bunu ispatladığını ancak yine de tartışmaların devam ettiğini anlatır. Sonuç olarak da Lamarkçı evrim kuramının toplumsal olayları açıklamak için kullanılmasının yanlışlığını belirtir.[861]

---

[859] Necmeddin Sadık, "İctimaiyyatta Hayatiyat Meslekleri", **İctimaiyyat Mecmuası**, Sene: 1, Sayı: 3, Haziran 1333 [1917], s. 146-147

[860] Necmeddin Sadık'ın aynı isimle, taş basma olarak çıkan bir kitabı da vardır: **Darwinizm Sosyal -I-İlm-i Hayatta Darwin Nazariyesi (Tabiî Istıfa, Cainsî Istıfa Tenkidleri),** Darülfünun Matbaası, 1336 [1920]

[861] Necmeddin Sadık, "Lamarck Nazariyesi ve Antropososyoloji – Irsiyet ve Irk", **İctimaiyyat Mecmuası**, Sene: 1, Sayı: 4, Temmuz 1333 [1917], s. 167-183

3.1.36 Tevfik Fikret:

Osmanlı son döneminin en önemli şair ve düşünce adamlarından biri olan Tevfik Fikret, eserlerinde doğrudan Darwin'e atıf yapmasa da onun görüşlerinden etkilenmiş entelektüellerden biridir. Çakan'a göre Tevfik Fikret'in Mehmed Akif'e cevaben kaleme aldığı *Tarih-i Kadîm'e Zeyl* adlı şiiri, Fikret'in doğanın yalnızca pozitif bilimlerle açıklanabildiğini kabul ettiğini ve mucizeleri reddettiğini göstermektedir.[862] Bu da Darwin'in canlı türlerin çeşitliliğini açıklama yöntemi olan evrim kuramıyla benzerlikler taşımaktadır;

"Saydığın harikalar, mucizeler

Birer efsun-i zekâdır ki beşer

Bî-tevakkuf açıyor sırlarını

Mucizât ehli unutmuş yarını."[863]

Tevfik Fikret, *Şaka* dergisinde nesnesi olduğu tartışmadan da görüldüğü üzere sosyal Darwinizme de mesafelidir.[864] Ancak yaşamda evrimin izlerini takip etmektedir. Bunun örneklerinden biri de "Halûk'un Âmentü'sü"nde evrime yaptığı atıftır. Ona göre canlılarda olduğu gibi dinler de evrim geçirmektedir. İslâm da bu evrim zincirinin son halkasıdır;

"Şeytan da biziz, cin de, ne şeytan var ne melek var;

Dünya dönecek cennete insanla, inandım.

Fıtratta tekâmül ezelîdir; bu kemâle

Tevrat ile, İncil ile, Kur'an'la inandım."[865]

Kaplan'a göre Tevfik Fikret, insanlığın problemlerini akıl ve fen yoluyla aşılabileceğini inanıyordu. Yukarıdaki satırlar da, akıl ve fennin ürünü olan evrimin/tekâmülün zorunlu bir prensip olarak var olduğu düşüncesiyle Kur'an'ın da

---

[862] Harun Çakan, "Tevfik Fikret ve Darwin", **Bilim ve Ütopya**, Sayı: 174, Aralık 2008, s. 43-44
[863] Tevfik Fikret, **Tarih-i Kadim'e Zeyl**, 1914, s. 22
[864] Çakan, s. 44
[865] Tevfik Fikret, **Haluk'un Defteri,** Tanin Matbaası, İstanbul, 1327 [1911], s. 25-26

aşılabileceği fikrini içermektedir.[866]

Tevfik Fikret'i Osmanlı düşünce dünyasında Darwin algısına dair ayrıksı bir pozisyona koyan ise, onun çizdiği ve halen Aşiyan Müzesi'nde sergilenmekte olan karakalem Darwin portresidir. Darwin'e dair yazılı eserlerinde doğrudan bir atıf olmamakla birlikte çizdiği bu portre, Osmanlı döneminde bilinen tek telif Darwin çizimi olma özelliğini taşımaktadır. (bkz. Resim – 8)

İstanbul Teknik Üniversitesi'nin öncülü olan Mühendis Mektebi'nde, öğrenciler tarafından çıkarılan *mizah, edebiyat ve fen* dergisi *Şaka*[867] da Darwin'in izlerine rastladığımız yayınlar arasındadır. Derginin on birinci sayısında Tevfik Fikret'i hayalperest ve gerçeklerden uzak olmakla eleştiren bir yazıda, hayatta Tevfik Fikret'in savunduğu gibi adaletin olmadığını iddia eder. Bu iddiasını da Darwin'in yaşam için mücadele / *cidâl-i maişet* kavramına atıfla savunur;

> "Hayatınızda hak, adalet, saadet namına bir şey gördünüz mü? Hayır hayır. Bunların hepsi yalandır. Bu adam da pek çok emsali gibi hayatta gördüklerini inkar ediyor da tahayyül ettiklerine aldanıyor. (…) İşte hayat… mikroplardan başlayınız, nebâtâtı, hayvanâtı taş ve topraklarıyla beraber bu kürenin üzerinde yalnız bir şey var: 'cidâl-i maişet'. Bunu zemmetmekte herkesi manâ ve maddeten bu halden kaçmaya teşvik etmekte ne mana var. Tabiatın kanunlarını değiştirmek için elinizde bir kudret var mı? Yoksa her yerde icrâ-yı hükm eden ve hem de kahren icrâ-yı hükm eden bu kudrete isyan etmek ancak hüsran ve perişanlıkla tebeyyün bir iştir. Ne nefsinizi, ne başkalarını aldatmayınız."[868]

Ertesi sayıda cevaben çıkan yazıda ise bir başka yazar, doğa kanunlarının doğaya ait olduğunu, bunların toplumsal meselelere uyarlanamayacağını ifade ederek bir nevi sosyal Darwinizm eleştirisinde bulunmaktadır;

"Arkadaşım tabiatın kanunlarından fazla bahsetmiş, tabiatın kanunları demekle

---

[866] Mehmet Kaplan, **Şiir Tahlilleri 1 – Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar,** Dergah Yayınları, İstanbul, 1998, s. 184-185

[867] Şaka dergisi ile ilgili ayrıntılı bilgi için; Tuncay Zorlu, "Mizahı Mühendisçe Yapmak: Şaka Dergisi", **İTÜ Vakfı Dergisi**, Sayı: 59, Mart-Haziran 2012, s. 54-61; Cüneyd Okay, **Mühendis Mektebi Öğrencilerinin Çıkardığı Mizah Dergisi: Şaka,** Doğu Kitabevi, İstanbul, 2012

[868] Nazir Tuğrul, "Fena Vaiz", **Şaka**, Sayı: 11, 29 Temmuz 1336 [29 Temmuz 1920], s. 5

'Darwin'in (داروين) beka ve ıstıfa nazariyelerini murad etmiş olduğunu zannederim, eğer böyle ise arkadaşıma, min gayri haddin şunu söyleyeyim ki Darwin'in bu kanunu tabiat-ı maddiye için vaz' edilmiştir, muhit-i ictimaîde bu kanunun hükmü ve mevkii yoktur."[869]

3.1.37 Cafer Tayyar:

Türkiye'de beyin cerrahisi ve plastik cerrahinin gelişmesinde öncü rol oynamış olan Cafer Tayyar [Kankat] (1898 – 1955), Askerî Tıbbiye'den mezun olduktan sonra I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nın çeşitli cephelerinde görev almıştır.[870] 1930'larda Fransa'da eğitim almış ve Türkiye'nin ilk, dünyanın ikinci nöroşirürji dergisini çıkarmıştır.[871] Sadece 10 sayı yayınlanabilen hayvancılık dergisi *Çil Horoz*'da[872] Darwin'in kuramına da yer veren bir yazı kaleme almıştır. *Maymunlar* başlıklı bu yazıda Darwin'in evrim kuramının esasını anlattıktan sonra Lamarck'la olan farklarına değinir;

"Şekl-i haricî ve zaviye-i vechiyesinin insana karib olması bu son asırda, maymun ile insan arasında bir karabet mevcud olduğu hissini vermiş ve bu cihetten pek çok tedkikat yapılmıştır. 1809'da tevellüd eden meşhur tabiîyyundan Darwin (داروىن) yaptığı tedkikat ve tetebbuat üzerine, Darwin nazariyesini kurmuş ve bu mesleğine Darwinizm mesleği ismini vermiştir. Darwin nazariyesinde her hayvan ve nebat ibtidada karikatür halinde bir nüve ve bir hücre-i iptidaiye halinde iken tedrici tekâmül ederek vasat ve muhite nazaran tahavvül etmiş ve hal-i hazırda gördüğümüz tekâmülat husule gelmiştir…

---

869 Mehmed Şerafeddin, "Fikret'e Dair", **Şaka**, Sayı: 12, 14 Ağustos 1336 [14 Ağustos 1920], s. 13
870 Ufuk Aydın, Ramazan Kahveci, "Türk Plastik Cerrahi Geçmişinde Eksik Bir Parça: Op. Dr. Cafer Tayyar Kankat", **Türk Plastik Rekonstrüktif ve Estetik Cerrahi Dergisi**, Cilt: XVI, Sayı: 3, 2006, s. 170
871 Sait Naderi, "Op. Dr. Cafer Tayyar Kankat: Az Tanınan Bir Nöroşirürjiyen ve Türkiye'deki İlk Nöroşirürji Dergisinin Kurucusu", **Türk Nöroşirürji Dergisi**, Cilt: XIII, Sayı: 1, s. 81-86
872 Ünal Taşkın, "Veteriner Hekimliği Tarihinden Bir Kesit 'Çil Horoz' Dergisi", **Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi**, IV. National Symposium of the History of Veterinary Medicine and Professional Ethics 21-23 May 2014, s. 29

Demek Darwin nazariyesinde her cins ve nebat için ayrı ayrı hücre-i iptidaiyeler kabul etmiştir. Lamarck nazariyesi ise Darwin'den daha eskidir… Menşe'de Lamarck, umum hayvanatın bir hücreden teşa'ub ettiklerini ve tekâmül ederek hal-i hazır şekli iktisab ettiklerini kabul etmektedir. (…) Darwin, Lamarck nazariyesini yeni esaslar; tercübe ve tedkikat-ı fenniye ile tarsîn etmiştir."[873]

"Lamarck, tekâmül-i tedricî ve ıstıfa nazariyesini kurmuş fakat bir hücreden umum hayvanat ve nebatatın teşa'ub ettiğini kabul etmiştir. Bu fikre 'monojenist' denmiştir.

Bilahare Darwin tedkikatını tevsi' ile her cinsin ayrı ayrı hücrelerden tekâmül-i tedricî ve ıstıfa suretiyle tekevvün ettiklerini kabul etmiştir. Bu fikre de 'polijenist' denmiştir."[874]

Cafer Tayyar'ın belirttiğinin aksine Lamarck ile Darwin arasında bu açıdan da bir fark bulunmamaktadır. Polijenizm, insanların farklı türlerden evrimleştiğini savunan ve bazı insan topluluklarının daha aşağı olduğuna inanan ırkçı görüşlere dayanmaktaydı. Darwin de polijenist değil monojenistti ve farklı insan ırklarının aynı kökenden geldiğini savunuyordu.[875]

3.2 Darwin Karşıtları:

3.2.1 Ali Sedad:

Ahmed Midhat Efendi ile tartışmasından tanıdığımız Harputlu Hoca İshak Efendi'den sonra Darwin'e karşı en kapsamlı itirazı Ahmed Cevdet Paşa'nın (1822 – 1895) oğlu, Fatma Aliye Hanım'ın kardeşi Ali Sedad Bey'de (1857 – 1900) görüyoruz. "*Kavaid üt-tahavvülat fi harekât iz-zerrât*" [parçacıkların hareketlerine ilişkin dönüşüm kuralları] isimli çalışmasında değişimin kanunlarından bahsederken,

---

[873] Cafer Tayyar, "Maymunlar: İnsanlarla Olan Münasebeti", **Çil Horoz**, Sayı: 2, 1 Mayıs 1338 [1 Mayıs 1922], s. 15
[874] A.g.e., s. 16
[875] John Walter Biles, "Race Before Darwin", University of Kansas, Department of History, Doctoral Dissertation, 2005, s. 569-572

dönemine göre çok erken sayılabilecek bir vakitte Darwin'in kuramını ve çalışmalarını ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Daha çok mantıkçı yönüyle tanınan Ali Sedad'ın bu eseri aynı zamanda Türkçe yazılmış ilk termodinamik kitabı özelliğini de taşımaktadır.[876]

Ali Sedad eserinin ilgili bölümünde canlılığın ortaya çıkışı, türleşme ve benzeri konuları tartışmaya açar ve Darwin'in bu tartışmadaki pozisyonu ve katkısından bahseder. Konuya önce canlı cisimlerin cansız cisimlerden meydana geldiğini ve büyük çoğunluğunun karbon [*fahm*], hidrojen [*müvellid-ül-ma'*], oksijen [*müvellid-ül-humûza*] ve azottan oluştuğunu belirterek başlar.[877] Daha sonra doğa bilimcilerinin canlılığın ortaya çıkışı konusunda anlaşmaya varamadıklarını, bazılarına göre olağanüstü bir gücün etkisiyle birdenbire [*bağtaten*] oluştuğunu, diğerlerine göre ise canlılığın doğal süreçlerle basit hücreden hayvanlara değişerek dönüştüğünü anlatmaktadır;

> "Tabiîyun ecsam-ı âliyyenin suret-i tekevvününde ihtilaf edip ortaya bir hayli bahisler çıkarmışlarsa da hiç birisi meselenin esasen halline yarayacak bir şey bulamamışlardır. Bunların bir takımı ecsam-ı âliyyenin bir kuvve-i harikuladenin tesiriyle bağteten teşekkül edivermiş olduğuna ve sonra tevalüd ile tekessür eylediklerine zâhib olup diğerleri ise mechul olan bazı şurût ve kavânin tahtında madde-i unsuriye madde-i âliyyeye tahavvül ile hücerat-ı basîteden ibaret bulunan ecza-yı uzviyye tekevvün eylemiş ve bunlar dahi istidad ve sevk-i tabiatla ecsam-ı hayvaniyyeyi teşkil ederek maruz oldukları tagayyürat ile terakki ve kesb-i intizam eylemişlerdir."

Ali Sedad'a göre o dönemde doğa bilimcilerinin çoğunluğu canlıların doğaüstü bir varlık tarafından birdenbire ortaya çıktığı fikri yerine Darwin'in genişletip tamamladığı evrim kuramını tercih etmektedirler. Birinci görüşü savunanlara göre türler sabit ve değişmezdir, farklı türler birbirine benzese bile bu özde değil görüntüde

---

[876] Levent Çankaya, "Ali Sedad'ın Kavâ'idü't-Tahavvülât fi Harekâti'z Zerrat Adlı Eseri, İçeriği ve Termodinamik ile ilgili Bölümlerinin Genel Bir Değerlendirmesi", **Dört Öge**, Yıl: 4, Sayı: 8, Ekim 2015, s. 77

[877] Ali Sedad, **Kavaid üt-tahavvülat fi harekât iz-zerrât**, Matbaa-i Osmaniyye, 1300[1883], s. 163-164

olan bir benzerliktir. İkinci görüşü destekleyenlere göre ise tür değişkendir, farklı türlerin kökeni bir ya da birkaç farklı türün değişerek dönüşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır;

> "Zamanımızdaki tabiîyyunun ekserisi mezkur birinci mesleğin bir hakîm-i tabiînin kabulüne şayan olmadığını beyan ile şu yakınlarda meşhur Darwin (داروِن) tarafından tevsi' ve ikmâl olunan ikinci mesleği tercih ederler. Bu iki tarîkin ashâbı iddialarının esası olacağı için nev' ve sınıfın tarif ve tahdidine itina eylerler.
>
> Birinciye göre nev' bir birinci çiftten tevellüd ve teselsül edip diğer nev' ile karışmaksızın doğrudan doğruya gelen yahud kabil-i tevlid-i mahsul vermek üzere ictima' ile tevlide kabil olan eşhasın mecmû'udur. Bu tarife taraftar olanlar indinde nev' sabit ve gayr-i mütegayyir olup ecnas-ı muhtelife arz-ı müşabehet etseler bile bu müşabehet surette olup asılda değildir. İkinci mesleğe göre nev' cismen yekdiğerine müşabih yahud ancak cüz'îyen muhtelif olabilen eşhasın mecmû'udur. Bu tarife nazaran nev' külliyen vehmî olup mutlak değildir ve mütegayyirdir. Ve enva'-ı muhtelifenin aslı bir ya bir kaç nev'den gelip tagayyürat ve tahavvülat ile tekessür eylemişlerdir."[878]

Modern evrim kuramını olabilecek en açık şekilde özetleyen Ali Sedad, bu noktadan sonra türlerin yaratılışına göre Darwin'in ortaya koyduğu kuramın esaslarını madde madde sıralar;

> <u>[1 – Değişerek türleşme (*descent with modification*)]</u>
>
> Evvela: Bütün ecsam-ı âliyyede az çok tagayyüre meyl ve istidad vardır. İşbu tagayyürat vaziyet ve âdetin tesiri misillü esbabdan ileri gelerek kesbî yahud silsilesinde zuhur edip ba'dehu gaib olmuş olan sıfata avdet etmek tarikiyle ırsî olur. Tagayyür-i cüz'i ise bir sınıf teşekkül eyleyip küllî olarak sıfat-ı müteaddidede veya bir sıfat-ı mühimmede vâki olur ve silsile-i tevellüdatta müstemir bulunur ise bir nev' teşekkül etmiş olur. Bu halde nev' sabitce bir sınıf olup sınıf dahi henüz teşekküle başlamış bir nev'dir.

---

[878] A.g.e., s. 164-165

[2 – Nüfus arttıkça gıda temini imkanı azalır (Malthus Kuramı)]

Saniyen: Cemî' ecsam-ı âliyye ser'ian tekessüre mâildirler. Lakin bu hadsiz tekessürü tevkif edecek esbab-ı mânia vardır. Bir haylice ta'dâd olunabilen işbu mevâ'inin en mühimi fıkdân-ı maîşettir.

[3 – Yaşam mücadelesi (*struggle for life*)]

İşte bunun için her nev'in efradı nafakasını ele geçirmek ve beka-yı vücudunu temin etmek için ettiği mücadelede kavî zayıfa galebe edip bazı sıfat-ı müfideye mâlik olanlar diğerlerinden ziyade muammer olurlar ve diğerleri ise fena bulurlar. Henüz sıfat-ı mükemmeleyi kesb edememiş olan sunuf-ı mutavassıta evvelce munkariz olarak bir az zaman zarfında daha müfîd sıfatı haiz bulunan iki uçtaki sınıflar kalmakla iki muhtelif nev' gibi görünürler.

[4 – En iyi uyum sağlayanın hayatta kalması ve doğal seçilim (*Survival of the Fittest & Natural Selection*)]

Salisen: Tagayyür ile eşhasın kesb ettiği sıfat-ı müfide ise muammer olmak değilse fena bulmak ciheti galebe eylediğinden heva ve vaziyet ve şurut-ı vakıa-ı saireye göre tabiatça müntahab olan sınıf tekessür ettikçe diğeri munkariz olur.

[5 – Özelliklerin bir sonraki nesle başarıyla aktarılması ve başarısızların elenmesi]

Rabian: Sınıfın nevi olabilmesi için eşhasın kesb eylediği tagayyürün silsilede devam ve sebatı lazımdır bu ise sıfat-ı müktesebenin eşhas yahud nev'e müfid olacak bir hale gelmesiyle hasıl olur. Ve diğer türlü ise nev'in inkırazı lazım gelir."[879]

Bu açıklamanın ardından Darwin kuramının ayrıntılı bir incelemesini yapar ve evrime yönelik eleştirilerini, farklı bir evrim kuramı bulunan Lamarck'ı da ekleyerek yapar;

---

[879] A.g.e., s. 165-166

“Darwin Mesleğinin Muhakemesi: Darwin’in faraziyatına pek çok itirazlar vaki olmuş ise de bunlardan en mühimi ikisidir:

[Yeni türlerin ortaya çıkışının gözlenememesi, ara geçiş formlarının eksikliği]

Yeniden bir nev’in teşekkül edeceği asla görülmemiştir. Eğer cümle ecsam-ı âliyye bir asıldan geliyor ise enva’-i hâzıranın arasında eşkal-i mutavassıt [ara geçiş formları] bulunması lazım gelir: Faraziyat-ı mezkureye taraftar olanlar enva’ın teşekkülü gayet batî olup muayyen bir zamanda hissolunamaz derler ve iki nev’in mukeranetiyle bir şekl-i mutavassıt hasıl olduğunu göstermek isterlerse de böylece hasıl olan sınıfın tevlid ve teselsüle adem-i kabiliyeti ve bunlardan bazı sınıfları nadiren teselsül etse bile bilahare teselsülden münkatı’ olması yahud asılları olan iki nev’den birine çekerek diğerinin sıfatını külliyen gaib eylemesi bi’t-tecrübe aşikâr olmuş olduğundan (*) Bu suretle katiyen bir nev’in teşekkül edemeyeceği sabit olmuştur. Halbuki nevi’n iki sınıfın ictimaıyla hasıl olan sınıf-ı mutavassıt teselsül eder. İmdi bu keyfiyyet sınıfın teşekkülü mümkün ise de nev’in teşekkülü mümkün olmadığını izah eder.

(*) Ester ve bir ve iki örgüçlü develerden hasıl olan bir nev’-i azman deve işbu hususata pek iyi bir misal olurlar. Nebatatta dahi böyledir iki muhtelif cinsten hasıl olan azmanlar ya tohum vermez yahud cinseyn-i mezkureynden birine ricat eyler.”[880]

Ali Sedad ilk itirazı dile getirirken, her ne kadar evrim kuramını savunanlara göre, yeni türlerin ortaya çıkışının çok yavaş olmasından ötürü bu oluşumun gözlenemediğini belirttiklerini söylese de hem yeni türlerin, hem de iki türün bir araya gelmesiyle ortaya çıkacak yeni ara geçiş formlarının eksikliğinden bahseder. Buna örnek olarak katır ve bazı bitkilerdeki kısır türlerin oluşmasını örnek verir. Ali Sedad’ın bu noktaya kadar evrim kuramını iyi özetlemiş olsa da, yeni türlerin bir türe ait topluluğun içinden doğal seçilim sonucuyla ortaya çıktığını gözden kaçırıp, farklı iki türün bir araya gelmesiyle oluştuğunu zannettiğini görüyoruz.

---

[880] A.g.e., s. 166-167

[Mevcut jeoloji bilgisine göre ara geçiş formlarının eksikliği sebebiyle Darwin'in evrim kuramının kabul edilmesinin güçlüğü]

"İkinci itiraza dahi 'eşkal-i mutavassıta' bulunuyor ve bu babdaki taharrîyat ilerledikçe eşkal-i mezkure dahi ziyadeleniyor mamafih tabiîyyunun enva'ın tefrik ve tasnifindeki ihtilaf-ı ârâları bu hususta en iyi delaildendir, nebatat ile hayvanat arasında bir takım enva' vardır ki hangi kısımdan addolunmaları lazım geleceğini tayin etmek mümkün değildir.

Ve hal-i hazırda mevcud olan iki nev'in birini diğerinden gelmiş addetmemelidir ikisini dahi evvelce gelip geçmiş olan bir nev'-i mechulden gelmiş itibar etmelidir ve eşkal-i mutavassıta daha az zamanda munkariz olup eşkal-i müteahhirenin payidar olduğunu nazar-ı itibara almalıdır ve tabakat-ı arzda taharriyât-ı fenniye daha derece-i kemale varmamış olduğundan ileride eşkal-i mutavassıtanın bulunması memûl bulunmağla henüz ilm-i tabakatü'l-arzın bu halinde Darwin'in mesleğine itiraz olunamaz" diye cevap verirler. Bunu "ilm-i tabakatü'l-arzın bugünkü halinde Darwin'in mesleği kabul olunur şeylerden değildir" diye ifade etmek daha münasiptir. Bir taraftan enva'-ı mutavassıtanın seri'an munkariz olması ve diğer taraftan tagayyürün gayet batî bulunması gibi tenâkuzlar böyle sırf vehmî bir mesleğe göre çok mudur? Tagayyür-i tabakatın batâeti enva'ın tahavvülatının buna olan şiddet-i taaluk ve merbutiyeti Darwince dahi müsellem iken eşkâl-i mutavassıtanın sürat-i inkırazının kabul olunması itirazdan kurtulmak için olduğunda şüphe yoktur. Enva'ın tefrik ve tasnifinde tabiîyyunun ihtilaf-ı ârâsı bunların dediği gibi enva'ın bir asıldan gelmesinden değil medar-ı temyiz olacak sıfat ve ahvalin bilinememesindendir. Mamafih enva'-ı muhtelifenin yekdiğerine müşabeheti ve müşabehet cihetiyle cümlesinin bir silsile teşkil eylemesi hiç bir vakit Darwin'in faraziyatını isbat eder şeylerden değildir. [**]

[**] Bazı tabiîyyun bu meşabehete dikkatle insanlarla maymunların farkını arayarak insanın nesnasdan azma olduğunu zahib olmuşlardır ve bu babda (Lamarck) sairlerine takdim eylemiştir muahharan Darwin insan maymundan azma olmayıp gerek insan ve gerek maymun ikisi de diğer bi nev'den gelmiş olduklarını beyan eylemiştir. Böylece insanlarla maymunların karabetlerini

isbat için bu iki mahlukun birbirine müşabehet-i hariciye ve teşrihiyesini tayine çalışmışlardır. Şu suretle icra kılınan tecrübattan memûl olan müşabehet-i lazıma bulunamadığı gibi bazı mübayenet bulunduğu zahir olmuştur. Tutalım ki bu iki mahluk cismen yekdiğerinin aynı olsun! Bundan yine Lamarck ve Darwin'in gayretini gütmek isteyenlerin ellerine bir şey girmez. İnsanın mâ-bih-it-temyîzi olan nutuk silsile-i hayvanatta asla eseri görülmemiş bir şeydir."[881]

Ali Sedad burada yine önemli bir tespitle, jeoloji açısından Darwin'in ortaya koyduğu kuramın güçlüğünü belirtmektedir. Darwin'in kendisi de bu güçlüğü "teorinin zorlukları" başlığı altında ele almıştı. Gerek o dönem tahmin edilen Dünya'nın yaşının bu evrimsel süreci açıklamaya yeterli olmaması, gerek türlerin dönüşümünü açıklamaya yetecek kadar çok fosil ve ara geçiş formlarının bulunamayışı bu teorinin jeolojik güçlükleriydi. Öte yandan canlıların dış görünüşlerinin birbirine benzemesinin birbirleri ile tür açısından bir yakınlığı gösterdiği anlamına gelmeyeceğini belirten Ali Sedad'ın, Darwin'in "insanlar maymundan gelmiyor, ortak ataya sahipler" görüşünün altını çizmesi önemlidir. Tüm bu değerlendirmelerine rağmen yine de Darwin'in doğa tarihi alanında önemli bir ismi olduğunu belirterek son eleştirilerini yapar;

Vakıa Darwin tarih-i tabiîyede pek çok tahkikat ve tedkikata muvaffak olmuş ve tabiatta ferman-fermâ olan kavanin-i mühimmenin bir haylisini izhara hizmet etmiş ise de müşahedata yakıştırarak uydurmuş olduğu mesleği muhâl olmasa bile kavanin-i mezkurenin bir neticesi olduğundan şayan-ı kabulde değildir. Şimdilik tecrübe enva'ın tagayyürü bir hadde vâki olup esnaf-ı muhtelife hasıl olur ise de enva'ın kalb ve tahavvülü dairesini tecavüz edemediğini yani hakayık-ı eşyanın sabit olduğunu göstermiştir.

Darwin'in iddiası ise sırf hayalî olup esasen hiç bir tecrübe ve müşahedeye müstenid değildir. Bu babda mevcud olan mesleklerin en muvâfıkı yine Darwin'in mesleği olduğundan diğerlerine tercih olunmalıdır diyenler de var. Ama hakikat öyle değildir: Tabiattaki tahavvülat eşkal-i mahsusada ve hududu

---

[881] A.g.e., s. 167-169

dairesinde vâki olagelmiştir ve tahavvül eden a'râzdır, a'yân değildir. Mesela her hangi bir cismin cüz'-i ferdini teşkil eden eczâ-yı lâ tetecezzâ olduğu gibi diğer bir cismin cüz'ünü teşkil eden dahi eczâ-yı mütemâsiledir ve bunların harekatının ne kadar inkılabına maruz oldukları ve tahallül ve terekküb gibi nice tagayyürat-ı azimeye dûçar bulundukları halde hakikat ve mahiyetlerini muhafaza edegeldikleri malumdur. Mesela eczâ-yı lâ tetecezzâ dan bir takımı azot cüzî' ferdini teşkil ettikleri gibi onlara müşabih olan diğer bir takım eczâ dahi civa cüz-i ferdini teşkil eylemişlerdir. Ama bunlar ne vechile teşekkül etmiş ve bunların adem-i tagayyürü nasıl bir kanun hükmü iledir? Burası mechuldür! İşte bunun gibi ecsam-ı âliyye dahi aslen gayr-i mütegayyir bir heyet-i mecmua olup ne suretle tekvin eylediği malum değildir. İmdi denilebilir ki bahis mechulü netice verecek olduktan sonra ne kaidesi var?! Ya o haddi tecavüz eden kimdir? Darvin müstağrak-ı evham olup da malumat-ı insaniyenin haddini tayin edemeyerek ileri gitmek istediği halde yine o neticeye varmadı mı?" [882]

Son eleştirilerinde Ali Sedad, Darwin'in evrim kuramınının bir hayalden ibaret olduğunu, cisimlerin, parçalanamaz en küçük yapı taşı olan (*eczâ-yı lâ tetecezzâ*) atomlardan meydana geldiğini ve bu sebeple türlerin de değişmez olduğunu savunmaktadır. Sonuç itibariyle evrimi reddetmesine rağmen Ali Sedad'ın 1880'lerin başı gibi erken bir tarihte, Osmanlı seviyesine göre Darwin'in evrim kuramıyla ilgili hatırı sayılır ciddiyette bir bilgiye sahip olduğunu söyleyebiliriz.

3.2.2 Miralay Hüseyin Remzi:

Osmanlı'da on dokuzuncu yüzyılın en önemli tıp adamlarından biri olan Miralay Hüseyin Remzi Bey (1839 – 1898) de evrim ve Darwin hakkında yazanlardandır. Macarlı Abdullah Bey'in [Karl Eduard Hammerschmidt] ardından Tarih-i Tabii Müzesi'nin başına geçen Hüseyin Remzi, 1886'da kuduz aşısı ve mikrobiyolojideki son gelişmeleri incelemek için Paris'te kurulan Pasteur Enstitüsü'ne

---

[882] A.g.e., s. 169-170

gönderilen ekipte yer almıştır.[883] Kuduz, kolera, çiçek gibi hastalıkların tedavisine yönelik çalışmaların yanında halkı tıbbi konularda bilinçlendirmekten Fransızca tıp terimlerinin Türkçe'ye kazandırılmasına kadar pek çok farklı alanda faaliyet yürütmüştür.[884] Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de verdiği derslerden tutulan notların bir araya getirilmesiyle oluşturulan "İlm-i Hayvanât-ı Tıbbiye" adlı eserinde Cuvier'nin canlı türlerinin değişmediği ve evrimleşmediği görüşünü savunan Hüseyin Remzi, Darwin'in kuramının ise geçersiz olduğunu ileri sürer;

> "Cuvier ve sair müdekkikin-i hükemânın beyan eyledikleri ve tecarib-i adide-i fenniye ile sabit olduğu veçhile Afrika'nın tilki ve kurtlarıyla memalik-i şimaliyenin aynı hayvanları arasında esasen hiçbir fark yoktur.
>
> (…)
>
> "Şarl Darwin"in (داروين) tesis eylemiş olduğu tahavvülat-ı nev'iye meselesi şayan-ı kabul değildir. Onun kavlince bir kurt zaman ile balık veyahut daha ziyade giderek timsah olurmuş!... Timsah da vakit ile inkılab ederek maymun olurmuş!!! Maymun da istikmâlat-ı uzviye ile insan olur imiş!!! "Şarl Darwin"in bu sözü zaten Lamarck'ın sözü idi. Lamarck insanın bi'l-tedric büyüyerek nakîiyyeden[885] gelmiş olmasını ve inkılabat-ı nev'iyeyi kabul eylemiş idi?! Lamarck'ın bu sözlerini Şarl Darwin kabul eyleyerek meslek-i tahavvülat-ı nev'iyeyi zamanımızda tesis eylemiştir." [886]

Hüseyin Remzi'nin, canlıların değişerek türleşmesini yani evrimi kabul etmediği gibi Darwin ve Lamarck'ın evrim kuramları arasındaki farkı da anlamadığı görülmektedir. Hüseyin Remzi'ye göre Darwin, Lamarck'ın ortaya koyduğu evrim görüşünü "*zamanımızdan 25 sene akdem kendi sözü gibi kabul eylemiş*"tir.[887] Daha sonra Darwin'in doğal seçilim kuramını açıklamaya çalışır;

---

[883] Emre Karacaoğlu, "Doktor Hüseyin Remzi Bey, Hayatı, Eserleri ve Bilimsel Bir Diyaloğu", **Lokman Hekim Dergisi**, Cilt: V, Sayı: 2, 2016, s. 70

[884] A.g.e.

[885] Tek hücreli canlılar şubesinin bir sınıfı, haşlamlılar, knidliler veya sölenterler.

[886] Doktor Miralay Hüseyin Remzi, **İlm-i Hayvanât-ı Tıbbiye,** Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1311 [1893], s. 168-169

[887] A.g.e., s. 170

> "Istıfa: Buna Fransızca (*seleksiyon*) denilir. Istıfa meselesini mütalaaya koymuş olan meşhur Şarl Darwin'dir ki bu ıstıfa meselesiyle Lamarck'ın açmış olduğu mesleği himayeye ve vikayeye kalkışmıştır. Darwin bu mesleği tutmak hususunda veraseti de unutmamıştır. Halbuki aşağıda isbat olunacağı vechile veraset mesele-i tabiîyesi nev'iyyetin gayr-i mütehavvil olmasını teyid eylemektedir. Hele Darwin'in esası olarak kabul eylediği veraset kendi aleyhine çıkmıştır.
>
> Darwin'in tahavvülat-ı nev'iyye diye takdir eylediği şeyler hayvanat ve nebatat-ı ehliyede olduğundan kaide-i umumiye-i tabiîyyeye pek muhalif düşmüş olması erbabı nazarında çok düşündürür. Çünkü ehliyet-i hayvaniye mütalaa olunur ise insanın elinde bulunmuş olan hayvanat yiyecek ve içecek şeylerde velhasıl suret-i muaşeretince başka bir hususta müteayyiş olmakta bulunduğundan elbet tahavvülat-ı suretine müntic olur. Fakat bu tahavvülat-ı asliye midir?"[888]

Hüseyin Remzi, Darwin'in doğal seçilim kuramı ile Lamarck'ı himaye etmeye çalıştığını söylese de aslında doğal seçilim Darwin ve Lamarck'ın evrim kuramları arasındaki en önemli farktır. Lamarck canlıların belli organları kullanma sıklığı ya da eksikliği üzerinden oluşan değişimlerin sonraki nesillere aktararak türlerin değiştiğini ve evrimleştiğini savunurken Darwin bu sürecin doğal seçilimde özellikleri avantajlı türlerin soyunu devam ettirmesi üzerinden açıklar. Devamında Darwin'in kuramının en temel argümanlarından biri olan yapay seçilim-doğal seçilim arasındaki ilişkiye gelir. Yapay seçilimde hayvanların yiyecek ve içeceklerini insan karşıladığı için onlarda görülen değişimin (*tahavvülat-ı nev'iyye*) normal olduğunu ama bunu genele yansıtamayacağımızı savunur. Oysa insan eliyle gerçekleşen bu değişim uzun süreçlerde doğa üzerinden de gerçekleştiği için buna doğal seçilim denmektedir. Hüseyin Remzi'nin bu çıkarımı yapamamasının sebebi, türlerin değişmezliğine dair duyduğu inanç ve bunu "*kaide-i umumiye-i tabiîyye*" olarak görmesidir. Ardından canlıların dönüşümü ile pek ilgisi olmayan bir örnekle meseleyi açıklamaya çalışması da konuya yaklaşım tarzını ortaya koymaktadır;

---

[888] A.g.e., s. 171

> “Matbaa hurufatından (p) harfini gûnâ-gûn suretler ile kullanmak için muhtelif şekiller verilir, yine o (p) harfidir.”[889]

Devamında Darwin’in Malthus’la olan ilişkisini, yaşam için mücadele (*mübareze-i hayat*) ve veraset gibi konulara üzerinden de Darwin ve onun evrim kuramına itirazlarını ifade etmektedir. Hüseyin Remzi gibi dönemin önemli doktor ve bilim insanlarından birinin evrim karşıtı olması, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı düşünce iklimini anlaması açısından önemli bir örnektir.

3.2.3 Celâl:

II. Abdülhamid döneminin dört yıl, iki yüz yirmi iki sayı gibi uzun soluklu sayılabilecek mecmualarından *Musavver Fen ve Edeb*’de “*Celâl*” imzasıyla çıkan yazıda İslâm’ın hikmeti ile dönemin Batı felsefesini karşılaştıran bir yoruma yer verilmişti. Yazar *Celâl* Darwin’in evrim kuramının İslâmiyet’e aykırı olduğunu söylemiş, aynı zamanda dönemin önemli bilim insanlarından Pasteur’ün de evrimi reddettiğini görüşlerine dayanak olarak göstermiştir;

> “…Esas-ı ecnâs-ı hayvaniyeye gelince: neşr ettiğim bir makalede Darwin (داروين) ve peyrevlerinin istimal-i tarikiyle esas-ı ecnâs-ı hayvaniye ve nebatiyeyi tarif edemediklerini, her ne kadar herkesin anlayamayacağı bir lisan ile yazmış isem de, suret-i fenniyede isbat etmiş idim. İslâmiyet Darwinizm’e külliyen mugayirdir; binaenaleyh maddiyyunun cebriyle husul-pezîr olmuş bu meslek-i sakîm ve akîmi İslâmiyet kat’iyyen kabul etmiyor. Zaten şu son senelerde insaniyetin kendisiyle iftihar ettiği kâşif-i âzam Louis Pasteur bunu sahip-kırânâne reddetmiş, haşr-ı zemine geçirmişti.”[890]

Pasteur’ün evrim karşıtı olarak algılanmasını sağlayan görüşlerin kökeni, Pasteur’ün gerçekleştirdiği “spontane jenerasyon / bir anda var olma” deneyleriydi. Pasteur, 1862 yılında yaptığı bu deneyle mikroorganizmaların yoktan oluşamayacağını, ancak başka canlılardan gelebileceğini göstermişti. Bunun evrim

---

[889] A.g.e.
[890] Celâl, “Mütalaât-ı Felsefiyyeden: Hikmet-i İslâmiye ve Felsefe-i Hazıra-yı Garbiyye”, **Musavver Fen ve Edeb**, Sayı: 83, 29 Mart 1317 [11 Nisan 1901], s. 123

kuramını yanlışladığı görüşü ise evrimin ve deneyin yanlış yorumlanmasından ileri gelmektedir. Evrim kuramına göre cansız moleküllerin çok uzun süreler sonucunda canlılığı oluşturması ile Pasteur'un ortama dâhil olan mikroorganizmalar ile canlılığın oluştuğunu gösterdiği deney arasında bir ilişki yoktur. Pasteur'ün evrim karşıtı gibi görünmesine sebep olan bir diğer nokta ise o dönem yaptığı bir konuşmada Darwin'in kuramına karşı takındığı şüpheci tutumdur. 1860'larda henüz yeteri kadar kuvvetli olmayan evrim kuramına karşı bir bilim insanının takınabileceği tutumlardan biridir. Pastuer bunun dışında evrim hakkında çok fazla görüş belirtmez. Bu bağlamda Pasteur'ün bir evrim karşıtı olduğunu söylemek yanlış bilgi ve yorumlamanın sonucudur.[891]

3.2.4 Ferîd Vecdî:

Mehmet Âkif [Ersoy] (1873 – 1936), dönemin önemli İslâmcı yayınlarından *Sırât-ı Mustakîm* dergisinde, Mısırlı düşünür Ferîd Vecdî'den (1878 – 1954) bir dizi yazı tercüme eder. Darwin'in evrim kuramını savunanları "*İnsanların aslı şempanze yâhud maymun fasilesinden orangutan, goril olduğuna kâil olan Darwinistler*"[892] şeklinde tanımlayan Ferîd Vecdî, Alfred Russel Wallace'ın önceden ateist iken zamanla doğa üstü olaylara inanca geçişini anlatır. Milyonlarca insanın küfre girmesinin sebebi olarak gördüğü evrim kuramını ortaya koyarken Darwin'e yardım eden birinin bu sözleri sarfetmesinden duyduğu şaşkınlığı dile getirir;

---

[891] James Downard, "Michael Behe and the 'Limits' of Evolution (bacterial edition), 18 Temmuz 2014, https://secularpolicyinstitute.net/wp-content/uploads/2014/11/Michael-Behe-and-the-Limits-of-Evolution-2014.pdf, (Çevrimiçi, 19.05.2020). John S. Wilkins, "Spontaneous Generation and the Origin of Life", 26 Nisan 2004, (http://www.talkorigins.org/faqs/abioprob/spontaneous-generation.html), (Çevrimiçi, 19.05.2020). John Cross, "Was Louis Pasteur anti-evolution?", **Skeptic** [Altadena, CA], Vol: XIII, No: 1, 2006, s. 13

[892] Muhammed Ferid Vecdî, "Hâdika-i Fikriyye – Beşerin Fıtrat-ı Ûlâya Ricati (İslam Dîn-i Fıtrîdir)", **Sırat-ı Mustakîm**, Cilt: II, Aded: 45, 2 Temmuz 1325 [15 Temmuz 1909], s. 301

"Darwin (داروین) ile beraber intihâb-ı tabiî kanununu keşfetmiş olan meşhur fizyolojist Russel Wallace, 'Asr-ı Hazırdaki İspiritizm Havârıkı' nâmıyla neşrettiği kitapta diyor ki: 'Ben mezhebine tamamiyle kâni bir dehrî-i sırf idim. Hayat-ı rûhiyyeye inanmak, bu kainat üzerinde madde ve kuvvetten başka müessir bulunabileceğine mutekid olmak hatırıma bile gelmezdi. Lâkin bilâhare gördüm ki hissin şehadetiyle sabit bir takım havârık var."[893]

"Milyonlarca halkın bâdî-i küfrü olan mezhebini te'sis ederken Darwin'e muaveneti sebkeden, asrın en büyük fizyolojisti Russel Wallace gibi bir adamın o kadar azametten, o kadar itimâd-ı nefisten sonra kalkıp şu sözleri söyleyebileceğini kim hatıra getirebilirdi?"[894]

Ferîd Vecdî'nin, bu sefer Aksekili Ahmed Hamdi'nin (1887 – 1951) tercüme ettiği bir başka yazısında da, Şibli Şümeyyil'in Büchner'in Darwin üzerine kitabının tercümesiyle materyalizmin yayıldığını ve bununla mücadele etmeye çalıştıklarını anlatır;

"Şibli Şümeyyil, 'allâme Büchner'in Darwin (داروین) mezhebi üzerine olan şerhini Arapça'ya tercüme ettiği gibi, onun felsefesini teyid hususunda hayli risaleler de yazmıştır; bu suretle nüfusta epeyce bir iz bırakmıştır; binaenaleyh bu memlekette, maddiyyunun istinad ettiği usulleri nakz ederek felsefe-i ruhiyyûnu takviye etmekteki garaz ve maksadımız da onun felsefesiyle yazılarını iptal etmek olacaktır."[895]

3.2.5 A(yın). Süleyman

Yine *Sırât-ı Mustakîm*'de, "A(yın). Süleyman" imzasıyla yayınlanan yazıda, bir orta okulda fen bilgisi öğretmeninin öğrencilere insanın maymundan evrimleştiğini, insan olarak yaratılmadığının öğretilmesi eleştirilmektedir. Yazara göre Darwin ve onun evrim kuramı Avrupa'da bile henüz bir hipotez seviyesinde hatta

---

[893] Muhammed Ferid Vecdî, "Hâdika-i Fikriyye – Madde ve Mâverâ-yı Madde (Artık İlhad Yok)", **Sırat-ı Mustakîm**, Cilt: II, Aded: 43, 18 Haziran 1325 [1 Temmuz 1909], s. 267-268

[894] Muhammed Ferid Vecdî, "Hâdika-i Fikriyye – Madde ve Mâverâ-yı Madde", **Sırat-ı Mustakîm**, Cilt: II, Aded: 44, 25 Haziran 1325 [8 Temmuz 1909], s. 286

[895] Muhammed Ferid Vecdî, "Felsefe-i Maddiyyun ile Felsefe-i Ruhiyyunun Çarpışması", **Sebilü'n-Necât**, Cilt: XII, Sayı: 300, 29 Mayıs 1329 [11 Haziran 1913], s. 252

bundan da giderek gerileyen bir konumdayken, mekteplerde kesinleşmiş bilimsel bir bilgi gibi sunması yanlıştır;

> "Resmî bir rüşdiye mektebinde malumat-ı fenniye muallimi, ikinci sınıf talebelerine bakınız ne cevherler saçıyor: 'insan maymundan tekâmül etmiştir. Öyle insan olarak hâlk olunmamıştır.' Bunu kendince izaha da çalışıyormuş. Hayret! Bizim şark milleti çabuk terakkî etti, Avrupa'da feylesof nadir yetişirken bizim rüşdiye muallimleri çarçabuk feylesof oluyorlar. Rüşdiye talebesini de feylesof yetiştirmeye gayret ediyorlar. Darwinizm (دارون), Avrupa'da bir nazariye, faraziye halinde kalmış, hatta bu son zamanlarda tezelzüle de uğramışken bizim muallimlerimiz, talebeye bir hakikat-i müsbete halinde adeta katiyet-i fenniyeyi haizmiş gibi yutturuyorlar. Taaccüb! Ve hayret edilecek mesele! İşte Darwinizm, tarih-i tabiî mütehassıslarının zihninde "iki kere iki dört eder" katiyet-i riyaziyesi gibi yerleşiyor."[896]

Bundan iki sene sonra, Abdullah Cevdet, *İctihad* dergisinin Kastamonu muhabirinin, Kastamonu'da bir öğretmenin derste Darwin'den bahsetmesi sebebiyle görevden alındığını ve hapse atıldığını bildiren mektupları aktarır;

> "Bundan on iki sene evvel dinsizlik bahanesiyle Sultanî Mektebi'ni lağv için vilayete layiha veren bu maarif ve hakikat düşmanları, bugün de ulûm-ı tabiîyye muallimi Ragıb, Fransızca muallimi Celal, sermubassır ve devre-i saniye riyaziye muallimi vekili Adem Hilmi Beyler'in talebeye güya dinsizlik telkin etmekte olduklarını bahane ederek coştu ve kudurdukça kudurdu. Vali Galip Bey, Maarif Müdürü Rauf Bey, -hem de acınacak derecede- gevşek çıktılar. Kara kuvveti teşci ettiler. Mektepte, tekâmül-i tabiîden, "Darwin" (داروين) nazariyatından bahsettikleri bahanesiyle işten el çektirilmeleri ve evrakın adliyeye tevdi'i dermeyan edildi. Bu akşam Fransızca muallimi Celal Bey hakkında tevkif müzekkeresi verildi. Şimdi hapistedir."[897]

Öğretmenin, ayıpları açıkça söyleme (*fezahat-i lisaniye*) suçundan

---

[896] Ayın. Süleyman, "Mekteplerde Din", **Sırat-ı Müstakim**, 13 Teşrinievvel 1327 [26 Ekim 1911], s. 124, s. 128

[897] Abdullah Cevdet, "Kastamonu'da Kurûn-ı Vüsta", **İctihad**, Sayı: 58, 14 Mart 1329 [27 Mart 1913], s. 1271

tutuklandığını aktaran muhabirin mektupları üzerine durumu yorumlayan Abdullah Cevdet, Darwin ve evrim kuramından bahsetmenin ayıp sayıldığı bir yerin henüz Orta Çağ'dan çıkamadığını, Orta Çağ'ın ise yirminci yüzyılda bulunma hakkı olmadığını söyler;

> "Tekâmül kanunlarından bahsetmek, "Darwin" nazariyatını anlatmak, bir yerde, ki fezahat-i lisaniye addolunur, orası kurûn-ı vüstadan henüz çıkamamıştır. Kurûn-ı vüsta'nın ise yirminci asırda hakk-ı mevcudiyeti yoktur. Bunu sarıklı, sarıksız her nev' kafalarımız, ezilmek istemeyen her kafa anlamak lazımdır."[898]

Modern bilimlerle İslam'ı buluşturma amacındaki Abdullah Cevdet, burada yine evrim karşıtlarını İslam'ı yanlış anlamakla suçlar. Öğrencilerine Darwin'den bahseden öğretmenlerin aleyhinde propaganda yürüten Gaybendi Hoca gibi kimselerin Kur'an'da evrimin yer aldığını görememesini, onların "nursuz"luğuyla açıklar;

> "Eğer Gaybendi Hoca'da bir az nur olsaydı tekâmül ve Darwin nazariyelerinin Kur'an-ı âzim-üş-şânda da icmâlen ve remzen pek âlâ mevcud olduğunu görürdü." [899]

3.2.6 Filibeli Ahmed Hilmi:

Meşrutiyet döneminin etkili düşünce insanlarından biri olan Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi (1865 – 1914), dönemin yükselen düşünce akımları olan pozitivizm ve materyalizme karşı tavrıyla öne çıkmıştır. Batı taklidi modernleşme çabalarına, toplumu başta din olmak üzere değerlerinden uzaklaştırdığı için karşı çıkan Filibeli'ye göre çare dinî inançlarla bilimsel gelişmeleri uyuşturmaktır.[900] Bu hususta Darwin'in evrim kuramına da karşı çıkar ve onu İslâm'la uyuşturmaya çalışır. Eserlerinde evrim karşıtı görüşlerini Darwin'den çok Haeckel'a yöneltmesinin[901], Haeckel'ın doğrudan materyalist bir duruşu olmasından ileri geldiği söylenebilir.

---

[898] A.g.e., s. 1273
[899] A.g.e.
[900] M. Sait Özervarlı, "Şehbenderzade Ahmed Hilmi", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 425
[901] Cem Doğan, "Filibeli Ahmed Hilmi'nin Genç Dönem Osmanlı Materyalistlerine Cevapları", **Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 24, Ekim 2013, s. 275

“*Allah’ı İnkâr Mümkün müdür?”* adlı eserinde Haeckel’a ağır eleştiriler yöneltirken, Darwin ve Lamarck’ın ortaya attığı evrim kuramının doğrudan Allah’ı inkâr etmeye sevk etmediğini savunur;

> “Meslek-i tekâmül ve istihaledeki efkâr, esas itibariyle yeni bir şey değildir. Desatir-i dinîyede, eski hükamanın mütefekkiratında tekâmül ve istihale fikirleri görülüyor. Bugünkü şekli ise Lamarck ve Darwin (داروين) tarafından serdedilen efkâr üzerine kurulmuştur. Mamafih ruhu inkârdan ibaret olan şekl-i hazırı maddiyunun içtihadı olup gerek Lamarck gerek Darwin’in nazariye ve fikirleri behemahal ruhu ve Allah’ı inkâra sevk etmez.”[902]

Filibeli, kendi çıkardığı, çoğu yazısı kendisi tarafından yazılan ve farklı aralıklarla çıkan *Hikmet*[903] dergisinde de Darwin’i ve evrim kuramını konu edinmiştir. *Tasavvuf-ı İslâmî* başlıklı yazı dizisinin ilgili bölümünde; Darwin’e göre tüm canlılığın çekirdeksiz tek bir mikroorganizmadan türediğini, Darwin’in evrim kuramını kabul etmenin, ancak dini terk etmekle mümkün olduğunu ifade eder;

> “Tarih-i tabiîde Fransız Lamarck, İsveçli Linne’nin bede’ edip İngiliz Darwin’in ve tabataktü’l arzda yine İngiliz Lyell’ın husule getirdikleri tahavvülat-ı azîme-i fikriye, insan hakkındaki efkâr-ı felsefîye üzerinde dahi tebeddülat-ı mühime meydana getirmiştir.
>
> Bu tebeddülat en ziyade insanın suret-i peydaîsi zuhurunda şimdiye kadar geçirdiği edvar hakkındadır. Lakin iş bu kadarıyla kalmıyor, ‘Musa yahud Darwin’[904] nam eserde pek güzel beyan edildiği üzere Darwin nazariyatını kabul ancak felsefe-i ‘ruhaniye’ ve ‘edyan-ı seneviyye’yi terk ile mümkündür. Demek ki insan hakkındaki efkâr-ı ahire ile öteden beri tedavül eden efkâr arasında hiçbir müşabehet yoktur.
>
> Darwin’e göre bilcümle uzviyatın aslı her türlü âzâ-yı muayyeneden ve hatta

---

902 Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, **Allah’ı İnkâr Mümkün müdür? yahud Huzur-ı Fende Mesâlik-i Küfür,** Hikmet Matbaa-yı İslâmiyesi, Konstantiniye [İstanbul], 1327 [1911], s. 121

903 Atilla Çetin, “Hikmet”, **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 519

904 Arnold Dodel-Port, **Moses oder Darwin? Eine Schulfrage. Allen freunden der wahrbeit zum nachdenken vorgelegt**, C. Schmidt Verlag, Zürich, 1889

‘beyt-i nüve, çekirdek’ten bile mahrum ibtidaî ve hurdebinî hayvanat ‘*Monère Protoplasma*’dır.”[905]

Filibeli daha Darwin’in, canlıların türediği bu ilk hayvan hakkında izahat vermediğini, Haeckel[906] ve Büchner gibi takipçilerinin ise bu ilk canlının herhangi bir yaratıcının etkisi olmaksızın, doğa olayları neticesinde ortaya çıktğını savunduğunu, bu görüşün yanlışlığının da Pasteur tarafından ispat edildiğini iddia eder.[907] Ayrıca bu görüşün şimdiye kadarki yaratılış anlatısına ters olduğunu da belirtir;

> “Demek ki insan, at, deve, böcek, mikrop gibi hayvanat hep bir ceddin ahfadıdır. Bu efkar, şimdiye kadar hilkat-i hayvanat hakkındaki efkâra tamamen mugayir olduğu meydandadır.”[908]

Ancak yazı dizisinin devamında, bilimin en uzun ve en sıkıntılı (*muacciz*) konusu olan “tekâmül – *evolution*” ve “tahavvül – *transformisme*” in tahliline muktedir olmadığını, daha ziyade dinle ve özel olarak İslâm diniyle karşı karşıya geldiği noktaları ele alacağını belirtir.[909] Bu noktada “tekâmül” ve “tahavvül” kavramlarının özü itibariyle -tasavvuf da dahil olmak üzere- İslâm dinine içkin olduğunu iddia eder;

> “Vicdanımda hasıl olan kanaata ve seyr-i sülükümdeki müşahedatıma istinaden diyebilirim ki kavaid-i tahavvül ve tekâmülün esasları din-i İslâm’da vardır. Tasavvuftaki ‘devir’ meselesi de bu kavaidin nam-ı umumîsi olup bütün esrar-ı tahavvül ve tekâmül, bütün âlâ-yı terakki ‘من استوى يومان’[910] de ve ‘ كل

---

[905] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, “Tasavvuf-ı İslâmî: İkinci Kitab – Fen Nokta-i Nazarından İnsan Hakkındaki Efkâr-ı Felsefiye”, **Hikmet**, Sayı: 19, Cilt: I, 12 Ağustos 1326 [25 Ağustos 1910], s. 2

[906] M. Zeki Ekici, çalışmasında “Ernst Haeckel” olması gereken ismi sehven “Ernst Hegel” şeklinde nakletmektedir: (“II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi: Hayatı ve Eserleri**”**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 1997, s. 240)

[907] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, “Tasavvuf-ı İslâmî: İkinci Kitab – Fen Nokta-i Nazarından İnsan Hakkındaki Efkâr-ı Felsefiye”, **Hikmet**, Sayı: 19, Cilt: I, 12 Ağustos 1326 [25 Ağustos 1910], s. 3

[908] A.g.e.

[909] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, “Tasavvuf-ı İslâmî: Birinci Kitab – Fen Nokta-i Nazarından İnsan Hakkındaki Efkâr-ı Felsefiye”, **Hikmet**, Sayı: 23, 9 Eylül 1326 [22 Eylül 1910], s. 4

[910] Filibeli burada, hadis olarak kabul edilen “İki günü eşit olan ziyandadır / مَنْ اسْتَوَى يَوْمَاهُ فَهُوَ مَغْبُونٌ” sözüne gönderme yapmış olmalı.

يوم هوفى شأن’[911] deki rumuz-ı samedaniyyede mündemiçtir.”

Filibeli, “tekâmül” ve “tahavvül” kavramlarını yorumlamakla sınırlı kalmamış, Kur’an’da insanın yaratıldığı maddeler olarak anlatılan salsâl”(balçık) ve “tîn”(çamur) kavramlarının, karbon ve amonyak karışımı bi madde şeklinde yorumlanabileceğini ileri sürmektedir.[912] Bu çabalarıyla Filibeli, türlerin değişerek türemesi anlamına gelen evrimi reddederken, evrimi, tanrı inancını ve dinleri inkâr etmeyi gerektirecek bir zemin olmaktan çıkarmayı amaçlar.

1901 senesinde Arûsiyye tarikatına intisab etmesi sebebiyle, tasavvuf yazılarında kullandığı “Şeyh Mihridîn Arûsî” [913] takma adıyla yayınladığı *Müslümanlara Rehber-i Siyaset* adlı eserinde de Darwin’den bahseder;

> “Darwin’in tarih-i tabiîdeki ‘rekabet-i hayatiyye’, ‘ıstıfa’ ve ‘galebe’ nazariyeleri şayan-ı hayret bir suretle tebdil-i mevzu ve tesvi’-i muhit edererek nihayet bilcümle ictimaiyyat bu nazariyattan müstear düsturlara tâbi oldu.
>
> Evvelleri zayıflar, ezilse bile, onlara karşı bir nevi hiss-i terahhum beslenir, ve onlara karşı müsaade ve ulüvv-i cenab, fazilet addedilirdi. Halbuki Darwin nazariyetine göre cidal-i hayatta yalnız gaye ve maksad nazar-ı itibara alınmak lazım geldiğinden tabiatın mahv ve fenaya mahkum ettiği zayıflara karşı müsaade ve ulüvv-i cenab, gayr-ı tabiî bir takım ihtisasat-ı eblehane menzilesine indi.”[914]

Bu satırlarla Filibeli’nin, zayıfların elenmesi gerektiğini söyleyen sosyal Darwinizm ile Darwin’in evrim kuramını birbirine karıştırdığını görmekteyiz. Ancak Filibeli’nin vefatından bir sene önce yayınladığı kitapçıkta, Avrupa taklitçiliğini eleştirirken, Darwin ve onun evrim kuramının önemine de değinir. Ona göre artık evrimi reddetmek mümkün değildir, bu bağlamda gençlerin de güncel bilimsel bilgiyi

---

[911] “O, her gün yeni bir iştedir” (Rahman Suresi, 29. Ayet)

[912] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, “Tasavvuf-ı İslâmî: Birinci Kitab – Fen Nokta-i Nazarından İnsan Hakkındaki Efkâr-ı Felsefiye”, **Hikmet**, Sayı: 23, 9 Eylül 1326 [22 Eylül 1910], s. 4

[913] Abdullah Uçman, “Şehbenderzade Ahmed Hilmi”, **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 424

[914] Şeyh Mihridîn Arûsî, **Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa – Müslümanlara Rehber-i Siyaset,** Hikmet Matbaası, Konstantiniyye [İstanbul], 1327 [1911]

takip etmeleri gerekir;

> "Darwin, Lamarck, Spencer ve emsali müdekkikin, muhit, veraset, itiyadat ve sair gibi avamilin uzviyyat ve ictimaiyyatta ne kadar müessir ve zî-iktidar olduğunu meydana koymuşlardır. Bugün fenniyyat ve hikemiyyatta bu tesiratı, esasen inkâr ve reddeden kimse kalmamıştır. Nasıl inkâr edilir ki bu tesirat, tabiatın cereyanını tetkikten münfehim olmuş kavaninden başka bir şey değildir. Maateesüf biz bu hususta büyük bir tegafül gösteriyoruz. Sanıyoruz ki kavanin-i tabiat, desâtir-i tekâmül bizim keyfimize, zevkimize tabi olur. Avamil-i ictimaiyyeyi eski kafalılarımız takdir etmese, mazur görülürler, lakin fünun-ı hazıra hakkında bir fikir edinmiş olan şubânımız adem-i takdiratı, tegalüfü mazur sayılamaz."[915]

Filibeli'nin önceleri evrim karşıtı bir pozisyonda yazılarını kaleme alırken zamanla evrim ve dini uzlaştırma çabası, sonraları ise evrimin gençler tarafından mutlaka öğrenilmesi gereken bir bilgi birikimi olduğunu kabul etmesi önemlidir.[916]

3.2.7 Seyyid Muhammed Tevfik:

Sırât-ı Mustakîm dergisinin devamı olan *Sebîlürreşâd*'ın Hindistan muhabiri olan Seyyid Muhammed Tevfik, Arap dünyasında Darwin'in popülerleşmesinde büyük etkisi olan Şibli Şümeyyil ve onun eseri üzerinden Darwin'i eleştirdiği bir yazı kaleme alır. İranlı bir baba ve Iraklı bir annenin çocuğu olarak Hindistan'da doğup İstanbul'da büyüyen Muhammed Tevfik, 1900'lerin başında İran'da yükselen meşrutiyet hareketinin de destekçileri arasındadır.[917] Kitaplara düşkünlüğüyle bilinen ve *Sebilürreşad*'ın Hindistan muhabirliği için İstanbul'dan yola çıktıktan sonra yolda

---

[915] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, **Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz?**, Konstantiniyye [İstanbul], Matbaa-i İslamiye-i Hikmet, 1329 [1913], s. 19-21

[916] Zekeriyya Uludağ, Filibeli Ahmed Hilmi'yi "canlının menşei konusunda Darwin nazariyesinden kaynaklanan görüşlerin bugün dahi tartışıldığı dikkate alınacak olursa, yeni ortaya atılmış ve o günün şartları içerisinde henüz delillendirilmemiş bulunan evrimciliğin, kesin bir kanun gibi kabul edilemeyeceğini hatırlatan…" şeklinde tanımlamaktadır (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, **Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti,** yay. haz. Erdoğan Erbay, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya, 2012, s. 27). Uludağ, evrimin bugün de tartışıldığı konusunda yanıldığı gibi, Ahmed Hilmi'nin zaman içerisinde evrimi inkâr etmenin doğru olmadı yönündeki görüş değişikliğini de atlamaktadır.

[917] Ekrem Saltık, "Bir Gazetecinin 'Muhibbân-ı Kütüp' Olarak Portresi ve S. M. Tevfik Kütüphanesi", **Türk Kütüphaneciliği***,* Cilt: XXXIV, Sayı: 2, 2020, s. 212

edindiği kitaplarla ilgili inceleme yazıları da yazmıştır.[918] Şibli Şümeyyil ve Darwin eleştirisini içeren yazısı da "Hind Yolunda" başlıklı yazı dizisinde yer alır. Muhammed Tevfik, öncelikle Şibli Şümeyyil'in Hıristiyan asıllı bir ateist ve sosyalist olduğunu, peygamberleri, evliyayı ve ulemayı yalancı telakki ettiğini anlatır. Ardından Şümeyyil'in Büchner'den çevirdiği "*Felsefetü'n-Neşv ve'l İrtika*" kitabı eleştirir. Muhammed Tevfik, bu kitabın yazarının Büchner değil Darwin olduğunu zannetmektedir. Kitabın, insanların maymundan geldiğini iddia ederek dine karşı geldiğini ve İslâm âlimlerinin bununla mücadele etmesi gerektiğini belirtir;

> "Şibli Şümeyyil hiçbir diyânetle -hatta ana ve babalarının mütemessik oldukları Nasrâniyetle bile- mütedeyyin ve merbut değildir. (…) gâh Mûsevîlik ve İsevîlik, gâh İslâmiyyet aleyhinde alabildiğine neşriyatta bulunmakla müştehirdir. Sosyalistlik iddiâsında bulunan bu adam alenen dinsizlikle iftihâr eden ve kendi mutekadâtını da herkese kabul ettirmeye çalışır bir heriftir. (…) Son âsârından biri de Felsefetü'n-Neşv ve'l-İrtika kitabıdır. Bu kitabın müellifi meşhur Darwin (داروين) olup, insanların nev'i-i beşerin meymun sülâlesinden olduklarını edille ve berâhîn ile isbât etmek istemiştir. (…) Zendeka ve ilhâd, cahd ü inkârla sâni'-i hakikî ve hallâk-ı kâinatı, edyân ve şerâyii, enbiya ve evliyayı büsbütün reddeden Darwin'in efkâr-ı sekimesine bizzat iştirâk eden Doktor Şibli Şümeyyil cenabları bu kadarla iktifâ etmeyerek asıl Darwin'den ziyade bu felsefenin künhünü, hakikatini, doğruluğunu isbata ve halkı ığva ve ıdlâle yeltenmiştir."[919]

Şümeyyil'in kitabını ve onun üzerinden Darwin'in evrim kuramını dine aykırı olarak tanımlayan Muhammed Tevfik, devamında Şümeyyil'e karşı yazılmış bir reddiyeyi tanıtır. İran'da Darwin'in kuramının yayılmasına karşı şii fakih Necefî (1870 - 1943) tarafından yazılan "Nakzu felsefet-i Darwin" başlıklı bu eser[920], Muhammed Tevfik'e göre evrim kuramınının ayet, hadis, akıl, mantık ve felsefe üzerinden

---

[918] A.g.e., s. 214
[919] Seyyid Muhammed Tevfik, "Hind Yolunda 23 – Müdafaa-i İslamiyet Hakkında Mühim Bir Eser", **Sebilürreşad**, Cild: II-IX, Sayı: 50-232, 7 Şubat 1328 [20 Şubat 1913], s. 418-419
[920] Mustafa Öz, "Necefî", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 487

yanlışlığını göstermektedir ve Türkçe'ye tercüme edilmesini tavsiye eder.[921] Muhammed Tevfik'in, evrim karşıtlığının İslâm inancının savunusunda önemli bir yer tuttuğunu düşünerek yazısının alt başlığını da "*Müdafaa-i İslâmiyet Hakkında Mühim Bir Eser*" olarak belirlemesi de dikkate değerdir.

3.2.8 Ruscuklu Ömer Faruki:

Baha Tevfik ve Ahmed Nebil'in 1911 yılında, Büchner'in *Der Monismus* adlı eserini *Vahedt-i Mevcud: Bir Tabiat Âliminin Dini* adıyla tercüme edip yayınlamasının ardından 1914'te Rusçuklu Ömer Faruki bu esere bir cevap yayınlar. *Tenkid-i Muhik* adıyla çıkan ve 59 sayfadan oluşan bu kitapçıkta Ömer Faruki, İslâm inancıyla evrim kavramının çelişmediğini ortaya koymaya çalışmakla birlikte temelde materyalizme bir reddiye amacı taşır. Girişte batı dillerinden en azından birine bile vakıf olmadığından üzüntüyle bahsederek söze başlayan Ömer Faruki, kitabı tercüme ettikleri için Ahmed Nebil ve Baha Tevfik'e teşekkür eder.[922] İnsanın madde olarak ele alınıp evrime tâbi olmasını kabul etmekle birlikte bu bakışın ruhu dışarda bıraktığı için eksik ve yanıltıcı olduğunu, suya batırılan bastonun kırık görünmesi benzetmesi ile açıklar. Ona göre insanın evrimini "*maymun azmanı*" tabiriyle açıklamak yerine "*ruhun tedricî ıstıfa ve tekâmülü*" ifadesiyle açıklamak daha uygundur.[923] Bunu dayanak olarak da bazı Kuran ayetlerini delil olarak gösterir;

> "Şurasını da İslâmiyet namına iftiharane arz ederiz ki: Nev-i beşer bidayet-i zuhurunda maymunlara yakın bir istidadda olduğunu ve şayan-ı zikr bir şey olmadığını ve git gide tenasülden tenasüle, ıstıfadan ıstıfaya (semî' ve basîr) kâbil-i ilim ve marifet olduğunu, bu hakikatte kanun-ı tabiatın şu suretle vâzı'ı olan vücud-ı mutlak Kuran-ı Kerim'inde de biz Müslümanlara talim buyurmuştur. [İnsan suresi 1 ve 2. ayetler][924]. İnsanın üzerinde bir takım dehr

---

[921] Seyyid Muhammed Tevfik, s. 419
[922] Ömer Farukî, **Tenkid-i Muhik,** Kanaat Matbaası, Dersaadet, 1330 [1914], s. 3
[923] A.g.e., s. 18
[924] "İnsan (henüz) anılır bir şey değilken (yaratılmamışken) üzerinden uzunca bir zaman geçti. / Şüphesiz biz insanı, karışım hâlindeki az bir sudan (meniden) yarattık ve onu imtihan edeceğiz. Bu sebeple onu işitir ve görür kıldık."

geçti ki insan o devirlerde şayan-ı zikr bir şey değildi."[925]

3.2.9 Aksekili Ahmed Hamdi:

Ömer Faruki'nin *Tenkid-i Muhik* kitabının üzerine Aksekili Ahmed Hamdi [Akseki] *Sırat-ı Mustakîm*'de bir eleştiri yayınlamış ve birkaç sayı sürecek olan polemiği başlatmıştır. 1947-1951 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı görevini de yürüten Aksekili Ahmed Hamdi, Ömer Faruki'nin kitabına cevaben evrim kuramının yalnız İslâm'a değil fen bilimlerine de aykırı olduğunu savunmaktadır;

"Darwin'in (داروين) tesis etmiş olduğu bu meslek-i sakîmi, değil İslâmiyet nokta-i nazarından, belki fennen bile kabul etmemekte mazur olduğumuz, zat-ı fazılanelerince de hafî değildir. Çünkü 'Darwin'in tesis etmiş olduğu nazariyeyi kabul etmek kavaid-i fenniyeyi tağyir etmek demektir. Bu cihetle bu nazariyeyi kabul edecek hakiki bir mütefennin tasavvur olunamaz. (…) İslâmiyet nokta-i nazarından muhakeme olunduğu takdirde ise bu mesleğin butlanı bi'l-bedâhe sabittir. Zira bu nazariyeyi kabul etmek bir kere insanların nev-i müstaik olarak yaratılmayıp, kışr-ı arzın tekemmülatıyla zamanın husule getirdiği istidad neticesi olarak ednâdan a'lâya tahavvül ve terakki ede ede bu hale geldiğini kabul etmek demektir, ki fennen makbul olmadığı gibi dinimizce de merduddur. Nasıl ki [Rum suresi 20. Ayet: Sizi topraktan yaratması, O'nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Sonra bir de gördünüz ki siz beşer olmuş (çoğalıp) yayılıyorsunuz.] ayet-i kerimesi bunun butlanını vâzıhan gösteriyor."[926]

Ömer Faruki, sonraki sayıda yayınlanan cevabında ayet ve hadislerin çeşitli yorumlarının olabileceğini, farklı müfessirlerden örnekler vererek açıklamaktadır. Darwin'i savunduğu eleştirilerini ise reddederek, Darwin'in, türlerin birbirlerinden türediğini kabul ettiğini, kendisinin ise kendi kendine evrimi kabul ettiğini söyler;

"Darwin 'tezerrür' yani 'tenâsül ve tekâmül-i bi-gayrı nefsihî' mesleğini kabul

---

925 Ömer Farukî, s. 19
926 Aksekili Ahmed Hamdi, "Tenkid-i Muhik Sahibine Açık Mektup", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 177, 12 Kanunısani 1327 [25 Ocak 1912], s. 327

etmiş, biz ise 'teşebbüh' yani 'tenâsül ve tekâmül-i bi nefsihî' usulünü kabul ederek hatta (اشباحكم ارواحكم) [927] hadîs-i şerifiyle istişhad ettiğimiz meydandadır."[928]

Akeskili'nin iki sayı sonra başlayan ve iki sayı arka arkaya çıkan cevabı ise Ömer Faruki'nin Darwin'i İslâmiyet'e aykırı görmemesi üzerinedir. Ona göre insanın başlangıçta maymuna benzer bir canlıdan türemiş olduğunu söylemek İslâm'â aykırıdır;

"Biz diyoruz ki sizin bu sözleriniz Darwin nazariyesini kabul ve İslâmiyet'e mugayir görmediğinizi iş'âr ediyor. Çünkü Tenkid-i Muhik'ın on altıncı sahifesinde başka bir suretle cevap vererek Darwin'i reddettikten sonra bilahare bu satırları ilave etmek, adeta şöyle demektir: 'Darwin nazariyesi merdûddur. Merdûd olmasa bile İslâmiyet'e mugayir değildir'. İşte reviş-i ifadenizden anlaşılan mana budur, bundan başka bir şey anlaşılmaz. Çünkü Darwin, bir nevi' maymunlar, tekâmül ede ede insan olmuştur diyor. Binaenaleyh Darwin'e göre insanlar bidâyet-i zuhurunda asılları olan maymunlara yakın bir istidadda olmak zaruridir."[929]

Aksekili, devam yazısında ilk insanın başlangıçta "*maymunlara yakın bir istidadda*" olup, zaman içerisinde evrilerek insana dönüştüğünü reddetse de Âdem'in ilk insan olmayabileceğini ortaya koyar. Ayetlerin bu şekilde yorumlanabileceğinin yanında Brahmanizm'den edinilen bilgilerle de Âdem'in ilk insan olma durumunu tartışır.[930]

Ömer Faruki ise yine iki sayı sürecek cevabında, *Tenkid-i Muhik*'i yazmasındaki asıl amacının Ernst Haeckel[931] gibi materyalistlere karşı cevap vermek

---

[927] "Ruhlarınız bedenlerinizle aynıdır."

[928] Ömer Farukî, "Tenkid-i Muhik'in Ahmed Hamdi Efendi'ye Cevabı", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 178, 19 Kanunısani 1327 [1 Şubat 1912], s. 350

[929] Aksekili Ahmed Hamdi, "Tenkid-i Muhik'in cevabı ve anlaşılmayan noktalar", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 180, 2 Şubat 1327 [15 Şubat 1912], s. 375

[930] Aksekili Ahmed Hamdi, "Tenkid-i Muhik'in cevabı ve anlaşılmayan noktalar (maba'd)", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 181, 9 Şubat 1327 [22 Şubat 1912], s. 390

[931] *Sırat-ı Müstakim* dergisi yeni harflere aktarılırken, "Ernst Haeckel" (ارنست هكهل) olması gereken isim, sehven "Ernest Hegel" olarak yazılmıştır. (**Sıratımüstakim**, Cilt: V, proje yürütücüsü: Ertuğrul Düzdağ, Bağcılar Belediyesi Yayınları, İstanbul, Temmuz 2016, s. 302, 364 ve 383)

olduğunu, materyalistlerin bilimsel çalışmalarının bütünüyle doğru olmasa bile bütünüyle de yanlış olmadığını, hatta manevî kısmı çıkarıp yalnızca maddî kısmıyla bakılırsa hiç yanlış olmadığın belirtir.[932] Her ne kadar Darwin ve onun evrim kuramı manevîyetçiler için kabul edilir olmasa da materyalistleri ikna etmek için bilimsel yaklaşımları maneviyete yaklaştırma yöntemini kullandığını söyler;

> "Mutlaka maneviyeti kabul etmek mecburiyetindeyiz. Çünkü silsile-i vücudu şu meşhudumuz yani mahsusumuz olan âlemden ibâret olarak kabul edersek, asıl maneviyette, ferdiyeti tecavüz etmeyen hakikatin âlem-i mahsusumuzdaki safahâtını tevhîd için tabiî Darwin'in mesleğini ihtiyar etmekten başka bir çare yoktur. Halbuki hakikate kail olanların yani maneviyete yol bulanların nazarında bu meslek (her ne kadar zâhir itibariyle doğruluğunu teslîm etseler bile) bâtın itibariyle doğru olmadığı meydandadır. Hakikati inkâr etmek Güneş'i inkâr etmek gibidir. Tenkid-i Muhik'in maksadı evvelâ bu adamlara maneviyeti kabul ettirmek için yine fen dairesinde tenvirdir."[933]

Ömer Faruki ve Aksekili Ahmed Hamdi'nin tartışmasında esas olan Darwin ve onun evrim kuramının İslâm'la çelişiyor olmasıdır. Her ne kadar Aksekili, Ömer Faruki'yi evrimi kabul edip din dışına çıkmakla itham etse de, Ömer Faruki'nin yapmaya çalıştığı "evrim" kavramını biyolojik bağlamından çıkarıp metafizik bir kavram olarak kabul edilebilir olduğunu göstermektir. Evrim giderek insanların zihninde daha çok kabul gören bir kavram olduğu ve insanları materyalizme sürüklediği için, bu yolla insanları önce *maneviyete* yani madde dışında bir dünyanın varlığına ikna etmeyi amaçlar. Evrimsel biyolojinin düşünce dünyasında giderek güçlendiği, Ömer Faruki'nin bu çabasında da izlerini göstermektedir. Bu çaba, Osmanlı'da İslâm noktasından yola çıkarak, kısmen tevil kısmen de yeniden yorumlama yoluyla evrim kavramına doğru atılan ilk olumlu adım olarak değerlendirilebilir. [934]

---

[932] Ömer Farukî, "Tenkid-i Muhik'in İkinci Cevabı: Ahmed Hamdi Efendi'ye", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 182, 16 Şubat 1327 [29 Şubat 1912], s. 411

[933] A.g.e.

[934] Bu tartışmayla benzer çalışmalar için bkz; Kudret Tiryaki, "Darvinizm Etrafında Bazı Tartışmalar", **Katkı**, Yıl: 1, Sayı: 4, 15 Aralık 1970, s. 17; Fulya İbanoğlu, "Akseki'nin Biyolojik ve Sosyal Evrim Yaklaşımı: 'Beşeriyetin Kaynağı Hz. Âdem ise Kemâl-i Medeniyet Niçin Muhal Olsun?'", **Ahmet**

3.2.10 Köprülüzade Mehmed Fuad:

Türkiye tarihçiliğinin ve siyasetinin önde gelen isimlerinden Mehmed Fuad [Köprülü] (1890 – 1966), *Türk Yurdu* dergisinde çıkan ilk yazısında Darwin ve evrim kuramından bahseder. Akün'e göre Köprülü'nün Türkçü cepheye katılmasının simgesi olan "*Ümid ve Azim*" başlıklı bu yazı[935], Balkan Savaşları sonrası yaşanan buhranı Türk gençlerini manevi değerlere davet ederek dağıtma amacı taşımaktadır. Başlangıçta Darwin'in evrim kuramının on dokuzuncu yüzyılın en şerefli ve dikkat çeken bilimsel keşiflerinden biri olduğunu söylese de, bunun determinizm (*muayyeniyet*) ve kaderciliği doğurduğunu iddia etmektedir.

> "Hadisata mafevk-ül-tabiîyye bir mahiyet atfetmeyerek, yahud onları maddî bir nokta-i nazardan tedkiki daha münasib görerek, "muayyeniyet *Détérminisme*" ve "tekâmül" nazariyelerine istinad eden mütefekkir gençler son musibetler hakkında şöyle bir muhakeme yürütüyorlar: 'Kainatta mutlak ve mücerred hiçbir hadise yoktur. Muhtelif bir takım âmillerin mahsulü olan her hadise, sahâ-i vücuda geldikten sonra diğer bir takım hadisatın sebeb-i zuhuru olur…"[936]

> "On dokuzuncu asrın en şerefli ve en şayan-ı dikkat keşfiyat-ı ilmiyesinden biri, hiç şüphe yok ki tekâmül nazariyesidir. 'Darwin' (داروين) tarafından ibtida ulum-ı tabiîyyeye tatbik olunarak muahharan 'Spencer' tarafından hayat-ı uzviyyeye ve fevkaluzviyyenin bilumum aksamına tamim edilen bu nazariye en nihayet 'Karl Marx' tarafından -tekâmül-i ictimai sahasında- bazı tadilat-ı mühimmeye uğratılmıştı. Fakat bütün fikriyat sahasında uzun müddet parlak bir surette hükümran olan bu nazariye, şu son seneler zarfında eski nüfuzunu kaybederek eski halinden tamamiyle farklı bir şekil almıştır."[937]

Hamdi Akseki Sempozyumu - Sempozyum Bildirileri, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2017, s. 463-468; Murat Yolun, "From the Ottoman Empire to the Turkish Republic: Biology as Politics and Philosophy"**,** Boğaziçi University, Atatürk Institute for Modern Turkish History, Doktora Tezi, Aralık 2017, s. 164-168

[935] Ömer Faruk Akün, "Mehmed Fuad Köprülü", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C: XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 474

[936] Köprülüzade Mehmed Fuad, "Ümid ve Azim", **Türk Yurdu**, Sayı: 32, 24 Kanunısani 1328 [6 Şubat 1913], s. 242

[937] A.g.e., s. 244

Köprülü, Hollandalı botanikçi Hugo de Vries'in (1848 – 1907) mutasyon (*intikal*) kuramı ile birlikte Darwinci evrim kuramının iptal olduğunu, yerini Bergsoncu[938] yaratıcı evrim kuramının aldığını söyler. Darwinci biyolojik evrim kuramının insanları kaderci yaptığından başlayarak Göktürk yazıtlarına kadar uzanan yazısında, bu kaderci anlayışa sebep olan evrim kuramının Vries'in mutasyonu bulmasıyla yıkıldığını belirtir. Böylece Türk gençlerinin üzerindeki ümitsizliği kırmayı amaçlar;

> "Amsterdam karibindeki kırlarda vahşi bir halde yetişen bir nebatın 'Dövri *De Vries*' namındaki bir müdekkik tarafından tedkiki, tekâmül nazariyesine ilk büyük darbeyi indirmiş demekti. Halbuki 'Dövri'nin meydana koyduğu 'intikal *Mutation*' nazariyesi, ilk zamanlarda tekâmül nazariyesinin mütemmimi zannolunmuştu.
>
> 'Dövri' muhtelif nev'de nebatat ve üzerinde icra ettiği tecrübelere istinaden iddia eylüyor ki, ecnas ve enva', ıstıfa-yı tabiînin batî bir ameliyesiyle değil, belki tamamiyle yeni şekillerin zuhur-ı nagehanisiyle vukua gelir. Bu nagehanî tezahürlerin tekâmül-i sabık heyet-i mecmuasıyla hiçbir alakası yoktur. Bu hafî, esrarengiz, evvelce keşf ve tahmini na-kabil bir takım sebeplerden ileri gelir.
>
> İşte bu muhtasar hülasadan vâzıhan anlaşılıyor ki bu nazariye, eski tekâmül nazariyesini ta esasından sarsacak bir mahiyettedir! Çünkü Darwin'in, Spencer'in mahv ve reddine uğraştıkları tekevvün-i nagehani meselesi, intikal nazariyesiyle kuvvetli bir surette tesis etmiş oluyor. (…) Eski tekâmül nazariyesinin üç büyük üstadı Darwin, Spencer, Marx yerine Dövri, Bergson, Sorel[939] müfekkirelerde icra-yı hükm etmektedir."[940]

Köprülü, Darwin'in evrim kuramının insanları kaderciliğe ittiğine inandığı için bilimsel olarak evrimin yanlışlandığını iddia ederek gençleri de bu kaderci yaklaşımdan kurtarmayı amaçlamaktadır. Oysa Hugo de Vries'in mutasyon kuramı,

---

[938] Henri-Louis Bergson (1859 - 1941)
[939] George Sorel (1847 - 1922)
[940] Köprülüzade Mehmed Fuad, "Ümid ve Azim", s. 245-246

evrim kuramının en sağlam dayanaklarından biridir. İngiltere'de *Royal Society*'nin evrim, popülasyon ve organizma biyolojisi ve biyolojik çeşitlilik üzerine üstün katkı yapan bilim insanlarına verdiği Darwin Madalyası'nı 1906 yılında Hugo de Vries'in kazanmış olması da bunun en önemli kanıtlarından biridir.[941]

3.2.11 Aliçezade Harun:

Aliçezade Harun (ö. 1925) ya da bilinen diğer ismiyle Harun Aliçe, bir dönem İsviçre'nin Lozan kentinde milliyetçi Türk gençlerinin liderliğini yapan ve Milli Mücadele lehine propaganda faaliyeti yürüten isimlerden biriydi.[942] Hakkında fazla bilgi bulunmayan Aliçezade Harun, *Sebilürreşad*'da faizle ilgili bir yazı yayınlar. Bu yazıda faizin belli koşularda serbest bırakılabileceğini, özellikle Anadolu'da Türklerin faiz yasağı yüzünden gayrimüslimler karşısında dezavantajlı konuma düştüğünü anlatır. Darwin'in kuramını bir ölüm-kalım ilişkisi ve güçlü olanın hayatta kalışı olarak yorumlayan yazar, bireyler arasında da milletler arasında da bu rekabetin var olduğunu ifade eder;

> "Avrupalılara bakılırsa onlar huşunet-i tab'ı hoş görürler. İngiltere'nin en meşhur hükemâsından Darwin (داروين) tarafından teşhir edilen kaide-i malûme mucebince dünyada her vücud kendi hayatını temin için diğer mevcudu imhaya, yutmaya mecburdur. Hayvanat da böyle, insanlar da böyle, hükümetler, milletler de böyledir. Mesela insan hayatını temin ve idame etmek için bir takım nebatatı, hayvanatı boğazlayıp bî-rahmâne yutmak mecburiyetindedir. Bu kaide insanların yekdiğeri arasında da caridir; mevki-i iktisadîsini temin etmek isteyen kuvvetliler ve faâller, zayıfları ve beceriksizleri yutmaya çalışırlar. Darwin'e göre böyle olması iyidir, kuvvetliler ve faaller galebe etmeli, miskin ve zayıflar imhâ olunmalıdır. Ona göre ne zaman kuvvetli efrâd ve milletler çoğalıp zayıf ve miskin milletleri kâmilen imha ederlerse o zaman mevcud kalan milletler daha mes'ûd olacak ve dünyadaki terakkiyat da daha ziyade artacaktır. Zayıflar âlemi bî-huzur

[941] https://royalsociety.org/grants-schemes-awards/awards/darwin-medal/ (08.10.2020)
[942] Murat Bardakçı, **İttihadçı'nın Sandığı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 146

etmekten başka bir şeye yaramazlar. Darwin'in vaz' etmiş olduğu bu esâsât Avrupa milletlerinin zihniyetine hakimdir, orada hayat mahşser-âsâdır. Herkes geceli gündüzlü çalışıyor, mağlub ve mahv olmamak, hayatını idâme ve te'mîn etmek için hiçbir ferdin tevakkuf edecek, kahvehanelerde öldürecek boş zamanı yoktur.

Ferdler böyle olduğu gibi milletler de böyledir. Darwin'e göre bir hayâtiyet-i fevkalâde ve faâle yaşamayan her millet, ya o hayatı kabul etmeli veyahut bir an evvel ortadan kaldırılmalıdır.

Avrupa efkâr-ı ilmiyesine hakim olan Darwin'in bu kavaidi hiss-i teâvün ve muvâhâta münafî olduğundan nâşî fukahâmızın efkârıyla tamamıyla zıddır."[943]

Aliçezade Harun, Darwin'in kuramını sosyal Darwinizm ile karıştırıp, doğada güçlü olanın hayatta kaldığını iddia ettiğini söylemekle kalmamış, insanlar arasında da bu kuralın zorla uygulanması gerektiğini savunduğunu iddia etmekte ve bu kanunun fakihlerin görüşleriyle çeliştiğini belirtmektedir.

3.2.12 Mehmet Emin:

İctimaiyyat Mecmuası'nın dördüncü sayısında, Mehmet Emin [Erişirgil] (1891 – 1965) biyoloji ve ahlak arasındaki ilişkiyi inceleyen bir yazı kaleme almıştır. Türkiye'nin lise düzeyinde ilk felsefe öğretmeni olan Mehmet Emin, Darülfünun'da da felsefe müderrisliği yapmıştır.[944] "*Hayatiyat ve Ahlak*" başlıklı yazısında ahlakın biyolojik kökenlerini arayanların Darwin'in "seçilim" ve "yaşam için mücadele" ve kavramlarından ilhamla yola çıktıklarını ama ahlakın biyoloji ile açıklanamayacağını iddia etmektedir;

"Ahlakı hayatiyata istinad ettirmek isteyen müelliflerden bir takımı da Darwin'in (داروین) uzviyet sahasındaki cidal ve ıstıfâ kanunlarından mülhem olarak ahlakı da aynı kanunlara göre tertib etmek istiyorlar. Haeckel diyor ki:

---

[943] Aliçezade Harun, "Mütâlât-ı Fıkhiyye: Şeriat-ı İslâmiyye Nazarında Faizin Mevkii", **Sebilürreşad**, Cild: XI, Sayı: 281, 16 Kanunısani 1329 [29 Ocak 1914], s. 327

[944] M. Cüneyt Kaya, "Mehmet Emin Erişirgil", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: Ek 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 417

‘arzımızda mevcut olan bütün uzviyat bilâmerhamet yekdiğeriyle harp sayesinde muhafaza-i nefs ediyorlar. Hayat-ı ictimaiyede görülen menâfi’ tesadümü zî-hayat âlemi idare eden lâyenkati’ cidalin en hafif şeklinden başka bir şey değildir. Bu nazariyenin bizi sevkedeceği netice ‘kuvvet daima menba-ı haktır’ düsturu oluyor. Bir vakit pek revaç bulan bu nazariye fertte müstaik ahlakî mefkûreleri ve onun kuvvetini bittabi red ve inkar eyler. (…) Elhasıl ahlakı hayatiyata istinad ettirmek kabil olmadığı gibi buna çalışmak da gayr-i ilmî bir yoldur. Bu yoldaki nazariyatı ilme müstenid ahlak addetmek doğru olamaz.”[945]

Mehmed Emin, ahlakı biyolojiyle yani evrimsel süreçlerin bir sonucu olarak açıklamanın, güçlünün haklı olduğu bir ahlak zeminine kayma riski taşıdığını iddia ederken evrim hakkındaki “güçlü olan hayatta kalır” yanlış kabulüne dayanmaktadır. Bunun da ötesinde ahlakın biyoloji ile açıklanmaya çalışılmasını bilim dışı bir faaliyet olarak görmesi de onu doğrudan olmasa da dolaylı olarak Darwin ve evrim karşıtı bir pozisyona itmektedir.

3.2.13 Mustafa Şekib:

Türkiye’de Bergson felsefesinin önde gelen temsilcilerinden olan Mustafa Şekib [Tunç] (1886 – 1958), Bergson felsefesine yeni temas ettiği dönemlerde kaleme aldığı *Gülmek Nedir ve Kime Gülüyoruz?* adlı eserinde Darwin’e değinmektedir. Mustafa Şekib’e göre, Darwin’in de *Duyguların İfadesi*[946] adlı eserinde ele aldığı gülme konusunnda yazılmış en iyi eser, Bergson’un *Gülme* adlı kitabıdır.[947] Gülmeyi ruhî bir olay olarak ele alan Mustafa Şekib, bu konuyu maddî sebeplerle açıklamaya çalışan Darwin’i de eleştirmektedir:

“Bir şeyin tabiat ve mahiyeti anlaşılmadıkça mevki-i hakikiyesi bulunamaz. Mihanikî tekâmülcüler, ezcümle Darwin (داروین), gülmenin menşeini

---

[945] Mehmed Emin, “Hayatiyat ve Ahlak”, **İctimaiyyat Mecmuası**, Sene: 1, Sayı: 4, Temmuz 1333 [1917], s. 177-178
[946] *Expression of Emotions in Man and Animals*
[947] Yakup Yıldız, “Mustafa Şekip Tunç Ve Felsefi Görüşleri”**,** Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2010, s. 56

hayvanlara kadar indirmiş ve insanlarla hayvanları bu hususta da akraba yapmaktan kendince tabiî bir zevk duymuştur. (…) Filhakika maymun da bizim gibi veya bize yakın bir mahiyette gülebiliyorsa kendisini hayvanat zümresinden çıkarmak için tabiatçılara karşı ilk müstedi ben olmak isterdim. Pek iyi bilmiyorum; şayet Darwin taraftarları bu hususta hâlâ ısrar ediyorlarsa, bazı tabiatçıların zannettikleri gibi, bunlar hayvan değil nesl-i beşerin mütereddi bir taifesi olacaklardır."[948]

"Elhasıl ruh-ı beşer, cemiyet hakkında henüz pek ibtidaî ve tamamen fikrî malumat sahibi olan Darwin ve emsali tabiatçıların gülmek gibi ictimaiyyen ruhî bir hadise hakkında yayacakları tedkik ve verecekleri hükümler bundan daha fazla bir şey olamazdı.

İnsanın bütün mahiyetini hayatiyat ve fizyoloji ile izaha çalışmak elbette bu kadar mahdud ve mütezzad neticeler verecekti."[949]

Mustafa Şekib, gülmenin ruhî bir mesele olduğunu düşündüğü için, öncelikle insan bedenine ait özellikleri biyoloji ve fizyoloji ile açıklamaya çalışan doğa bilimcileri eleştirir. Darwin'in, gülmenin evrimsel kökenlerine ait çıkarımlarını ise evrimsel bakışın kabulünü, maymunları da insan saymak gerekeceği için reddeder. Mustafa Şekib'in bu değerlendirmesinin, insanı doğanın üstünde, başka bir sınıfa ait kabul eden yaklaşımın tesiriyle kaleme alındığı söylenebilir. Bu eski inanışa göre insanlar için yaratılmış olan cansızlar, bitkiler ve hayvanlar (*mevâlid-i selase*) doğayı meydana getirir ve insan bunların üzerindedir. Mustafa Şekib'in maymunları insanın yanına çıkarmak olarak algıladığı evrim aslında insanların diğer hayvanlardan farklı bir sınıfta olmadığını göstermektedir. Bu açıdan Mustafa Şekib'in Darwin ve onun evrim kuramını tam olarak anlamadığını, bu yanlış kavrayış çerçevesinde de Darwin'e karşı çıktığını söyleyebiliriz.

[948] Mustafa Şekib, **Gülmek Nedir? Neye Gülüyoruz?,** Kader Matbaası, İstanbul, 1921, s. 3-4
[949] Mustafa Şekib, **Gülmek Nedir? Neye Gülüyoruz?,** Kader Matbaası, İstanbul, 1921, s. 6

3.3 Tarafsızlar:

Bu grubun özelliği, Darwin'in yaptığı çalışmaları tarafsız bir şekilde ele alıp, olumlu ya da olumsuz bir değer atfetmeksizin okuyucularına Darwin'den bahseden kişilerden oluşmasıdır.

1884 senesinde yayınlanan "*Coğrafya-yı Tabii İlmine Esas-ı Muhtasar*" başlıklı coğrafya eserinde, oluşumunu Darwin'in açıkladığı[950] mercan adaları / atoller ile ilgili bölümde Darwin'den bahsetmesi, Osmanlı literatürü içinde bu alandaki ilk atıflardan biri sayılır;

> "Darwin'in (داروين) kavlince mercan kayalarının muhtelif vaziyette olmaları okyanus dibinin nizam üzere ve tedricen çökmesindendir. Şöyle ki evvela mercan böcekleri bir ada sahiline yakın ve etrafında bir sed teşkil ederler. Badehu denizin dibi çöküp üzerinde bulunan sed eğri bir vaziyette bulunur ise de mercan böcekleri yine deniz sathına doğru eşelediğinden bu kenar seddi duvar seddi olur."[951]

Girişinde Vary [واری] isimli yazardan tercüme edildiği belirtilen[952] kitabın kapağında "*Mesarifi Amerikan Misyoner Şirketi tarafından tesviye olunarak*" basıldığı kaydedilmektedir. Amerikan misyonerleri tarafından desteklenen kitabın "*Zuhur-ı Beşer*" başlıklı bölümünde, insanın ortaya çıkışına dair hem kutsal kitaplardaki görüşlere hem de bilimsel kuramlara yer verilmiş olması dikkate değerdir. Yazar insanın ortaya çıkışında; farklı coğrafyalarda ayrı ayrı yaratıldığı, aşağı hayvanlardan değişerek türediği (evrim) ve kutsal kitapların yaratılış anlatısına göre tek bir insan atasından çoğaldığı görüşlerine yer vermiştir;

> "Ben-i beşerin muhtelif silsileleri, lisan ve medeniyet ve kuvve-i akliye ve hilkat-i a'za hususlarında yekdiğerinden pek farklı oldukları için bazı kimseler her bir silsilenin ceddi ayrı bir yerde halk olunduğunu, bazıları insanın ednâ hayvanat hal ve heyetinden insan haline tedricen tahavvül eylediğini ve selasil-

---

[950] Charles Darwin, **The Structure and Distribution of Coral Reefs, Being the first part of the geology of the voyage of the Beagle, under the command of Capt. Fitzroy, R.N. during the years 1832 to 1836,** Smith Elder & Co., Londra, 1842

[951] **Coğrafya-yı Tabii İlmine Esas-ı Muhtasar,** Boyacıyan Agop Matbaası, İstanbul, 1884, s. 17

[952] "*Bu kitab Vary'nin Coğrafya-yı Tabii'ye dair İngilizce olarak telif-kerdesi olup…*"

i beşerde görülen ihtilaf dahi o tahavvülün derece-i kemal ve noksanını iş'ar ettiğini tasavvur etmişlerdir. Bazıları dahi tarih-i mukaddesin ifadesine muvafık olarak demişlerdir ki insanın muhtelif silsileleri yalnız bir ceddin nesilleri olup bunların arasındaki farklar ise taâm ve hava ve mekan surat-i taayyüş farklarından neşet etmiştir."[953]

Halil Edhem [Eldem]'in tercüme ettiği başka bir jeoloji kitabında, yine Darwin'in atollerle ilgili literatüre yaptığı katkının aktarıldığını görüyoruz;

"Ale-l-umûm resiflerin suret-i teşekkülünü feylesof-ı şehîr Darwin ka'r-ı deryanın inhitatına hamlederk sahil resiflerinden evvelen set resifleri ve sonra dahi atoller peyda olur demiş ise de muahharen (Semper) ve (Rein) isminde iki Alman ile İngiltereli meşhur (Moore) tarafından icra edilen keşfiyat ve tetebbuat-ı amîke vasıtasıyla mercan resifleri tahminen 100 metre irtifaında bulunan tahte-l-bahr ova gibi mevkilerin ve bankların üzerinde bina olunup kabukları kilsten mamul bir çok hayvanat-ı bahriyenin dahi bunlara yardım ettiği ve resiflerin üç nevide yekdiğerine yakın vehayut herbiri ayrı ayrı ve yalnız başına zuhur eylediği sabit olmuştur."[954]

3.3.1 M. Memduh:

Darwin'in atol kuramının Osmanlı basınında önemli bir iz bıraktığı söylenebilir. Bu kurama "M. Memduh" imzasıyla *Mecmua-i Edebiye* dergisinde mercanlarla ilgili çıkan bir yazıda daha rastlamaktayız. Yazar 1901 yılında yayınlanan bu yazısında 1882 yılında vefat eden Darwin için "dört sene önce vefat eden" ifadesini kullanmaktadır.;

"…İşte bu mesele hakkında dört sene mukaddem vefat eden İngiliz feylesoflarından Darwin (داروين) bir nazariye vaz etmiştir:

Bu nazariye esası şudur ki: sed resifi sahil resifinden, Atol de sed resifinden çıkar ve bunlara sebeb inhitat-ı zemindir diyor. Mercanlar evvela sahil resifi

---

[953] **Coğrafya-yı Tabii İlmin Esas-ı Muhtasar,** Boyacıyan Agop Matbaası, İstanbul, 1884, s. 79
[954] Anton Bisching, Ferdinand von Hochstetter, **Muhtasar İlm-i Tabakatü'l Arz,** terc. Halil Edhem, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1900, s. 86

teşkil ederler badehu bu ada inhitat eder. Fakat resifleri kalır. Adanın inhitat etmesiyle sed resifi hasıl olur. Badehu yine ada inhitat ederek denizin seviyesi adanın sathını aşıp (Atol) hasıl olur diyor."[955]

3.3.2 Hâkî:

On dokuzuncu yüz yılın sonunda, çocuklara yönelik bir okul dergisi olarak yayın hayatına başlayıp, zamanla bir edebiyat dergisine dönüşen ve bu altyapısıyla *Servet-i* Fünun'a geçişte pay sahibi olan *Mekteb* dergisinde[956] de Darwin'in izlerine rastlamak mümkündür. Derginin 45. sayısında insanın gelişiminin geleceği üzerine olan ve yazarı hakkında bir bilgiye ulaşılamayan bir yazı yayınlanmıştır. Alfred Russel Wallace'ın Alman *Zukunft* dergisinde yayınladığı bir denemeden esinlenen bu yazıda[957] insanın gelişiminde kalıtımın etkisi de ele alınmaktadır. Anne ve babanın kazandığı özelliklerin bir sonraki nesle aktarımını iyimser bir inanç [*itikad-ı nikbinane*] olarak tanımlarken, Darwin ve Lamarck'ı aynı görüş altında değerlendirilir;

> "Bu itikad-ı nikbinane; veraset-i hususî-i müktesebeyi kabul esası üzerine istinad ediyordu. Lamarck, buna katiyen inanarak, fikrini neşr etmekte idi. Istıfa-yı tabiî nazariyesi var iken buna hiç ihtiyacı olmayan Darwin (داروین) bile bunu, hayatımızın bir istinadgah-ı esasisi olmak üzere kabul ve ilan eyledi."[958]

Ebeveynlerin sonradan kazandığı özelliklerin evlatlarına aktardığı kabulü Lamarck'ın evrim kuramını ait olmasına rağmen yazarın Darwin'i de bu başlığa dahil etmesi Darwin'in evrim kuramı hakkında yanlış ve eksik bilgiye sahip olduğunu gösterir. Yazının devamında August Weismann'ın kazanılan özelliklerin bir sonraki nesle aktarım kuramını ortadan kaldıran görüşlerine yer vermesi ise yazarın güncel

---

955 M (mim). Memduh, "Ef'âl-i hayatiye ve tesirât-ı uzviyye: Mercanlar", **Mecmua-i Edebiye**, Sayı: 34, 14 Haziran 1317 [27 Haziran 1901], s. 369

956 Cem Şems Tümer, "Mektep Dergisi ve Hakkında Yapılan Çalışmalara Dair Bazı Dikkatler", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 21, 2003, s. 323

957 Tarkan Murat Akkaya, "Tanzimat'tan 20. Yüzyıl Başına Kadar (1839-1900) Yeni Türk Edebiyatında İngiliz Dili ve İngilizce Edebiyatın Varlığı ve Etkileri**"**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2019, s. 264

958 Hâkî, "Terakki-i Beşerin İstikbali", **Mekteb**, Cilt: IV, Sayı: 45, 25 Temmuz 1312 [6 Ağustos 1896], s. 715

bilimsel tartışmaları takip ettiğine delil olarak gösterilebilir.

3.3.3 A(yın). Fahri:

Mekteb dergisinin 58. sayısında, Osmanlı'nın on dokuzuncu yüzyıl modernleşme çabalarının etkileriyle de paralel olarak hızlanan hayatta zamanın önemine vurgu yapan A(yın) Fahri imzalı bir yazı yayımlanır.[959] Dönemin önemli düşünürlerinin zamanla olan ilişkilerini ele aldığı bölümde Darwin'in de yorulmak bilmez çalışkanlığına yer verilmektedir;

> "İngiliz hakîm-i meşhuru Darwin (داروين) bir gayur-ı taab nâ-şinâs idi. Seyahatlari esnasında yalnız cem-i müşahedat ile iktifa etmeyerek telif-i âsâra çalışır ve muvaffak da olurdu."[960]

3.3.4 Cenab Şehabettin:

Şair ve yazar Cenab Şahabeddin'in (1871 – 1934) yeni Fransız edebiyatına dair kaleme aldığı yazıda bu sefer Darwin ve Herbert Spencer gibi evrimci ve pozitivist görüşlerin edebiyata yaptığı olumsuz etkilere yer verilmiştir;

> "Son zamanlarda Fransız edebiyatında galebesi görülen anâsır-ı fenniye pey-â-pey müdevvenât-ı fenniyyeye iade, müstearat-ı fenniye yine fününa tediye edilerek bir felsefe-i hissiyenin erkân-ı lafziyesi ile tersî-i beyan etmek istiyorlar. Âsâr-ı cedîde gâh bir neşe-i şûhâneden bayılır gibi şâd ü gülfâm, gâh bâr-ı târîk-i gumûm altında ezilircesine siyah renk ve meftûr, fakat iki hâlde de rûh-ı mütâli'i titretecek kadar müessirdir çünkü üdebâ-yı cedîde August Comte, Darwin, Schopenhaur, Stuard Mill, Herbert Spencer, Taine, Renan.. İşte bütün bu felâsifenin âsârını okumuş, onların mütalaat-ı mütezaddesi içinde yuvarlana yuvarlana fikirleri bir hissiyyet-i müfrita, kalbleri bir asabiyyet-i anîfe içinde kalmıştır."[961]

---

[959] Akkaya, s. 255

[960] A(yın) Fahri, "Kıymet-i Zaman", **Mekteb**, Cilt: V, Sayı: 58, 24 Teşrinievvel 1313 [4 Kasım 1896], s. 922

[961] Cenâb Şehabettin, "Musahabe-i Edebiyye (Fransız Edebiyât-ı Cedîdesine Dâirdir)", **Servet-i Fünûn**, Nr. 297, 7 Teşrinisani 1312 [19 Ekim 1896], s. 162

3.3.5 Ahmet Kemal:

Cenab Şahabbetin'e göre yeni eserlerde neşe de keder de aşırı işlenmektedir, bunun sebebini de Darwin, Comte, Renan gibi filozofların eserlerinin okunmasına bağlar. Bu yazıdan iki sene sonra, Jön Türkler'den Ahmet Kemal [Akünal] (1873 – 1942), Servet-i Fünun'da muhtemelen dönemin gerçekçi yazarlarından Samipaşazade Sezai'ye atfettiği şirinde Darwin'in yaşam mücadelesi / *cidâl-i hayat* kavramına gönderme yapar.

OKURKEN

- Sergüzeşt müellif-i muhteremine -

Mütehayyir, gunûde-hissiyat,
Düşünürdüm.. önümde nev-peydâ
Kararıp bin serâbe-i hevesât,
Çekilip rûh-ı mâsivâ gûyâ

Kalmışım ortasında ben tenhâ
Kâinâtın, füsürde kalb ü lisan;
Etti hiss ü hayâli istîlâ
Nâgehan bir harâret-i heyecan…

Gizli bir dest-i zorkâr yine
Sürüyordu nigâh-ı fikretimi
Ufkun mâverâ-yı haşyetine.

Haşrdır haşr o tûde-i zulemat
Neydi bilmem? Şu var ki Darwin'den (داروين)

Okuyorum o dem "Cidâl-i Hayat".[962]

3.3.6 Mahmud Sadık:

Servet-i Fünun çevresinden gazeteci yazar Mahmud Sadık (1864 – 1930) da dönemin evrimci bakış açısının etkilerini taşıyan *Musahabe-i Fenniye* [Bilim Sohbetleri] başlıklı köşesinde canlılık, canlıların hayat görevleri konularını ele alırken, türleşme ve Darwin'in evrim kuramına da değinir;

> "…bir hayvanın en kavî, en mükemmel, en güzel zamanı tevlide kabiliyeti olan devre-i hayatıdır. Binaenaleyh denilebilir ki hikmet-i fıtrat, devam-ı nesl ve ırktan ibaret gibidir. Bir hayvan bu vazifeyi ifa için doğup büyüyor. (…) Bu vazife-i mühimmenin ifasına hayvanatın bütün envaında bir meyl ve inhimak-ı tabii vardır. Her nev'de hassa-i tevlid de tabiidir. Fakat ulûm-ı tabiiye erbabını hikmet-i tevlid ve tevellüd meselesinde işgal eden pek çok mühim noktalar olup Darwin (داروين) gibi tahavvülat-ı nev'iyeye kail olanlar yahut bu fikrin, bu nazariyenin aleyhinde bulunarak aksini iddia ve ispata çalışanlar arasındaki ihtilafat bu noktalara temas eder.
>
> Bir nevin diğerine tebdil ve tahvili kabil olamadığı muhtelif nev'lere mensup hayvanatın izdivacından semere hasıl olamamasından da ispat olunmak isteniliyor."[963]

Mahmud Sadık, canlıların doğum ve doğurma konularında ikiye ayrıldığını, Darwin'in başını çekenlerin türlerin değiştiğini/dönüştüğünü savunduğunu aktarır. Ancak burada yeni tür oluşumunu farklı iki türün bir araya gelebilmesi şeklinde algılar. Yazının devamında at ve eşeğin çiftleşmesinden, bunun sonucunda ortaya çıkan katırın kısır olup olmadığından bahsetmesi, aslında türleşme ve doğal seçilim konularına çok da hakim olmadığını gösterir.

---

[962] Ahmed Kemal, "Okuyorum", **Servet-i Fünun**, Sayı: 387, 30 Temmuz 1314 [11 Ağustos 1898], s. 359. Bu şiirin ardından, 4 sayı sonra Cenab Şehabettin, Ahmed Kemal'in şiirini eleştiren bir yazı kaleme almıştır. (Cenab Şehabettin, "Muhasebe-i Edebiye – 44 – Biraz Psikoloji, **Servet-i Fünun**, Sayı: 391, 27 Ağustos 1314 [8 Eylül 1898], s. 6-7)

[963] Mahmud Sadık, "Musahabe-i Fenniye", **Servet-i Fünun**, Sayı: 402, 12 Teşrinisani 1314 [24 Kasım 1898], s. 178

Muhtemelen dönemin yaygın sosyal Darwinist bakış açılarından etkilenen Mahmud Sadık, bu melezleşme fikrini *Tekâmül* romanında da yansıtmıştır. Jessy Clifford isimli Amerikalı bir kadına aşık olan Şefik isimli Türk'ün hikayesini anlatan eserde Jessy, batılı ve aşırı duygusuz bir karakter olarak, Şefik ise doğulu ve abartılı duygusal bir karakter olarak karşımıza çıkar. Aslında evli olan Jessy, Şefik'le birlikte olup onun doğulu "gen"leriyle kendi batılı "gen"lerinin birleşimiyle oluşacak bir çocuk sahibi olmak istemektedir. Bunu da evrim kanununun temeli olarak sunar. Amacına ulaştıktan sonra da Şefik'i terk eder;

> "Şefik Bey, bu mukaddematı anlayamadınız değil mi? Bakınız size anlatayım. İnsanlar hayvanatın ıslah-ı nev'ine pek ziyade çalıştıkları ve tekemmülata vasıta olabildikleri halde niçin kendileri için çalışmasınlar? İşte ben bu fikirde, her hususta kanun-ı tekâmüle riayet etmek kasdında idim.
>
> (…)
>
> Şimdi anladınsa anladın. Ben aşüfte değilim. Kanun-ı tekâmüle riayet etmeğe çalışır bir kadınım, bir Amerikalıyım…
>
> Yalnız sana şunu yapabilirim… Adresini ver. Senin bana mektup yazmaman şartıyla ben sana mümkün olursa yazarım, mümkün olursa çocuğumun resmini gönderirim…"[964]

3.3.7 Derviş Vahdetî:

31 Mart Vakası'nın simge ismi Derviş Vahdetî (1870 – 1909), çıkardığı *Volkan* gazetesi'nde, din ve bilimin çelişmeyeceğini anlattığı yazılarında Darwin'den örnek vermektedir. Ona göre bilim insanları maddi teleskopla ufukları, mutasavvıflar manevî teleskopla ruhları incelerler;

> "Hükemâ-yı maddiyye teleskopla âfâkıyyatı, mutasavvıfın ise –nur-ı Muhammedî sayesinde– manevî teleskopla enfüsü müşâhede ettiler. Tekâmül kanunu nokta-i hareketten itibaren vaz' olunabilir. Darwin (داروين) nazariyesi yine o noktadan yürütülebilir. Zira Cebrail akl ile ancak buraya kadar

---

[964] Mahmud Sadık, **Tekâmül,** Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul, 1328 [1910], s. 103-104

gidilebilir, ondan ilerisi için aşk-ı lâhûtî lâzımdır."[965]

Bir diğer yazısında da Darwin'in, tanrının canlılara ruhundan üflediğini söylerek, Darwin'in ve aslında daha temelde bilimin İslâm inancıyla uyuştuğunu ifade etmektedir. Bunu yaparken güncel bilimsel bilgiye örnek olarak Darwin'i göstermesi önemlidir;

> "Hilkat-i Adem'in, fahhâr gibi salsâlden halk olunduğu, salsâl ise topraktan başka bir şey olmadığı muktezâ-yı şeriat-i Ahmediyye'den olduğu gibi, bütün kütüb-i mukaddese de bu noktada müttefikun aleyhdir.
>
> Madem ki: topraktır, toprak ise ayak bastığımız arzdandır, şimdi bu rişte-i esrârı tutup ilerleyeceğiz.
>
> Bütün şerayi, bu hilkate akdesiyet verdiği halde Darwin (داروين) ve emsâli bir çok şekiller vererek tabiîliğe meyl ediyorlar, ve insan olsun, hayvan olsun, vuhûş olsun, tuyûr olsun. Hep bu suretlerden vücud buldu diyorlar. Bunlardan Darwin, mahlukat temessül ettiği zaman, bunlara nefs-i ilâhî sâri oldu diyor ki: "ونفخت فيه من روحى"[966] ayet-i kerimesine iman etmiş oluyor. (…) O halde şeriatle, fen; zaten hiçbir zaman ayrılmadığı gibi bu hilkat bahsinde de birleşiyor."[967]

3.3.8 Babanzade İsmail Hakkı:

Yirminci yüzyılın başında yükselen sosyal Darwinist görüşler etkilerini yavaş yavaş Osmanlı'da da hissettirmeye başlamıştı. Bağdat mebusluğu, Maarif Nazırlığı, Hukuk ve Mülkiye mekteplerinde hocalık da yapan hukukçu ve yazar Babanzade İsmail Hakkı (1876 – 1913) yurtdışındaki bu tartışmaları *İkdam*'daki köşesine taşımıştı. Evliliğin bir ehliyete bağlanması, atların ıslah edilmesi gibi insanların da ıslah edilmesi gerektiği görüşünün belki bilime aykırı olmadığını ama insanlığa aykırı olduğu için karşı çıkılması gerektiği görüşünü, yazarlığının erken dönemlerinde bile

---

965 Derviş Vahdetî, "Hakikat", **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 1, 28 Teşrinisani 1324 [11 Aralık 1908], s. 2
966 "Ona ruhumdan üflediğim zaman" (Hicr Suresi, 29. Ayet)
967 Derviş Vahdetî, "Vahdet-i Vücûddan", **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 33, 20 Kanunısani 1324 [2 Şubat 1909], s. 2

iz bırakan kendine has üslubuyla okurlarıyla paylaşmaktadır;

> “Bu fikri ortaya koyan Paris Tıp Akademisi olmuştur. Akademi'ye buna dair verilen layihada nev'-i insanın pek de izzet-i nefsini okşamayacak mukayeseler ile bazı ahkâm-ı istinbat olunmakta ve ihdas olunmak istenilen yeni diploma için cins-i feresin fenne tatbiken çiftleştirilmesinden hasıl olan mucib-i memnuniyet-i netayic en makul bir sebeb olmak üzere gösterilmektedir! Fakat cins-i feres hakkında cari olan bir muameleyi tekâmül kaidesi cereyan edecek diye insanlara kadar teşmil eylemek doğrusu fenne gayr-ı muvafıktır denemezse de tabiat-ı beşeriyeye, hissiyat-ı insaniyeye bi'l-vücuh mutabık olamayacağı şüphesizdir.
>
> (...)
>
> Fenne son derece hürmet ederim. Kavaid-i sıhhiyeye tamamen riayetkarım. Riyâzat-ı bedeniyeyi çok severim. Kaide-i tekâmülün verdiği latif neticeleri tasdik eylerim. Şu kadar ki Darwin'in (داروين) tarafdarânının artık "usul-i terbiye ve tenmiye" veyahud "insanları yetiştirme" nazariyatıyla kulaklarımızın zarını patlatmamalarını rica ederiz.”[968]

3.3.9 Ömer Seyfettin:

Türk edebiyatının en önemli isimlerinden Ömer Seyfettin (1884 – 1920) de çağdaşları gibi Darwin’in fikirlerinden popüler düzeyde de olsa etkilenmiş ve eserlerinde ona ve dolaylı olarak evrim kuramına atıflar yapmıştır. Bunda, Darwin’in popülerliğinin yanında, *Genç Kalemler* dergisinden Baha Tevfik gibi isimlerle yakın arkadaş[969] olmasının da etkisi olabilir. Birahanede bira içerken çevresindekileri gözlemleyerek iç muhasebesini yapan bir adamı anlattığı *Tuğra* isimli hikayesinde, Darwin’e farklı bir şekilde atıf yapar. Yazara göre Darwin, geçmişin tatminkârlığına kapıldığını itiraf eden biridir;

---

968 İsmail Hakkı, “Makale-i Mahsusa: Teehhül ve Teehhüle Ehliyet Şehadetnamesi”, **İkdam**,Sayı: 2375, 15 Şevval 1318 / 23 Kanunusani 1316 [5 Şubat 1901], s. 3

969 Tahir Alangu, **Ömer Seyfettin: Ülkücü Bir Yazarın Romanı,** May Yayınları, İstanbul, 1968, s. 449

"Yalnız ben! Zavallı, mariz, onun için para ve menfaat için yaşamıyordum. Fakat şimdiye kadar niçin uğraştım, gülümsedim: 'ilim ve vukuf için!' demek istiyordum. Heyhat! Ziya ve hakikate diye zalâm ve cehalete koştum. En nihayet sade ve ahmak bir köylü gibi, itminan-ı kadime gayr-ı ihtiyari zebun olduğunu itiraf eden Darwin'den (داروهن) ne öğrendim? Hiç, hiç, hiç… itiraf etmeliyim ki herkes gibi ben de cahilim! Herketen ziyade cahilim, çünkü onların ırsî ve intisalî efkâr ve itikadatı var. Halbuki benimkiler tamamiyle iflas etti. Yıkıldı."[970]

Ömer Seyfettin'in Darwin'den bahsettiği bir diğer hikayesi ise *Primo Türk Çocuğu*'dur. İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal ettiği sırada Selanik'te İtalyan bir kadınla evli olan Türk bir adamı anlatan hikayeye göre Darwin, organik yaşamdaki "mücadele"nin sosyal yaşamda da *lâzım* ve *mecburî* olduğunu iddia etmektedir. Darwin'in böyle bir çıkarımı olmamakla birlikte dönemin düşünce hayatında önemli bir yeri olan sosyal Darwinist tavrın izlerini göstermesi bakımından önemlidir;

"O harbi hiç sevmezdi. 'Harp, hayattır!' diyen feylosofun kırmızı bir canavardan başka bir mahlûk olmayacağını iddia eder, uzviyattaki 'mücadele' fiilinin içtimaiyatta, insanlıkta da lâzım ve mecburî bulunduğunu fenle, tecrübe ile gösteren Darwin'den (داروهن) nefret ederdi."[971]

Kesik Bıyık adlı hikayesinde de bıyıklarını kesen bir adamın ailesi ve çevresinden gördüğü olumlu ve olumsuz tepkiler üzerinden modernleşme ve batılılaşmayı mesele edinir. Batı taklitçiliğini hicveden karakterini, insanları taklit eden maymunlara benzeterek Darwinci evrim kuramına gönderme yapar;

"Darwin (داروين) denilen herifin sözüne inanmalı. Evet. İnsanlar mutlaka maymundan türemişler! Çünkü işte neyi görsek hemen taklit ediyoruz; oturmayı, kalkmayı, içmeyi, yürümeyi, durmayı, hâsılı hâsılı her şeyi… (…) Neyse… Lâfı uzatmayalım. Ben de taklitçinin birisiyim. Her modayı yaparım. Altı yedi sene evvel, gördüm ki herkes bıyıklarını Amerikanvari kesiyor.

---

970 Ömer Seyfettin, "Tuğra", **Piyano**, Sayı: 17, 10 Kanunıevvel 1326 [23 Aralık 1910], s. 203
971 Ömer Seyfettin, "Primo Türk Çocuğu", **Genç Kalemler**, Cilt: III, Sayı: 13, Kanunıevvel 1327 [Aralık 1911], s. 4

Benim de hemen kestirdiğimi tabiî tahmin edersiniz. Ah, evet ben de kestirdim; hakikaten Darwin'in istediği gibi ecdadıma benzedim."[972]

Ömer Seyfettin, *Tuğra* hikayesinde olduğu gibi *Kesik Bıyık*'ta da Darwin ve evrim kuramına dayanan insan-maymun ilişkisini yaygın kullanımdan farklı olarak, taklit yeteneği üzerinden kullanır. Özoğlu'na göre *Kesik Bıyık*'taki bıyık tartışması, aynı zamanda Batı medeniyeti karşısında modernleşmeye çalışan egemen Osmanlı maskülenitisinin de sorgulanmasıdır.[973] Özoğlu bu durumu, Darwin'in *Cinsel Seçilim*'de erkeklerde bulunan bıyık ve sakalın varlığı ile evrimsel gelişmişlik arasında kurduğu korelasyonla da ilişkilendirmektedir.[974]

Ömer Seyfettin, *Pireler* adlı hikayesinde ise aşırı titiz bir kadının hastalanan köpeğinin, veterinerin köpeğin üzerine bir avuç pire konulması sayesinde iyileşmesini anlattığı bölümde Darwin'e atıf yapar. Köpeği iyileştiren İtalyan veteriner, köpeğin sahiplerinin tedavi için muska, üfürük hatta ilaç talep etmek yerine doğanın dengesini kavramalarını ister. Doğada her canlının bir görevi olduğunu, pirelerin de köpek için önemini anlatır. İtalyan veterinerin bu doğa tasvirini, hikayenin baş karakteri "*Darwin'in hakikatleri*" olarak tanımlar;

"İhtiyar baytar pirelerin hayattaki bütün vazifesini sırasıyla anlattı: sonra sineklere, farelere, vızvızlara, kedilere geçti. Küçük buzağıları koşturmak için tabiat, burunlarının dokunamayacağı bir yere, mesela kuyruklarının dibine bir takım muacciz sokucu sinekler musallat ediyordu. Darwin'in (داروين) hakikatlerini dinliyordum…"[975]

Ömer Seyfettin, diğer hikayelerinde olduğu gibi *Pireler*'de de Darwin'in ve onun evrim kuramının yaygın kullanımının aksine, farklı bir bakış açısıyla atıf yapmaktadır. Ömer Seyfettin'in bu atıfları, Osmanlı'nın önemli Darwin popülerleştiricilerinden olan Baha Tevfik gibi isimlerle arkadaşlığının yanı sıra,

---

[972] Ömer Seyfettin, "Kesik Bıyık", **Diken**, Cilt: II, Sayı: 4, 9 Teşrinisani 1334 [9 Kasım 1918], s. 6
[973] Müge Özoğlu, "Modernity as an Ottoman Fetish: Representation of Ottoman Masculinity in Kesik Bıyık", **Masculinities: A Journal of Identity and Culture**, Sayı: 6, 2016, s. 88
[974] A.g.e. (Darwin'in ilgili görüşleri için bkz. Charles Darwin, **The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex**, John Murray, Londra, Cilt: II, 1871, s. 322-323)
[975] Ömer Seyfettin, "Pireler", **İfham (Haftalık Edebi İlave)**, Sayı: 3, 1 Eylül 1335 [1 Eylül 1919], s. 45

Darwin'in evrim kuramını doğa bilimlerindeki açıklayıcılığının giderek artması da olabilir. Çünkü Ömer Seyfettin, Darwin'i andığı hikayelerinde -kısmen edebi eser olmalarının getirdiği doğal sonuç sebebiyle- onu ve evrim kuramını popülüler anlamıyla kullanmakta, hatta genel olarak doğa bilimlerindeki son gelişmelere dair Darwin'i işaret etmektedir.

Ömer Seyfettin 1910 ve 1911'deki erken dönem hikayelerinde Darwin'i "داروهن" yazarken, 1918 ve 1919'daki geç dönem hikayelerinde "داروين" şeklinde yazdığı görülmektedir. Bu da zaman içinde Darwin'e dair okuduğu metinlerin çeşitlendiğini düşündürebilir.

Özsoy'a göre "Ömer Seyfettin'i sosyal Darwinizme varan evrime dair bilgisizliğinden uzak tutan şey, asıl ürün olan hikayelerinden anladığımız kadarıyla, edebiyatçı olarak kendi yaratı sınırları içinde kalabilme becerisi olmuştur."[976] Ömer Seyfettin'in evrim hakkında bilgi sahibi olduğunu söylemek -en azından hikayelerine bakarak- mümkün değildir, sadece Darwin ve evrim kuramı hakkında popüler seviyede bilgi sahibi olduğu söylenebilir. Sosyal Darwinist olmadığını söylemek ise *Primo Türk Çocuğu* hikayesine bakıldığında çok da mümkün değildir. Özsoy'un bu sonuca varmasının sebebi muhtemelen yazısında yalnızca *Kesik Bıyık* ve *Pireler*'i incelemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Ömer Seyfettin'in sosyal Darwinist eğilimlerini, doğrudan Darwin'e atıf yaptığı hikayelerin dışındaki hikayelerinde de görmek mümkündür.[977]

---

[976] Ergi Deniz Özsoy, "Ömer Seyfettin'deki Darwin", **Cogito**, Sayı: 60-61, 2009, s. 365

[977] Emin Alper, "Ömer Seyfettin", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce – Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 187-188

3.4 Sonuç

Darwin taraftarı Osmanlı aydınlarının ortak özelliklerinin başında, Darwin'i takdir etmekle beraber ekseriyetle Lamarck'ın evrim görüşüne daha yakın olmaları gelir. Osmanlı aydınlarındaki Lamarckçılığın en önemli sebebi muhtemelen Fransızca etkisidir. Osmanlı aydınlarının birincil yabancı dili Fransızca olduğu ve dünyayı Fransızca literatürden takip ettikleri için evrim konusundaki görüşleri de Fransızca eserlere dayanır. "Fransa'da Darwin" bölümünde ele aldığımız gibi, Fransa'da Darwin'in uzun süre reddedilmesinin ve onun yerine Lamarck'ın tercih edilmesinin arkasında, Fransız milliyetçiliği, Darwin'in anlaşılamaması, August Comte pozitivizmi gibi sebepler yer almaktaydı. Osmanlı aydınlarını da en çok etkileyen isimlerin başında gelen Comte, Lamarck'ın da etkisiyle, bir insanın zekasının çalışarak gelişebileceğine inanıyor ancak türlerin evrildiği görüşüne katılmıyordu. Osmanlıların Darwin'i çok iyi anlayamamalarının bir sebebi de Fransızca dil bilgisi seviyeleri olabilir. Bazı tercüme hataları ve kelime tercihlerindeki yanlışlar Osmanlıların yabancı dil bilgileri hakkında da şüphe uyandırmaktadır. Osmanlı aydınlarının ne kadar iyi yabancı dil bildiklerine yönelik yapılacak detaylı çalışmalar, Darwin algısındaki etkinin aydınlatılmasına da yardımcı olacaktır.

Darwin'in Fransa'da ve dolaylı olarak Osmanlı aydınları tarafından da eksik/yanlış anlaşılmasında bir diğer sebep ise Türlerin Kökeni'nin 1873'e kadar başka bir tercümesi basılmayan ve 1932'ye kadar da yayınlanmaya devam eden Clemence Royer tercümesidir. Royer, kitabı doğa bilimleri açısından eksik/yanlış ifadelerle tercüme etmesinin yanında, tercümesinin başına eklediği kırk beş sayfalık giriş yazısında sosyal Darwinist görüşlerini aktarmıştır. Her ne kadar Osmanlı aydınlarının ne kadarının Türlerin Kökeni'ni okuduğunu bilemesek de, sosyal Darwinist fikirlere sahip olanların bir kısmının düşünce kaynaklarından biri bu tercüme olabilir.

Darwin taraftarı Osmanlı aydınlarının bir diğer ortak özelliği ise neredeyse hiçbirinin Darwin'in evrim kuramını, Lamarck ile farklarını, dönemin güncel biyoloji bilimindeki yerini tam anlayamamış olmalarıdır. Darwin ve modern evrim kuramı ile ilgili en fazla yayın yapan iki isim olan Subhi Edhem ve Edhem Necdet başta olmak üzere, bu eksikliği itiraf eden isimler de vardır. Subhi Edhem'e göre Osmanlı'da doğa bilimlerinin öğrenilebilmesi için ne enstitü, ne hoca, ne de kitap vardır. Edhem Necdet

ise evrim kuramının ayrıntılarına vakıf olmadığını itiraf etmiş, Türlerin Kökeni'ni bile atlayarak okuduğunu söylemiştir. Darwin ve evrim kuramının Osmanlı'da popülerleşmesinde önemli rol oynamış Baha Tevfik de kendisi dâhil ülkede evrim hakkında konuşacak bilgi birikimine sahip kimse olmadığını iddia etmiştir.

Osmanlılar, Darwin'in kuramının "en iyi uyum sağlayanın hayatta kalması" ilkesini sıklıkla "güçlü olan" şeklinde aktarmışlardır. Sosyal Darwinistlerin bu tutumda olması tutarlı olmakla beraber, diğerlerinin de meseleyi güçlülük/zayıflık ikileminde ele almaları; dönemin ilerleme/gerileme tartışmaları, Osmanlı Devleti'nin giderek zayıflaması ve toprak kaybetmesinin yazarlar üzerinde yarattığı etki ile anlaşılabilir. Modernleşmenin bir sonucu da aydınları dünyaya bu gibi ayrımlar üzerinden bakmaya eğilimli hale getirmesidir.

Osmanlıların çoğunlukla Darwin'i ve onun kuramını iyi idrak edememelerinin altındaki sebeplerden biri de doğa bilimleri eğitimindeki eksikliktir. On dokuzuncu yüzyılda modern okulların açılmasına hız verilmesine rağmen modern üniversite ancak 1900 açılabilmiş, gerçek bir üniversite hüviyetini ise Meşrutiyet'ten sonra kazanabilmiştir. Bunun dışında doğa bilimleri, tıp ve veterinerlik eğitimlerinin bir parçası olarak yüksek öğretimde kendine yer bulabilmiştir. İsmail Hakkı, Şerafeddin Mağmumi, Rıza Tevfik, Cafer Tayyar gibi tıp eğitimi almış isimler de Darwin taraftarı olmakla beraber evrim kuramını ve Darwin-Lamarck farkı gibi temel konuları tam idrak edememişlerdir.

Erken dönem Darwin taraftarlarında öne çıkan tavırlardan biri de evrim kuramına yönelik dinî itirazlar karşısında din ve bilimi uzlaştırma çabasıdır. Ahmed Midhat Efendi'den Şemseddin Sami'ye kadar pek çok isim, dinlerin, türlerin sabit olduğu yönündeki inancı ile türlerin dönüşümünü açıklayan evrim arasında bir pozisyon almaya çalışırlar. Celal Nuri, İslâm ile evrimin çelişmediğini söylerken, her şeyin evrim sonucu olduğu gibi İslâm'ın da evrim ortaya çıktığını iddia eder. Abdullah Cevdet bu uzlaştırma çabasını daha da ileriye taşıyıp, evrim karşıtlarının İslâm'ı yanlış anladığını, evrimin Kuran'da da olduğunu savunmuştur. Bu uzlaştırma çabası Meclis-i Mebusan zabıtlarına kadar yansıyan bir yaygınlık kazanmıştır. Osmanlı'nın son yıllarına doğru ise Darwin taraftarlarında artık evrim ve yaratılış çatışması kendisini iyice gösterir. Baha Tevfik, Ahmed Nebil, Mustafa Satı El Husri, Subhi Edhem,

Edhem Necdet gibi etkili Darwin taraftarları evrim-yaratılış, bilim-din ilişkisinde daha çatışmacı bir pozisyon almışlardır. Çatışmacı görüşlerine rağmen Subhi Edhem ve Baha Tevfik'in, Muhyiddin Arabi'nin sözlerini alıntılayarak paylaşmaları, her şeye rağmen din-bilim çatışmasında dindar kitleye yönelik uzlaşma sinyali olarak görülebilir. Subhi Edhem'i eleştiren Reşad Macid ise Arabî'nin yanlış yorumlanabilecek ucu açık sözleri sebebiyle İslâm âlimleri tarafından eleştirildiğini söyleyerek, bu uzlaşma talebini reddeder.

Darwin karşıtlarında ise ortak tavır evrim ile dinin çeliştiği yönündedir. Ali Sedad, Miralay Hüseyin Remzi gibi isimler daha felsefi bir tondan türlerin değişmez olduğu görüşünü dayanak alarak evrimi reddedetmektedir. Daha İslâmcı bir noktadan meseleyi ele alanlar ise Darwinizm'in doğrudan İslâm'a mugayir olduğu görüşündedirler. Filibeli Ahmed Hilmi, önce Darwin'i kabul etmenin ancak semavi dinleri terk etmekle mümkün olabildiğini söylerken, sonraları evrimi reddetmenin mümkün olmadığını ve gençlere evrimi öğrenmelerini tavsiye eder. Filibeli'nin bu değişimi, Darwin karşıtları arasında bir istisnadır. Ruscuklu Ömer Faruki ve Aksekili Ahmed Hamdi arasındaki tartışma da Darwin karşıtlığında farklı tonların çatışmasıdır. Ömer Faruki, Darwin'in tamamen doğru olmasa da tamamen de yanlış olmadığını savunur. Bununla materyalistleri ikna etmek için bilimsel yaklaşımları maneviyatçılığa yaklaştırmaya çalışan bir orta yol tutturmaya çalışırken, Aksekili evrimin yalnız İslâm'a değil fen bilimlerine de aykırı olduğunu savunur. Aliçezade Harun da çağdaşları gibi Darwin'in evrim kuramının temelini "güçlü olan hayatta kalır" zannederek sosyal Darwinizmle eşitler ve evrimin dine aykırı olduğunu iddia eder.

Osmanlı'nın son dönemlerinde yeniden Darwin'e yönelik felsefi itirazlar yükselir. Köprülüzade Mehmed Fuad, mutasyonların keşfedilmesinin evrimi yanlışladığını zannetmekle beraber evrim fikrinin insanları kaderci yaptığını da iddia eder. Mehmet Emin de "güçlü olan hayatta kalır" yanılgısını evrimin merkezine alarak, ahlakın biyolojiyle açıklanamayacağına dayandırdığı bir evrim karşıtlığına sahiptir. Mustafa Şekib ise gülmenin biyoloji ile açıklanamayacağını savunarak, evrimi kabul etmenin maymunları da insan saymayı beraberinde getireceği iddiasıyla evrimi reddeder.

Darwin karşısında yukarıda saydığımız iki gruba nazaran daha tarafsız bir pozisyon alanlar da bilgi seviyesi olarak çok farklı değildirler. Darwin'in evrim kuramını, Lamarck ile arasındaki farkı iyi bildikleri söylenemez. Bu grupta ilk olarak Darwin'in jeolojiye yaptığı katkıları okuyucularına aktaranları saymak gerekir. Mercan atollerinin oluşumunu açıklayan Darwin'in jeolojik çalışmaları, evrim kuramıyla karşılaştırıldığında pek tartışma potansiyeli taşımamaktadır. Cenab Şehabettin, Ahmed Kemal, Mahmud Sadık, Ömer Seyfettin gibi edebiyatçılar ise gerek kuramsal olarak Darwin ve evrim kuramının etkisini aktarmış, gerekse Darwin'e bir motif olarak eserlerinde yer vermişlerdir. 31 Mart Vakası'yle özdeşleşen Derviş Vahdeti ise Darwin'in kuramını, dönemin güncel bilimsel çalışmalarının simgesi olarak örnekleştirip, din ve bilimin çatışmadığına yönelik yazılar yayınlamıştır. Babanzade İsmail Hakkı ise evrim kuramının sosyal uygulamalarını eleştirir. Seçilim fikrini esas alarak insanları ıslah etmenin bilime aykırı olmasa bile insanlığa aykırı olduğunu söyleyerek sosyal Darwinizme karşı çıkar.

Sonuç olarak Osmanlı, taraftarları, karşıtları ve tarafsızları ile birlikte tüm dünyada fen bilimleri başta olmak üzere, sanat, siyaset, felsefe, sosyoloji, hukuk ve ekonomiye kadar hemen her alanı etkileyen Darwin ve onun evrim kuramından etkilenmiştir. Birkaç istisna isim dışında taraftarların da karşıtlarının da tarafsızların da Darwin'in evrim kuramını derinlemesine anladığını söylemek mümkün değildir. Bunun en önemli sebeplerinden biri, Osmanlı'da doğa bilimlerinde eğitim ve araştırma yürütecek yüksek öğretim kurumlarının olmayışıdır. Osmanlı'nın son yıllarında Darülfünun'un modernize edilmesi ve yurtdışından gelen yabancı bilim insanlarının katkısı, ancak Cumhuriyet dönemine aktarılacak bir birikimin temellerini atmaya yetecek kadar etki edebilmiştir.

Darwin taraftarları, en ateşli temsilcilerinin de itiraf ettiği üzere; evrim kuramına vakıf olmamalarına rağmen, Darwin'e ilerici görüşlerin sembolü olarak taraftar olmuşlarlardır. Karşıtları ise çoğunlukla semavî dinlerin yaratılış anlatısıyla çelişmesi sebebiyle, bazen de materyalist görüşlerin bir uzantısı olarak görüldüğü için Darwin'e karşı olmuşlardır. Evrim-yaratılış çatışması, taraftarlar ve karşıtların pozisyonlarını belirlemede önemli bir yer tutmuştur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET TÜRKİYE'SİNDE DARWIN

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte belli noktalarda süreklilikler gözlenmekle birlikte devletin dinle olan ilişkisi değişime uğramıştır. Cumhuriyet döneminde, Türkiye'de giderek laiklik inşa edilmeye başlanmış, dinî kurum ve yaklaşımlar devletin kontrolü altına alınmaya çalışılmıştır. Yine Cumhuriyet dönemini Osmanlı'dan ayıran en çarpıcı başlık eğitim ve özellikle yüksek öğretimde yaşanan gelişmedir. Pek çoğunun tohumları Osmanlı'da atılan eğitimde modernleşme girişimileri, meyvelerini ancak Cumhuriyet döneminde verebilmiştir. Bunun yanında 1933 Üniversite Reformu gibi adımlar, özellikle doğa bilimlerinde oldukça kısır olan Türkiye'de büyük bir sıçrama imkanı sağlamıştır.

Hem siyasal ve dolayısıyla düşünsel alanda dinin etkisinin giderek azalması hem de doğa bilimlerinde yaşanan devrimsel nitelikteki gelişmeler, Darwin ve evrim tartışmalarında da evrim lehine bir ortam hazırlamıştır.

Cumhuriyet Türkiyesi'nde Darwin ve onun evrim kuramı, Atatürk'ün ve Cumhuriyet aydınlarının zihnindeki olumlu algısı sebebiyle resmî kabul görmüştür. Bu dönemdeki Darwin algısını yine düşünürlerin eserlerinden, okullarda okutulan kitaplardan ve süreli yayınlar üzerinden takip edebiliyoruz. Cumhuriyet aydınları da Darwin taraftarları, karşıtları ve tarafsızlar şeklinde üç sınıfa ayrılabilir.

4.1 Darwin Taraftarları:

4.1.1 Mustafa Rahmi

Erken Cumhuriyet Türkiye'sinin iz bırakan eğitimcilerinden biri olan Mustafa Rahmi [Balaban] (1888 – 1953), Osmanlı döneminde başladığı yazı hayatına Cumhuriyet devrinde de devam etmiş, telif ve tercüme eserlerinde Darwin'den bahsetmişti. Dünyaya geldiği Bergama'da örgün eğitiminin yanında medresede dinî eğitim de almış, ardından Darülmuallimîn'i birincilikle tamamlayarak İsviçre'ye

talebe müfettişliği görevine atanmıştır.[978] Görevi sırasında Cenevre, J. J. Rousseau Enstitisü'nde pedagoji ve felsefe derslerini takip eden Mustafa Rahmi, burada çocuk psikoloğu ve eğitimci Édouard Claparède'nin (1873 – 1940) asistanlığını yapmıştır.[979]

Mustafa Rahmi, 1923 yılında derlediği ve TBMM Hükümeti, Maarif Vekaleti tarafından yayınlanan *Ahlâk* adlı kitabında, "vicdan" kavramını açıklayan teoriler arasında evrim kuramından bahseder;

> "Vicdan ırsen müntakildir: Bu nazariye, İngiltere hükemâsından Herbert Spencer'indir. Bu nazariyeye göre "hiss-i ahlak" bize edvar-ı ibtidaiyede yaşayan ecdaddan ırsen müntakildir. Onlar â'mâl ve harekâtı tecrübe ede ede hangi â'mâlin muzır olduğunu öğrendiler. Ve nihayet bu tecrübeler neticesinde nev'-i beşerde "hasse-i ahlakiye = vicdan" doğdu."[980]

Aynı yıl, yine TBMM Hükümeti, Maarif Vekaleti yayınları arasında *Ruhiyat Makaleleri* adlı tercüme seçkisi yayınlandı. Girişinde "*bu risalecikte toplanan ruhiyat makaleleri, Amerika Terbiye Kamusu'ndan alınmıştır.*" ibaresi bulunan bu kitapçıkta evrim ve psikoloji arasındaki ilişkiye dair tanımlamalara yer verilmektedir. Evrim fikrinin (*evolüsyon = tekamüliye*) kabul edilmesiyle Descartes'ın iddiasını kabul edenlerin sayısının azaldığını belirtir. Evrime göre insan ruhu da hayvan ruhu türündendir, sadece insan ruhu daha çok *tekâmül etmiştir*. İnsanı hayvandan ayıran özelliğin fikirlere, dile ve icat etme (*ihtira'*) yeteneğine sahip olmasıdır.[981]

Hayvanat ve Ruhiyatı başlıklı bölümde ise, Darwin'in hayvan ve insanın benzerliğini savunmasına rağmen, hayvanlarda şuur olduğunu ispat edemediğini savunur;

> "Tekâmüliyeci'lerin bayraktarlarından Darwin ve Romanes[982]: 'hayvanların ruhu, insanınkine pek müşabihtir. İnsan, hayvanın mükemmelidir'demişlerdir. Fakat yapılan tecrübeler, hayvanatta şuurun mevcud olduğunu isbat

---

978 Veli Ertan, "Mustafa Rahmi Balaban" **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 1
979 Müfit Selim Saruhan, "Mustafa Rahmi Balaban ve Ahlâk Kitabı [İstanbul (1339/1923) Osmanlıca]", **Journal of Islamic Research**, Cilt: XXVI, Sayı: 2, 2015, s. 75
980 Mustafa Rahmi, **Ahlâk,** Matbaa-i Amire, İstanbul, 1339 [1923], s. 5
981 **Ruhiyat Makaleleri**, çev. Mustafa Rahmi, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1339 [1923], s. 9-10
982 George Romanes (1848 – 1894)

edememektedir."[983]

Mustafa Rahmi, TBMM Hükümeti, Maarif Vekaleti serisinden ve yine aynı yıl çıkan bir başka eserinde "öjeni" kavramını ele almıştır.[984] Matematiksel istatistiğin kurucularından Karl Pearson'ın (1857 – 1936) Oxford Üniversitesi'nde verdiği bir konferansın tercümesi olan bu eser "*Islâh-ı Irk*" başlığını taşımaktadır. Darwin'in kuzeni de olan Francis Galton (1822 – 1911) tarafından kavramsallaştırılan "öjenizm", her ne kadar Darwin tarafından yanlışlığı ortaya konsa da, onun ortaya koyduğu modern evrim kuramından ilham alır. *Islâh-ı Irk*'ta da bu ilişkiye referans verilir;

> "Biyolojinin son mütalaaları, bilhassa Darwin'in (داروين) taharriyatı göstermiştir ki: sağlam zev'i-l-hayat, muhitine karşı hasta olanlardan daha iyi mücadele ediyor, daha ziyade beka buluyor, bu evsaf ırsen nesilden nesle geçiyor. Istıfa-yı tabiî neticesi en güzide bir nev' husule geliyor. Bu nev', veraset tesiriyle bekasını temin ediyor.
>
> Biyolojinin bu mütalaalarını, insana tatbik edersek şu üç netice elde ediliyor:
>
> 1- İnsan tenevvü' ve tebeddül ediyor,
> 2- İyi olsun, kötü olsun bu değişime ırsen müstakbel nesillere geçiyor
> 3- İnsan ıstıfa kanunun tesiri altındadır."[985]

Tercüme faaliyetleriyle de olsa Mustafa Rahmi'nin çabalarıyla Maarif Vekaleti yayınlarında Darwin'i anlatan eserlere yer vermesi dikkate değerdir. Hayvalarla insanların yakınlığında, hayvanlarda "şuur" olmadığı farzedilse, insanın evrimin sonucu ortaya çıktığının Meclis Hükümeti, Maarif Vekaleti yayınları tarafından ifade edilmesi önemlidir.

4.1.2 Hüseyin Avni

Adnan Menderes'in ilk hükümetinde Milli Eğitim Bakanlığı da yapan eğitimci ve siyasetçi Hüseyin Avni [Başman] (1887 – 1965), Reuben Post Halleck'in (1859 –

---

983 **Ruhiyat Makaleleri,** s. 18

984 Daha detaylı bilgi için bkz. İnan Kalaycıoğulları, Batuhan Akgündüz, "Osmanlılardan Erken Cumhuriyet Dönemine Öjenizme Dair İlk Metinler", **ÇKÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: X, Sayı: Özel, Aralık 2009, s.87-95

985 Karl Pearson, **Islâh-ı Irk,** çev. Mustafa Rahmi, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1339 [1923], s. 7-8

1936) “Psychology and Psychic Culture” adlı eserini “*Ruhiyat ve Ruhi Hars*” başlığıyla tercüme ederek yayınlamıştır. Eserde, “heyecanın ifadesi” alt başlığında Darwin’in “İnsanda ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi [*Expression of Emotions in Man and Animals*]” kitabından alıntılara yer verilmiş ve Beagle yolculuğundaki tecrübelerinden bazıları anlatılmıştır;

> “Keder, kaşların iç müntehalarını yukarıya kaldırmak, ağız köşelerini aşağıya çekmek ve alnın ortasını müstarazen buruşturmak suretiyle ifade olunur. Tierra del Fuego adası yerlilerinden bazıları Darwin’e (داروویں) bir adamın kederli olduğunu anlatmak için yanaklarını elleriyle çekerek yüzlerini uzatmışlardır.”[986]

4.1.3 Abdülfeyyaz Tevfik:

Abdullah Cevdet, 1923’ün Ağustos ayında yazdığı bir yazıda, aralarında Darwin’in eserlerinin de olduğu uluslararası klasiklerin Türkçe’ye tercümesindeki eksikleri ele alır. Karşılaştırmak için de bu klasiklerin Ermenice’ye tercümesine değinir ve on dokuzuncu yüzyılın sonunda Sivas’ta bir Ermeni’nin evinde Darwin’in bütün eserlerinin tercümesini gördüğünü söyler;

> “İnsaniyetin malı olmuş şaheserlerin belki yüzde biri bile lisanımıza tercüme edilmemiştir. Bulgarca’da Shakespeare’in külliyatı, Bulgarlar daha bizim tebamız iken vardı. Ermeniler Viyana’da muazzam bir matbaaları vardır. (…) Bundan yirmi beş sene evvel Sivas’ta Cano Bekyan(?) (جانو بكيان) Ağa isminde ve müstesna bir zeka ve şair-i hikmet ile mümtaz ihtiyar bir Ermeni Efendi’nin bir oda dolusu ve hemen cümlesi Venedik’te Viyana’da Ermenice’ye tercüme ve tab edilmiş kitapları arasında Charles Darwin’in bütün külliyatının Ermenice’ye musavver ve mükemmel tercümelerini re’y-ül-ayn görmüştük.”[987]

Cumhuriyete giden yolda Meclis Hükümeti döneminden başlayarak klasik

---

[986] Reuben P. Halleck, **Ruhiyat ve Ruhi Hars**, müterciim: Sabık Darülmuallimin muallimlerinden, Maarif Vekaleti İhsâiyyat Müdürü: Avni [Hüseyin Avni Başman], Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1339 [1923], s. 302-303

[987] Abdullah Cevdet, “Tercüme! Tercüme!”, **İctihad**, Cilt: XVIII, Sayı: 156, 1 Ağustos 1923, s. 3210

eserlerin tercümesine hız verilmeye çalışılır. 1921 yılında kurulan "Telif ve Tercüme Heyeti"nin başına Samih Rıfat, Akçuraoğlu Yusuf ve Ziya Gökalp gibi isimler getirilmiştir.[988] Ziya Gökalp'in Diyarbakır'dan milletvekili seçilmesinin ardından, Telif ve Tercüme Heyeti başkanlığına Abdülfeyyaz Tevfik [Yergök] (1870 – 1974) getirilir. Abdülfeyyaz Tevfik, 1893'te Mülkiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra çeşitli okullarda fizik, matematik, astronomi gibi dersler vermiş ve Türkiye popüler bilim literatürüne alanın kurucusu sayılabilecek katkılarda bulunmuştur.[989]

Onun başkanlığındaki heyet 1925 yılında "Telif ve Tercüme Edilecek Âsâr Hakkında Talimatname" oluşturmuştur.[990] Tercüme edilecek doksan altı eserlik listede Darwin'in Türlerin Kökeni ve İnsanın Türeyisi eserleri de vardır ve Türlerin Kökeni'ni Abdülfeyyaz'ın bizzat tercüme ettiği belirtilir;

> "38 – Nev'lerin Menşei – Darwin (داروين) [Telif ve tercüme heyeti reisi Abdülfeyyaz Tevfik Bey tarafından tercüme edilecektir.]
>
> 39 – Nesl-i Beşer – Darwin"[991]

Ayrıca Abdülfeyyaz Tevfik, insan türünün yeryüzünde ortaya çıkmasıyla ilgili bir yazısında, Kuran'daki yaratılış anlatısıyla evrim kuramının uyumlu olduğunu iddia eder;

> "Arzî ve uzvî bir mahluk olmaktan hariç olmayan insanı, istihale ve tekâmül kanunlarından gayr-i müteessir farz etmek kadar faidesiz bir gaflet olamaz. Kuran-ı mübîn bu cihetleri pek güzel tenvir buyuruyor. İnsanın 'balçıktan' yani mahlukat-ı havaiyyeye ilk meşime olan maddeden halk buyurulup, müteaddid 'yevm-i Kuranî'de -yani edvar-ı jeolojiyede- terbiye -yani tekâmül- ede ede

---

988 Fırat Soysal, "Cumhuriyet Dönemi Çeviri Kurumları, Tercüme Bürosu ve Kurumsallaşma İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl: 10, Sayı: 32, Aralık 2017, s.214

989 Meltem Şahin-Hassan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bilim Yazarlığına Öncülük Eden Bir Aydın: Abdülfeyyaz Tevfik", **İletişim ve Sanat İncelemeleri,** ed: Lokman Zor, İksad Yayınevi, Ankara, 2021, s. 79-80

990 Taceddin Kayaoğlu, **Türkiye'de Tercüme Müesseseleri,** Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 233-234

991 **Türkiye Cumhuriyeti, Maarif Vekaleti, Talim ve Terbiye Heyeti, Telif ve Tercüme Edilecek Âsâr Hakkındaki 24 Kanunısani 341 [24 Ocak 1925] Tarihli Talimatnamenin Birinci Maddesi Mucibince Tanzim Edilen Umumî Neşriyat Defterinden 341 [1925] senesi zarfında ilan olunmak üzere tefrik kılınan eserleri muhtevi cetveldir**, İktisad Matbaası, Ankara, 1341 [1925], s. 4

'eşref-i mahlukat' payesine erdirdiğini, kitab-ı mübîne musarrahdır. İstihale, tekâmül keyfiyetlerinin bu rumuz-ı ezelîden kuvvetli müeyyidatı olur mu?"[992]

Abdülfeyyaz Tevfik'in Darwin tercümelerini tamamlayıp tamamlamadığı tespit edilememiştir. Yarım da olsa tercümenin varlığına dair bir ize rastlayamadık.

4.1.4 Türkiye'de Maymun Davası'nın Yansımaları

Darwin'in, modern evrim kuramını ortaya koymasıyla birlikte bilimsel ve dinî itirazlar da ortaya çıkmaya başlamıştı. Yirminci yüzyıla gelindiğinde evrim kuramına yönelik bilimsel itirazlar yavaş yavaş ortadan kalkmaya başladığında ise geriye sadece muhafazakârların dinî itirazları kalmıştı. Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşanan bir olay, bu itirazların somut olarak kendini gösterdiği, kaçınılmaz bir kavganın ateşleyicisi olmuştu.

ABD'nin Tennessee Eyaleti Temsilciler Meclisi'nde, meclis üyesi John Washington Butler (1875 – 1952) tarafından verilen bir kanun teklifi 27 Ocak 1925'te 75 kabul, 5 ret, 5 de kararsız oyla kabul edildi.[993] 21 Mart 1925'te yürürlüğe giren ve "Butler Yasası" olarak anılan bu yasaya göre; tüm okullarda İncil'deki "Kutsal Yaratılış" [*Divine Creation*] anlatısını reddeden herhangi bir teoriyi ve insanın daha aşağı canlılardan türediğini öğretmek yasaklandı.[994] Yasayı ihlal edenlerin 100$'dan 500$'a kadar para cezasına çarptırılmasına karar verildi.[995]

New York merkezli Amerika Sivil Özgürlükler Birliği [*American Civil Liberties Union*] (ACLU) yasayı, düşünce özgürlüğünü savunmak açısından bir fırsat olarak gördü.[996] Mayıs 1925'te yasayı ihlâl etmesi için gönüllü arandığına dair gazeteye bir ilân verdi.[997] ACLU'nun bu hamlesi Tennessee Eyaleti'nin Dayton

---

[992] Abdülfeyyaz Tevfik, "İnsan Hangi Devir Mahlukudur?, **Mahfil**, Cilt: III, Sayı: 27, Muharrem 1341 [1922], s. 50

[993] "*House Bill No. 185 – To prohibit the teaching of evolution in all schools of the State*", Tuesday January 27, 1925, **House Journal of the Sixty-Fourth General Assembly of the State of Tennessee**, s. 248

[994] Bu yasa 17 Mayıs 1967'de yürürlükten kaldırıldı.

[995] Mano Singham, **God vs. Darwin: The War Between Evolution and Creationism in the Classroom,** Rowman & Littlefield Education, Lanham, 2009, s. 22

[996] Thomas Dixon, **Science and Religion: A Very Short Introduction,** Oxford University Press, New York, 2008, s. 83

[997] "Plan Assault on State Law on Evolution – Civil Liberties Union to File Test Case – Darwinian Theory Not Taught in City", *Chattanooga Daily Times*, 4 Mayıs 1925, s. 5

kentinin önemli isimleri için başka bir fırsat olabileceği fikrini doğurdu. Dayton'da bir maden şirketinin sahibi olan George Washington Rappelyea (1894 – 1966) önderliğinde şehrin ileri gelenlerinden oluşan bir grup, bu olayı Dayton'un tanıtımı ve ekonomik kalkınması için değerlendirmeye karar verdiler. Butler Yasası'nı ihlâl etmesi için lisede fen ve matematik derslerine giren John Thomas Scopes (1900 – 1970) gönüllü oldu. [998] Scopes biyoloji öğretmeni değildi ve okulun biyoloji öğretmeninin yerine girdiği derste dönemin yaygın biyoloji kitaplarından olan "*Hunter's A Civic Biology*" kitabını okutuyordu. Daha sonra kendisi derste evrimden bahsedip bahsetmediğini hatırlamadığını söylese de bu kitap biyolojiyi evrim üzerinden anlatmaktaydı.[999]

Scopes'un öğrencilerine evrimi öğretmekle suçlandığı dönemde ilginç bir tesadüfle yine Tennessee Eyaleti'nin Memphis şehrinde Dünya Hristiyan Köktendinci Birliği'nin [*World Christian Fundamentalist Association*] (WCFA) yıllık kongresi vardı. Kongrede tartışılan konulardan biri de şuydu; "vergi mükellefleri, okulda İncil okumak sınırlanırken, evrim ve modernizmin öğretilmesine neden izin versin?".[1000] WCFA, Scopes davasında iddia makamını temsil etmesi için dönemin en önemli siyasi figürlerinden biri olan William Jennings Bryan'a (1860 – 1925) teklif götürdü.[1001] Daha önce üç kez Amerikan başkanlığına adaylığını koyan, Woodrow Wilson döneminde dışişleri bakanlığı da yapmış olan "*The Great Commoner*" lakaplı Bryan, "elbette, bedelsiz olarak hizmet edeceğim" şeklinde yanıtlayarak kabul etti.[1002]

Muhafazakârların bu güçlü karşı hamlesine karşılık ACLU'nun öncü üyelerinden, dönemin en ünlü savunma avukatı Clarence Darrow (1857 – 1938) da davada yer almak için öne çıktı. Darrow'un bütün şöhretine karşın ACLU onun davada yer almasına çok taraftar değildi. Çünkü Darrow'un ateşli agnostikliğinin, akademik özgürlük çerçevesinde kalmasını istedikleri davanın çapını daha geniş bir din

---

[998] Edward J. Larson, **Trial and Error: The American Controversy Over Creation and Evolution**, Oxford University Press, New York, 2003, s. 60
[999] A.g.e.
[1000] A.g.e.
[1001] Edward J. Larson, **Summer for the Gods: The Scopes Trial and America's Continuing Debate Over Science and Religion,** Basic Books, New York, 2006, s. 99
[1002] A.g.e., s. 100

tartışmasına dönüştüreceğinden endişe ediyorlardı.[1003] O tarihlerde nüfusu 1.700 – 2.000 kişi arasında olan bu küçük kasaba[1004], bir anda Amerika'nın muhafazakâr ve özgür düşünce tartışması alanındaki iki dev isminin çatışma alanı haline geldi. Öyle ki, "Maymun Davası" olarak da bilinen bu dava, ulusal radyoda yayınlanan ilk dava oldu.[1005]

Davanın toplumsal boyut kazanmasında önemli rol oynayan isimlerden biri de, *The Baltimore Sun* gazetesi için davayı takip eden gazeteci Henry Louis Mencken (1880 – 1956) idi. Mencken'in etkisi davadan önce başlamıştı çünkü Clarence Darrow'u, John Scopes'u savunması için ikna eden de oydu. [1006] Amerika'nın muhafazakâr kültürüne karşı mücadelesiyle ün kazanan Mencken, ABD'nin yoğun muhafazakâr nüfusa sahip güney doğu eyaletleri için kullanılan "İncil Kuşağı" [*Bible Belt*], "budala" [*boob*] ve "burjuvazi" [*bourgeoisie*] sözcüklerini birleştirerek "*booboisie*" gibi sözcükleri de literatüre kazandıran kişiydi. Mencken'in davaya ve onun toplum nezdinde yaygınlaşmasına etkisini Rodgers'in şu yorumunda da bulabiliriz; "Scopes Davası hiç var olmasaydı bile Mencken onu icat etmek zorunda kalacaktı." [1007]

Scopes'un yasayı ihlal ettiği açıktı ancak savunma tarafı davayı, evrimle dinî inancın çelişmek zorunda olmadığı üzerine kurmayı planlamıştı. Savunma avukatlarından Dudley Field Malone (1882 – 1950) savunmasına şu sözlerle başladı:

> "Bu yasa anayasaya uygun olsun ya da olmasın Scopes'un yasayı ihlal etmediğini kanıtlayacağız. Milyonlarca insan evrimle İncil'deki yaratılış hikâyesi arasında bir çelişki görmüyor. Bu, her bir bireyin kendi karar vereceği bir inanç ve yorum meselesidir. Savunma ekibi olarak biz evrimle Tekvin'de (*Book of Genesis*) ve Eski Ahit'te anlatılan yaratılış teorileri arasında bir çelişki olduğuna inanıyoruz. Ancak evrimle Hristiyanlık arasında bir çelişki olduğuna inanmıyoruz."[1008]

[1003] A.g.e.
[1004] https://population.us/tn/dayton/
[1005] Dixon, s. 84
[1006] Marion Elizabeth Rodgers, **Mencken: The American Iconoclast,** Oxford University Press, New York, 2005, s. 1-2
[1007] Rodgers, s. 271
[1008] Larson, **Summer fort he Gods,** s. 171

Savunmanın bu girişi, tartışmanın özünün evrim-hristiyanlık çatışması değil, muhafazakârlık ve özgür düşünce olduğunu gösterme yönündeki çabasının bir ürünüydü. Dönemin önemli bilim ve teoloji uzmanlarını tanık olarak getirmişlerdi[1009] ancak mahkeme John Hopkins Üniversitesi'nden zoolog Maynard Metcalf (1868 – 1940) dışındaki uzmanları dinlemedi.[1010]

Tanıklarının dinlenmesi kabul edilmeyen Darrow bunun üzerine İncil uzmanı sıfatıyla Bryan'ın kendisini tanık olarak davet etti. Bu şaşırtıcı hamle karşısında çeşitli dinî vaazlar veren Bryan tanıklığı kabul etmek durumunda kaldı. Darrow, Bryan'ın tanıklığıyla İncil metninin farklı yorumlanabileceğini ve bunun üzerinden bilimsel eğitimin şekillenemeyeceğini göstermeye çalıştı. [1011] Ancak bu uzun tartışma sonucunda Scopes, 21 Temmuz 1925 tarihinde jüri tarafından yine de suçlu bulundu ve 100 Amerikan doları cezaya çarptırıldı.[1012] Dava sonucunda Scopes'un son sözleri şunlar oldu;

> "Sayın yargıç, adaletsiz bir yasayı ihlâl etmekten suçlu bulunduğuma inanıyorum. Gelecekte de geçmişte yaptığım gibi elimden geldiğince bu yasayı ihlâl etmeye devam edeceğim. Aksini yapmak, anayasamızca güvence altına alınmış olan kişisel ve dinî özgürlükle hakikati öğretmek demek olan akademik özgürlük idealimi ihlal etmek olacaktır. Bu ceza adaletsizdir." [1013] (*)

[1009] Savunma ekibindeki bilim insanları: Chicago Üniversitesi'nden antropolog Fay Cooper Cole, psikolog Charles Hubbard Judd, zoolog Horatio H. Newman; Missouri Üniversitesi'nden zoolog Winterton C. Curtis; Rutgers Koleji'nden agronomist (bilimsel tarım uzmanı) Jacob G. Lipman; Harvard Üniversitesi'nden jeolog Kirtley F. Mather; John Hopkins Üniversitesi'nden zoolog Maynard M. Metcalf; Tennessee eyaletinde memur olarak görev yapan jeolog Hubert A. Nelson (Nelson, Bryan'ın devlette çalışmayan uzmanların güvenilirliğini sorgulaması üzerine savunma ekibine sonradan dahil edildi). Teoloji uzmanları: Liberal teolog Shailer Mathews, Haham Herman Rosenwasser, Chattanooga'dan Metodist papaz Walter C. Whitaker ve Knoxville'den Episkopal rahip Walter C. Whitaker. (Larson, **Summer fort he Gods,** s. 186)

[1010] Larson, **Summer fort he Gods,** s. 186

[1011] Larson, **Trial and Error,** s. 68-69

[1012] 1925 yılındaki 100 Amerikan Doları 2021'de yaklaşık 1508 USD'ye denk gelmektedir; https://www.dollartimes.com/inflation/inflation.php?amount=100&year=1925 (27.11.2021)

[1013] Samuel Willard Crompton, **The Scopes Monkey Trial: Debate over Evolution,** Infobase Publishing, New York, 2010, s. 86

(*) "*Your honor, I feel that I have been convicted of violating an unjust statute. I will continue in the future, as I have in the past, to oppose this law in any way I can. Any other action would be in violation of my ideal of academic freedom-that is, to teach the truth as guaranteed in our constitution of personal and religious freedom. I think the fine is unjust.*"

Scopes Davası'nın, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de önemli yansımaları olmuştur. 23 Temmuz 1925 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinin "İnsan-Maymun" başlığıyla verdiği haberde olay, "*Darwin nazariyesini tedris ettiğinden dolayı taht-ı muhakemeye alınan profesör Skops, jüri heyeti tarafından mücrim addedilmiş ve yirmi beş İngiliz lirası ceza-yı nakdî itasına mahkum olmuştur*." şeklinde aktarılıyor.[1014] Devamında ise "*Hakim yüz İngiliz lirası kefalet-i nakdiye alınmasına karar vermiştir.*" cümlesi yer alıyor. Burada sayılarda bir karmaşa olduğu görülüyor. John Scopes'un yargılandığı davada aldığı ceza, Butler Yasası gereği 100$'dı. Haberde geçen "yirmi beş İngiliz lirası" o dönemki pound / dolar kurundan oluşmuş olabilir. Çünkü Temmuz 1925'te, 1 İngiliz sterlini yaklaşık 4.86 Amerikan dolarına denk gelmekteydi.[1015] Ancak bu sefer de haberin devamında yer alan "yüz İngiliz lirası" kısmı açıklanamıyor. Burada muhtemelen ajanstan gelen bilgilerde bir karışıklık olmuş olmalı.

Cumhuriyet gibi *İkdam* gazetesi de haberi Anadolu Ajansı'ndan almış ve aynı haber metni kullanılmış. Sadece Cumhuriyet gazetesindeki haberde "*yirmi beş İngiliz lirası ceza-yı nakdî*" olarak geçen kısmındaki para "*yirmi İngiliz lirası*" olarak aktarılmış.[1016]

Vakit gazetesindeki haberde ise sayı değişiyor; "*Talebesine Darwin nazariyesini okutan muallim, çocuklara muzır fikirler vermek cürmünden dolayı yirmi İngiliz lirası ceza-yı nakdî verecektir.*"[1017] "*Amerika Mahkemesinde Fen Mahkum Oldu*" başlığıyla verilen haberin alt başlığı ise evrim tartışmalarının klasik sorusu ile atılmış "*İnsanın aslı maymun mudur, değil midir?*". Haberin devamında da hem dava sürecindeki evrim tartışmalarının seviyesi hem de muhafazakâr tepkiler aktarılmaktadır;

[1014] "İnsan-Maymun", **Cumhuriyet**, No: 432, 23 Temmuz 1925, s. 1
[1015] Vittorio Grilli, Graciela Kaminsky, "Nominal exchange rate regimes and the real exchange rate: Evidence from the United States and Great Britain, 1885-1986", **Journal of Monetary Economics**, 1991, Vol: XXVII, No: 2, s. 194
[1016] "Darwin nazariyesi – Profesör Skops Mahkum Oldu", **İkdam**, No: 1062, 23 Temmuz 1925, s. 2
[1017] "Amerika Mahkemesinde Fen Mahkum Oldu", **Vakit**, No: 2715, 23 Temmuz 1341 [23 Temmuz 1925], s. 1

> "(…) çürütmeye çalışan Amerika'nın sabık hariciye nazırı Mister Brayn [W. J. Bryan] dır. Bu davanın son celsesi, cidden komik bir mahiyet almıştır. Bunun sebebi, Mösyö Şarl Skobs [John Scopes] aleyhinde bir çok talebesinin şahid sıfatıyla celb edilmiş olmasıdır. En büyüğü on yedi, en küçüğü on iki yaşında bulunan çocuklardan hocalarının ne suretle (muzır) efkâr ve kanaatlerini neşr ve ta'mîm ettiği sorulmuştur. Bunlardan on yedi yaşında bir talebe demiştir ki:
>
> - Hocamız, insanı kedi, köpek, maymun ve eşeklerle aynı sınıfa idhal etmiştir. Aynı zamanda insanı memeli hayvanat sınıfından addettiğini beyan eylemiştir.
>
> Bu sırada dava vekili mösyö Darov [Darrow] şu suali sormuştur:
>
> - Hocanız, insanın yavrularına nasıl meme verdiğinden de bahsetti mi?
>
> Bu sual, mahkemede hazır bulunan bir çok ihtiyar ve mutaassıb kadınları sinirlendirmiş ve bunlar, beraberlerinde bulunan kızlarını derhal mahkeme salonundan dışarı çıkarmışlardır. Dışarıda Darwin (داروين) nazariyesi taraftarlarından birisi, genç kızların arasına karışarak içeride dinleyemedikleri mevzu hakkında izahat vermeğe başlamış, bunun üzerine müthiş surette heyecana gelen ihtiyar valideler, bu cüretkar propagandacıya taarruz etmişlerdir. Bir arbede vuk'u bulmuş, müthiş bir rezalete sebebiyet vermiştir."[1018]

Yazının sonuna doğru, bir profesörün, "*tekâmül akidesinin*" hâlâ tartışmalı olduğu yönündeki yorumunu aktardıktan sonra işin aslında evrimin kabulü yönünde bilim dünyasında bir tartışma olmadığı, tam tersi dünyanın dönüşü gibi bir öneme sahip olduğu anlatılıyor;

> "Halbuki nev-i beşerin eskiliği ve sair mahlukata karâbeti, heyet-i ilmîye nazaran arzın harekatı derecesinde ilim hayatının esaslarındandır. Cism-i beşerin terkibi, maymunun cismine o kadar meşabihtir ki ikisinin müşterek bir cezri haiz olmadıklarını söylemek imkansızdır. (…) Darwin zamanından beri tekâmül-i beşerîye aid bir çok şeyler keşfolunmuştur. İnsanlarla maymunların

---

[1018] A.g.e.

kanlarındaki aksülameller bu iki mahluk arasında bir kan karabeti bulunduğunu isbat etmektedir."[1019]

Akşam gazetesinde dava henüz devam ederken yapılan haberin alt başlığı "*Darwin taraftarlarının iddiası dinlenecek mi*?" şeklinde.[1020] Haberin içeriğinde ise davanın din-bilim çatışması ekseninde yürüdüğünden ve tüm dünyanın ilgiyle davayı takip etmesinden bahsediliyor;

"Cemahir-i Müttehide'de 'Tenesi' hükûmeti dâhilinde 'Deyton' da insanların maymun ahfadı olduğunu talebesine talim ve tedris eylediğinden dolayı 'Tenesi' hükûmeti kanunlarına muhalefet etmek ithamıyla taht-ı muhakemeye alınan profesör Skops'un muhakemesi, Cemahir-i Müttehide'de pek mühim bir hadise teşkil etmiştir. Bu dava adeta bir din ve fen niza'ı şeklini alacağından Tenesi hükûmeti tarafından tedabir-i ihtiyatiye ittihaz edilmiştir. (…) Dünyanın her tarafından gelen haberler, bütün cihanın Deyton muhakemesine alaka gösterdiğini bildiriyor. Deytonlular ise bütün dünyanın maskarası olduklarını hiddetle, Darwin nazariyesi aleyhindeki faaliyet ve gayretlerini bir kat daha teşdid etmişlerdir. (…) Müdafaa vekilleri Mister Skops'un ithamı müşekkel olacağını ve mumaileyhin kanun hilafına hareket eylediğini isbat etmenin güç olduğunu söylüyorlar."[1021]

Cumhuriyetin ilanından hemen sonra yayın hayatına başlayan (1 Kasım 1923) *Millî Mecmua*'da Mustafa Şekib'in [Tunç] (1886 – 1958) konuyla ilgili yazdığı yazı ise meseleyi bambaşka bir noktadan ele alır. Davayı "İncil – Darwin Davası" olarak aktaran Mustafa Şekib, bu davanın bir din-bilim çatışması davası olamayacağını çünkü Batı'nın bu meseleyi Ortaçağ'da hallettiğini ve bunun bir daha geri dönemeyeceğini iddia etmektedir. Scopes Davası'nın da küçük bir örnek olduğunu, bu örneğe dayanarak Batı'nın Ortaçağ dinine geri döneceğinin iddia edilemeyeceğini söyler. Dava ile ilgili kısa değerlendirmesinden sonra asıl orijinal yorumunu paylaşır; o gün için ortada bir taassub ve çatışma aranacaksa bu Bolşevizm taassubudur;

[1019] A.g.e.
[1020] "Maymun Davası – Darwin taraftarlarının iddiası dinlenecek mi?", **Akşam**, No: 2430, 20 Temmuz 1925, s. 3
[1021] A.g.e.

“Evvelki hafta Amerika'nın "Tenes" hükumetinin "Dreyton" şehrinde geçen "İncil-Darwin (داروهن)" davası hemen bütün İstanbul matbuatını meşgul etti. Anlaşılan din perdesi altındaki geri ve aptal irticalardan o kadar iğrenmiş ve usanmışız ki buna mümasil nerede bir hadise olsa sinirlerimiz hemen acımaya başlıyor. Bu teyakkuz ve hassasiyete daha epey zaman muhtaç olduğumuza hiç şüphe etmeyelim. Yalnız Amerika'daki malum dava, bir kısım dava vekilleriyle gazetecilerin gösterdikleri gibi reform devrindeki mahiyette bir din ve ilim mücadelesi midir? Yoksa her hangi bir teftiş veya ailelerden bazılarının şikayeti üzerine bir muallimin mahkemeye düşmüş olması mıdır? Gazeteler davanın menşei ve muharriklerini hiç zikretmedikleri için meseleyi esaslı bir surette muhakeme etmeye imkan olmuyor. Gazetelerin ifadesine bakılırsa "Tenes" hükûmetinin kanun-ı esasisinde veya buna mümasil ahkam-ı idariyesinde İncil naslarına muhalif nazariyeler üzerinde muallimlerin ısrar ve bunları bir akide yapacak tarzda telkin etmemeleri musarrah etmiş. Bu sarâhat hakikaten mevcud ise "Tenes" muhitinin seviye-i fikriyesi şayan-ı dikkat olabilir; ve böyle bir kanun ve muhit içinde muallimin Darwin nazariyesi üzerinde ısrar etmesi pek ala bir mesele çıkarabilir ve jüri heyeti de vazifesi iktizası malum kararı verebilir. Keyfiyet bu şekil ve zeminde oldukça ortada ne din ve ilim münazaası, ne de mantıksızlık vardır.

İnsan bir memleketi yakinen ve bütün aksamıyla bilmeyince bildiği kısımlara göre muhakeme yürütüyor ve neticelerini de ona göre veriyor. İsmini bile ilk defa işittiğimiz bu hükûmetin ictimai bünye ve hayatî şartlarını bilmeden mezkur dava hakkında bir hüküm vermek beyhude zahmettir. Yalnız bu vesile ile düşündüğüm bazı şeyleri yazacağım.

Amerika bir çok hükûmetlerin birliği olduğuna nazaran bunun iradesiyle birliğe dahil olan hükumetlerin iradelerini birbirine karıştırmak hiç de doğru bir şey olmaz. Fazla olarak din ve ilim münazaası çağını çoktan geçiren garblılar ve onların bir şubesi olan Amerikalılar için bu devrin bir daha avdet etmesine imkan yoktur. "Tarih bir tekerrürdür" akidesine inanmış münevverler cemiyetlerin şanı tekevvün ve tagayyürlerini göreceklerine sathî ve zahirî müşabehetlere aldanıyorlar. Bir vakada maziden ufak bir emsal görseler hemen

asıl kemiyyet ve keyfiyeti de bu emsal zannederek çabucak keşiflerde bulunuyorlar. Bugünkü garp bünye-i ictimaiyesi, kurun-i vüsta bünye-i ictimaiyesinin dinine nasıl rücu edebilir?

Garb meyvesi kurtlanmışsa veya kurtlanacaksa bu, artık eski taassub ile değil yepyeni bir taassub ile olacaktır: Bolşevizm taassubu. Bugünkü garbın hakimiyetine sahip olan burjuvalar için ne eski taassubla barışmaya, ne de yeni taassubla koklaşmaya imkan yoktur zannediyorum. Eski taassuba karşı olsa olsa siyasî bir mümâşât kestirilebilir ki buna ceryan demek bilmem ne derece doğru olabilir? Bana kalırsa haricî siyasette en çok dikkat ve nüfuz-ı nazarla takip edeceğimiz cereyan, sosyalizm ve bolşevizm hareketleridir. Harb-i umumî azgınlığı neticesi garb meyvesine bolşevizm kurdu düştükten sonra bu leziz ve semiz meyve eski haline avdet etmek hasretiyle hem köklerinden, hem de en ufak mahiyetlerden hava ve kuvvet almak ıztırarını her dakika bir parça daha hissediyor. Netekim Mister "King"in "Şarka mı, Garba mı teveccüh edeceksiniz?" suali bu ıztırarın yarattığı tecessüslerden biridir. Bugünkü siyaset ricali mahir bir manevra ile yavaş yavaş bolşevikliği şarka yamamak ve şarkın bünyesinden çıkmış bir kurt gibi küstürmek istiyor. Halbuki gerek sosyalizm, gerek bolşevizm bugünkü garbın öz evladıdır. Şarklı, Garblı, İslam, Hristiyan zıddiyetleri modası geçmeye başlayınca bütün şarkı bolşevik istidadında göstererek kadim nefreti ve kârlı istismar politikasını idame ettirmek isteyen siyaset ricali ancak gündelik muvaffakiyetler kazanabilirler. Şark, bugün ne kapitalist, ne de sosyalist veya bolşeviktir. O henüz ekseriyetle esir ve mağdurdur. Maddî ve manevî esaretini atmak ve kendini toplamaktan daha mübrem hiç bir ihtiyacı yoktur. Garb, kendi içinden muztarib ve en büyük tehlikesi de yine kendindedir. Şarkın ıztırabı ise kendinden ziyade hariçten yani Garbın aşırı hırs ve tama'ından tevlid etmektedir. Garb, bu iki ıztıraba karşı ne kadar sağır kalırsa dünya o kadar büyük bir anarşiye namzettir. Bana kalırsa asıl uğraşılacak hakikî ve cihanşümul mesele budur.

26 Temmuz 1341 [1925]

Darülfünun Ruhiyat Müderrisi

Mustafa Şekib"[1022]

Aynı dönemde Resimli Ay dergisinde imzasız çıkan bir yazıda ise bunun bir din-bilim çatışması olduğu ve genç bir cumhuriyet olan Türkiye'nin de bu davadan ders çıkarması gerektiği anlatılmaktaydı. Darwin'in bir çiziminin de bulunduğu (bkz. Resim – 9), "*İnsan Maymundan mı Gelmiştir, Allah tarafından mı Yaratılmıştır*" başlığıyla yayınlanan yazı, bu meselenin teceddüd/yenilik ve taassub/bağnazlık arasındaki tartışmadan kaynaklandığını ileri süremektedir;

"Bir kaç aydan beri Amerika'yı meşgul eden bu mesele teceddüdle taasubun, fen ile dinin, fikr ile an'anenin mücadelesi şekline girmiştir. Bütün Amerika halkı iki kısma ayrılmış, teceddüdperverlerle mutaassıblar arasında medenî bir cidal başlamıştır. Mekteplerde din hilafına tedrisatta bulunulabilir mi?

Aylardan beri Amerika'da teceddüdle taassubun, dinle fennin, fikir ile an'anenin yeni bir mücadelesi cereyan etmektedir. Bugün bütün Amerika'yı meşgul eden mesele şudur: İnsanı Allah mı yaratmıştır? Yoksa tekâmül kanununa tevfikan insan maymundan mı gelmiştir? Bu iki sualin cevabını arayan milyonlarca Amerikalı (Darwin)in 1850 senesinde yazdığı "Nev'lerin Menşeleri" adlı kitabını kapışıyor, diğer milyonlarca insan kiliselerde papazların vaazlarını dinleyerek dimağlarında beliren bu sualleri halle çalışıyor, diğer bir taraf milyonlarca insan da bu suallere cevap vermeye çalışan gazeteleri takip ile iktifa ediyor."[1023]

Yazar, Darwin'in "Nev'lerin Menşeleri" [Türlerin Kökeni] kitabının basım tarihini 1859 yerine sehven 1850 yazmıştır. Yazının devamında, ilgili yasayı açıkladığı kısmında da yine yasadaki para cezasının alt sınırını 100 dolar yerine 50 dolar olarak aktardığını görmekteyiz.

"mekteplerde dünyanın teşekkülünü ve insanların menşeni İncil'de gösterildiğinden gayrı bir şekilde izah ve telkin memnudur. Bu fiili irtikaba

---

[1022] Mustafa Şekib, "Amerika Davası Münasebetiyle", **Millî Mecmua**, 1 Ağustos 1341 [1925], Sayı 42, s. 678-679

[1023] "İnsan Maymundan mı Gelmiştir, Allah Tarafından mı Yaratılmıştır", **Resimli Ay**, Ağustos 1341 [1925], Cild: II, No: 7-19, s. 31

cesaret edecek muallim mektepten tard ve 50 dolardan 500 dolara kadar cezayı nakdîye mahkum olur."[1024]

Davanın ayrıntılarını, Amerika'da çıkardığı büyük tartışmayı, Bryan'ın şöhreti ve davadaki önemini anlattıktan sonra konu hakkındaki yorumunu yapar. Yazara göre asıl olan dinin saltanatının yıkılıp bilimin hâkimiyetinin kurulmasıdır;

"Katî karar ne olursa olsun, din ile fennin taassub ile teceddüdün, fikir ile an'anenin mücadelesi demek olan bu hadise bizi pek yakından alakadar eder. Biz de taassub ile teceddüdün, din ile fennin mücadelesi devrindeyiz. Dinin saltanatını yıkarak yerine fennin hakimiyetini ikameye çalışıyoruz. Medeni bir memlekette aynı hadisenin başka bir tarzda cereyanı bizi samimiyetle alakadar etmek gerektir."[1025]

Resimli Ay yazarı, Mustafa Şekib'in Millî Mecmua'daki yazısında değindiği gibi bu davanın aslında çok eski olduğunu, bugün (o gün) bunun yaşanıyor olmasına şaşırılması gerektiğini dile getirir. Amerika'da kilisenin etkisinin ne kadar kuvvetli olduğunu anlattıktan sonra yorumunu sertleştirerek kilisenin asıl niyetinin Amerika'yı Hz. İsa devrine götürmek olduğunu iddia etmektedir;

"Bu dava çok eskidir. Daha Darwin Dünya'ya gelmeden kilise ile fen adamları arasında başlayan bu mücadele, Darwin'den sonra şiddet ve ehemmiyet kesb etmiş ve ta on dokuzuncu asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Bugün Amerika gibi bir memlekette tazelenmiş olması hayretle karşılanacak bir şeydir. Bu hadisenin bize öğrettiği bir hakikat de, Amerika'da dinin hâlâ ne kadar kuvvetli olduğu, ve papazların hâlâ hükûmete tasalluta çalıştıklarıdır. Bilhassa cenub hükumetlerinde kilise hemen de her şeydir. Kilise halkın sıhhî, ictimaî, fikrî her meselesiyle meşgul olmuş, halkın kalbini, ruhunu fikrini fethetmiştir. Şimdi tedricen hükumeti kuvvet ve nüfuzu altına almak, Amerika'yı hazret-i İsa'nın zamanındaki hayata iade etmek istiyorlar."[1026]

1024 A.g.e.
1025 A.g.e., s. 32
1026 A.g.e.

Dava ile ilgili uzun yazısının sonunu, bağnazlığın döneminin geçtiğini ve bu gibi olayların Türkiye için de örnek olması gerektiği şeklindeki yorumuyla bitirir. Dinî bağnazlıkla hükümetin bir araya geldiğinde yaşanacak olumsuz sonuçlara örnek olarak gösterdiği bu olayla ilgili yorumun, Cumhuriyet dönemi için erken bir laiklik vurgusu olduğu söylenebilir;

> "Papazların ve hocaların saltanat devri geçmemiş olsaydı mutaassıblar ihtimal bu cidallerinde muvaffak olabilirlerdi. Mamafih onların bu teşebbüsü din taasubunun hükûmetle birleşince ne fena neticeler verebileceğini gösterdiği için, bizim gibi henüz din tahakkümünden kurtulmaya çalışan genç cumhuriyetler için Amerika'da şahidi olduğumuz dava bizce de ehemmiyetle takibe layıktır."[1027]

Türkiye'de Maymun Davası'nın yansımalarını ele aldığımız bu bölümü Kazım Karabekir'in olayın hemen sonrasında günlüğüne düştüğü notla bitireceğiz;

> "Amerika'da bir muallim, talebeye Darwin nazariyesini söylediğinden mahkemede beş İngiliz lirasına mahkum oluyor! (ibret)"[1028]

Kazım Karabekir'in "beş İngiliz lirası" bilgisini nereden aldığı anlaşılamamaktadır. Ancak daha önemli olanı Darwin'den bahseden bir öğretmenin ceza almasını "ibret" ünlemiyle not düşmesidir. Kazım Karabekir'in bunu olumlu mu olumsuz mu değerlendirdiğini tespit etmek çok mümkün gözükmemektedir.

4.1.5 Atatürk ve Evrim

Atatürk'ün evrim taraftarı görüşlerini, erken cumhuriyet Türkiye'sinin eğitim ve öğretim sisteminde yaptığı değişikliklerde dolayı yoldan gözlemleyebiliyoruz. Doğrudan yorumlarına dair ise az sayıda ize rastlıyoruz.

Ruşen Eşref Ünaydın (1892 – 1959) hatıralarında, Atatürk'ün "ben balık yemem, ecdadımı yemem" diyerek taze barbunyaları iterek latife ettiğini kaydeder.[1029]

[1027] A.g.e

[1028] Kazım Karabekir, **Günlükler (1906 – 1948),** Cilt: II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 960

[1029] Ruşen Eşref Ünaydın, **Atatürk Tarih ve Dil Kurumları: Hatıralar,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954, s. 52

Atatürk'ün General James Harbord (1866 – 1947) ile sohbetlerinden evrime yaklaşımı anlaşılmaktadır;

"- Bilir misiniz Monşer Amiral, insanlar, sürfeler gibi sulardan çıktılar en önce…; ilk ceddimiz balıktır" diye güldü ve sonra:

- İşler daha da ilerledikçe o insanlar, primat zümresinden türediler. Biz maymunlarız; düşüncelerimiz insandır!"[1030]

Afet İnan'ın hatıralarında ise Atatürk'ün evrime dair görüşlerini daha ayrıntılı görebiliyoruz. Atatürk'ün 1930 yılında Yalova'da yaz aylarını geçirdiği kaplıcalardaki çalışma odasında tarihle ilgili pek çok kitap gördüğünü anlatan Afet İnan, tarihle ilgili sorularına verdiği cevapları aktarır;

"Afet İnan:

- İnsanların nereden ve nasıl geldikleri hakkında, beşeriyetin bugünkü umumi telakkisine yaraşabilecek esas ne olabilir?

Atatürk:

- Malumdur ki umumiyetle hayat hakkında bugün kabule şayan görülen nazariye şudur: Hayat, herhangi bir tabiat hârici âmilin müdahalesi olmaksızın dünya üzerinde tabii ve zaruri, bir kimya ve fizik seyri neticesidir. Hayat sıcak, güneşli, sığ, bataklıkta başladı. Oradan sahillere ve denizlere yayıldı; denizlerden tekrar karalara geçti. İlk hayvan denizlerde balık ve karalarda muhtelif kemikli mahlûklar oldu; bunlar muhtelif uzun devirlerde şekilde şekle tekâmül ettiler. Şimdi insanların nereden ve nasıl geldiği hakkındaki nokta-i nazarı tespit edelim: İnsanlar sularda kaynaşıp çırpınan bir mevcuttan bugünkü şekline geldi. İnsanın bugünkü yüksek zekâ, idrak ve kudreti milyonlarca ve milyonlarca nesilden geçerek hazırlandı. Artık insan, bugün, tabiatın nihayetsiz büyüklüğüne ve tabiat içinde kendi nev'inin mukadderatına gittikçe büyüyen bir irade ve şuur ile

---

[1030] Ruşen Eşref Ünaydın, **Atatürk Tarih ve Dil Kurumları: Hatıralar,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954, s. 53

bakıyor."[1031]

Sovyetler Birliği'nin 1923 – 1934 yılları arasında Ankara büyükelçisi olan Iakov Surits'in (1882 – 1952), Samuel J. Hirst tarafından yayınlanan bir raporunda da Atatürk'ün evrim hakkında görüşlerine rastlıyoruz. Atatürk, Ankara'da 31 Aralık 1927'de gerçekleştirilen diplomatik etkinlikte Surits'e karşı büyük yakınlık gösterirken, ABD büyükelçisi Mark Lambert Bristol'a (1868 – 1939) karşı mesafeli bir tutum takınmıştır. ABD – Türkiye arasında, 1923'te Lozan'da mutabakata varılan dostluk ve ticaret anlaşması ABD Senatosu tarafından hâlâ onaylanmamıştı. Hirst'e göre "agresif sekülerleşme programı" uygulayan Atatürk'ün Bristol'a olan mesafesinin bir diğer nedeni de John Scopes'un mahkumiyetiyle sonuçlanan Maymun Davası'ydı.[1032]

Bristol, eşiyle birlikte Atatürk'ün yanına geldiğinde, Atatürk ona dünyanın bir yaratıcısı olduğuna inanıp inanmadığını sorar. Bristol, direkt yanıtlamaktan kaçınsa da, sonunda bir yaratıcının olduğuna inandığını söyler. Surits, Atatürk'ün yanıtını aktarır;

> "Hepimiz maymunlardan geldik. Eşinizin yüzünüzün ten rengi, sizin yüzünüzün rengi, benim yüzümün, hepsi maymunlardan geliyor. Maymunlardan evrildiğimiz fikrini reddedenler, hayvandan başka bir şey değildir [*Those who deny the ide that we evolved from monkeys are nothing but beasts themselves*].[1033]

Yalnızca Cumhuriyet dönemindeki evrim taraftarı düşünce ve eğitim ortamından Atatürk'ün Darwin taraftarı olduğunu söylemek mümkündür. Farklı kaynaklardan dolaylı aktarımları da eklediğimizde Atatürk'ün Darwin ve evrim kuramına yönelik olumlu bir yaklaşıma sahip olduğu daha net görülür.

[1031] Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 382-383

[1032] Samuel J. Hirst, "A Soviet Report on Turkish-U.S. Relations, 1927" (http://crs.bilkent.edu.tr/from-our-archive/monkeys/) (Çevrimiçi: 27.11.2021)

[1033] A.g.e.

4.1.6 Hüseyin Rahmi:

Türk edebiyatının iz bırakan isimlerinden Hüseyin Rahmi [Gürpınar] (1864 – 1944) eserlerinde Darwin'e ve onun görüşlerine yer veren yazarlar arasındadır. Meşrutiyet'in yeniden ilan edildiği 1908 yılına kadar, aralarında Narfia Nezareti Tercüme Kalemi kâtipliği de olmak üzere çeşitli memuriyetlerde bulunduktan sonra kendini yazı hayatına vermiştir. [1034] Ali Serdar'a göre Hüseyin Rahmi, 1908 tarihinden sonra eserlerinde Nietzche, Schopenhauer ve sosyal Darwinist görüşlere sıkça atıf yapar.[1035]

Hüseyin Rahmi'nin Darwin'in evrim kuramını konu alan romanı, *Cumhuriyet* gazetesinde "İnsan Önce Maymun mu idi?" başlığıyla 27 Eylül 1934'te başlayıp 113 sayı sürecek bir tefrika halinde yayınlanmıştı. Atlas Kitabevi tarafından 1968 yılında "İnsanlar Maymun Muydu?" başlığıyla ve sadeleştirilerek kitap halinde ilk kez yayınlanan eser, tefrika edilmiş aslına dayanarak Everest Yayınları tarafından 2012 yılında yeniden basıldı.

Eser, evrimi savunan ateist bir yazar olan Filozof Mualla Lahuti Efendi ile evrim karşıtı muhafazakar Enis Buhari arasındaki çatışma etrafında geçer. Hüseyin Rahmi, ateist filozofun ismini ironik şekilde "Mualla = yüce" ve "Lahuti = ilahi" kelimelerinden seçmiştir. [1036] Mualla Lahuti, evrim kuramını savunan "İnsanlar Önce Maymun mu idi?" başlıklı bir kitap yazar, buna tepki olarak *Dikkat* gazetesinde, aralarında Enis Buhari'nin de olduğu ağır eleştiri yazıları yayınlanır.

Gazete çalışanları, *insanların aslen maymun oldukları iddiasında pek ileriye varan Filozof Mualla Lahuti Efendi*'yi şu şekilde tanımlarlar;

> "Çok derin ilim adamlarından imiş. Dünyayı bir buzlu kutbundan öbür kutbuna kadar karış karış dolaşmış, Afrika'yı, Amerika'yı, Hint'i, Çin'i Avustralya'yı bütün okyanusları devretmiş… Pitekantrop'u (maymundan insana dönmeye

---

[1034] Önder Gökçün, "Hüseyin Rahmi Gürpınar", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 324

[1035] Ali Serdar, "Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanlarında Ahlak Sorunsalı", Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Bölümü, Doktora Tezi, Ankara, 2007, s. 148

[1036] Murat Bıçakkaya, "İnsan Önce Maymun muydu?", **Dört Öge***,* Yıl: 7, Sayı: 13, 13 Haziran 2018, s. 188

başlayan ilk mahluk) arıyormuş."[1037]

(…)

"Darwin'i andıran heybetli bir sakal, göğsünü dolduruyordu."[1038]

Dünyayı dolaşması ve fiziksel özellikleriyle Mualla Lahuti'nin Darwin'i temsil ettiği anlaşılmaktadır. Gazeteyi ziyaret eden Mualla Lahuti, çalışanlardan Latif Sezai'nin *selefi meşhur İngiliz filozofu Darwin*'in de benzer hücumlara uğradığına dair sözlerine şöyle karşılık verir:

> "Darwinizm'den sonra insanın hangi asıldan hudus ettiğine dair ortaya bir nazariye konuldu mu? Hilkat mikyasında bizim alt tabakamızda maymunlar var. Bazı uzviyetlerimizce onlara çok benziyoruz. Bu akrabalığımızı tetkike kalkışınca, 'vay biz maymun mu imişiz? Hâşâ sümme hâşâ!' nidalarına küfürler karıştırılarak kıyametler kopuyor. Dur behey kan dökücü insanoğlu! Maymunun bu işe erecek kadar aklı ve nutuk kudreti olsa bu akrabalığı red için senden evvel o hayvan telaşa düşer. Maymunlar bu kan kardeşliğini şeref bilmeyecek kadar kendilerini ahlaken insanlardan yüksek addetseler sezadır. İnsanoğlu sen ne patırtı edip duruyorsun. Bu nispetten hazer bizden önce o hayvanlara düşer…"[1039]

Ardından, Mualla Lahuti'yi müşrik gören ve *Ademoğullarına isnat olunan hâşâ maymunluk küfrü aleyhine* yazı gönderen Enis Buhari gazeteye gelir. Konunun bilimsel bir tartışma olduğu yönünde itiraz eden gazete çalışanına şu sözlerle itiraz eder;

> "Böyle bir hezeyan ilim hududuna sokulabilir mi? Çingene'nin oynattığı kötü kırmızı şebek babandır. Sokakta gezinen uyuz köpek amcandır… Moloz taşıyan kancık eşek halandır, deseler demek ki kızmamalıyız…"[1040]

Enis Buhari'nin, *imansız bir Yahudi* olarak gördüğü Mualla Lahuti'yle karşılaşmasında onu insanın maymundan gelemeyeceğini bildiği halde *Frenk*

[1037] Hüseyin Rahmi Gürpınar, **İnsan Önce Maymun muydu?,** Everest Yayınları, İstanbul, 2012, s. 5
[1038] A.g.e., s. 6
[1039] A.g.e., s. 7
[1040] A.g.e**.**, s. 11

dedikodusuna kapılmakla suçlar. Mualla Lahuti ise, Enis Buhari'yi eski vaizlik görevinden hatırlayıp, okumadığı Batılı yazarları eleştirdiğini söyler;

> Enis Buhari: "Gerek sizi ve gerek size aldanacak safdilleri büyük bir vebalden siyaneten söylüyorum. Maymundan insan doğmaz. Bu hakikati pekala siz de bilirsiniz ama Darovin, marovin diye bir takım İngiliz, Fransız, Frenk dedikodusuna kapılmışsınız.
>
> Filozof: "Yanlışlık bende değil sizde. Ben bir maymunun birdenbire insan doğurduğu iddiasında bulunmadım. (Muhatabına dikkatle bakarak) sizi şimdi daha iyi tanıdım. Siz eski vaizlerdensiniz. Beyazıt Camisi'nin Kaşıkçılar Kapısı'nda halkı irşat ederdiniz. Eserlerinden bir satırını bile okumadığınız, Moliere, Voltaire'e atardınız kantarlıyı…"[1041]

Enis Buhari'nin daha sonra kahvede tanıştığı, bahriyeden emekli ve birkaç dil bilen Ali Hulki Bey isimli karakter ise orta yolcu bir pozisyonu temsil eder. Ali Hulki'ye göre evrim kuramı henüz *katiyetle sabit olmamıştır*. Ancak bilimsel bir konuya din adına itiraz getirmenin de dine zarar vereceğine inanır. Evrimi ısrarla küfür olarak gören Enis Buhari'ye de bu açıdan itiraz eder;

> "Enis Buhari: 'Cenabıhak, Kuran-ı Kerim'inde Adem'i topraktan yarattığını sarahaten buyurdu. Artık bu nassa iman etmeyip de meseleye ayı, maymun karıştırmak küfür değil midir?'
>
> Biraz kaşları çatılan Ali Hulki Bey: 'Böyle ilmî, fennî, kevnî meselelere din karıştırmamalıdır. Ta orta yaştan beri bu iki şey birbiriyle mübarezede ve hattâ mukateledededir. Bu muharebede adım adım ilerleyen ilim, cehalet bulutlarını yırtarak nurlarını saçabilmek için çok kurbanlar vermiştir. Dinler bulundukları şekillerde kabul olunmuşlardır. Bugün onları ilimle muharebeye çıkarmak gene iman namına çok tehlikelidir. Çünkü ilimler bütün müesses itikatları yıkacak derecede kuvvetlenmişlerdir. Dini bir kalkan gibi ilmin top tüfek ateşine karşı tutmayınız. Böyle şeylere karıştırmayarak semavi kudretini korumak için onun bulunduğu yüksek mevkisinde muhafazaya itina ediniz.

[1041] A.g.e., s. 13

Bugün dine yapılacak en büyük ihtiram budur. Onun leh ve aleyginde birtakım hürmetsiz tetkiklere meydan vererek dindar yürekleri de yaralanmaktan siyanet etmiş olursunuz."[1042]

Roman boyunca Enis Buhari evrime dinî açıdan itiraz eder. Evrimin, Adem peygamberin orangutan olduğunu iddia ettiğini, ispat edilse bile insanlar için bir şeref olmadığını,[1043] evrimi kabul etmenin küfür yani dinden çıkmak anlamına geldiğini savunur. Filozof Enis Buhari ise evrim kuramını savunarak dinlerin yaratılış anlatısının eskide kaldığını, artık insanları *bir asalet kuruntusuyla hayvan ve hatta nebat kardeşlerinden* ayırmak için bir sebep olmadığını iddia eder.[1044]

Roman tefrika olarak yayınlandığı sırada Hüseyin Rahmi'ye bir mektup gelir ve bu mektuba, gazeteden "*Hâlâ mı yobazlar?*" başlıklığıyla cevap verir (bkz. Resim – 10). Hüseyin Rahmi'nin cevabına geçmeden önce yazılan kısa girişte, bu tefrikanın ilk bilimsel roman olduğu ve *taassupla serbest fikir*in çarpıştığı anlatılır. *Azılı bir softa*nın kaleminden çıktığı belirtilen ve Fatih'ten postaya verilen mektuba Hüseyin Rahmi'nin cevabı "*Perde arkasında din hayali oynatan hocaya*" sözüyle başlar. "*Sizi seven gençler*" imzası taşıyan mektubun üslubundan yazarının *ihtiyar hatta bunak* olduğunu tespit eder ve bu yalancılığını affettiğini söyler. Yazar, Hüseyin Rahmi'yi, Darwin'in evrim kuramını savunan bir roman yazarak *laik hükümetimizin teveccühünü kazanmak*la itham eder. Hüseyin Rahmi'nin cevabı Darwin'in, bağnazların saldırılarıyla yıkılmayacak bir dehâ olduğu yönündedir;

"Bir nam bırakmak için yıkmağa yeltenen kimselerin eserlerini neşrediyormuşum. Kim bu kimseler? Nazariyesinden bahsettiğimiz Darwin mi? Yoksa romandaki Mualla Efendi mi? Darwin sizinki gibi mutaassıp kalemlerin sarsak dahmeleriyle değil, dünyanın top tüfeğiyle yıkılmayacak bir dehâdır. (…) Böyle adamların eserlerini neşretmekle hükümetin teveccühünü kazanmak da az tuhaf hezeyanlardan değildir. Hükümet insanın maymundan azman olduğunu ispat edene mükafat vereceğine dair bi müsabaka açmadı."[1045]

[1042] A.g.e., s. 28
[1043] A.g.e., s. 64
[1044] A.g.e., s. 341
[1045] Hüseyin Rahmi, "Hâlâ mı yobazlar?", **Cumhuriyet**, 14 Teşrinievvel 1934, s. 5

Hüseyin Rahmi, kendisini bilimsel eser diye insanlık düşmanı olmakla tanınan Darwin gibilerin kuramlarını kaleme almakla eleştiren şahsın sözleri arasında sarığın göründüğünü, bağnazlıkla gözlerinin kör olduğunu söyler. Yazıyı da, romanda yarattığı Enis Buhari karakterinin canlı olarak karşısına çıkmasından duyduğu hayretle bitirir.

Gerek romanda gerekse eleştiri mektubuna verilen cevapta cumhuriyet döneminin laiklik uygulamalarıyla evrim-din çatışmasının benzer tartışma zeminlerinde ele alındığı görülür.

4.1.7 Sadri Maksudi:

Türk siyasetçi, hukukçu ve tarihçi Sadri Maksudi [Arsal] (1880 – 1957), Rusya'nın Kazan vilayetinde dünyaya gelmiştir. Paris'te hukuk eğitimi alırken bir yandan tarih ve sosyoloji derslerini de takip etti. Rusya'da meşrutiyetin ilânıyla birlikte parlamentoda görev aldı, Bolşevik ihtilalinin ardından yeniden Paris'e geçti.[1046] Cumhuriyetin ilanının ardından 1925'te Türkiye'ye gelen Sadri Maksudi, Telif ve Tercüme Heyeti, Ankara Hukuk Fakültesi, Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu'nun oluşmasında aktif görevler almıştır.[1047]

Sadri Maksudi, Birinci Türk Tarih Kongresi'nde (2-11 Temmuz 1932) sunduğu *Tarihin Âmilleri* başlıklı tebliğinin alt başlıklarından biri de *Tekâmül Kanunu (Evolution)* idi. Ona göre çok eski bir fikir olan ilerleme/*terakki*, Laplace, Lamarck, Darwin ve Spencer sayesinde bilimsel bir mahiyet kazanmıştır. Lamarck, dönüşümcülük (*istihale/transformisme*) kuramını ortaya atmış, Darwin bunda doğal seçilim ve yaşam mücadelesinin etmen olduğunu ispat etmiş, Spencer ise bu kuramları bir araya getirerek tekâmül (*evolution*) felsefe sistemi kurmuştur.[1048]

Sadri Maksudi, evrimi ilerlemenin sonucu görmek gibi bir yanlışa düşse de Darwin'in evrim kuramını kabul edip, Spencer'in, evrimi toplumlara uyarlamaya

---

[1046] Turgut Akpınar, "Sadri Maksudi Arsal", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: III, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 396-397
[1047] A.g.e., s. 397
[1048] Sadri Maksudi, "Tarihin Âmilleri", **Birinci Türk Tarih Kongeresi, 2-11 Temmuz 1932, Ankara: Konferanslar Müzakere Zabıtları,** T.C. Maarif Vekaleti, Ankara, 1932, s. 351

çalışan sosyal-Darwinci yorumuna ise mesafeyle yaklaşmaktadır;

> "Bizim Darwin'in transformizim kanunile Spencer'in evolution kanununa nazarımız nedir? Beyler, biz transformizmi kabul etmiş bulunuyoruz; evolution'a gelince umumî tekâmül temayülü manasında biz evolution'u da kabul ediyoruz. Fakat bu evolution muhakkak surette Spencer'in tarif ettiği şekilde mi cereyan ediyor? Beşeri camialar için evolution zarurui bir hadise midir, bir kanun mudur?
>
> Bu meseleler bugün ilmen tamamile halledilmiş meseleler olmadığından biz de Spencer'in tekâmül kanununu kabul etmiş değiliz; fakat uzviyetler için transformizmi kabul ettiğimiz gibi, beşeriyetin içtimaî ve tarihî hayatında da bir tekâmül hadisesi müşahede olunduğunu gayri kabili inkâr telâkki ediyoruz. Beşerî camialardaki bu tekâmül bir zarurî kanun mudur, yahut beşeriyetin inkişafı gibi muhtelif âmillerin muhassalası mıdır? Bu mesele bugün halledilmiş sayılmaz."[1049]

Osman Bahadır'a göre Sadri Maksudi'nin "*biz transformizmi kabul etmiş bulunuyoruz"* şeklinde çoğul ifade kullanıyor olması Cumhuriyet Türkiyesi'nin Darwin'in evrim kuramına ders kitaplarında da yer vermeye başlamasıyla uyumlu bir söylemdir.[1050] Sadri Maksudi'nin yazarları arasında olduğu ve 1930'da Atatürk'ün talimatıyla hazırlanan[1051] *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı eser de evrim kuramı doğrultusunda yazılmıştır. Afet İnan'ın aktardığına göre de bu kitap, Atatürk'ün yakın ilgisi ve yazarlarla birlikte çalışmaları sonucu hazırlanmıştır.[1052]

Kitabın neden yazıldığını anlatan bölümde, ikinci maksat olarak kainatın oluşumu, insanın ortaya çıkışına dair yanlış görüşlerin önüne geçmek olduğu açıklanmıştır;

"İkinci bir maksadımız da kâinatın teşekkülüne, beşerin zuhuruna ve beşer

---

[1049] A.g.e.
[1050] Osman Bahadır, "Sadri Maksudi Bey ve evrim teorisi", **Cumhuriyet Bilim ve Teknoloji**, Sayı: 1290, 9 Aralık 2011, s. 12
[1051] Zafer Toprak, **Cumhuriyet ve Antropoloji: Darwin'den Dersim'e,** Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 509
[1052] Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 271

hayatının tarihî devirlerden evvelki mazisine dair, yakın zamanlara kadar itibarda bulunan yanlış telakkilerin önüne geçmektir. Yahudilerin mukaddes saydıkları efsanelerden çıkan bu telâkkiler membaların tenkidi ile, ve son zamanların ilmî keşiflerile artık tamamen kıymetini kaybetmiştir. Tenkidi tarihe ve tabiî ilimlere dayanılarak kurulan faraziyeler elbette Sifri't-tekvin'in [Tevrat'ın yaratılış kitabı] haberlerinden daha ilmîdir.[1053]

Girişte yer alan ve insanlığın tarihini anlatan bölüme göre de o dönemden iki yüz yıl önceki kanaatlere göre dünya 5-6 bin sene önce yaratılmıştı, yaratılışın şaheseri olan insan ise Fırat nehri üzerinde bulunan cenette ortaya çıkmıştı. Bu kanaatler dinî kitaplardaki anlatıların birebir tefsirinden doğuyordu. Artık az çok aydınlanmış bir insanın bu masalları gerçek gibi kabul etmesi mümkün değildi.[1054] İnsanın bütün bilgileri ve inançları insan zekasının eseridir, tabiatı aşan ve onun dışındaki bütün kavramlar uydurmadan (*sania*) başka bir şey değildir.[1055]

Canlıların evrim sonucu ortaya çıkışları anlatılırken *mütekâmil memeli hayvanlar*ın başında maymunlar, kuyruksuz maymunlar ve *nihayet insanlar* sayılır. Hayatın yer yüzünde nasıl başladığı tam olarak bilinmemekle beraber, bunun doğa dışı bir kuvvet aracılığıyla olmadığının altı da tekrar tekrar çizilir;

"Her halde, hayatın, her hangi bir tabiat harici âmilin müdahelesi olmaksızın, dünya üzerinde tabiî ve zarurî, bir kimya ve fizik seyri neticesi olduğunu kabul etmek lazımdır."[1056]

İnsanın ortaya çıkışında da büyük maymunlarla ortak ataya sahip oldukları, balıklar, sürüngenler ve memelere uzanan bir süreçten geçtiği teslim edildikten sonra şu sözlerle bölüm sonlandırılmıştır;

"İnsanın bugünkü yüksek zekâ, idrak ve kudreti, milyonlarca ve milyarlarca nesilden geçerek hazırlandı. Artık o, bugün, tabiatın, nihayetsiz büyüklüğüne

---

[1053] Afet Hanımefendi, Mehmet Tevfik, Samih Rifat, Akçura Yusuf, Reşit Galip, Hasan Cemil, Sadri Maksudi, Şemsettin, Vasıf ve Yusuf Ziya, **Türk Tarihinin Ana Hatları**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930, s. 2
[1054] A.g.e., s. 7
[1055] A.g.e., s. 10
[1056] A.g.e., s. 14

ve tabiat içinde, kendi nev'inin mukadderatına, gittikçe büyüyen bir irade ve şuur ile bakıyor."[1057]

Sadri Maksudi'nin, Türk Tarih Kongresi'ndeki tebliğinde dile getirdiği "*biz transformizmi kabul etmiş bulunuyoruz*" sözlerinin, başta Atatürk olmak üzere Türk Tarih Kurumu'nun üyelerini de kapsadığı söylenebilir.

4.1.8 Hasan Âli

Türkiye eğitim tarihinin en bilinen eğitim bakanlarından olan Hasan Âli [Yücel] (1897 – 1961) orta öğrenimini 1915 yılında Vefa İdâdîsi'nde tamamladıktan sonra askere alındı, 1918'de terhis olduktan sonra da Darülfünun Hukuk Fakültesi'ne devam etti.[1058] Daha sonra Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi'ne geçen Hasan Âli, 1921 yılında mezun olmuş ve muhtelif okullarda felsefe ve edebiyat öğretmenliği yapmıştır. Eğitim hayatının yanında, Yenikapı Mevlevîhânesi'nden aldığı kültür de onun karakterinin şekillenmesinde rol oynamıştır.[1059]

Lise öğrencileri için 1926'da yayınladığı mantık kitabının biyoloji ile ilgili bölümünde de Darwin'e yer vermiştir. "*Hayatiyatın Tarihine Bir Nazar*" başlığına düşülen dipnota göre, o bölüm Felix le Dantec'in (1869 – 1917) aynı adlı makalesinden alınmıştır ve Ahmed Tevfik tarafından tercüme edilmiştir. Kitabın 1935'teki baskısında başlık "*Hayatiyatın Teessüsü*" olarak değiştirilmiş ve 1926'da düşülen dipnot da kaldırılmıştır.[1060]

Kitapta yer alan makaleye göre biyolojinin üç büyük kurucusu vardır, bunlar: Lamarck, Claude Bernard ve Pasteur'dür.[1061] Lamarck'ın muazzam keşfi olan evrim fikrinin kıymetini kendi devri anlayamamış, Darwin'in çalışmaları sonucu Lamarck'a olan ilgi yeniden canlanmıştır.[1062] Darwin'in doğal seçilim ve türlerin kökenine dair

---

[1057] A.g.e., s. 16
[1058] Ahmet Güner Sayar, "Hasan Âli Yücel", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 45
[1059] A.g.e.
[1060] Hasan Âli Yücel, **Surî ve Tatbikî Mantık,** Lise Kitapları: III. Sınıf, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935, s. 146
[1061] Hasan Âli, **Surî ve Tatbikî Mantık,** Liselerin ikinci derece son sınıflarına mahsustur, Millî Matbaa, İstanbul, 1926, s. 170
[1062] A.g.e., s. 172

çalışmalarının başarısı, Amerikalı bilim insanlarını Lamarckizm'in güçlenmesine çalışmaya itmiştir. Darwin'den sonra da biyoloji tarihi gelişmesini sürdürmüş ve Milne Edwards (1800 – 1885), Edmond Perrier (1844 – 1921) ve Felix le Dantec gibi isimler tarafından Lamarck ve Darwin'in evrim kuramları bir araya getirilmeye çalışılmıştır.[1063]

Hasan Âli Yücel'in aktardığı bu bölümde Darwin ve Lamarck'ın evrim kuramları arasındaki ayrımın tam anlaşılamaması ve Fransız biyologların öne çıkarılması Fransız kaynakların etkisiyle açıklanabilir. Yine de lise seviyesindeki öğrenciler için, evrimin biyolojideki yeri ve öneminin anlatılması önemlidir. Kitabın 1935 yılındaki baskısında, Darwin'in fotoğrafıyla (bkz. Resim – 11) beraber kısa bir biyografisi de paylaşılmıştır;

> "Charles Robert Darwin (1809 – 1882): Babası şair ve doktordu. Edimbourg ve Cambridge üniversitelerinde tahsilini taptıktan sonra beş sene kadar seyahatte bulundu ve bu esnada Cenub Amerikasını bir tabiiyat âlimi gözile ziyaret etti. 1853'de bu seyahatin notlarını neşretti. Keşif ve nazariyeleri muhtelif münasebetlerle zikredilmiş olan Darwin'in ilim âleminde yaptığı inkılap, bilhassa sun'i nevilerin teşkili usulleri tabiiyat mensuplarına yepyeni bir tetkik ufku açmıştır. Darwin tekâmül nazariyesi sebebile çok şiddetli hücumlara maruz kalmıştır. Hatta Paris İlim Akademisine namzetliği, Fransa'da uzun yazışmaları ve münakaşaları mucip olmuştur."[1064]

Bu kısa biyografide bile Fransa'daki etkinin öne çıkarılması, Fransızca kaynakların ağırlığı konusunda fikir vermektedir. Fransız etkisini, Hasan Âli'nin İstanbul Darülfünunu'ndan hocası Mustafa Şekib'in Bergsonculuğundan etkilenmesinde de görmek mümkündür.[1065] Hasan Âli Yücel'in biyolojiye hâkim olmasa da evrime önem vermesi, takipçisi olduğu ve hatta Mevlâna ile ilişkilendirdiği Bergson'un "yaratıcı evrim" kavramından etkilenmesiyle de açıklanabilir.

[1063] A.g.e.
[1064] Hasan Âli Yücel, **Surî ve Tatbikî Mantık,** Lise Kitapları: III. Sınıf, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935, s. 171
[1065] Ahmed Güner Sayar, **Hasan Âli Yücel'in Tasavvufî Dünyası ve Mevlevîliği,** Ötüken Yayınları, İstanbul, 2002, s. 54-55

4.1.9 Hans Reichenbach

1933 Üniversite Reformu sayesinde Türkiye'ye gelen Alman filozof Hans Reichenbach (1891 – 1953), 1938 yılına kadar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde Umumi Felsefe ve Mantık Kürsüsü başkanı olarak görev yapmıştır.[1066] Bilimsel bilgi dışındaki her sözün edebiyat olduğunu kabul eden ve felsefeyi metafizikten ayrıştırarak bilimsel bir özelliğe kavuşturmaya çalışan mantıkçı pozitivizmini Türkiye'de bulunduğu sürece geliştirme fırsatı bulan Reichenbach, verdiği dersler ve konferansların yanında üniversite kadrolarının yetişmesinde de önemli rol oynamıştır.[1067] İstanbul Üniversitesi açılış derslerinde bilimsel bilginin önemini vurgulamaya devam etmiş ve Darwin'in evrim kuramının önemine de değinmiştir. 1933-1934 yılı açılış konuşmasında verdiği "*Felsefe ve Tabiat İlimleri*" başlıklı konferansta biyolojinin, fizik ve matematikle birlikte felsefede önem kazanan bilim dallarından biri olduğunu belirtmiş, Darwin'in, evrim kuramı sayesinde insan ile hayvan arasındaki boşluğu doldurduğunu ifade etmiştir.[1068] Darwin sayesinde doğada bir amaç olduğu kabulü ortadan kalkmış, canlılar dünyası artık sadece evrim gibi bilimsel kuramlarla açıklanabilecektir;

> "Yaşam bilimlerinde, Darwin Kuramı'nın çerçevesi içinde felsefî önemi olan daha bir takım araştırmalarda bulunulmuştur. Canlı varlıkların gelişimi, en ufak ayrıntıya kadar giren bir Kalıtım Kuramı ile daha aydın olarak açıklanmıştır. Amaçlılık prensibi ismini taşıyan metafizik prensibini canlı varlıkların gelişiminde tamamen berteraf edip, bu gelişimi organizmanın doğal seçilimi ile amaca uygun yani hayatı muhafaza edici bir tarzda teşekkülünü temin eden, sırf bilimsel etkenlerle açıklamanın mümkün olup olmayacağı hakkındaki meşhur problem, uygun mutasyonlara dair yeni keşiflerle Darwin'in anladığı ve kabul ettiği manada geniş ölçekte ilerletilmiştir."[1069]

[1066] Sevtap İshakoğlu Kadıoğlu, Gaye Şahinbaş Erginöz, **Belgelerle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Mülteci Bilim Adamları,** İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 257

[1067] İnan Kalaycıoğulları, "Sunuş", Hans Reichenbach, **Bilime Yeni Pozitivist Bakış: İstanbul Konferansları,** Epos Yayınları, Ankara, 2013, 7-8

[1068] Hans Reichenbach, "Felsefe ve Tabiat İlimleri", **Bilime Yeni Pozitivist Bakış: İstanbul Konferansları**, Epos Yayınları, Ankara, 2013, s. 18-19

[1069] A.g.e., s. 19

Üniversite Reformu sonrası yeniden inşa edilen yüksek öğretim yapılanmasında, Reichenbach aracılığıyla felsefede evrim kuramının üst seviyeden kabulü önemlidir. Onun bu katkısı, üniversitenin bilimsel bir kimliğe biraz daha da yaklaşmasını sağlamıştır.

4.1.10 İbrahim Alaeddin

Şair, eğitimci, siyasetçi ve biyografi çalışmalarıyla tanınan İbrahim Alaeddin [Gövsa] (1889 – 1949) edebiyatla ilgili, kültürlü bir ailede dünyaya gelmiş, ilk ve orta öğretimini tamamladıktan sonra Mekteb-i Hukuk'tan mezun olmuştur.[1070] Bir süre edebiyat öğretmenliği yapmış, İsviçre'ye edebiyat öğrenimi için gönderilmiş ancak daha sonra ilgisini pedagojiye kaydırmıştır.[1071] Çetin'e göre asıl etkili çalışmalarını biyografi ve ansiklopedi alanında vermiştir.[1072] Resimli Gazete yayınlarından çıkan Darwin biyografisi de bu eserlerinden biridir.

İbrahim Alaeddin yönetiminde bir heyet tarafından hazırlandığı belirtilen kitapta Darwin'in ismi kapakta (داروين) (bkz. Resim – 12) ve içeride (داروين) iki farklı transkripsiyonla basılmıştır. On beş sayfalık bu kısa kitabın başında *ilim ve felsefe tarihinin asla unutamayacağı*nı söylediği Darwin'in doğum tarihi yanlışlıkla 1803 olarak aktarılmış ancak kitabın içinde doğru tarih olan 1809 verilmiştir. Devamında da Darwin'i "*İnsanın menşeini en âli surette izah ederek fikir ve felsefe âlemine yepyeni bir ufuk açan bu dâhi*" şeklinde tanımlar.[1073]

Kitap şu alt başlıklara ayrılmıştır;

- Darwin'i Hazırlayan Muhit
- Darwin'in Hayatı
- Darwin'in İnsan Menşei Hakkında Tasavvuru
- Darwin'in Fikirleri ve Sosyoloji

Kitaba hakim olan temel düşünce, Darwin'in evrim kuramıyla, yaratılış

[1070] Atilla Çetin, "İbrahim Alaeddin Gövsa", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 159-160
[1071] A.g.e.
[1072] A.g.e., s. 160
[1073] İbrahim Alaeddin, **Büyük Adamlar Serisi: Darwin,** Sebat Matbaası, İstanbul, 1927, s. 4

anlatısının çeliştiği, evrimin yaratılışın yerini aldığıdır. İbrahim Alaeddin'e göre Darwin felsefeyi ve doğa bilimlerini kurtarmıştır;

> "Darwin felsefeyi ve tabiîyyatı çıkmaz yoldan kurtarmış ve tecrübeye müstenid vazıh "bir ilim telakkisinin hayata tatbik edilebileceğini de isbat etmiştir. Charles Darwin hayalî bir takım tasniflere tabi olan tabiat ilimlerine vuzuh vermiştir."[1074]

Darwin, hayvanların, bitkilerin ve insanın kökenini açıklamış ve bunların evrim sonucu ortaya çıktığını ortaya koymuştur. Ondan önce İbn Sina, Humboldt, Goethe ve Lamarck gibi bilim insanları da evrim fikrine ulaşmıştır.

Ona göre Darwin'in görüşünün esasları şunlardır;

"1 – Hayatta bir tekâmül vardır

2 – Bu tekâmül gayrı müstakir nev'ler vücuda getirir.

3 – Bu nev'lerin husule gelmesinde esas olan şey:

a- Tabiî ıstıfa
b- Hayat mücadelesi

4 – İnsan topraktan halk edilmemiştir. Hayvanlar silsilesine dâhildir. Şempanzeden tekâmül ederek husule gelmiştir."[1075]

Devamında Darwin'in hayatı, eğitim yılları, Beagle yolculuğu, Malthus'un etkisi ve "hayat mücadelesi" kavramından bahsettikten sonra, Cuvier'nin türlerin değişmezliği kuramının yanlışlandığını ifade eder. Hayat mücadelesinde adaptasyonun önemini anlatırken kendisinden önceki yazarlar gibi yanlışa düşerek güçlü/zayıf ikiliği üzerinde durmaktadır;

> "Şu halde tabiatın tercih ettiği bir cihet var, sağlamı hastaya, kavîyi zayıfa… Bütün uzviyat, tabiatla mücadelede bir çok silahlarla mücehhez bulunmak zaruretindedir. Bunun umumi manası muhite intibaktır."[1076]

[1074] A.g.e., s. 5
[1075] A.g.e., s. 6
[1076] A.g.e., s. 9

Cinsel seçilimin ayrıntılarından da bahsettikten sonra Darwin'in kuramına göre insanın kökeni meselesine gelir. Yine yaratılış anlatısında yer alan, insanın topraktan yaratılıp tanrının ruhunu üflemesiyle ortaya çıkışının yerini evrimin aldığını söyler;

> "Darwin insanın topraktan yaratılıp esrarengiz bir nefesin üfürülmesiyle hayata geçtiğine kani değildir. Mukaddes kitapların haber verdiği insanın hilkati hakkında Darwin çok itirazlara, çok hücumlara maruz kalan bir nokta-i nazar serd etti ve dedi ki;
>
> İnsan maymundan azmıştır."
>
> Filhakika insanların izzet-i nefsi, asırlarca alınan terbiye, dini akidesi buna birden bire inanmaya maniydi. Alanda Darwin'in insan menşei hakkındaki telakkisine hiddet edenler pek çoktur."[1077]
>
> "İnsan bir hayvandır, her hayvan gibi, her nebat gibi tekâmülün bir safhasını ifade eder."[1078]

Son bölümde Darwin'in kuramının toplumsal uygulaması olan sosyal-Darwinizm'e değinir. İbrahim Alaeddin'e göre sosyolojide *darvinizm-sosyal* adını taşıyan bir ekol tarihe karışmış olmakla birlikte halen mevcuttur. Bu bölümde Lamarck ve Darwin arasındaki farkların hâlâ çözülemediğini söylerek bu farkı çok iyi anlamadığı görülmektedir.

İbrahim Alaeddin'in bu kısa kitabında Darwin'in evrim kuramını olabildiğince özetlemeye çalışmış ve semavi dinlerin yaratılış anlatısının yerine geçtiğini anlatmaya çalışmıştır. Bunu yaparken sosyal-Darwinist yorumların yanlışlığını belirtmesi de önemlidir.

4.1.11 Galip Ata

Doktor ve tıp tarihçisi olan Galip Ata [Ataç] (1879 – 1947), Mülkiye Mektebi'nde başladığı yüksek öğrenimini önce Almanya, ordan da Fransa'ya geçerek

---

[1077] A.g.e., s. 13
[1078] A.g.e., s. 14

tıp eğitiminde devam etmiştir.[1079] Yurda döndükten sonra çeşitli kurumlarda doktorluk ve idari görevlerde bulunmasının yanı sıra, kaleme aldığı eserler ve radyo programları ile de halkı bilgilendirme faaliyetleri yürütmüştür.[1080] Bu amaç doğrultusunda, Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan Büyük Adamlar Serisi'nde "Darvin (Charles Darwin)" başlıklı bir kitap kaleme almıştır. (bkz. Resim – 13)

Osman Bahadır, bu kitabın evrim kuramını savunan ilk resmi kitap olduğunu iddia etmektedir.[1081] ancak ondan önce Hasan Âli'nin [Yücel] 1926 yılında, yine Maarif Vekaleti tarafından basılan liseler için mantık kitabında evrim savunulmaktadır. Benzer şekilde Atatürk'ün emriyle tercüme edilen ve 1927 yılında yayınlanan H. G. Wells'in "Cihan Tarihinin Umumî Hatları" ile Türk Tarih Heyeti tarafından hazırlanan ve Devlet Matbaası'nda 1930'da basılan "Türk Tarihinin Ana Hatları" da yaratılış anlatısı yerine evrim kuramını savunan resmî kitaplar arasındadır. İnan Kalaycıoğulları'na göre ise bu kitap Darwin'in yaşamı ve düşünceleri üzerine cumhuriyet döneminde yayınlanan ilk müstakil kitaptır.[1082] Oysa 1927'de Resimli Gazete yayınlarından çıkan ve İbrahim Alaeddin [Gövsa] tarafından yayınlanan Darwin kitabı Galip Ata'nın eserinden önce yayınlanmıştır.

Galip Ata'nın Darwin kitabı büyük oranda Darwin'in, oğlu Francis Darwin tarafından yayınlanan otobiyografisinden alınan bilgilerle hazırlanmış gibi görünüyor. Kitap altı ana bölümden oluşuyor;

- Haşarı Bir Çocuk – Rahip Olmağa Namzet Bir Genç
- Büyük İlmî Seyahat
- Şöhret
- Münzevî Bir Âlim
- Darvinism

[1079] Gülay Yıldırım, Selim Kadıoğlu, İlter Uzel, "Galip Ata Ataç'ın 'Tıp Fakltesi' Kitabında Yer Alan Osmanlı Dönemi Tıp Eğitimi Tarihçesi Bilgileri", **Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi**, Cilt: IXXX, Sayı: 4, 2007, s. 186
[1080] A.g.e., s. 186-187
[1081] Osman Bahadır, "Galip Ata Bey ve Evrim Teorisi", **Osmanlılardan Cumhuriyet'e Bilim**, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2014, s. 128
[1082] İnan Kalaycıoğulları, "Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de Bilim", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe (Bilim Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara, 2009, s. 535

- Darvin’in Kendi Kendisini Tasviri

İlk bölümde Darwin’in çocukluğu, ailesi, erken yaşlarda kazandığı koleksiyon merakının önemi anlatılırken, yazar dipnotta Türkiye’den bir hikaye paylaşır. Hikayede, İstanbul’un ilk mülkiye rüşdiyesi olan Şehzadebaşı’nda son sınıf öğrencisinin, okulun kapıcısını “konuşan hayvan / *hayvan-ı natık*” diye kızdırmasını, hocasının da “böyle haksız sözler” söylememesi için çıkışmasını anlatır. [1083] Edinburgh’ta tıp, Cambridge’de ilahiyat öğrenimini anlatırken kuramını yayınladığında aşırı dindarların kendisine saldırmasını gülerek karşıladığını, inancıyla bilimi karıştırmadığını, tanrısallığa inancını hiç kaybetmediğinin zannedildiğini aktarır.[1084]

Beagle yolculuğunda Kaptan FitzRoy ile kölelik üzerine yaşadığı tartışma, evliliği, bilim dünyasındaki şöhreti, Lyell, Humboldt, Brown gibi bilim insanlarıyla tanışıklığı, Down kentine inzivaye çekilmesi, buradaki yaşam rutini ve ömrünün son yıllarını ele aldıktan sonra “Darwinizm” bölümüne gelir.

Galip Ata, “Türlerin Kökeni”ni “Espeslerin Menşei” olarak tercüme eder ve “tür” yada o dönem yaygın kullanılan “nev’” kavramı yerine “espes”i tercih etmesini, hemen tüm Latin kökenli dillerde aynı şekilde kullanılması ve Türkçe telaffuzunun kolaylığıyla açıklar;

> “Espeslerin Menşei: “Tabiiyatta espes tabiri Türkçe’de (nevi) kelimesi ile ifade edilmek mutat ise de, Latince speci kökünden gelen dilde birbirine yakın ve hemen aynı şekilde kabul edilmiş olduğunn bizim telaffuzumuz için daha uygun olduğu zannedilerek espes denilmesi tercih olunmuştur.”[1085]

Evrimsel düşüncenin tarihini Miletli Anaksimander’den başlatarak anlatan Galip Ata, İbrahimî dinlerin etkisiyle on dokuzuncu yüzyıla kadar türlerin değişmezliği fikrinin hâkim olduğunu anlatır;

“semavi denilen dinler eski filozofların serdeyledikleri fikirleri münakaşa

---

[1083] Galip Ata, **Büyük Adamlar Serisi No.9: Darvin (Charles Darwin)**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s. 4
[1084] A.g.e., s. 6
[1085] A.g.e., s. 34

etmeğe imkan bırakmıyordu. Çünkü gökten inmiş oldukları için her sözüne inanılması mecburi telakki edilen din kitaplarına nazaran halik her mahlukunu ayrı ayrı yaratmıştı. Bu halde nebat veya hayvan espeslerinin birbirinden zuhur ettiğini de münakaşaya değil, düşünmeye imkân yoktu.

Din kitaplarının kat'î naslarile yerleşen bu "hilkat" nazariyesi on sekizinci asrın sonlarına doğru bütün zihinlere hâkimdi."[1086]

Kitaba göre Lamarck'ın evrim kuramı güçlü olmakla beraber, din kitaplarının kurduğu *hilkat nazariyesi* daha güçlüdür, o yüzden Cuiver'in taraftar olduğu yaratılış kuramı galip gelir. Darwin'in Beagle yolculuğu sonucu edindiği tecrübe, yapay seçilim, Malthus'un iktisat kuramı, yaşam mücadelesi ve doğal seçilimle birlikte ortaya koyduğu kuramı ile evrim fikri güçlenmiştir.

Lamarck ile Darwin arasındaki farklara değindiği bölümde bu farkları çok da iyi anlayamadığı görülen Galip Ata'ya göre Darwin'in ortaya çıkmasında Lamarck gibi önceki bilim insanlarının çalışmaları büyük rol oynamıştır.

Darwin, dinî bir akide gibi telakki edilen, türlerin ayrı ayrı yaratılmış olduğunu iddia eden yaratılış anlatısına itiraz eder. İlk canlıyı bir yaratıcının yarattığını, diğer canlıların ondan türediğini kabul edenler için şimdilik bir problem yoktur. [1087] Bu tavır Galip Ata'nın, evrim kuramından çıkan din-bilim çatışmasında uzlaştırıcı bir yaklaşımı olarak görülebilir.

Darwin'in kendi ağzından soru-cevap bölümünde 1874 yılında bir gazeteye verdiği cevaplar yer alır. "Din?" sorusuna "lafzen İngiltere kilisesi", "Muhakemede istiklâl?" sorusuna da "Dinî itikatlardan, hemen kendi kendimin mülahazalarımdan da müstakil olarak vazgeçtim." cevabını verdiği aktarılmaktadır. [1088] Galip Ata'nın, Darwin'in dinî görüşlerinin sansürlendiği Francis Darwin'in editörlüğünü yaptığı otobiyografisinden yararlandığı düşünüldüğünde farklı bir kaynağa daha başvurması önemlidir. Kitapta ayrıca Darwin'in, 1854, 1874 ve 1881 yıllarına ait üç adet resmi bulunmaktadır.

[1086] A.g.e., s. 36
[1087] A.g.e., s. 45
[1088] A.g.e., s. 49-51

4.1.12 Abdullah Cevdet

Abdullah Cevdet, okullarda Fransızca'nın yanında İngilizce'nin de öğretilmesi gerekliliğini, *İctihad*'a gönderdiği bir mektupta Darwin, Shakespeare ve Spencer'in önemi üzerinden açıklar;

> "Mekteplerimizde Fransız lisanının yanında İngilizce'nin mecburi tahsil-i lisan olması taraftarıyım. Fransız hocalarım ve dostlarım bu kanaatimdan dolayı bana gücenmezler. Çünkü bu hakikatleri görmeme müsaid olan nuru bana onlar vermişlerdir. Onların lisanını bilmek sayesinde bunları bilmişimdir. Müheyyic, mütefekkir, inkılabcı Fransa ruhumuzun, Türkiye'den sonra vatandır. Shakespeare, Darwin, Spencer sevgisi ile mutaassıb babaz Loyd George'un sersem siyaseti arasında hiçbir alaka yoktur."[1089]

4.1.13 İbrahim Temo

İttihad ve Terakkî'nin öncülü olan İttihad-ı Osmanî'nin kurucularından doktor ve siyasetçi İbrahim Temo (1865 – 1945), Darwin'in ölümünün ellinci yıl dönümünde bir yazı kaleme almıştır. Yazını sonunda Darwin'in bir resmi de eklenmiştir (bkz. Resim – 14). Yazıya Darwin'in kısa hayat hikayesiyle başlayan Temo'ya göre Darwin muhafazakâr İngiltere ve Fransa'da büyük sarsıntı yaratmış, kuramıyla bir devrim yaratmıştır;

> "Bu fikir ve nazariye [Darwinizm] o vakitler henüz din boyunduruğundan kurtulamayan Anglo-Saksonları hatta Fransızları kudurtmuş idi. Koca dahîyi, Fransa akademiyası, Katolik matbuatının küfür yağdıran ağızlarından korkarak âzâlığa kabul edememişti!! Darwin on dokuzuncu asırda dimğalarda alevlenen ihtlâl ateşi arasında pek yavaş giden 'evolution'a bu nazariyeleriyle bir hız verdi, taassuptan ayırdı, bir çok hakikat inkişaf etti, bir ilim ve hakikat inkılabı doğurdu."[1090]

[1089] Abdullah Cevdet, "Tevhid-i Efkâr gazetesi müdüriyetine", **İctihad**, Cilt: XX, Sayı: 173, 1 Ocak 1925, s. 3487

[1090] İbrahim Temo, "Darvvin'in Ellinci Yıl Dönümü", **İçtihat**, Sayı: 347, 15 Haziran 1932, s. 5735

İbrahim Temo'ya göre dünyanın yaşının yedi bin yıl olduğuna, Adem ve Havva'nın kutsal kitaplarda anlatılan yaratılış hikâyesine inananlar buna tahammül edemezdi. Pek çok saldırıya uğramasına rağmen, Darwinizm ciddi bir darbe almadı. Darwin, on dokuzuncu yüzyılda bağnazlık zulmü içinde boğulan Britanya'nın meşalesi bir peygamberdi;

> "Katolikliğin değil, ilmin ve hakikatin Papası, ve inkılâbât-ı fikriyye Luther'i ve Saksonların peygamberi olan Darwin on dokuzuncu asırda yetişen ulemanın taassub zulumatı içinde ve o vakit boğulan Britanya'nın meşalesi sayıldığı için her tarafta elinci sene-i vefatı ihtifalatı yapılıyor."[1091]

Yazının sonunda tıp öğrenimi sırasında arkadaşlarına Darwin okumalarını tavsiye ettiklerini paylaşır. Darwin okumanın insanı küfre sevkedeceğini iddia eden arkadaşlarının babalarını ise İslâmiyet'i bilmeyen cahiller olarak tanımlar;

> "Hatırımdadır: Mekteb-i Tıbbiye'de talebe iken, bazı arkadaşları uyandırmak ve 'yarım hoca insanı dinden, yarım hekim candan eder' darb-ı meseline maruz bırakmamak için Darwin ve sair büyük adamların eserlerini okutmaya sa'y ederdik. Bunlardan bazılarının değil yalnız Hoca babaları, Paşa babaları bile 'böyle şeyleri okumayınız küfre uğrarsınız. Darwin, efdalı mahlukat olan insanı maymundan çıkmadır diye âlemi iğfal ediyor.' İddia-i eblehferibanesiyle evlatlarını cehalete sevk ediyorlardı! İslâmiyet akidelerinin hakikatına vakıf olmayan bu cühela: 'Ayinedir âlem, her şey Hak ile kaim' felsefesini unutuyorlardı."[1092]

İbrahim Temo'nun hem semavî dinlerin yaratılış anlatısını yerine evrimin geçtiğini anlatırken, yazısının sonunda İslâm'ı bunların dışında tutarak, İslâmî açıdan evrimi reddedenleri eleştirir. Bu yönüyle çağdaşı Abdullah Cevdet'le benzer şekilde, İslâmiyeti modern bilimlerle buluşturmak için reformcu bir bakış açısına sahiptir.

[1091] A.g.e.
[1092] A.g.e., s. 5736

4.1.14 Doktor McAuliffe

Antropoloji bilimi, Türkiye'de Cumhuriyet ile birlikte gelişmeye başlamıştı, hatta Toprak'a göre Cumhuriyet döneminde akademik olarak gündeme gelen ilk bilim dalıydı.[1093] 1925 – 1939 yılları arasında faaliyet gösteren ve pek çok yabancı bilim insanın da çalışmalarını yayınlayan *Türk Antropoloji Mecmuası* da dönemin en önemli bilim yayınlarından biriydi.[1094] Mecmuada, çocukların cinsiyetini işleyen *Cinsiyet-i Etfal, Eser-i Tesadüf müdür?*[1095] başlıklı makalede de Darwin'e atıf yapılmaktadır. Makalenin içeriğini, *Paris İlmî Tetebbuat-ı Âliyye Mektebi*'nde müdür yardımcısı olan *Doktor McAuliffe* isimli bir araştırmacının Sorbonne'da verdiği konferans oluşturmaktadır. Çocuklarda cinsiyetin belirlenmesi konusunda Darwin'den iki ayrı örnek paylaşılmaktadır;

> "Darwin ile birlikte: 'her erkek şahsiyet halet-i hafiyede dişinin sıfatlarına, her müennes uzviyet de müzekkerin evsafına hafi surette maliktir.' Düsturunu çıkartabiliyoruz."[1096]
>
> Esasen Darwin, yedi muhtelif aygırdan gebe kaldığı halde her defasında dişi yavru doğuran bir Arap kısrağının misalini zikreylemiştir."[1097]

Cumhuriyet Türkiyesi'nin en saygın akademik bilim dergilerinden birinde Darwin'in bilimsel örneklerine yer verilmesi önemlidir.

4.1.15 Tevfik Ali:

Cumhuriyet döneminin *Fen Âlemi* ve *Tabiat Âlemi* ile birlikte aynı yıl yayın hayatına başlayan bir diğer popüler bilim dergisi de *Maddiyat*'tır. [1098] Meteoroloji Genel Müdürlüğü'nün kurucusu Ahmet Tevfik [Göymen] (1885/85 – 1949) tarafından kurulan dergi, fen bilimleri ve bunların tarihine odaklanan bir yayın politikası

[1093] Toprak, s. 69
[1094] A.g.e., s. 120
[1095] Nazan Maksudyan, çalışmasında bu makalenin başlığını sehven "Cinsiyet Etfal Eşir Tesadüfi midir?" olarak aktarmıştır (**Türklüğü Ölçmek,** Metis Yayınları, 2005, s. 195)
[1096] Doktor McAuliffe, "Cinsiyet-i Etfal, Eser-i Tesadüf müdür?", **Türk Antropoloji Mecmuası***,* Cilt: II, Sayı: 3, Eylül 1926, s. 41
[1097] A.g.e., s. 42
[1098] Sevtap Kadıoğlu, "Türkiye'de Bilimin Popülerleşmesi ve Maddiyat Dergisi, 1925-26", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları***,* Cilt: XVI, Sayı: 2, 2015, s. 34

izlemiştir.[1099] Dergide, Belgrad Orman İşletmesi ve Yüksek Orman Mektebi müdürlükleri görevlerinde bulunan Orman mühendisi Tevfik Ali [Çınar] (1900 – 1963)[1100] canlılardaki ortak yaşamı anlatan makalesinde Darwin'e yer vermiştir. Tevfik Ali'ye göre on dokuzuncu yüzyılda doğa bilimlerinde kimse Darwin kadar etki yaratmamıştır;

> "On dokuzuncu asrın ibtidasından beri ulûm-ı tabiîye sahasında yetişmiş âlimlerden hiç biri Darwin (داروين) kadar umumî bir şöhret iktisab edemediği gibi hiçbir nazariye Darwin nazariyesi kadar şümullü bir tesir icra etmemiştir. Malum olduğu üzere Darwin nazariyesi tekâmül nazariyesinin hususi bir halinden ibarettir. Darwin, uzviyatın tekamülüne en mühim âmil olarak uzviyatın arasındaki mücadele-i hayatı ve bunun neticesi olarak menfi ıstıfayı göstermiştir"[1101]

Darwin'in evrim kuramının ayrıntılarına girmeyen Tevfik Ali, bu kuramı topluma uyarlamayı düşünenleri de merhametsizlikle (*bila merhamet*) suçlar. Simbiyotik yaşamı anlattığı makalesinde hem Darwin'e yer vermesi, hem de onun toplumsal yorumlaması olan sosyal Darwinizmi eleştirmesi dikkate değerdir.

4.1.16 Ders Kitapları

İngiliz tarihçi ve roman yazarı Herbert George Wells (1866 – 1946), Atatürk'ün Nutuk'ta da yer verdiği ve tarihe görüşüyle en çok etkilendiği isimlerden biridir.[1102] İnsanlık tarihine evrimsel bir bakış açısıyla yaklaşması açısından da ayrı bir yere sahipti. Orijinali "*The Outline of History*" adıyla basılan genel dünya tarihi kitabının 1925 Fransızca baskısı Atatürk'ün de eline geçmiş ve Fransızcasından Türkçe'ye tercüme edilerek 1927'den itibaren beş cilt halinde yayınlanmıştır.[1103]

[1099] A.g.e., s. 44
[1100] Selahattin İnal, "Ordinaryüs Profesör Mazhar Diker", **İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi**, Cilt: II, Sayı: 2-3, 1952, s. 6-7
[1101] Tevfik Ali, "Fizyoloji: Uzviyatta İştirak-ı Hayat: Symbiose", **Maddiyat**, Sene: 1, Sayı: 3, 15 Mart 1341 [1925], s. 4
[1102] Toprak, s. 360
[1103] A.g.e.

İlk cildin, insanın atalarından görseller ve fosil resimlerinin de bulunduğu ilk bölümünde Darwin'in doğal seçilim kavramı açıklanır;

> "Zayıflar gıdalarını tedarik ve düşmanlarıyla mücadele etmek için ötekiler kadar kabiliyet gösteremeyecekler. Şu suretle ki her nesilde, nev' içinde adeta tasfiye olacak, zayıf veya fena hazırlanmış olan unsurlar, kuvvetli ve iyi hazırlanmış olanlara yerlerini bırakacaklar. İşte bu en ziyade ehil olanların yaşayabilmesi seyrine 'tabii ıstıfa *Sélection Naturelle*' denir."[1104]

"*Büyük Maymunlar, Yarı İnsanlar ve İlk İnsanlar*" başlığı altında insanın kökenine dair tartışmalara yer verilmiştir. Kitabın basılmasından son yüz sene içinde insanın hayvanlarla ilişkisine yönelik çok tartışma çıkmıştır ancak bilim insanları arasında en kabul gören fikir, insanın diğer memeli hayvanlar gibi basit bir sınıfa ait atalardan geldiği ve şempanze, orangutan, goril gibi büyük maymunlarla ortak ataya sahip olduğudur.[1105] İnsanın maymunla ortak bir ataya sahip olmasının pek çok insanda tepkiye yol açtığını, Amerika'daki Maymun Davası örneğiyle berber anlatır. Ancak kitaba göre, *mütedeyyin kimseler*in tepkileri üzerinden Roma Katolik Kilisesi gibi kurumsal dinlerin evrim karşıtı olduğu da söylenemez.[1106]

Darwin'in İnsanın Türeyişi kitabını yazdığı zamanlarda insanın kökeni dair fosil kayıtları yetersizdir, yeni keşiflerle birlikte bu boşluklar doldurulmuştur;

> "Büyük İngiliz tabîiyyunu Charles Darwin'in (داروين) evvel '*Descent of Man* İnsanın Aslı' ismindeki kitabıyla bu mesele üzerine bütün dünyanın nazar-ı dikkatını celb ettiği vakit insanın kablettarih zamanlara ait bakiyeleri pek azdı, ve pek işe yaramayan şeylerden ibaretti. İnsan ile büyük maymunlar arasında büyük bir uçurum açılmış bulunuyordu, ve 'kayıp halka *Missing link*' tabiri bu münakaşalarda alem oldu kaldı. Bu boşluğu dolduracak köprünün parçaları gibi telakki edilebilen bazı mahluk izleri ise daha pek yeni zamanlarda keşf edilmiştir."[1107]

[1104] Herbert George Wells, **Cihan Tarihinin Umumî Hatları**, Cilt: I, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927, s. 16
[1105] A.g.e., s. 50
[1106] A.g.e., s. 51
[1107] A.g.e.

Toprak'a göre Atatürk de Cumhuriyet Türkyesi'nin tarih anlayışında dinî anlatılar ayıklamak, laik ve bilimsel bir esasa dayandımak istiyordu. [1108] Bu doğrultuda Wells'in kitabından esinlenerek ders kitapları da yeniden düzenlenmiştir. Okullarda okutulması için hazırlanan *Tarih I* kitabı, *Türk Tarihinin Ana Hatları* gibi canlılığın ve insanın ortaya çıkışı ile başlar. Öncelikle insanın ortaya çıkışına dair dinî anlatı eleştirilir;

> "Bundan 200 sene evveline kadar, dünyanın 5-6 bin sene evvel yaratıldığı ve insanın Basra'ya iki günlük yolda, Fırat nehri üzerinde bulunan cennette yaratıldığı zannolunmakta idi. Bu kanaatler hep din kitaplarındaki hikayelerin olduğu gibi hakikat sanılmasından doğuyordu."[1109]

Devamında ise yeryüzünde canlılığın herhangi bir doğa dışı gücün müdahalesi olmaksızın, doğa olayları sonucunda ortaya çıktığı anlatılır, insan ise büyük maymunlarla ortak bir ataya sahiptir.[1110]

Evrimsel bakış açısı, biyoloji kitaplarında da kendini göstermeye başlar. Amerikalı biyolog Benjamin Charles Gruenberg'in (1875 – 1965) "*Biology and Human Life*" adlı eseri 1933 yılında ortaokul öğrencileri için "Biyoloji ve İnsan Hayatı" başlığıyla yayınlanmıştır. Kitabın canlılığın oluşunu incelediği bölümde, hayatın kökenine dair evrimsel açıklama öne çıkar;

> "Arz üzerinde hayatın ilk zuhuru hakkında hiçbir şey bilmiyoruz lâkin biliyoruz ki şimdi yaşamakta olan her nebat ve hayvan başka bir nebat veya hayvanın bedeninden neşet etmiştir. Umumiyetle cansız şeyler kendiliklerinden üremezler; ne kendi cinslerinden ve ne de farklı cinsten başka şeyler de tevlit etmezler. Buna mukabil pek iyi biliriz ki, canlı mahlûkları, ancak diğer mümasil canlı şeyler tevlit edebilir."[1111]

Bu kitapta da hem evrimsel açıklamaya yer verilmesi hem de canlı türlerin yine diğer canlı türlerden oluşarak doğa üstü açıklamaları dışarıda bırakması dikkate

---

[1108] Toprak, s. 361
[1109] **Tarih I: Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s. 3
[1110] A.g.e., s. 5
[1111] **Biyoloji ve İnsan Hayatı I**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933, s. 25

değerdir.

1934 yılında yayınlanan müfredat programına göre, lise üçüncü sınıf öğrencileri için haftada bir saat olarak belirlenen *Tabii İlimler* dersinin içeriğinde de yine türlerde adaptasyon, Darwin ve Lamarck'ın evrim kuramlarına yer verilmesine karar verilmiştir.[1112]

4.1.17 Raymond Hovasse:

Darülfünun Fen Fakültesi'nde 1926 – 1932 yılları arasında zooloji profesörü olarak görev yapan Raymond Hovasse, fakülte mecmuasında evrimi açıklayan kuramları anlattığı bir yazı kaleme almıştır. Yazısına canlıların ne olduğu ve nereden geldiği sorusuyla başlayan Hovasse, bu soruya iki cevap verildiğini söyler. Birisi insan dâhil tüm canlıların *esrarengiz ve ilahî* bir yaratılışla başlangıçtan beri bugünkü hâlleriyle mevcut oldukları. Diğeri ise Antik Yunan'dan beri var olan evrimdir;

> "Bu suallere iki cevap verilmiştir. Bunlardan biri pek eskidir: Canlı mahluklar – insan da dahil olduğu halde – esrarengiz ve ilahî bir hilkatten beri bugünkü halleriyle mevcuttur. Öbürü hiç olmazsa Yunan ezmine-i kadimesinden beri mevcuttur: Canlı mahluklar ve biz, bir tekâmülün, yani layetegayyer kanunlara tabi mütevali istihalat silsilesinin neticesiyiz."[1113]

Hovasse'a göre on dokuzuncu yüzyılın ortasına kadar türlerin sabit olduğu (*Fixisme*) görüşü ağırlıktaydı ve ortaçağda evrimcileri diri diri yakıyorlardı.[1114] Bu durum Fransız İhtilali'nin herkese düşünce özgürlüğünü vermesiyle değişmiştir. Evrim kuramının herkes tarafından kabul edilmesi Darwin sayesinde olmuştur. Onun çalışmaları neticesinde evrim artık itiraz edilemez bir hakikattir;

> "Bütün ulûm-ı tabiîyye şubelerinden kaydettiği hadiseleri cem ve tasnif ederek, Darwin tekâmülün hakikaten mevcud olduğunu gayr-ı kabil-i itiraz bir surette

---

[1112] Gökçe Toprak, **Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Doğa Bilimleri ve Uygulanışı (1923-1946),** İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Linsans Tezi, İstanbul, 2019, s. 20
[1113] Raymond Hovasse, "Tekâmülü İzah Eden Nazariyeler", **Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası**, Sene: 5, Sayı: 2, Kanunıevvel [Aralık]-Kanunısani [Ocak]-Şubat 1928, s. 496
[1114] A.g.e.

isbat etti. Bugün tekâmül nazariyesinden kimsenin şüphe etmemesi Darwin'in mesaisi sayesinde hasıl olmuştur. Binaenaleyh, tekâmül elyevm itiraz kabul etmez bir hakikat olduğundan maksadım tekâmül nazariyesinin sıhhatinden bahsetmek değil, fakat bundan daha müşkil bir meseleden, yani tekâmülün niçin ve nasıl husule geldiğinden bahsetmektir."[1115]

Darwin'in kuramının ayrıntılarını, yapay ve doğal seçilimi, Lamarck ile farkları, Gregor Mendel'i ve mutasyon kavramını anlatır. Son kısımda ise Darwin'in doğal seçiliminin her olayı açıklayamadığını, çevrenin etkisini inkâr etmemekle beraber kabul edilenden daha az olduğunu ve bu tartışmanın yarım asırlık bir çalışma sonucunda halledilebileceğini ifade eder.

4.1.18 Hilmi Adnan Malik

Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nin *İnkılapçı* aydınlarından Hilmi Adnan Malik [Evrenol] (1900 – 1972), orta öğrenimini İzmir Amerikan Koleji'nde, yüksek öğrenimini ise pedagoji ve din bilimleri alanında New York, Columbia Üniversitesi'nde tamamlamıştır.[1116] Burada ünlü eğitim bilimci ve Türkiye için de ileride bir eğitim raporu hazırlayan John Dewey'nin (1859 – 1952) öğrencisi olmuştur. *Türk Yurdu* dergisine, aralarında John Dewey'nin de olduğu Amerikan filozoflarını tanıttığı bir makale kalama almış ve Dewey'nin Darwinci yönünü anlatmıştır;

"Dewey'e göre, gerek akıl ve fikir ve gerekse vücud, mevcudiyet mücadelesinde dûn bir tabakadan başlayarak yüksek bir dereceye çıkmış ve tekâmül etmiştir. Dewey'nin işlediği her sahanın mebde'i Darwinizm'dir Darwin'den evvel Descartes'ın tekâmül hakkında felsefesi şu idi: Maddi eşyanın seyr-i tekâmülünü müşahede ve tasavvur etmek meselesi güç değildir. Zira onlar kendi mevcudiyetlerini tedricen gösterdiklerini görürüz. Bu mantığı Darwin'in *Origin Species* eserinde daha kuvvetli ifade edildiğini buluruz.

[1115] A.g.e., s. 496-497
[1116] Hüseyin Hilmi Aladağ, "İnkılapsever Bir Cumhuriyet Aydını: Hilmi Malik Bey (d.1900 – ö.1972), **Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Cilt: VI, Sayı: 3, Aralık 2016, s. 712

Binaenaleyh bir şeyi izah etmek için fevkaltabiiat esbabda değil, fakat o şeyin muhitte işgal ettiği mevki ve vazifesinde aranmalıdır.”[1117]

Hilmi Adnan Malik, Dewey’nin evrim ve Darwin’e yönelik olumlu bakışını anlatmasının yanında, herhangi bir olayı doğa üstü sebeplerde aramamak gerektiğine yönelik izahatı da dönemin diğer aydınlarında görülen aynı yaklaşımla örtüşmesi önemlidir.

[1117] Hilmi Adnan Malik, “Amerika’da Hayat Felsefesi: Amerika’nın Üç Asrî Filozofu: Santayana, William James ve John Dewey”, **Türk Yurdu**, Sene: 17, Cilt: I-XXI, Sayı: 6-200, Haziran 1928, s. 30

4.2 Darwin Karşıtları:

4.2.1 Ömer Nasuhi

Ömer Nasuhi [Bilmen] (1833 – 1971) aralarında İstanbul Müftülüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı da olmak üzere, Türkiye'de önemli kurumlarda görev yapmış, farklı okullarda pek çok ders vermiş bir İslam âlimidir.[1118] *Muvazzah İlm-i Kelâm* başlığı taşıyan ve ders kitabı olması amacıyla kaleme aldığı kelam kitabında temel İslamî ilimlerin yanında, aralarında Darwin'in evrim kuramının da olduğu güncel problemlere cevap vermeye çalışmıştır.[1119]

Ömer Nasuhi, ilk insan olduğuna inanılan Adem peygamber ile ilgili bölümde, tanrının kainatı mükemmel ve muntazam yarattığına inananların, Adem'i de müstakil olarak yarattığına şüphe etmemeleri gerektiğini söyler. Ona göre insan neslinin çeşitli değişimler sonucu evrimleşerek ortaya çıkması fikri hayal ürünüdür;

> "Gözlerimizin önünde olanca bedayi' ve letaifiyle parlayıp duran şu füshat-ı abad-ı kainatı şu kadar mükemmel, muntazam bir surette vücuda getirmiş olan bir halık-ı zi-kudretin varlığına mutekid olanlar, hazret-i Adem'in bir şahsiyet-i aliyeyi haiz olarak müstakilen yaratılmış olduğunu asla istib'âd edemezler. Nev-i beşerin tekâmül kanununa tevfiken bir takım meratib-i nesliyeyi katettikten sonra bir istihale neticesi olarak insaniyete intikal etmiş olduğu hakkındaki iddia, hayalat ve tahminata müstenid, menşe-i hayatı izah ve ta'lîl edebilecek meziyetten merhum bir faraziyeden başka değildir."[1120]

"*Tekâmül nazariyesi hakkındaki su-i telakki*" başlıklı bölümde; evrim kuramından yararlanarak bütün canlıların birbirinden aşama aşama türediğini iddia edenlerin, hikmet sahibi bir yaratıcının varlığını reddetmeye bahane arayan alçaklar olduğu iddia eder;

[1118] Rahmi Yaran, "Ömer Nasuhi Bilmen", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 162

[1119] Adnan Bülent Baloğlu, "Muvazzah İlm-i Kelam", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 417

[1120] Ömer Nasuhi, **Muvazzah İlm-i Kelam Dersleri,** Evkaf-I İslamiye Matbaası, İstanbul, 1339 [1923], s 204

"Bir halık-ı hakîmin vücud-ı izzetini inkâra bahane arayan bir takım esâfil; tekâmül nazariyesinden istifadeye çalışarak bütün mahlukatın ve bilhassa mevcudat-ı uzviyyenin yekdiğerinden neşet ettiğini, tekâmül tarikiyle tedricen vücuda gelmiş olduğunu iddia ediyor ve bu suretle fail-i bilâ-ihtiyâr olan bir halık-ı hakîm ve kadirin vücud-ı akdesini inkâra mücasir oluyorlar."[1121]

Öte yandan bitki, hayvan, hatta insanın evrim yoluyla ortaya çıkmasını *aklen caiz* bulur. Ona göre tanrı canlıları tek seferde ya da aşama aşama, dilediği gibi yaratabilir. Ancak canlıların evrimle ortaya çıktığına dair kesin kanıt bulunmadığı için bu hususta dinin naslarını tevil etmeye gerek yoktur.[1122] Ardından "*Darwin* (داروين) *mesleğine bir nazar*" başlığı altında Darwin'in evrim kuramını kabul edenlerin delillerini ve buna cevaplarını sıralar. Ömer Nasuhi'ye göre Darwin'in kuramının delilleri ve ona verilecek cevaplar şunlardır;

1- Mikropların bile cansızdan oluşmadığı görülürken insanın cansız maddeden oluşmasına nasıl inanabiliriz?
2- Jeoloji bilimi bize bitkilerin ve hayvanların aşağı formlarının geçmişte oluştuğunu gösteriyor. Demek ki hayvanlar zamanla değişim ve ilerleme göstererek şimdiki *tekâmül* mertebesine ulaşmıştır.
3- Bazı hayvanlarda görülen eksik (*nâkıs*) ve tamamlanmamış uzuvlar, körelmiş ya da yeni oluşan organların izleridir. Eğer canlılar evrim sonucu değil başlıbaşına yaratılmış olsalardı bunları görmezdik.
4- İnsan ve diğer canlıların embriyolojik gelişimlerindeki benzerlik vardır.
5- İnsan bir tanrı tarafından yaratılmış olsaydı vücudunda kusurlar bulunmazdı, mükemmel olurdu.
6- İnsanın diğer hayvanlar ile birçok uzuvları ortak. İnsanın müstakil olarak yaratıldığını söyleyemeyiz.[1123]

Ömer Nasuhi kendi listelediği bu iddialara "*Darwin mesleğini tenkid ve red*" başlığı altında cevap veriyor;

1121 A.g.e., s. 206
1122 A.g.e., s. 207
1123 A.g.e., s. 207-209

1- Mikropların bugün cansızdan oluşmadığının görülmesi, geçmişte hiç oluşmadığı anlamına gelmez. Dolayısıyla insanın da kendi başına yaratılmış olması da mümkündür. Ayrıca materyalistlerin canlılığın nasıl başladığını da açıklaması gerekir. Bitkileri ve hayvanları gözlemleyenler için canlılığın ayrı ayrı yaratıldığını inkâr etmek mümkün değildir.
2- Geçmişte bitki ve hayvanların aşağı formlarının olması, onların bugünkü canlıların atası olduğu anlamına gelmez. Evrim gereği zayıflar eleniyorsa, tanrı önce zayıfları yaratmış, bunlar zaman içinde elenmiş, daha sonra da onların yerine güçlüleri yaratmış olabilir. İnsanın atası olan, insan ile maymun arasındaki halkayı oluşturan hayvanın iskeletlerinin de pek nadir bulunduğu iddia ediliyor. Ayrıca geçmişte bitki ve hayvanlar değişti ise şimdi niye değiştiğini görmüyoruz? Bu süreçlerin yüz binlerce yılda gerçekleştiği iddia olunsa da bizim itirazımızın kıymetini düşürmez. Çünkü bu iddia deney ve gözleme dayanmıyor, öyle olsaydı en eski zamanlardan beri aşama aşama değişmeye başlamış bir takım bitki ve hayvanlar bulunurdu (ara form). İnsanlık tarihinde böyle bir olaya rastlanmamıştır.
3- Bazı hayvanlarda görülen eksik uzuvların değişimin delili olması pek zayıftır. Belki bu uzuvların çok faydaları vardır ama biz keşfedemiyoruzdur.
4- Embriyo seviyesindeki benzerlikler hayvan ve insanın benzerlik derecesini ispat etmez. Ayrıca insan bedeni şekilden ibaret değildir ki bu benzerlik insanı hayvanlar arasına dâhil etsin.
5- İnsan mükemmel bir mahluktur, *letafet numunesidir*. İnsanda bazı uzuvların eksik görülmesi insanın yaratılışındaki ulviyeti etkilemez. Anatomi bilimi bile insanın bazı özelliklerini açıklayamadığını itiraf etmiyor mu?
6- İnsanlarla bazı hayvanlar arasındaki dışsal benzerliğin varlığı bunlar arasında ırk yakınlığı olduğunu asla ispat etmez. İnsanı hayvan olmaktan çıkaran şey akıl ve idraktir, vücudun şeklinin benzemesi ikinci derecede

kalır.[1124]

Bu bölümün sonunda, "*Darwin faraziyesine taraftar olanların hakikatleri tağyire cüretleri"* başlığı altında Ernst Haeckel'ı eleştirir.[1125] Ona göre Darwin en azından ilk canlı hücrenin ilahi bir yaratıcı tarafından yaratıldığını kabul ediyordu, Haeckel ise bunu kabul etmemiş, canlılığın kendiliğinden ortaya çıktığını izaha cüret etmiştir.[1126] Ayrıca Haeckel'ı insanın evrim sürecindeki atalarını hayalinden icat etmekle suçlamıştır;

> "Haeckel, insanın silsile-i nesebindeki vasıtaları ikmal için hayalhanesinde icad ettiği hayvanlardan bahsediyor; bunların bulundukları edvar-ı maziyeyi pek mükemmel tasvire çalışıyor, bir halde ki güya bu hayvanları görmüş, onlarla bir zamanda yaşamış!.. Bahusus insanın cedd-i esfeli addedip "antropoid" namını verdiği kuyruksuz, muhayyel maymunun itiyadatı ve tarz-ı maişeti hakkında o derece kat'i malûmat veriyor ki, sanki senelerce bu hayvan ile arkadaşlık etmiş!.."[1127]

Sözlerini Haeckel'ın embriyoloji üzerinden insanın diğer canlılarla akrabalığını ispat etmek için yaptığı tahrifata değinerek sonlandırırken, bunun Darwin kuramına da büyük darbe vurduğunu iddia etmektedir.[1128]

Mehmet Bayrakdar, hem İslam Ansiklopedisi'ndeki "Tekâmül Nazariyesi" maddesinde[1129], hem de "İslâm'de Evrimci Yaratılış Teorisi" kitabında[1130], Ömer Nasuhi Bilmen'in, evrim kuramının İslâm'a bir aykırılığının olmadığını söylediğini iddia etmektedir. Bu iddia doğru değildir. Ömer Nasuhi'ye göre evrim kuramı, tanrının varlığını inkâr etmek için bahane arayan alçaklar tarafından ortaya atılmıştır ve ilk insan Adem'in başka canlılardan türediğini söylemek mümkün değildir. Sadece

---

1124 A.g.e., s. 209-215

1125 Muvazzaz İlm-i Kelâm'ın Latin harflerine aktarılmış iki ayrı baskısında da "Ernst Haeckel" ismi sehven "Ernest Hegel" olarak yazılmıştır. (Ömer Nasuhi Bilmen, **Muvazzah İlmi Kelâm**, Ergin Kitabevi, İstanbul, 1959, s. 151. / Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 199)

1126 Ömer Nasuhi, s. 215

1127 A.g.e., s. 216

1128 A.g.e.

1129 Mehmet Bayrakdar, "Tekâmül Nazariyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XL, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 338

1130 Mehmet Bayrakdar, **İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi,** Otto Yayınları, Ankara, 2018, s. 13

tanrının tek seferde ya da evrimsel süreçlerle yaratabilecek kudrete sahip olduğu için *aklen* evrimi kabul etmenin mümkün olabileceğini ama bunun için de bilimsel delil olmadığını, delil yokluğunda da İslâm'ın naslarını tevil etmenin mümkün olmadığını belirtir.

4.2.2 Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi

Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, Mayıs 1850'de İstanbul Sütlüce'de bulunan Hasîrîzâde Dergahı'nda dünyaya gelmiştir.[1131] Mısır'dan gelip İstanbul Kasımpaşa'ya yerleşen büyük dedesi Şeyh Halil Efendi, vaktini saray hasırcıbaşısı olan oğlu Emin Ağa'nın dükkanında geçirdiğinden "Hasırcı Şeyh" olarak anılmaya başlamıştır.[1132] Halil Efendi'nin diğer oğlu Şeyh Mustafa İzzî Efendi (ö. 1823) Sa'diyye'ye bağlı Hasîrîzâde Dergahı'nı kurmuş, İzzî Efendi'nin ölümünden sonra şeyhliğe oğlu Süleyman Sıdkı Efendi (ö. 1873) geçmiş, onun ölümüyle de Elif Efendi'nin babası Ahmed Muhtar Efendi (ö. 1901) şeyh olmuştur.[1133] Dergahın son şeyhi de, Sa'diyye dışında Şâzelîye, Mevleviye ve Şeybanîye tariklerinden de halifelik alan Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi'dir. [1134] Şâzeliye hilâfetini, II. Abdülhamid'in şeyhi ve Şâzeliye'nin Medeniyye kolunun kurucusu Muhamed Zâfir efendi'nin halifesi İbrahim el-Berrâde'den almıştır.[1135]

Dergahın kurucusu olan Elif Efendi'nin büyük dedesi Mustafa İzzî Efendi, 1795'te III. Selim tarafından Halıcıoğlu'nda kurulan Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un açılışında dua etmiş, bundan sonra da okulun her tamir ve açılışında Sütlüce Hasîrîzâde Tekkesi şeyhlerinin dua etmeleri gelenek haline gelmiştir.[1136]

[1131] Sadık Albayrak, Elif Efendi'nin doğum tarihini 9 Mayıs 1850 olarak verirken, Baha Tanman 15 Mayıs 1850 olarak aktarmaktadır. (bkz. Sadık Albayrak, "Mehmet Elîf Efendi (İstanbullu)", **Son Devir Osmanlı Uleması,** Cilt: III, Medrese Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 150; Baha Tanman, "Mehmed Elif Efendi (Hasırîzade, Şeyh)", **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi,** Cilt: II, Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 131)

[1132] Nihat Azamat, "Elif Efendi, Hasîrîzâde", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** C: XI, İstanbul, 1995, s. 37

[1133] A.g.e.

[1134] İbnülemin Mahmud Kemal İnal, "Elif Efendi", **Son Asır Türk Şairleri,** Cilt: I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s. 291

[1135] Kemal Sâil, "İstanbul'un Gizli Hazîneleri", **Keşkül**, Sayı: 36, Güz 2017, s. 109

[1136] Hüseyin Kurt, "Hasırîzâde Mehmed Elif Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri (Tasavvuf) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2003, s. 57

Birkaç kez tekkeye gelip ziyaret eden ve binayı yeniden yaptırmaya karar veren II. Mahmud da Elif Efendi'nin dedesi Süleyman Sıdkı Efendi'yi, Rufaiye, Bedeviye ve Sa'diye tarikatlarına münhasır olarak "Şeyhül-Meşayih" tayin etmiştir.[1137]

Elif Efendi, babası Ahmed Muhtar Efendi'nin hacca gittiği 1880 yılından babasının ölümüne kadar vekâleten, babasının ölümünden tekkelerin kapatıldığı 1925 yılına kadar da asaleten olmak üzere kırk beş sene boyunca dergahın şeyhliğini yürütmüştür.[1138] II. Abdülhamid'in iradesiyle 1887 yılında yeniden yapılmasına karar verilen tekkenin mimarlığını da Elif Efendi üstlenmiştir.[1139]

Elif Efendi'nin mesnevi derslerini takip edenler arasında; daha sonra Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi ve Meclis-i Meşayih reisi olacak olan Abdülbâki [Baykara] Efendi; Darülfünun müderrislerinden Mehmed Ali [Aynî] Bey; Mevlânâ'nın soyundan gelen, yirmi sene milletvekilliği yapmış ve Konya Mevlevî Dergâhı'nın son şeyhi olan Veled Çelebi [İzbudak], bahriyeli operatör doktor Rasih Bey, Prens Sabahattin, Sultan V. Murad'ın kızı Fatma Hanım gibi önemli isimler yer almaktadır.[1140]

Elif Efendi, Kısmet-i Askeriye Mahkemesi katipliğinde ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'de mazbata odasında görev almış, ayrıca Bursa Müderrisliği Başkanlığı yapmıştır.[1141] 1907'de atandığı Meclis-i Meşâyih Başkanlığı'nı yaş haddinden emekli olduğu 1914 yılına kadar yürütmüştür.[1142] 1910'da da kendisine üçüncü rütbeden Mecidî Nişanı ödülü verilmiştir.[1143] Ocak 1927'de Sütlüce'deki dergâhında vefat etmiş ve Mahmud Ağa Camii ile tekke arasındaki hazireye defnedilmiştir.[1144]

Elif Efendi*, "Darvin'e Cevab: İrşadü'l-ğâvîn bi-reddi nazariyeti Feylesof Darvin*" başlıklı bir eser kalem almıştır. Bu eser Elif Efendi'nin ölmeden önce yazdığı son eser olma özelliği dışında, öncekilerden farklı olarak, doğa bilimleriyle ilgili yazdığı tek eserdir. Türkçe'ye "Sapkınları Darwin Nazariyesi Konusunda Doğru Yola

---

1137 Baha Tanman, "Hasırizade Tekkesi", **Sanat Tarihi Yıllığı**, Sayı: 7, 1977, s. 113
1138 Azamat, s. 38
1139 Baha Tanman, "Hasırizade Tekkesi", s. 115
1140 Sâil, s. 109
1141 Kurt, s. 70-71
1142 Kurt, s. 71
1143 A.g.e.
1144 Kurt, s. 91

İletmek" şeklinde tercüme edilebilecek olan bu eser, oğlu Yusuf Zahir efendi tarafından 1344 yılının Rebiyülevvel ayının başında (Eylül 1925)[1145] müsveddeden temize çekilmiştir. Bu da eserin Elif Efendi tarafından daha önce yazıldığını göstermektedir.[1146]

Tespit edebildiğimiz kadarıyla eserin Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Sütlüce Dergâhı, 456 numaralı kayıttaki asıl nüshasının dışında, Koç Üniversitesi Kütüphanesi'nde altı sayfalık yarım nüshası[1147], bir de temize çekilmemiş müsvedde nüshası bulunmaktadır[1148].

Elif Efendi, eserine "tekâmül" kavramını ele alarak başlar. Ona göre "*hiçbir akıl, tekâmül nazariyesine, nazariyesine değil belki kazıyye-i müsellemesine muhalefet edemez.*"[1149] Elif Efendi'ye göre tekâmül, bir nazariyenin ötesinde herkes tarafından doğruluğu kabul edilmiş bir önermedir, "*Kitap ve sünnette tekâmülü red ve cerh ve men' ve inkâr eden bir hüküm yoktur.*"[1150] Burada Elif Efendi, "tekâmül" kavramı ile bildiğimiz anlamda evrimi yani türlerin değişerek birbirine dönüşmesini değil, tür içi bir yükselmeyi kastetmektedir. Bu ayrımı da ilerleyen satırlarda Darwin'in evrim kuramını kabul edenler ve etmeyenlerin tartışmalarını ele aldığı bölümde aktarır;

> "Son zamanlarda tekâmül hakkında Darwin nazariyesi ve buna dair mebahis, elsine-i nâsda deveran etmeye başladı ve bu bahiste meydan-ı mücadelede iki cephe peyda oldu. Biri bürümeden red ve inkâr ve kailini tekfirde ısrar; diğeri de kör körüne kabul ve tasdike mübaderetle reddedenleri techil ve tahmika kadar ictisar ediyor. Lakin her iki taraf da müddealarını gerek aklî, gerek naklî

1145 Fulya İbanoğlu, çalışmasında eserin temize çekilme tarihini sehven "1926" olarak vermektedir. (Fulya İbanoğlu, "Terakki ve Tekâmül Meselesine Tekkeden Yükselen Bir Ses: 'Darvin'e Cevab İrşadu'l-Ğavin Bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darvin' İsimli Risalenin Çeviri Yazısı ve Tahlili", **Artuklu Akademi**, Cilt: V, Sayı: 2, 2018, s. 275). Aynı çalışmada, Darwin'in "Türlerin Kökeni" adlı eserinin yayınlanma tarihi 24 Kasım 1859 yerine sehven 22 Kasım 1859 şeklinde verilmiştir. (A.g.e., s. 277)

1146 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, bu eserin Elif Efendi'nin ölümünden beş altı ay kadar önce yazıldığını aktarmaktadır. ("Elif Efendi", **Son Asır Türk Şairleri,** Cilt 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s. 293)

1147 Hasiri-zāde, [1850-1927]; محمد اليف بن الشيخ احمد مختار حصيرى زاده Muhammed Elif b. eş-Şeyh Ahmed Muhtār, **İrşādü'l-Gāvin bi-Reddi Nazariyyeti'd-Darvin**, OCLC Number: 968138776

1148 **İrşad'ül ğâvîn fi redd-i nazariyyet-i Darvin**

1149 **İrşadü'l ğâvîn**, s. 1b

1150 A.g.e.

delail-i sahihaya müstenid bir tahkik ve tedkik ve bu bâbda teemmül ve ta'mik neticesi olarak müdafaa etmiyor belki her iki taraf da taassuba kapılıp misalen reddedenler bila teemmül şer'e muhalif bularak alelıtlâk reddediyor."[1151]

Elif Efendi'ye göre Darwin'in kuramını kabul edenler, araştırma yapmadan körü körüne savunmaktadır, reddedenler de kabul edenler de aynı derecede tutucudurlar. Bu yüzeysel yorumun ardından Elif Efendi kendi açısından tekâmülün neden doğru olduğunu İbrahimî kutsal kitaplarda yer alan dünyanın yaratılışı anlatısı üzerinden açıklar;

" (…) kanun-ı tekâmül aklen ve hikmeten ve şer'an sabit ve sahihtir; aklen ve hikmeten sübutu ehl-i fennin malumudur. Şer'an sübutu Kuran-ı Kerim ve sair kütüb-i münzelede cenab-ı Hakk'ın (Allah gökleri ve arzı altı günde yarattığına) dair olan ayetler delaleti iledir. Gerçi Allah'ın kudreti bir anda icadlarına kâfidir; ancak hikmet-i ilahiye her şeyi kanun-ı tabiata tabi kıldığı için icad-ı kâinat bi't-tedric vaki oldu. Ve bu altı gün bizim âlemimizin yirmi dört saate münkasım günleri değil eyyâm-ı ilahiyedir, eyyâm-ı ilahiye ise asgarisi bin yıl, vasatîsi elli bin yıldır; azamisini bize bildirmedi."[1152]

Elif Efendi'ye göre göklerin ve dünyanın altı günde yaratıldığına dair olan ayet, bir günün bin yıla, elli bin yıla hatta onun da ötesine denk gelebileceğini ifade etmektedir. Bu uzun yaratım süresini de kendi tanımladığı tekâmülle birlikte evrenin ve canlılığın uzun aşamalar sonucu oluşmasına delil olarak gösterir. Ancak bu bölümün hemen devamında gerçek anlamıyla evrimi reddettiğini belirtir;

"Ancak "Darwin" nazariyesinde beyan olunan tekâmülün şekil ve suret ve keyfiyetinden meselâ "bir şey tekâmül ede ede bir zaman sonra bir başka şey olur." neticesi hasıl olur. İnsanın aslı maymun olup tekâmül ederek nihayet insan olduğu bahsi gibi ki bu aklen ve hikmeten ve şer'an münker ve merdud ve mecruhtur; hiç bir akl-ı selim sahibi bunu kabul edemez."

[1151] **İrşadü'l ğâvîn**, s. 2a
[1152] **İrşadü'l ğâvîn**, s. 2b

> Eğer bu nazariye sahih olsa hâlâ maymunların yetişip yaşadığı araziden ara sıra mechul-ün neseb insanlar, hiç olmazsa maymunlar arasından edvar-ı tekâmülünü ikmal edememiş yarı maymun yarı insan bir mahluk-ı acîbin zuhur etmesi ve bu halin teâkubu lazım gelirdi. Zira arz hâlâ o arz; tabiat yine o tabiat; maymun yine o maymundur âlemde bu asıllar değişmemiştir. Hususen insan ile meskûn ve mamur olmayan, el'an hâl-i tabiîyesinde kalmış arazi mevcuttur; âlemi serâpâ gezip dolaşarak tedkikat icra eden seyyahîn, erbab-ı ilim ve fen hiç böyle bir şeye tesadüf etmemiştir."[1153]

Elif Efendi, türlerin değişerek başka bir türe dönüşmesi anlamına gelen evrimi, klasikleşmiş bir evrim karşıtı argüman olan "insanlar maymunlardan geliyorsa, şimdiki maymunlar neden insan olmuyor?" şeklindeki itirazla reddeder. Bu da Elif Efendi'nin doğa bilimleri konusundaki temel bilgi eksikliğini göstermektedir.

İnsan-maymun ilişkisinin ötesinde, Elif Efendi'ye göre Mecusilik de dahil olmak üzere bütün dinler, türlerin değişmezliği üzerine ittifak etmektedir; Darwin'in iddiası da delilsiz, sadece zan ve tahmin üzerine dayanan bir nazariyeden ibarettir.[1154]

Doğadaki varlıkları üç ana başlıkta; cansızlar, bitkiler ve hayvanlar olarak inceleyen "*Mevâlid-i Selâse*"den sırasıyla bahsettikten sonra, hayvanların en ileri halkası olarak maymunlara gelir. Maymunlar ile insanlar arasında bir ilişki olmadığını da şu sözlerle açıklar: "*…insanın evveli olmak kabiliyeti maymunda yoktur ve olamaz çünkü insan zatına has olan bir takım evsaf-ı âliye-i mümtazesiyle başka bir mahluk; maymun zatına has kaffe-i evsafıyla başka bir mahluktur.*"[1155] Hemen ardından da, türlerin birbirine dönüşmesinin mümkün olmadığını, bunu da Darwin ve taraftarlarından başka kimsenin söylemediğini iddia eder;

> "Her şey, tekâmül ile başka bir şey olamayacağını ve emsalinin gayr-ı vaki ve gayr-ı meşhud ve Darwin ve mütâbilerinden başka kimse söylemediği cihetle gayr-ı menkul olduğunu müdellelen söylemiştik Darwin'in sözü de hemen bir

---

[1153] **İrşadü'l ğâvîn**, s. 3a-3b
[1154] **İrşadü'l ğâvîn**, s. 4a
[1155] **İrşadü'l ğâvîn**, s. 8a-8b

nazariyeden ibaret olmakla sıdk ve kizbi muhtemel bir haber makamına bile kaim olamaz. Çünkü istinad ettiği nokta mücerred zandır."[1156]

Evrimi, mevcut türlerin birbirinden türediği şeklinde anladığı için cansızlarda da, bitkilerde de hayvanlarda da hep aynı hatalı örneklemeye gitmiştir; "*hiç bir zaman meşe ağacı tekâmül ile armuda ve armud kiraz ağacına inkılab etmez.*"[1157], "*akik yakuta ve necef elmasa tahavvül etmez.*"[1158] "*Hiç bir vakitte inek deve doğurmaz. Ve arslan geyik tevlid etmez, kısrağın katır doğurması mevzu bahis olamaz.*"[1159] Bu yanlış örnekleme yönteminin sebeplerinden biri de geçmişte yaşamış ama bugün artık varolmayan/soyu tükenmiş canlıların varlığından haberdar olmamasından olabilir. Bunun için de temel seviyede paleontoloji ve fosil bilimi bilgisi gereklidir.

Cansızlar, bitkiler ve hayvanlar bahsinden sonra, insanın ortaya çıkışı ve Adem'in yaratılışını ayrı bir başlık altında incelemektedir. Elif Efendi'ye göre tüm dünya aşama aşama insan için hazır hale getirilmiş ve insan müstakil olarak yaratılmıştır. Bu yüzden de tür olarak hayvanlarla aynı sınıfta değildir.[1160] Adem'in yaratılışına dair ayrıntılı teolojik izahattan sonra, Havva'nın da Adem'in bedeninden yaratıldığına[1161] değinen Elif Efendi, onların tekâmülü üzerinde durur. Ona göre diğer varlıklardaki tekâmül, Adem ve onun yakın akrabalarında yoktur. Batılı bilim insanlarından eserlerinde belirttiği "ilkel insan" özellikleri Adem ve akrabalarında görülmez;

"*...Zat-ı Adem'de tekâmül yoktur demiş idik. Evet, yoktur. Maddîlerin, tabiîlerin zehabı gibi Adem aleyhisselam hilkatinden sonra gerek kendi ve gerek evladı bir zaman arz üzerinde sair hayvanat gibi hal-i vahşet ve behimiyette yaşayıp da yavaş yavaş kendi nefsini idrakle tekâmül ederek insaniyet mertebesini bulmadılar. Bazı ulema-i garbın âsârında "İbtidaî*

[1156] **İrşadü'l ğâvîn**, s. 8b
[1157] **İrşadü'l ğâvîn**, s. 7a
[1158] **İrşadü'l ğâvîn**, s. 7b
[1159] **İrşadü'l ğâvîn**, s. 9a-9b
[1160] **İrşadü'l ğâvîn**, s. 10a-10b
[1161] **İrşadü'l ğâvîn**, s. 16a

insanlar" gibi tabiratla işaret edilen bu noksandan Adem ve ensal-i karibi müberradırlar."[1162]

Elif Efendi'ye göre Darwin ve takipçilerinin evrim kuramını kabul etmesi, kendi aslına hakaret etmektir ve bunun sebebi de "olsa olsa" çok fazla düşünmekten ötürü akıl sağlığını yitirmesinden olabilir [*Bu olsa olsa kesret-i iştigalat-ı zihniyeden dimağına arız olan bir hastalık ve ihtilal eseri olabilir*].[1163]

"Her şeyi yaratmaya gücü yeten ve maymunu da icad eden Allah neden re'sen bir insan icad etmemiş de maymundan yapmaya mecbur olmuş?"[1164]

Elif Efendi için "maymun", hakaret anlamına gelen bir canlı olduğu için, insanın maymunla ortak bir ataya sahip olduğunu ortaya koyan evrim kuramını savunmak da yine insana hakaret etmek demektir. İlla insanın başka bir canlıdan türediği söylenecekse bu bir bitki olmalıdır;

"Nasıl olur da insan insanlığını unutup da "Ben maymun torunuyum" demeği intac eden bir felsefeyi kabul eder!. Adem mutlak bir şeyin mütekâmilidir demek lazımsa maymun gibi sefil ve mezmûm ve nâpak, kabîhu's-sûre bir hayvanın mütekâmilidir diyerek kendini ve mecmu'-ı nev'-i insanı tahkir edeceğine ve eğer mutlaka her şeyi bir diğer şeyden çıkarmak kendi usul-i felsefesince lâbüd ise, (…) nebatın kökünden çıkarsaydı daha ehven ve daha akla yakın olur ve bu suretle gerek kendini ve gerek ben-i nev'ini maymunun torunudur demekle tahkir ve tezlil töhmetinden de kurtulurdu.

(…)

Müsellemattandır ki bir kimse bir kimseye maymun dese aleyhinde zemm ve kadh davası ikame eder. Ve takbih ve tahkir edilmek istenilen bir kimseye maymuna benziyor denir."[1165]

[1162] **İrşadü'l ğâvîn**, s. 16b
[1163] **İrşadü'l ğâvîn**, s. 17b
[1164] **İrşadü'l ğâvîn**, s. 17b-18a
[1165] **İrşadü'l ğâvîn**, s. 18b-19a

İnsan ve maymun arasındaki ilişkiyi hakaret olarak adlandırdıktan sonra dönemin Türkçü akımlarının da kullandığı "Türk'ün babası kurttur" sözünü de aynı şekilde eleştirir ve bunu da ahmaklık olarak nitelendirir;

> "Darwin'in bu nazariyesi ve bu hükmü ve bu akidesi aynıyla mensup olduğu Türk kavm-i necibini neşetindeki kuvvetin ve celadet ve şecaati i'lam ve tasvir ve tesbit edeceğim diye 'Türk'ün babası kurttur' diye ahmakın ibraz-ı fazilet etmesine benzer. Evsaf-ı âliye-i mezkûreyi insanın zatında bulamayıp da kurttan teverrüs (?) ettiğini tasavvur ve iddia ve tefevvüh etmek sade kendini değil de umumen hemcinsini de tahkir ve tezlil olacağı bir emr-i bedihî olduğu halde bunu taakkul edememek bir insan için büyük bir ceh ve hamakattir."[1166]

"*Hatime*" başlıklı son bölümde "*tekâmül kanunu ve Darwin nazariyesi*"ni kabul ve reddedenlerin pozisyonlarını araştırmalarına değil kuru inatlarına dayandırdıklarını tekrarlayan ve bunu eleştiren Elif Efendi, sözlerine "*şeriat-i mukaddese-i İslâmiye'de*" akıl ve hikmete muhalif bir hüküm olmadığını belirterek devam eder. İçki yasağı, oruç, namaz, hac, zekat gibi İslam akaid ve ibadetlerinin akla uygunluğunu anlatıp "*din-i İslâm*"ın "*mani-i terakki*" olmadığını iddia eder.

Son paragrafta ise modern evrim kuramını "*insanın aslı maymundur, tekâmül ile insan olmuştur.*" şeklinde özetleyip "*çürük ve gülünç nazariye*" olarak nitelendirir. Elif Efendi'ye göre bu kuramın maksadı, "*ibadet edilmeye müstehak*" bir tanrının varlığını reddederek şeriat hükümlerinin de aslı olmadığını ispata cüret etmektir. Bu yüzden de evrim kuramını reddetmektedir. İbanoğlu'na göre; "bir tekkede yetişmiş müellif şeyhefendinin, Batı felsefesinin bazı meseleleriyle alakalı bilgi sahibi biri olarak telif verebilmesi oldukça dikkate şayandır".[1167] Ancak evrim kuramı ve temel biyoloji bilgisi açısından ele alındığında Elif Efendi'nin bahsi geçen meseleler hakkında bilgi sahibi olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Elif Efendi muhtemelen sınırlı duyumları üzerinden, inancına saldırı olarak algıladığı evrim karşısındaki basit fikir yürütmelerini okuyucularıyla paylaşmıştır denebilir.

[1166] **İrşadü'l ğâvîn**, s. 19b-20a
[1167] İbanoğlu, s. 287

4.2.3 *Mehmed Ali Aynî*

Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'sinin etkili aydınlarından olan Mehmed Ali Aynî (1869 – 1945) Mülkiye Mektebi'nde yüksek eğitimini tamamladıktan sonra, çeşitli memuriyetlerde bulunmuş, Darülfünun başta olmak üzere farklı okullarda felsefe, tasavvuf, dinler tarihi dersleri okutmuştur.[1168] Toplumda dinin zayıflamasını önlemek için yüksek din eğitimi veren kurumların açılması gerektiğini savunan Mehmet Ali Aynî, tasavvufla ilişkisinde ise İsmail Fenni [Ertuğrul] ve Filibeli Ahmed Hilmi'den farklı olarak modern bilimlerden destek almak yerine doğrudan mutasavvıflara bağlılığı esas alır.[1169]

Hacı Bayrâm-ı Velî adlı eserinin ilk bölümünde, eseri yazma sebebi olarak, aralarında Darwin'in evrim kuramının da bulunduğu bazı bilimsel ve felsefî yaklaşımları eleştirir. Mehmet Ali Aynî'ye göre evrimin (*tekâmüliye / l'Evolutionnisme*) kurucusu olan Darwin, Beagle seyahatinden tecrübeler edinmiş ve onun sonucunda Türlerin Kökeni'ni yazmış biri olarak yaratıcının varlığı konusunda kararsız kalmasına şaşırır;

> "… ancak Darwin (داروين), her şeyin bir maslahat, bir hikmet ve bir gayeye hadim olduğunu tasdik, ve bu delile istinaden bir halık-ı âlimin vücuduna iman edenlerin şu istidlal ve itikadına iştirak edip etmemekte pek mütereddid ve mütehayyir kalmıştı."[1170]

Sayfanın dipnotlarının birinde Darwin'in ölüm yılı sehven 1872 olarak aktarılırken, diğer dipnotta ise Türlerin Kökeni'nin tercümelerinden bahseder. Burada da 1859 olması gereken basım yılı 1856 olarak verilmiştir;

> "Darwin'in 1856'da neşrettiği bu kitap İngilizce'den Arapça'ya (اصل الانواع) ünvanıyla İsmail Mazhar Efendi isminde bir fazıl tarafından tercüme

---

[1168] İsmail Arar, "Mehmet Ali Ayni", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 273

[1169] A.g.e., s. 273-274

[1170] Mehmed Ali Aynî, **Hacı Bayram-ı Veli,** Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul, 1343 H [1924], s. 4

edilmiştir. Arkadaşlarımızdan Abdülfeyyaz Tevfik Bey de Türkçe'ye tercümeye çalışıyor. Muvaffakiyetini temenni ederim. Darwin o kitaptan sonra 1871'de başlıca 'İnsanın Nesebi' ve 'Istıfa-yı Tabiî' ünvanlı eserlerini neşr etmiştir."[1171]

Devamında, Darwin'in yaratılış anlatısında gördüğü problemleri sıraladığı bir mektubu aktarır;

"Mün'im ve kadir-i mutlak bir Allah'ın firavun farelerini *Ichneumons* canlı tırtılları *Chenilles* yemekle taayyüş etmek için halk ettiğine, veyahut kedinin farelerle oynamak üzere yaratıldığına bir türlü kanaat edemiyorum."[1172]

Mektubun orijinalinde[1173] geçen *Ichneumonidae* (parazit yaban arısı) terimini Mehmet Ali Aynî, *Ichneumons* (firavun faresi) ile karıştırmıştır. Darwin mektupta, parazit yaban arılarının larvalarını tırtılların içinde büyütmesinden duyduğu şaşkınlığı dile getirirken, Aynî bu olayı farenin tırtılı yemesi olarak anlamış görünüyor.[1174]

Mehmet Ali Aynî, Darwin'in "yaşam için mücadele" ve "doğal seçilim" kaidelerini doğanın *yegane hakikat düsturları* kabul edilirse, hayatın çekilmez bir işkence olacağını savunur.[1175] Batı bilim insanları içinde Darwin ve Auguste Comte gibiler varsa onlara karşılık Geoffroy Saint-Hilaire, George Cuvier, Karl von Baer, August Weismann, Flourens, Louis Agassiz, Milne Edwards, Claude Bernard, Quatrefages, Pasteur gibi isimlerin de olduğunu söyler.[1176] Özellikle Weismann'ın, Darwin'i yanlışladığını zannetmektedir;

"…Weismann, Darwin'in, nazariyesini isbat için istinad ettiği delillerin, süt nine masalları ne kadar bir kıymet-i ilmiyeyi haiz ise ondan fazla bir

---

[1171] A.g.e.
[1172] A.g.e., s. 5
[1173] "*I cannot persuade myself that a beneficent and omnipotent God would have designedly created the Ichneumonidae with the express intention of their feeding within the living bodies of Caterpillars, or that a cat should play with mice.*" (Charles Darwin, **The Life and Letters of Charles Darwin**, ed. Francis Darwin, Vol. 2,
[1174] Aynı örneği, başka bir yazısında daha kullanmaktadır: Mehmet Ali Ayni, "Kuran'a Dair", **Sebilürreşad**, Cilt: XXV, Sayı: 628, 4 Kanunievvel 1340 [4 Aralık 1924], s. 58
[1175] Mehmed Ali Aynî, **Hacı Bayram-ı Veli,** Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul, 1343 H [1924], s. 5-6
[1176] Mehmed Ali Aynî, **Hacı Bayram-ı Veli,** s. 6

ehemmiyeti haiz olmadığını berâhîn-i ilmiye ile isbat ettiği halde, bu hususta zihinlerde biraz tereddüd kalmış ve hala insanın maymundan azdığını zannedenler, ve Allah'ı insanların hayalinden doğmuş bir şey-i mevhum saymakta inat edenler kalmış ise, onları da vezaif-i muhtelife-i fizyolojikiye hakkındaki keşfiyatı sebebiyle embriyolojinin babası addolunan üstad Karl von Baer'in mülahazat ve delaili susturmuştur."[1177]

Mehmet Ali Aynî, Darwin'in evrim kuramı ile ateizmin yaygınlaşmasından endişe etmiş ve Weismann gibi Darwin'in kuramını destekleyen bilim insanlarının, onu yanlışladığı fikrine kapılmıştır. Bölümün sonuna doğru, Darwin ile arası iyi olmayan Herbert Spencer'in, Darwin'e en öldürücü (*mülhik*) darbeyi indirdiğini iddia etmiştir.[1178]

Tevfik Fikret'e cevap olarak kaleme aldığı eserinde ise önce Darwin'in, bir tanrının varlığını kabul etmesinin, bu konudaki tereddütleri giderme ihtimali üzerinde durur. Devamında ise Darwin'in veya onun aksine yaratıcı bir evrim fikrini savunan Bergson'un ne savunduğunun önemi olmadığını, tanrı fikrine kendi akıl ve vicdanımız ile ulaşabileceğimizi söyler;

"…terviç ve izah ettiği tekâmüliye *l'evolutionisme* nazariyatıyla bizi en ziyade şaşırtan Darwin'in bile Allah'a iman etmekte, hayat ile kainattaki kuvvetlerin Allah tarafından halk olunduğunu teslim etmekte olduğunu görürsem artık bir daha tereddüt eder miyim? Bu hususta Darwin'in en mühim eser-i ilmiyesi olan asl-el-enva' *Origin of Species*'in on dördüncü faslının beşinci ve altıncı bendlerine bakarsanız elverir.

(…)

Fakat efendim bizim kendi aklımız yok mu? Vicdanımızın her an şehadet ettiği bir hakikati Darwin veya Bergson şehadetleriyle tevsike neden lüzum görelim?"[1179]

[1177] A.g.e.
[1178] A.g.e., s. 7
[1179] Mehmet Ali Aynî, **Reybilik, Bedbinlik, La-ilahîlik Nedir: Tevfik Fikret-in Tarih-i Kadimine Bir Cevab,** Kütüphane-i Sûdî, İstanbul, 1927, s. 66-67

4.2.4 Mehmed Emin Feyzî:

Irak, Süleymaniye'de dünyaya gelen Mehmed Emin Feyzî (1862 – 1929), ilk öğrenimini Süleymaniye'de tamamladıktan sonra lise eğitimi için Bağdat'a geçer ve Askerî İdadî'den mezun olur.[1180] İstanbul'a gelerek Mühendishane'ye kaydolup 1882'de mezun olduktan sonra çeşitli okullarda matematik, coğrafya, yazma dersleri verir ve müdürlük görevinde bulunur.[1181] Yolun'a göre aşırı muhafazakar olan Mehmed Emin Feyzî, otobiyografisinde takva sahibi bir mümin olduğu için tanrıya şükreder.[1182]

Büchner'in "Madde ve Kuvvet" eserini merkeze alarak, materyalizm ve evrim karşıtı bir eser kaleme alan Feyzî, özellikle Darwin'e de önemli yer ayırmıştır. Feyzî'ye göre insan gözünün yaratılması için yüksek sanat sahibi bir yaratıcıya ihtiyaç vardır ve böyle bir yaratım dahli olmaksızın gözün meydana gelmesi mümkün değildir.[1183] "*Lamarck ve Darwin* (داروين) *Mezhebleri*" başlığı altında önce Lamarck'ı ardından Darwin'i ele ana Feyzî'ye göre Lamarck'ın çevrinin etkisine verdiği önemi Darwin'de göremeyiz, onun yerine yaşam mücadelesi (*mübareze-i hayat*) ve doğal seçilim (*intihab-ı tabiî*) kavramlarını öne çıkarır.[1184] Kelebeklerin, papağanların, tavus gibi kuşların tüylerindeki parlak ve güzel renkler ise cinsel seçilimin (*intihab-ı cinsî*) eseridir.[1185] Darwin'in kalıtımı açıklamaya çalıştığı *gemmule* kuramına değindikten sonra *"gelelim Darwin'in nazariyesi icabatına*" sözüyle Darwin'i eleştirmeye başlar.[1186] Yaşam mücadelesini yalnızca güçlünün hayatta kalması olarak algıladığı için, ona göre yaşam mücadelesi ve doğal seçilim aracılığıyla kuşlar kanat sahibi olamaz. Doğada gayeler olduğuna inandığı için de, bu gayelerin arkasında akıllı bir yaratıcı olması gerekir, bunu reddenler idrak sahibi değildir;

"Bu kadar gâyâtı böyle güzel güzel yerli yerinde temin etmek için bir fail-i

---

[1180] Hashim Totonji, "Mehmed Emin Feyzî Bey ve İlâve-i Şuâât Üzerine", **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: VII, Sayı: 8, 2020, s. 182
[1181] Hashim Totonji, s. 182
[1182] Yolun, s. 142
[1183] Mehmed Emin Feyzî, **İlim ve İrade**, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1342 [1926], s. 35-40
[1184] A.g.e., s. 64-66
[1185] A.g.e., s. 68
[1186] A.g.e., s. 69-73

müdrikin lüzumsuzluğunu iddia edenler ancak idraksiz olanlardır."[1187]

4.2.5 Mehmed Şemseddin

Başbakanlık ve Türk Tarih Kurumu başkanlığı da yapan Mehmed Şemseddin [Günaltay] (1883 – 1961) Lozan Üniversitesi'nde doğa bilimleri eğitimi almış, Ziya Gökalp'ın etkisiyle Türk tarihine ilgi duymuş ve Türk/İslam tarihi dersleri vermiştir.[1188] Meşrutiyet döneminde yaptığı yayınlarla reformcu İslamcı olarak tanınmış, İslâm'ın ilerlemeye engel olmadığını savunmuştur.[1189] Bu doğrultuda İslâm ve bilim ilişkisini de inceler; pek çok ayet ve hadiste bilimin teşvik edildiğini, bilim insanlarının övüldüğünü ancak din adamlarının İslâm'ın bu yanını insanlara aktaramadığına inanmaktadır.[1190] Günaltay'a göre Müslümanların geri kalmasının sebebi yenilik düşmanı din adamlarıdır, Gazzalî'yi de felsefî düşüncenin gelişmesini önlemekle suçlar.[1191]

Tanrının varlığını ispat etmek için kullanılan delillleri ele aldığı *Felsefe-i Ûlâ* başlıklı eserinin canlılığı açıklamaya çalıştığı bölümde Darwin'e de yer vermiştir. Erdem'e göre bu eser, din karşıtı pozitivist ve materyalist düşünceye karşı İslâmcılar tarafından yapılan savunma ve reddiye türünden eserlerin kaleme alındığı dönemde yazılmıştır.[1192]

Günaltay'a göre doğa bir gayeler ve sebepler dizisidir (*manzume-i gâyat ve vesail*), böyle sistemler de akıllı bir yaratıcının eseridir. Felsefeciler tarafından ortaya konan bu delil önce Descartes, ardından Darwin, Spencer ve Haeckel gibi evrim taraftarları tarafından eleştirilmiştir.[1193] Evrimi dönemin diğer bazı aydınları gibi *istihaliyye/transformisme* (Lamarck) ve *tekâmüliyye/evolutionisme* (Darwin) olarak ikiye ayıran Günaltay, canlılığın ilk nasıl ortaya çıktığına dair kuramlarda da Lamarck

---

[1187] A.g.e., s. 75
[1188] Toprak, s. 261
[1189] A.g.e.
[1190] İbrahim Agâh Çubukçu, **Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1986, s. 210
[1191] A.g.e., s. 211
[1192] Hüsameddin Erdem, "Felsefe-i Ûlâ", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 332
[1193] Mehmed Şemseddin, **Felsefe-i Ûlâ: İsbat-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri,** Tedkikat ve Telifât-ı İslâmiyye Heyeti Neşriyatı, İstanbul, 1339 [1923], s. 105

ve Darwin’i ayırır. Lamarck’a göre canlılık, cansızdan kendiliğinden ortaya çıkmışken, Darwin’in ise Türlerin Kökeni’nin sonunda bir yaratıcının başlangıçta müdahil olduğunu kabul ettiğini, bu konuda bir rahibe de mektup yazdığını söyler;

> “(…) Darwin (داروين) ise “Menşe-i Enva” ünvanlı eserinin nihayetinde ‘arzın üzerinde yaşayan bütün mevcudat-ı uzviyyenin hâlikin bir nefha-i hayat ile canlandırmış olduğunu ibtidaî bir şekilden inmiş olduğunu kabul ediyorum’ diyerek esas itibarıyla hilkâtı itiraf eylemiştir.
>
> Darwin bir rahibe yazdığı mektupta da aynı kanaati izhar etmiş, her nev’in ayrı ayrı hâlk edildiklerine inanacağına, Allah’ın vaz’ ettiği kanunlara tevfiken bi-nefsihi tekâmül ile diğer şekillere istihale edebilecek mahdud birkaç adad ibtidaî enmûzeclerin yaratılmış olduğunu kabul eylediğini ve böyle bir kanaatle ulûhiyyet hakkında daha az yüksek bir fikirde bulunmamış olduğunu sarâhaten söylemişti”[1194]

Oysa Darwin, birinci bölümde belirttiğimiz gibi, Türlerin Kökeni’nin ikinci baskısına “yaratıcı” ifadesini toplum baskısından çekindiği için eklediğini, bundan da pişmanlık duyduğunu belirtir.

Lamarck’tan önce türlerin değişmezliği görüşü hakimken, Lamarck’tan sonra değişmezlik kabulü Cuvier ile yeniden itibar kazanmış ve bu durum Darwin’e kadar devam etmiştir.[1195] Darwin’in, daha sonra *tekâmüliyye* adı verilen kuramına göre adaptasyon (*intibak*), yaşam mücadelesi (*rekabet-i hayatiyye*) ve doğal seçilimin (*ıstıfa-yı tabiî*) bir sonucudur ve ancak son zamanlarda itibardan düşmüş ve yetersizliği anlaşılmıştır.[1196]

Her ne kadar Günaltay, Darwin’in evrim kuramının itibardan düşmüş olduğunu söylese de, ilerleyen bölümlerde evrimle ilgili çok probleminin olmadığı, esas olarak canlılığın kendiliğinden, cansız maddelerden meydana çıkması fikrine karşı çıktığı anlaşılmaktadır. Canlıların evrim sonucu meydana geldiğini, dönemin güncel biyolojik keşifleri nedeniyle kabul edilebilir bulsa bile, bunun Darwin’in doğal seçilim

---

[1194] A.g.e., s. 138
[1195] A.g.e., s. 140
[1196] A.g.e.

kuramı ile olmasına itiraz eder. Hatta doğal seçilimin türlerin dönüşümünü engelleyen bir faktör olduğunu iddia eden görüşleri paylaşır;

> "Uzviyetin kanun-ı tekâmüle tevfiken inkişafı ve enva'ın bu suretle izahı mümkündür. Son asırda hayvanat ilminin hayretbahş terakki ve tevsî'i ve bir çok müstehaselerin keşfi bu imkânı vâki addettirecek kadar kuvvetli görünmektedir. Fakat eşkâl-i hayvaniyyenin tekâmülünü izah için Darwin tarafından ileri sürülen ıstıfa-yı tabiî esasını bu hususta yegâne sebeb kâfi görmek doğru değildir. Hatta bunun içindir ki bazı müellifler, enva'ın tekâmül ve istihalesini izah için ileri sürülen ıstıfa-yı tabiîyi bilakis nev'i bir hal-i vasatîde muhafaza etmek suretiyle enva'ın istibkasına sâ'i bir sebeb addetmişlerdir."[1197]

Evrimi kabul edilebilir bulurken Darwin'in kuramını yetersiz ve bundan çıkan canlılığın cansızdan kendiliğinden ortaya çıkmasını reddeder. Buna dayanak olarak da Pasteur'ün deneylerini gösterir.[1198] Oysa daha önce aktardığımız gibi, Pasteur'ün deneyleri ile canlılığın cansızdan oluşumu arasında bir ilişki yoktur.

Günaltay için asıl önemli olanın tanrının varlığını ispat olduğu anlaşılıyor. Evrimi de, eğer canlılığın kendiliğinden oluştuğuna dayandırılmıyorsa, tamamen reddedilmesine gerek görmüyor. Bu noktaya gelmesinde, eseri yazdığı dönemin bilimsel gelişmelerin giderek evrimi daha fazla destekleyen bir dönem olmasının da etkisi olduğunu söylemek mümkün. Evrimi belli oranda kabuledilebilir bulması da onun reformcu İslamcı kimliğinin bir sonucu gibi görünüyor.

4.2.6 İbrahim Aşki

İbrahim Aşkî [Tanık] (1873 – 1977), hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmayan ancak Bahriye Mektebi'nde matematik ve edebiyat dersleri veren ve tasavvufa ilgisiyle tanınan bir isimdir.[1199] Bahriye Mektebi'nde Necip Fazıl

---

[1197] A.g.e., s. 156
[1198] A.g.e., s. 156-157
[1199] Abdulvahap Davran, "İbrahim Aşkî Tanık'ın Edebiyat Dersi Hülâsaları Eseri Üzerine Bir İnceleme", Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bartın, 2018, s. 11

Kısakürek'in de edebiyat öğretmeni olmuş, Kısakürek'i tasavvuf edebiyatıyla tanıştıran kişi olmuştur.[1200]

İbrahim Aşkî'nin *Tabiat Âlemi* dergisinde, Darwin'in evrim kuramını değerlendiren bir yazısı bulunmaktadır. Cumhuriyet döneminin *Fen Âlemi'*nden sonraki ikinci popüler bilim dergisi olan *Tabiat Âlemi*, yine Bahriye Mektebi çıkışlı Salih Murad [Uzdilek] (1891 – 1967) tarafından kurulmuştur.[1201]

İbrahim Aşkî'nin *Darwin Nazariyesi* başlıklı yazısı Aralık 1925 sayısında yayınlanmış ve Amerika'daki Maymun Davası'nın üzerinden henüz birkaç ay geçmişti. Davanın etkisiyle olsa gerek, makaleyi Amerikalı bir yazarın evrim karşıtları aleyhine, evrimin ne olduğunu, insanın aslında maymundan gelmediğini, ancak ortak bir ataya sahip olduğunu reddetmenin mümkün olmadığını anlatan yazısından alıntılar yaparak başlar. İlerleyen satırlarda da Maymun Davası'nın çok da abartılmaması gerektiğini "*bir bardak suda koca bir fırtına!*" sözüyle ifade eder.[1202]

Darwin'in Beagle yolculuğuna çıkmadan önce de evrim fikrine sahip olduğunu ve onu zihninde büyütmeye çalıştığı ön kabulüyle bu seyahati gerçekleştirdiğini iddia eder. Oysa Darwin bu yolculuğu İncil'i ve Yaratılış Kitabı'nı kanıtlamak için önemli bir fırsat kabul ediyordu.

Dönemin *Vakit* gazetesinde, Mevlana'nın da evrimi anlattığı iddia edilen bir yazının çıktığını söyleymiş, bu yorumun da bir *nazariye* olduğunu ifade ederek insanın maymun olamayacağını sorgulamaya başlar;

> "Eskiden geçtiği istihale tarikini geriye doğru takip ederek şimdi insan maymundan gelmiştir demek maymundan doğmuştur mu demek? O da kısaca maymun demektir. İyi ama bu nasıl olmuş, şimdi neden olmuyor? Eskiden asırlarca evvel olmuş. İnsan ile maymun arasındaki mesafe öyle asırlarda kat' olunabilirse insan niçin maymundan oluyor da ayrı bir nev' olmuyor? Maymun kalmış milyonlarca mahlûkun içinde insan olmaya yüz tutmuş kimse görülüyor

---

[1200] Yusuf Turan Günaydın, "Ahlaçkı Bir Edebiyat Hocası: İbrahim Aşkî Tanık (1873 – 1977)", **Diyanet Aylık Dergi**, Sayı: 268, Nisan 2013, s. 68

[1201] Osman Bahadır, **Cumhuriyetin İlk Bilim Dergileri ve Modernleşme,** İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 2001, s. 98

[1202] İbrahim Aşkî, "Darwin Nazariyesi", **Tabiat Âlemi**, Sayı: 1, Kanunıevvel [Aralık] 1925, s. 14

mu? Hâsılı insanın bazı veçheleri maymuna benzemekle maymundan insandan geldiğine hükmedivermek kolay değildir."[1203]

Türlerin değişmezliğini savunan İbrahim Aşkî, bugün de evrim karşıtlığı için kullanılan "şimdiki maymunlar neden insan olmuyor?" argümanına sığınır. Mevlana'nın anlattığının da bu bağlamda bir evrim olmadığını, yaratılış aşamalarını ifade ettiğini belirterek sözlerini tamamlar.

4.2.7 Abdullah Dehlevî

Hakkında biyografik bilgiye ulaşamadığımız Bağdatlı Şeyh Abdullah Dehlevî, *Felsefe-i Din ve Hukuk* başlıklı risalesinin girişinde Lazkiye'den Antakya'ya geldiğini anlatır. Eser de harf devriminden sonra, 1930 yılında Antakya'da Osmanlıca basılmıştır.

Dehlevî'ye göre Darwin (داروين), önce türlerin dönüşerek birbirinden türediğini söylemiş, daha sonra bu görüşünden vazgeçerek her canlı ve cansızın bir yaratıcının eseri olduğunu, her türün de ayrı ayrı yaratıldığını söylemiştir;

"Darwin dahi arz üzerinde yaşayan bütün mevcudat-ı uzviye ve gayr-ı uzviyenin bir halikin kudretiyle husule geldiğini kabul ve ifade eylemiş ve hatta hayat-ı uzviyenin nefha-i ilahi ile canlandığını beyan etmiştir ve her nev'in ayrı ayrı halk olunduğunu söylemektedir. Vakıa Darwin, evvelce hayatın intibak, rekabet ve ıstıfa-yı tabiî neticesi olduğunu söylemiş ise de ahiren işbu nazariyeden rücu ederek hayatın kudret-i ilahiye ile husule geldiğini tasdik ve itiraf ve bunu da müteaddid makalelerle izah eylediği gibi bir rahibe yazdığı mektupta bu fikrini teyid etmiştir."[1204]

Abdullah Dehlevî, muhtemelen eserlerini okumadığı Darwin hakkında yanlış kanaatler edinmiş görünmektedir. Darwin ve evrim karşıtlarının, evrim kuramı ile yaratılış anlatısı arasındaki çatışmada bazen Darwin'in yaratıcıya atıf yaptığı metinlere

---

[1203] İbrahim Aşkî, s. 15
[1204] Bağdadlı Şeyh Abdullah Dehlevî, **Felsefe-i Din ve Hukuk,** Yeni Matbaa, Antakya, 1348 [1930], s. 18

referans verdikleri görülür. Ancak Dehlevî bunun da ötesine geçerek, Darwin'in bir noktada evrimi de reddettiğini iddia etmesi dikkat çekicidir.

4.2.8 İsmail Fennî

Bulgaristan'ın Tırnova kasabasında dünyaya gelen İsmail Fennî [Ertuğrul] (1855 – 1946) orta öğrenimini tamamlayıp medresede Arapça dersi almıştır.[1205] Rus işgalinden sonra İstanbul'a göç etmiş, çeşitli memuriyetlerde bulunup, Fransızca ve İngilizce dil eğitimi aldıktan sonra 1911 yılında emekli olup felsefî çalışmalara odaklanmıştır.[1206] Materyalist iddialara cevap vermek üzere kaleme aldığı *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli* başlıklı eserinde, Darwin ve onun evrim kuramına geniş yer ayırmıştır.

Canlıların değişerek farklı türlere dönüşmesini ifade eden evrim kuramının çıkışını sırasıyla Lamarck, Darwin ve Spencer'in katkılarıyla açıklar. Ona göre *mezheb-i tekâmül (evolution*) Darwin ve Lamarck'tan ziyade Spencer'in felsefesi için kullanılmalıdır.[1207] Oysa Spencer'in evrim kuramına katkısı oldukça sınırlı olup, kuramın asıl kurucusu Darwin'dir. Spencer'in kuramın toplumsal uyarlamalarına yönelik yorumları İsmail Fennî'nin gözünde onu daha önemli hale getirmiş olabilir.

Ayrı bir *Darwin* başlığı bulunan eserin bu bölümünde, Darwin'in yapay seçilim, doğal seçilim ve yaşam için mücadele kavramlarını ele alır. En uygun olanın hayatta kalması prensibini çağdaşlarının aksine doğru anlayarak bunun "en kuvvetli" anlamına gelmediğinin altını özellikle çizmesi önemlidir;

> "Darwin'in (داروين) fikrince en ehil tabiri hiçbir vakitte en kuvvetli manasını ifade etmezdir. En kuvvetliler bazı ahvallarde ihraz-ı muvaffakiyyete en az ehil olurlar."[1208]

[1205] Süleyman Hayri Bolay, "İsmail Fenni Ertuğrul", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 98
[1206] A.g.e.
[1207] İsmail Fennî, **Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli**, Orhaniye Matbaası, 1928, s. 77-78
[1208] A.g.e., s. 80

İsmail Fennî ayrıca Darwin'in, insanın maymundan geldiğini söylediğini, onların ortak bir ataya sahip olduğunu ve amca çocukları olduğumuzu belirtir.[1209] Bu yönüyle de çağdaşlarından ayrılmaktadır. Devamında da Darwin ve Lamarck'ın farklarına değinir, buna göre Lamarck çevrenin etkisine çok önem verir, Darwin ise bunun sınırlı olduğunu düşünür. Oysa Darwin de Lamarck gibi çevrenin etkisinin önemli olduğunu ancak bu etkinin doğal seçilimle en uygun olanın hayatta kalması şeklinde ortaya çıktığını söyler. Bölümün sonunda bir yazarın Lamarck ve Darwin'in birbirlerini tamamladığı yönündeki iddiasını paylaşır.[1210] Bu açılardan Lamarck-Darwin farkına çok hâkim olmadığı anlaşılmaktadır.

Lamarck ve Spencer'i ayrı başlıklarda ele aldıktan sonra tekrar *Darwin* başlığı atar ve burada Darwin'in kuramının ayrıntılarını incelemeye çalışır. İsmail Fennî'ye göre bir hayvanda tesadüfî bir değişiklik olmuş olsa bile bu özelliğin bir sonraki nesle geçmesi için aynı değişikliğin oluştuğu başka bir dişiyle çiftleşmesi gerekir.[1211] Halbuki doğal seçilim böyle işlemez, bir canlıda oluşan değişim, eşinde de bu özelliğin var olmasından bağımsız olarak evlada yani bir sonraki nesle geçer. İkinci olarak çevrenin etkisiyle türlerdeki değişimlerin gözlemlenebilir olması gerektiğini ancak bunun görülmediğini iddia eder.[1212] Bu da İsmail Fennî'nin doğal seçilim sonucu türlerin değişmesi için gerekli süreyi ihmal ettiğini göstermektedir. Üçüncü olarak içgüdülerin aşama aşama oluşmasını reddeder, ona göre bu özellikler birdenbire ve mükemmel olarak canlıda bulunması gerekir.[1213] Dördüncü olarak Cuvier'e dayandırdığı bir açıklamaya göre canlıların uzuvları arasında bir uyum vardır, bir uzuvdaki değişim diğer uzuvlarla uyumunu bozacağından her şartta zararlı sonuç doğuracaktır. Bu ihtimaller Darwin kuramının aleyhinedir.[1214] Oysa Cuvier'nin görüşü, canlıların değişmediğine ve mükemmel olarak yaratıldığına dayanır. Beşinci olarak da türlerin tek bir asıldan değil birden fazla asıldan türemiş olabileceğine, bunun için de bir yaratıcıya ihtiyaç olduğu görüşünü aktarır.[1215] Ek olarak da Dünya'nın

---

[1209] A.g.e., s. 80-81
[1210] A.g.e., s. 82-83
[1211] A.g.e., s. 87
[1212] A.g.e., s. 88
[1213] A.g.e., s. 89-90
[1214] A.g.e., s. 90-91
[1215] A.g.e., s. 91-92

yaşının Darwin'in öngördüğü evrim sürecine yetecek kadar uzun olmadığını savunur.[1216]

İsmail Fennî, Darwin'in evrim kuramı ile tanrının varlığı arasında bir ilişki olup olmadığını sorgularken ünlü astronom ve yazar Camille Flammarion'a (1842 – 1925) başvurur. Flammarion'a göre materyalistler Darwin'in görüşlerini yaratıcıyı reddetmek için kullanmaktadır ancak Türlerin Kökeni'nde tanrı lehine bir üslup vardır;

> "Erbab-ı dikkat Darwin sisteminde Allah'ın lehinde bir kayd-ı ihtirazi görürler. Lakin bu keyd maddeye daha mutlak bir istiklal verenlere muvafık gelmez. Onu Fransızca'ya tercüme eden Matmazel "Clemence August" bile bu kadar iyi bir yolda giderken durup da bir mevcud-ı ecel ve âlâya inandığından dolayı mumaileyhe şiddetle serzenişte bulunmuştur, mumaileyhe mukaddimesinde; 'Darwin bana kâfi derecede cesaretli görünmüyor mesleğinin nihayetine kadar gitmeyip de silsile-i netayicinin ortasında tevekkuf etmesi acaba bir basiret ve ihtiyatkarlık mıdır?' diyor."[1217]

Clemence August olarak bahsedilen kişi, yukarıda ayrıntılarını aktardığımız, Türlerin Kökeni'nin ilk tercümanı ve Darwin'in de şikayetçi olduğu Clémence-August Royer'dir. Darwin'in Türlerin Kökeni'nde "yaratıcı" kavramını ihtiyaten kullandığını da kendi mektubundan biliyoruz.

İsmail Fennî, yabancı yazarlardan yaptığı çeşitli alıntılarla evrimin bilimsel olarak zaaflarını ortaya koymaya çalışır. Ona göre evrimi savunanlar maymun sülalesinden gelmek gibi aşağı bir mertebeyi kabul ederler;

> "Böyle bir faraziyeyi hakayık-ı müsbete cümlesinden addedip de maymun sülalesinden olduklarına kani olan kimselerin layık oldukları mertebeyi kendileri tayin etmiş oldukları derkârdır.
>
> İstihaliyyun tarafından insanla maymunun bir asıldan teşaub ettikleri iddia olunuyor halbuki bu karabet-i şedidîye rağmen bunların beyninde pek büyük bir fark görülmektedir. Yukarıda beyan olunduğu vechile vahşiler terbiye

---

[1216] A.g.e., s. 92
[1217] A.g.e., s. 93

sayesinde Avrupa lisanlarında nutuk iradına muvaffak oldukları halde maymunlar nutku papağan kadar olsun taklid edemiyor."[1218]

Biyoloji bilgisinin ve evrim kuramına hâkimiyetinin zayıflığı verdiği örneklerden de anlaşılan İsmail Fennî'ye göre birbirine düşman olan koyun, kurt ve güvercinin ortak bir ataya sahip olmaları çok uzak bir ihtimaldir.

Öte yandan konuyu Amerika'daki Maymun Davası'na getirerek, her ne kadar evrimin yanlış olduğunu düşünse de okulda evrimin öğretilmesinin engellenmemesi gerektiğini belirtir.[1219] Bu noktadan itibaren evrim ve İslâm inancının nasıl bağdaştırılabileceğini irdelemeye başlar. Ona göre evrimin, "âlemin, Darwin tarafından keşfedilmiş bir kanunu" olarak okutulması hem hakikate hem de İslâm akaidine aykırıdır.[1220] Eğer evrim gerçekten ispatlanırsa, bazı ayetler tevil etmek / yeniden yorumlamak mümkündür;

> "…Darwin'in iddiası vechile 'insan ağaçların üzerinde yaşadığı ve eski dünyada sakin olduğu muhtemel olan tüylü ve bir kuyruğuk ve sivri kulaklarla mücehhez, zu-sedyeyn [iki memeli] bir hayvanın neslinden' olduğu bir gün suret-i kat'iyyede tahakkuk edecek olursa din-i İslâm hüccet-i katıa ile yakin derecesine varmış olan hiçbir hakikatin kabulüne mani olmadığından cenab-ı Hakk'ın mukteza-yı meşiyyet ve eser-i kudreti olmak şartıyla bunun dahi kabulüne müsaiddir."[1221]

Bilimsel olarak kanıtlandığı ve tanrının varlığını inkâr etmediği sürece evrimi kabul edilebilir gördükten sonra hangi ayetlerin tevil edilebileceğini sıralar. Hicr suresi 29. ayette geçen "ve ben ona ruhumdan üfledim" ifadesinde, insanın ilk mükellef olduğu aşama kabul edilebilir, beraberinde geçen "topraktan yaratılma" ifadesindeki toprak da aslı ifade edecek şeklinde yorumlanabilir.[1222]

Evrimin aşamalarını sırayla cansızdan canlıya ("*ve siz ölü idiniz sizi dirilttik*" Bakara, 28), canlıdan bitkiye ("*ve Allah sizi yerden bir nev' bitirmekle bitirdi*" Nuh,

---

[1218] A.g.e., s. 109
[1219] A.g.e., s. 110
[1220] A.g.e., s. 111
[1221] A.g.e., s. 112
[1222] A.g.e.

16) ve bitkiden hayvana ("*ve ben ona ruhumdan üfledim*" Hicr, 29) olacak şekilde kabul ederek, tevil edilebilecek ayetleri açıklar.[1223]

Adem ve Havva'nın yaratıldığı cennet gökyüzünde değil de yeryüzünde olduğu, kadının erkeğin eğe kemiğinden yaratıldığı şeklindeki hadisi de insanın yine kendi cinsinden yaratıldığı manasında kabul edilebilir.[1224] Sonuç olarak evrim kanıtlanırsa bunun kabulü mümkündür ancak yine de ispatlanmış bir hakikat olmaktan çok uzaktır."[1225]

Alper Bilgili, İsmail Fennî'nin Darwin ve evrimle ilgili yaklaşımlarını ele aldığı makalesinde, Darwin'i ana hatlarıyla doğru anladığını söylese de bunun doğru olmadığı görülmektedir.[1226] İsmail Fennî'nin çalışmasındaki temel başarısı, sahip olduğu yabancu dil bilgisi seviyesiyle, batılı düşünürlerden evrim karşıtı argümanları derleyerek okuyucuya aktarmasında yatmaktadır. Verdiği örneklerin seviyesine bakıldığında, bu argümanların detaylarına hakim olduğunu söylemek zordur. Bilgili'ye göre İsmail Fennî'yi "bilim karşısında aciz kalmış modernist bir Müslüman" olarak değerlendiremeyiz.[1227] Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Darwin ve evrim karşıtlığının serüvenine baktığımızda İsmail Fennî'nin hem evrim karşıtı olması hem de "ileride ispatlanırsa" şerhiyle İslâm'la uyuşturmaya çalışması evrimin, eserin yazıldığı 1920'li yıllarda kazandığı saygınlıktan bağımsız düşünülemez. Darwin'in evrim kuramı, yeni sentezlerle birlikte 1920'lerde artık bilim dünyasında genel kabul gören bir noktaya gelmişti. İsmail Fennî'nin temel endişesinin de evrimin, tanrı inancını dışarlaması olduğundan, uzlaştırma niyetini evrimin yaygınlığı karşısında modernist bir reform çabası olarak yorumlamak yanlış olmaz.

Bilgili ayrıca makalesinin bir önceki versiyonunda Darwinizmi, Alman militarizminin sebeplerinden biri olarak tanımlayarak sosyal Darwinizm ile Darwinizm ayrımını yapmamaktadır.[1228] Darwin'in görüşlerinin Türk okuyucuya

---

[1223] A.g.e.
[1224] A.g.e., s. 113
[1225] A.g.e.
[1226] Alper Bilgili, **Darwin ve Osmanlılar,** Vadi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 35
[1227] A.g.e., s. 40
[1228] Alper Bilgili, "An Ottoman Response to Darwinism: İsmail Fennî on Islam and evolution", **British Society fort he History of Science**, Cilt: XLVIII, Sayı: 4, Aralık 2015, s. 565

Büchner'in kitapları aracılığıyla ulaştığına dair yorumu da yukarıda örneklerini paylaştığımız çeşitli kitap ve süreli yayınlardaki yazılara bakıldığında, aşırı genelleme sonucu varılan yanlış bir yorum olduğu görülür.[1229]

İsmail Fennî, hazırladığı felsefe lugatında da evrim/*evolution*, Darwinizm ve dönüşümcülük/*transformisme* kavramlarına yer vermiştir. *Transformisme*, *istihale mezhebi* yani dönüşümcülük demektir. Eskiden olduğu gibi türlerin değişmezliğini değil, birbirine dönüştüğünü kabul eden canlı bilimi kuramıdır. Lamarck tarafından ortaya atılmış, Darwin tarafından da ayrıntılandırılmıştır.[1230] *Darwinisme* maddesinde de kısaca evrimin ne olduğundan, Lamarck ve Spencer'den bahsettikten sonra aslında türlerin değişmez olduğunu [*la-yetegayyer*], içgüdülerin zorunlu olarak canlıda varolması, bunun içinde bir yaratıcının gerektiğini iddia eder.[1231] *Évolution* ve *Évolutionnisme* maddelerinde ise yukarıdaki açıklamalardan farklı olarak, "evrim" kavramı yerine "tekâmül" değil "inkişafiyye" kullanılması gerektiğini savunur;

> "Fransızca kitaplarında *Évolution* kelimesi, *Développement* (inkişaf) ve *Progrès* (terakki, irtika) kelimeleriyle tefsir ediliyor.
>
> Şu halde bu mezhebe (inkişafiyye) denilmek lazım gelir. Arapça bazı yeni kitaplarda, mezheb-i irtika tabirinin kullanıldığı görüldü. Lakin bu dahi tekâmül kelimesi gibi mezhebin esası olan fikrin yalnız bir safhasını beyan ettiğinden noksandır. Binaenaleyh inkişafiyye veyahut mezheb-i inkişaf tabiri şayan-ı tercih görünüyor. (…) Lakin lisanımızda tekâmül tabiriyle istinâs hasıl olmuş olduğundan bunun ibkasında büyük bir mahzur yoktur."[1232]

4.2.9 Mehmet İzzet:

Türkiye'de sosyolojinin gelişmesine öncü katkıları bulunan Mehmet İzzet (1891 – 1930), Galatasaray Lisesi'nden mezun olduktan sonra Hukuk Fakültesi'ne girdi. Felsefe öğrenimi için Sorbonne Üniversitesi'ne gönderilse de eğitimini

[1229] A.g.e., s. 581
[1230] İsmail Fennî, "Transformisme", **Lugatçe-i Felsefe**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927, s. 727
[1231] İsmail Fennî, "Darwinisme", **Lugatçe-i Felsefe**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927, s. 163-164
[1232] İsmail Fennî, "Évolutionnisme", **Lugatçe-i Felsefe**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927, s. 254

tamamlayamadan geri dönmüştür.[1233] Bir süre Darülfünun Edebiyat Fakültesi müdürlüğü görevini de yürüten Mehmet İzzet, verdiği felsefe, ahlak ve sosyoloji derslerinin yanında yoğun bir telif ve tercüme eser üretiminde de bulunmuştur.[1234]

Birer yıl arayla yayınlanan *İctimaiyyat Dersleri* ve *Yeni İctimaiyyat Dersleri* başlıklı eserleri öğretmen okullarında ve liselerde okutulmak üzere hazırlanmış ilk sosyoloji ders kitaplarıdır.[1235] Bahsettiğimiz bu kitaplarda Darwin'e de önemli yer ayırır. İlkel kavimleri ele aldığı bölümde Darwin'in Tierra del Fuego'da (*arz-ı ennar*) yerlilerle yaşadığı tecrübeleri örnek olarak verir.[1236] Toplumda iş bölümünü incelediği bölümde ise, Ziya Gökalp'in makalesinden alıntı yaparak, Darwin'in yaşam mücadelesi kavramı ile toplumsal yardımlaşma arasındaki çelişkiyi tartışır.[1237]

Sanat sosyolojisi (*bedii içtimaiyat*) bölümünde ise Darwin'in cinsel seçilim kuramıyla toplumsal sanat faaliyetlerinin açıklanamayacağını söyler;

> "Darwin'e (داروين) insanlardaki bedii faaliyet, menşeinde bazı hayvani cinslerdeki tezeyyün faaliyetine irca edilmelidir. Bunun da sebebi cinsî meyilden ibarettir. Halbuki ibtidai akvamda aşkın bedii faaliyetlere nadiren mevzu teşkil eylemesi, bu nazariyeyi tekzibe kâfidir."[1238]

Bilim dünyasında da Darwin'in en fazla tartışılan kavramlarından biri olan cinsel seçilimin, yalnız insanlar için değil, hayvanlar için de tartışılır olduğunu düşünür. Örnek olarak da Hüseyin Cahid'in [Yalçın] tercüme ettiği, güzel sanatlarının kökeni üzerine bir kitaptan alıntı yapar.[1239] Buna göre erkek kuşların süs ve dansları dişiyi etikelemek için olamaz çünkü kuşar bilinçli bir tercih yapamaz. O yüzden Darwin'in çalışmaları tamamen reddedilmese de cinsel seçilim kabul edilemez;

[1233] Mehmet Coşkun Değirmencioğlu, "Mehmet İzzet (1891 – 1930) ve Ulusalcı Sosyal Felsefesi", T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 25-28
[1234] Aydın Topaloğlu, "Mehmed İzzet", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 492
[1235] Değirmencioğlu, s. 41
[1236] Mehmet İzzet, **Yeni İctimaiyyat Dersleri,** Devlet Matbaası , İstanbul, 1928, s. 20
[1237] A.g.e., s. 55-56
[1238] A.g.e., s. 287
[1239] A.g.e., s. 288

“Darwin’in taharriyatında vasıl olduğu umumî neticelerin hiç birini reddetmek ihtiyacında değiliz. Dişi kuşların zi-şuurane bir intihab icra ettikleri iddiası reddilmek lazım olmakla beraber kendilerinin hissini sair erkeklerden ziyade tahrike muktedir olmuş bir erkek ile çiftleşmeye rıza göstermeleri bi-şuurane bir intihab-ı keyfiyetini “tazmin eder.”[1240]

Bir başka bölümde “dehâ” kavramını inceleyen Mehmet İzzet’e göre dehâ bir sevgi kabiliyetidir, bilimde de hakikate ulaşmak için fikirlere sevgiyle bağlılık gerekir. Örnek olarak ise tekrar Darwin’e başvurur;

“Darwin diyor ki: ‘kestirebildiğime nazaran’ ilim adamı olarak muvaffakiyetim, bu muvaffakiyet her ne dereceye yükselmiş olursa olsun, muaddal ve mütenevvi zihnî şerait ve evsafın mahsulüdür. Bunlar meyanında en mühimleri şunlardır: ilm aşkı, her hangi bir mevzu üzerine düşünmek için nihayetsiz bir sabır, vakıaları toplamak ve müşahede eylemekte zeka inceliği, icad kudreti ve akl-ı selim. Haiz olduğum orta derecede kabiliyletlerle bazı mühim noktalarda ilimlerin re’yine bu kadar azim bir tesir icra edebilmiş olmam hakikaten şaşılacak şeydir.”[1241]

Mehmet İzzet, Darwin’in bu özelliklerine bir de *şevke gelme kabiliyeti* ekler. O sayede incelediği bitkiyi, böceği seviyor ve en ufak ayrıntılarına kadar onlara önem veriyordu.

“Darwin’in kendisine isnad eylediği ‘ilm aşkı’ son tahlilde, ilmin mevzuları için muhterisane bir meyil, canlı mahluklara muhabbet, alemşumül bir senpatiden ibarettir.”[1242]

Mehmet İzzet’in Darwin’i ne kadar önemsediği ve takdir ettiği, kitabının farklı bölümlerinde Darwin’den alıntılar yapmasından anlaşılabilir. Sadece estetik ve sanat gibi konuların biyolojiye indirgenmesinde endişeleri ve itirazları vardır. Sanat gibi

---

[1240] Yrjö Hirn, **Sanay-i Nefisenin Menşeleri,** çev. Hüseyin Cahid, Tanin Matbaası, İstanbul, 1925, s. 253

[1241] Mehmet İzzet, **Yeni İctimaiyyat Dersleri**, s. 377

[1242] A.g.e., s. 377

ahlakın da biyolojiyle açıklanamayacağını düşünen Mehmet İzzet, yine Darwin'in kuramıyla ahlak arasındaki ilişkiyi tartışır;

> "Tecrübî ilmin terakkileri sayesinde mevdud-ı edyanın akidelerine uymayan hakikatler ortaya çıkınca çok dindarlar nazarında akıl, tahrib edici bir kuvvet oldu. Hele ilmî tetkikat ile daha doğrusu ilmî addolunan nazariyeler ile, mesela Darwin'in nazariyeleri ile ahlakın menşeini izah etmek teşebbüsleri bu telakkiyi kuvvetlendirdi. Bir zamanlar teşrih masası başında insanın bedenini delik deşik eden teşrih âliminin ruhunda insanın hayatına karşı hürmet, insanın güzelliğine meftuniyet mevcud olamayacağını kabul edenler olduğu gibi, maddi ilimlere istinaden, ahlakî duyguların, kör tabiat kanunlarının alelade neticelerinden ibaret olduğunu söyleyerek onların kudsiyetine müthiş bir darbe indiren mütefekkirlerin de ister istemez ahlaksız olacakkları iddia olundu."[1243]

Bilimsel keşiflerin dinî inançlarla çelişmesi sonucu doğan endişe, ahlakın biyoloji tarafından kapsanmasıyla beraber ahlaksızlığın doğacağına yönelik endişeyi de beraberinde getiriyor. Mehmet İzzet her ne kadar Darwin'in evrim kuramına genel hatlarıyla katılsa bile, o zaman kadar metafizik açıklamalara dayanan sanat, estetik ve ahlak gibi konuların biyolojiye dâhil edilmesini kabul etmez. *Darülfünun İlahiyat Mecmuası* için, İskoç antropolog James George Frazer'dan (1854 – 1941) tercüme ettiği makalede de aynı endişeye yer verildiğini görüyoruz. Yazara göre insanı yalnız fizik ve biyolojiden ibaret görmek, Darwin'in etkisine gereğinden fazla girmek anlamına gelir. Böyle yapanlar insanın mukadderatının oluşumunda, onu aşağı hayvanlardan ayıran fikrinin ve iradesinin payını unutanlardır.[1244]

Yine de lise seviyesindeki okullarda Darwin'i ve onun çalışmalarının yaygınlaşmasına verdiği katkı dikkate değerdir.

[1243] Mehmet İzzet, "Akıl ve Gönül", **Hayat Mecmuası**, Cilt: II, Sayı: 47, 20 Teşrinievvel [Ekim] 1927, s. 402

[1244] James George Frazer, "Aile ve Semiyyenin Menşeileri: Üçüncü Kısım", çev: Mehmet İzzet, **Darülfünun İlahiyat Mecmuası**, Sene: 1, Sayı: 3, Ağustos 1926, s. 79

4.2.10 İzmirli İsmail Hakkı

İslam felsefesi ve yeni kelam ilminin temsilcilerinden İsmail Hakkı [İzmirli] (1869 – 1946) ilk öğrenimini İzmir'de tamamladıktan sonra İstanbul'a gelmiş ve Darülmuallimin-i Âliye'ye girmiştir.[1245] İstanbul'un farklı okullarında öğretmenlik ve müdürlük görevlerinde bulunduktan sonra, 1909'da Darülfünun'a girmiş ve 1935 yılında emekli olana kadar aralıklarla hocalığa devam etmiştir.[1246] Kelamın çağın sorunlarına cevap vermekten uzaklaştığını düşünen İzmirli İsmail Hakkı, Türkiye'de kelamda yenilik akımının öncülerinden olmuştur.[1247] İslâm âlimleri açısından çağın en önemli çatışma konularından biri olan Darwin'in evrim kuramı da İsmail Hakkı'nın ilgi alanına girmiştir. *Yeni İlm-i Kelam* başlığıyla yayınladığı iki ciltlik eserinde, tanrının varlığı hakkındaki genel şüphelere yönelik soru cevap bölümü yer alır. Darwin ve Spencer gibi isimler varlıklarını hayat mücadelesi ve doğal seçilime borçludurlar. Yaşam mücadelesinde de en layık olan hayatta kalır (*baka-i elyak*).[1248]

İsmail Hakkı cevabında doğal seçilimi ve yaşam mücadelesini kabul edilse bile tesadüf eseri olarak açıklanmasına itiraz etmektedir. Ona göre yaratılıştan itibaren arka arkaya sabit tesadüfler olamaz, bunun kuradan farkı yoktur. Tesadüf eseri olan şeylerde teminat, dolayısıyla da kanun olmaz.[1249] Ona göre doğal seçilim kanunu, tanrıyı inkâr edenler için buldukları bir kaçıştır, oysa bu kanun tesadüfen olamayacağına göre o da tanrının varlığının açık bir kanıtıdır;

> "İntihâb-ı tabiî kanunu münkirîn-i ilahın en müşkil zamanlarında iltica ettikleri bir girizgâhtır. (…) Demek oluyor ki müşkil zamanlarında girizgâh edindikleri intihâb-ı tabiî kanunu halık-ı zü'l-celalın vücud-ı subhanîsine istidlal için vazıh bir bürhandır."[1250]

[1245] İsmail Kara, "İsmail Hakkı İzmirli", **Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi: Metinler / Kişiler**, Cilt: II, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011, s. 662

[1246] Ali Birinci, "İsmail Hakkı İzmirli", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 531

[1247] Sait Özvarlı, "İsmail Hakkı İzmirli", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 533

[1248] İzmirli İsmail Hakkı, **Yeni İlm-i Kelam,** Cilt: II, Matbaa-i Amire, İstanbul, H1343 [1924], s. 48

[1249] A.g.e., s. 49

[1250] A.g.e., s. 50

İsmail Hakkı'nın temel mücadelesi materyalizm ve pozitivizme karşıdır, evrimi da biyoloji yerine tanrıyı inkâr etme ihtimali üzerinden eleştirir. İlerleyen yıllarda bu konuyu, evrim kuramını aslında eski İslâm âlimlerinin keşfettiğini iddia ederek desteklemeye çalışır. İhvân-ı Safâ'yı konu aldığı bir makalesinde, Darwin'e dayandırılan *tekâmül mezhebini* önce Anaksimandros'un ifade ettiğini, İhvân-ı Safâ'nın ise evrim kuramında doğal seçilim yerine tanrının hikmetini koyduğunu söyler;

> "İhvân-ı Safâ tekâmül nazariyesini müteaddid risalelerde zikrediyorlar, yalnız aynı ile bir mezhebi şerhetmiyorlar, Darwin'in (داروين) *Selection Naturelle* intihab-ı tabiîsine bedel (inayet-i rabbaniye, hikmet-i ilahiye) kaydını koyuyorlar."[1251]

Bir başka makalesinde de İbn Miskeveyh'in evrim kuramını savunduğunu iddia eden İsmail Hakk[1252] evrim düşüncesinin kaynaklarının Türk-İslâm düşüncesine dayandığına dair iddiasını Türk Tarih Kongresinde sunar. Tebliğine Muhammed peygamberin de aslında Türk olduğu iddiasıyla başlayan İsmail Hakkı'ya göre şu isimler Darwin'den önce evrim kuramına değinmişlerdir;

- "Ebu Süleyman Büstî: Basra'da dinî, felsefî ve siyasî cemiyet teşkil eden 'İhvân-ı Safâ Kardeşler'in risalelerini kaleme alan Ebu Süleyman Büstî, (…) ilim dünyasında en evvel ilmî bir üslup ile tekâmül nazariyesini bildiriyor. Böylece Darwinizmi çok zaman evvel ortaya koymuştur.
- Miskeveyh-i Razî: Tekâmül nazariyesinde maymunu tasrif ederek 'insanın ilk mertebesiyle hayvanın son mertebesi arasında ittisal vardır.' Diyor. Darwinizmi Ebu Süleyman Büstî'den daha ziyade inkişaf ettiriyor.
- Basralı İbn Heysem: Draper *İlim ile Din Kavgaları* adlı eserinde Darwinizm nazariyesi münasebetiyle bahsettiği el-Hâzin, birçok

---

1251 İzmirli İsmail Hakkı, "İki Türk Feylesofu: İhvân-ı Safâ, **Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: VI, Sayı: 4, Teşrinievvel [Ekim] 1928, s. 532
1252 İzmirli İsmail Hakkı, "Miskeveyh'in Felsefesi Eserleri", **Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, Sene: 3, Sayı: 11, Nisan 1929, s. 66

Avrupa müellifinin zanlarına göre, İbn Heysem'dir. Draper de bu reyde bulunmakla İbn Heysem, Miskeveyh'den sonra üçüncü olarak Darwinizm nazariyesinden bahsetmiş oluyor.

- Celalettin-i Rumî: İlk defa Darwinizmi Fars diliyle manzum olarak haber veriyor. Bu meyanda hayat mübarezelerini de bildirmekle bi'n-netice tabiî ıstıfa ve en layık olanların bekâsını söylemiş oluyor. Bu düsturu Darwin, Spencer ve Hegel de ortaya koymuşlardır. Hayat mübarezesi kaidesini Hobbes keşfetmiş, Darwin pek ziyade tenvir etmiş, Hegel de bu yolda bulunmuştur.
- Kınalızâde Ali Efendi: İlk önce Türkçe olarak Darwinizm nazariyesini Türkler'e beyan ediyor.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı Fendi: Marifetname'sinde Darwinizm için ayrı bir bab açıyor; uzun uzadıya tafsilat veriyor. Yaptığı cetvelde hayvan nevileri ile insan mertebesi arasında nesnas ile maymunu koyuyor.
- Bidil: Türn manzumesi şairlerinden Bidil "Hiç şeklî bî-heyulâ kâbil-i suret ne-şud / Âdemî hem-pişezân âdem pujine bud"[1253] beytiyle Darwinizmi bildiriyor."[1254]

Yukarıda saydıklarının dışında, başka bir makalesinde de İbn Haldun'un evrimden bahsettiğini ve Darwin'den önce çevreye uyumu anladığını iddia eder;

> "Arzın umranı hakkında iklimlerin tesirleri; havanın insanların gidişlerine [giyinişlerine?], meşreb, tabiatlerine ve renklerine olan tesiri; bolluk ve ucuzluk, kıtlık ile muhtelif olan şehirlerin, az yeme ve çok gıda alma hususlarının insanların beden ve huylarındaki tesiri gibi bahisler. Bu bahisler beş asır sonra Avrupa'nın tekâmül nazariyesi hakkındaki sözlerine pek ziyade

---

1253 "Hiçbir şekil heyulasız suret kabul etmez. Âdem de Âdem olmazdan önce maymun idi."

1254 İzmirli İsmail Hakkı, "Peygamber ve Türkler", **II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, 20-25 Eylül 1937, s. 1029-1042

benzer. İbn Haldun selefleri gibi tekâmül nazariyesinden bahsetmiş, Darwin'den o kadar asır evvel muhite intibak kanununu anlatmıştır."[1255]

İzmirli İsmail Hakkı, Darwin'in evrim kuramının ayrıntılarına girmeksizin tanrının varlığını tehdit etmesi ihtimali karşısında onu önce din içine, daha sonra da geçmişte bazı İslâm âlimlerinin çalışmalarında var olduğunu iddia ederek tarih içine almayı amaçlar. Evrim karşısında tutunduğu bu tavır itibariyle istisnai bir yere sahiptir. Türk Tarih Kongresi'ndeki tebliğinde ismini saydığı İslâm âlimlerinin gerçekten evrimi anlatıp anlatmadığı bu çalışmanın kapsamı dışındadır.

4.2.11 Mustafa Şekib

Mustafa Şekib, ilerleme düşüncesinin kökeni ve gelişimini anlattığı yazı dizisinde Darwin'e de yer vermiştir. Yazısına evrim fikrinin ortaya çıkışı ve güçlenmesinin arkasında yatan sebepleri anlatarak başlar. Darwin'den önce Cuvier ve Linne gibi isimlerin de aralarında bulunduğu doğa bilimciler türlerin değişmez olduğuna inanıyorlardı. Lamarck gibi Darwin öncesi evrimciler ise evrimin mekanizmasını tam olarak açıklayamamışlardır. Darwin'le birlikte güçlenen evrimi, materyalistler kendileri için önemli bir dayanak olarak görüp sahiplendiler. Ayrıca on dokuzuncu yüzyılda gelişen büyük sanayiyle ortaya çıkan kapitalizmin de materyalizme ihtiyacı vardır. Ardından evrim/dönüşümcülük fikrini anlatmaya geçer. Burada esas aldığı nokta, canlılardaki değişim ve dönüşümün metafizik değil maddi temele dayanmasıdır;

> "Transformizm, gerek nebat ve gerek hayvanlardaki nev'lerin gayri mütebeddil değil bilakis mütebeddil olduklarını ve bu tebeddülün maddî muhit tesiriyle olduğunu iddia etmişti."[1256]

Mustafa Şekib anlatmaya devam ediyor; Darwin'e (داروین) göre türlerin ortaya çıkmasını sağlayan *tabii rekabet* ya da *hayat kavgası*dır. Bunun sonucu da *ıstıfa* yani en iyi uyum sağlayanın (*elyak*) hayatta kalmasıdır. Uyum sağlayamayanlar elenir.

[1255] İzmirli İsmail Hakkı, "İslâmda Felsefe Cereyanları 14: İbn Haldun", **Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, Sene: 5, Sayı: 24, 1.Kânun [Aralık] 1932, s. 2-3

[1256] Mustafa Şekib, "Terakki Fikrinin Menşei ve Tekâmülü – 22: Darwin'in Zuhuru", **Hayat**, Cilt: III, Sayı: 71, 5 Nisan 1928, s. 365

Türlerdeki değişim ileriye doğru olmak zorunda değildir, bazen gerileme de olabilir ancak değişimin sebebi maddi dünyadır, şuurlu ve akıllı (*meş'ur ve âkıl*) bir müdahale yoktur. Buna göre canlıların farklı renk ve şekilde olması ahlakî veya dinî bir amaç ve gaye için değil, maddi koşulların sonucudur.[1257] Türlerin Kökeni (*Tabii ıstıfa tarikiyle nev'lerin menşei*) ve İnsanın Türeyişi (*İnsanın ecdadı*) kitaplarıyla birlikte Darwin'in modern monizmin kurucusu olduğunu iddia eder. Evrimin ortaya çıkardığı bir sorun da insanın kökeninin maymunlarla ortak olmasıydı;

> "Salak ve ahmak bir insan karikatürünü andıran maymunu insanın ceddi olarak kabul etmek Ortodoks Hristiyan havsalasına sığacak gibi değildi. Çünkü kitab-ı mukaddes insanın Allah müşabehetinde yaratıldığını ve mübarek kılındığını söylemiş ve bütün dindarlar buna inanarak ona göre bir ahlak sistemi vücuda getirmişlerdi. Halbuki iddia edilen yeni hakikat bu sistemi altüst edecek kadar korkunç görünüyordu. Suret-i Allah üzere halk olunan insanın menşei nasıl maymun olabilirdi?"[1258]

Yalnız papazlar değil bütün medeniyet âlemi ahlak ve din için bundan daha büyük bir afet olamayacağı endişesiyle *tam otuz sene deli olacaklardı*. Herkeste -olumsuz da olsa- Darwinizm hakkında okumak için bir merak oluştu. Zenginler Darwinizmi, zayıfı ezmek için kendilerine hak görecek şekilde yorumladılar. Yirminci yüzyıldaki hareketleri anlamak isteyenler Darwinizmi bu açıdan göz önüne almak zorundadırlar.

Yazısının son bölümünü "*Darwinizmin hakiki manasına gelince*" cümlesiyle açan Mustafa Şekib'e göre *Darwin'in* evrim kuramı, canlılar âlemi için geçerli olabilir, toplumsal konulara uyarlanamaz. Nitekim yaşam mücadelesinin maddi kaynaklı olduğu da ispat edilmemiştir. 1920'li yılların başındaki yazılarına göre Darwin'in evrim kuramını daha iyi idrak ettiği anlaşılan Mustafa Şekib, yine de evrimi reddeder, canlılığın ortaya çıkışını açıklayan evrim kuramının fizik dünyaya ait açıklamalara dayanmasını kabul etmez.

[1257] A.g.e., s. 366
[1258] A.g.e.

4.3 Tarafsızlar:

4.3.1 Mehmed Ali Tevfik

Hayat mecmuasında "Mehmed Ali Tevfik" imzasıyla *Anglosakson Matbuatı* başlıklı bir yazı dizisi yayınlanmıştır. Dizinin ilk yazısının dipnotunda "*kıymetdâr edib ve mütetebbi'lerimizden Mehmed Ali Tevfik Bey"*[1259] olarak tanıtılan ismin kim olduğu tam tespit edilemedi. Dönem itibariyle yazar ve diplomat Mehmet Ali Tevfik [Yükselen] (1889 – 1941) bu profile en yakın isim olsa da, onunla ilgili eserlerde *Hayat* mecmuasında yazıları olduğuna dair bir bilgiye rastlanamadı. Ali Canib Yöntem'in (1887 – 1967), Mehmet Ali Tevfik Yükselen hakkında yazdığı yazıda, ömrünün son on-on beş senesinde kendi kendine İngilizce öğrendiği belirtilmektedir. [1260] Ali Birinci'nin aktardığına göre Kasım 1927'de girdiği Hariciye'de dil öğrenmeye hız vermiş, Rusça, İngilizce, Almanca ve İtalyanca'yı ileri düzeyde öğrenmiştir.[1261] *Hayat* mecmuasında inceleyeceğimiz Mehmed Ali Tevfik imzalı yazının Ekim 1927 tarihinde yayınlandığı göz önünde bulundurulursa, bu şahsın Mehmed Ali Tevfik Yükselen olma ihtimali düşük görünmektedir.

"*Darwin Nazariyatı Hakkında Bir Nutuk*" altbaşlığıyla çıkan yazıda, British Association for the Advancement of Science (*İlmin Terakkisi için İngiliz Cemiyeti*) başkanı Arthur Keith'in (1866 – 1955) yaptığı "*İnsanın menşei hakkındaki Darwin nazariyesinin hal-i hazırı*" başlıklı konuşmanın[1262] yankıları ele alınmıştır. Darwin'in evrim kuramının halk tarafından nasıl karşılandığını H. G. Wells'in (1866 – 1946) çok iyi anlattığını, meşhur tarih kitabının bir heyet tarafından Türkçe'ye çevrildiğini aktarır. Wells'e göre Evrim ve insanın kökeni tartışması yalnız halkta, muhafazakârlarda ve papazlarda değil, İngiliz üniversitelerini ve aydınları bile kızdırmıştır. Maymun Davası'nın ve onun Türk basınındaki yankılarının henüz

---

[1259] Mehmed Ali Tevfik, "Anglosakson Matbuatı", **Hayat**, Cilt: II, Sayı: 38, 18 Ağustos 1927, s. 239

[1260] Ali Canib Yöntem, "Eski Bir Türkçü: Mehmed Ali Tevfik", **Cumhuriyet**, Sayı: 6167, 15 Birinci teşrin [Ekim] 1941, s. 2

[1261] Ali Birinci, "Mehmet Ali Tevfik Yükselen", **Türk Yurdu**, Yıl: 107, Sayı: 365, Ocak 2018 (https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=3773) (Çevrimiçi, 24.12.2021)

[1262] Sir Arthur Keith, "Darwin's Theory of Man's Descent as it Stands Today", **British Association fort he Advancement of Science Report of the Ninety-Fifth Meeting – Leed 1927, August 31 – September 7,** Office of the British Association, Londra, 1927, s. 1-15

hatıralarda taze olduğunu söyleyip, Arthur Keith'in konuşmasıyla da bu tartışmanın son bulmayacağını söyler. Çünkü Arthur Keith evrimin saf/katıksız bir gerçek olduğunu, kurumunun da verdiği güçle, yüksek sesle dile getirmiştir;

> "Arthur Keith'in nutku her halde bu hummalı mübaheselere nihayet vermeyecektir, çünkü bu zat Darwin nazariyesinin mahz-ı hakikat olduğunu zatının ve mekviinin kendisine verdiği kuvvet ve selahiyetle yüksek sesle bütün âleme ilan etti."[1263]

Tam metnin New York Times gazetesinde[1264] yayınlandığını söyleyen yazar, Arthur Keith'in argümanlarını sıraladıktan sonra son söz olarak "*Darwin'in insanın neşeti hakkındaki iddiası doğru mudur?*" sorusuna "*Evet, doğrudur.*" cevabını verdiğini paylaşır. Arthur Keith'e cevap olarak Amerika'da Yale Üniversitesi'nde edebiyat profesörü olan Alfred Noyes'in (1880 – 1958) bir itiraz yayınladığını[1265], yazının pek çok kimse için sakinleştirici hattâ şifa verici bir ilaç etkisi yarattığını belirterek Darwin'in kuramının insanlar üzerindeki etkisinin altını çizer.[1266]

Yazını, evrim tartışmasında kendisinin pek bilgisi olmadığı için taraf belirtemeyeceğini dile getirerek sonlandırır;

> "Bütün bu nazariyeler etrafında hâlâ temâdî eden mübahese ve münakaşada bu aciz muharririn vaziyet almasına lüzum olmadığı gibi imkân da yoktur. Ben lazım olan ilmî salâhiyetten mahrumum, diğer taraftan sırf fennî bir faraziye veyahut nazariye hakkında mütalaa beyan etmek, yahud Sir Arthur Keith'in dediği gibi hüküm tefhim etmek benim vazifem haricindedir."[1267]

[1263] Mehmed Ali Tevfik, "Anglosakson Matbuatı: Darwin Nazariyatı Hakkında Bir Nutuk – Şair Dante'nin 'La Divina Komedya'sında Arapça Mısralar", **Hayat**, Cilt: II, Sayı: 47, 20 Teşrinievvel [Ekim] 1927, s. 419

[1264] Sir Arthur Keith, "The Evidence of Darwin is Summed Up", **New York Times**, 4 Eylül 1927, s. 1 ve 10 (*Sir Arthur Keith Finds that the Fundamentals of the theory of Man's descent form an ape-like being are unshaken – the new goal is the control of the mysterious process of evolution*)

[1265] Alfred Noyes, "Science and Religion, Vital Issues of an old conflict. Not the process of evolution but its cause.", **Sunday Times**, 11 Eylül 1927, s. 12

[1266] Mehmed Ali Tevfik, "Anglosakson Matbuatı: Darwin Nazariyatı Hakkında Bir Nutuk – Şair Dante'nin 'La Divina Komedya'sında Arapça Mısralar", s. 420

[1267] A.g.e.

4.3.2 Lucien Lévy-Bruhl:

Fransız filozof Lucien Lévy-Bruhl'ün (1857 – 1939) "*La morale et la science des moeurs*" (Ahlak ve Görgü Bilimi) başlıklı eserinin giriş kısmını uzun bir makale halinde, Darülfünun'da felsefe ve sosyoloji dersleri veren Halil Nimetullah [Öztürk] (1880 – 1957), Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası'nda tercüme etmiştir. Yazara göre siyasi partiler, işlerine yarayacağını düşündükleri bilimsel gelişmeleri benimsemekte tereddüt etmezler. Evrim kuramı çıktığında, dinî esaslara göre şüpheli olduğu için devrimciler tarafından hemen benimsenmiştir;

> "Nev'lerin Menşei henüz çıkmıştı ki, ondan insanın menşeine müteallik ve sonra da bu meseleyi alakadar eden dinî akidelere müteallik neticeler çıkarıldı. Akideler için endişeyi mucip olan, Darwin nazariyesi derhal tarih-i tabiî ile hiç de meşgul olmamış olan bir sürü taraftarlar kazandı. [Türlerin Kökeni] ve [İnsanın Türeyişi], dinî esaslar nazarında maznun olduğundan dolayı, ihtilalcilerin baş kitapları oldular."[1268]

Fakat bir süre sonra, yaşam için mücadele, doğal seçilim gibi kavramlar eşitlikten çok aristokrat eğilimlere uygun görüldüğü için ve savaş yanlısı politikalara dayanak sağlayabileceği için muhafazakârlar tarafından sahiplenilmiştir.[1269]

4.3.3 İsmail Hami Danişmend

Türk dili ve tarihi alanına yaptığı katkılarla tanınan tarihçi İsmail Hami Danişmend (1889 – 1967), Güneş-Dil teorisinin taraftarları arasında yer alır.[1270] Teorinin ilanından kısa süre sonra, teoriye yönelik eleştirilere ve alternatiflere gazetedeki köşesinde yer verir. Güneş-Dil teorisine alternatif olan Beden-Dili teorisini kuramsallaştıran İngiliz Richard Paget'nin (1869 – 1955) Darwin'den esinlenmesini okuyucularına aktarır:

1268 Lucien Lévy-Bruhl, "Bir Başlangıç", **Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, Sene: 6, Sayı: 25, 1 Şubat 1933, s. 33

1269 A.g.e., s. 34

1270 Cevdet Küçük, "İsmail Hami Danişmend", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: VII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 467

> “İngiliz âlimine göre bu teorinin en kuvvetli delili Darwinizmdedir: çünkü Darwin 1872’de neşrettiği “The Expression of the Emotions” ismindeki eserinin otuz dördüncü sahifesinde insan ağzının gayrıihtiyarî surette ellerle beraber hareket ettiğini tesbit etmiştir.”[1271]

Uzun süre Güneş-Dil teorisinin savunuculuğunu yürüten İsmail Hami’nin, Güneş-Dil Teorisi’ne yönelik eleştiriler bağlamında ve dolaylı bir atıfla da olsa Darwin’den bahsetmesi, Darwin’in entelektüel hayatın ne kadar farklı katmanına temas ettiğini göstermesi bakımından ilginç bir örnek olarak görülebilir.

4.3.4 Ağaoğlu Ahmet

Gazeteci ve siyasetçi Ağaoğlu Ahmet (1869 – 1939), liseyi Tiflis’te okuduktan sonra Paris, Sorbonne Üniversitesi’ne tarih ve filoloji eğitimi almaya gitmiştir.[1272] Siyasi eğilimleri sırasıyla İslâmcılık, Türkçülük ve Batıcılık üzerine yoğunlaşan Ağaoğlu Ahmet, *Cumhuriyet* gazetesindeki yazılarında farklı konularda Darwin’e atıf yapmıştır. *Maddecilik mi, ülkücülük mü?* Alt başlığını taşıyan *İçtimai Bahisler* adlı köşesinde biri maddeci, diğeri ülkücü iki karakterin sohbeti şeklinde bir yazı dizisi yayınlar. Maddeci karaktere (*Ziya*) göre aralarındaki kavga *materyalizmle ispirtüalizm* kavgasıdır ve Darwin, Comte ve Marx’tan sonra *ispirtüalizm* iflas etmiştir. Ülkücü karakter (*Enver*) ise *ispirtüalist* ya da *materyalist* olmadığını, sadece anladığını söylediğini belirtir, Ziya’nın örneğine Darwin’den alıntı yaparak başlayıp insanın özel olarak yaratıldığıyla bitirir;

> “Şimdi ismini zikrettiğin Darwin “*Origine de Especes*” adlı eserinde şu cümleyi aynen yazıyor: ‘Bütün tabiatta bir dikiş iğnesi gözünün dörtte biri miktarında olan karınca beyninden kıymetli bir şey yoktur. Bu miktarcık beyindir ki bu hayvanın bu kadar ince ve karışık hareketlerini bu kadar muntazam bir tarzda idare ediyor.’ (…) İcat, keşif, tertip, tanzim, sentez, işte bu yeni fonksiyonlar beşeriyeti mütemadiyen ileriye doğru sevkeden vazifeler! İnsanlarla diğer mahlukat arasındaki fark işte budur. (…) O yaratıcı kudretiyle

---

[1271] İsmail Hami Danişmend, “Güneş-Dil Teorisi Üzerine İlk Tenkit”, **Ulus**, 19 Aralık 1935, s. 1-2
[1272] Nuri Yüce, “Ahmet Ağaoğlu”, **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 464

> yeni amiller yeni şartlar icat ediyor. Hakikatte tabiat insana gelince şuurlaşıyor, ilahileşiyor, yaratıcı bir kuvvet hâlini alıyor. İşte bunun içindir ki nefsi beşer ilahîdir, mukaddestir, muhteremdir, hilkatin en yüksek tezahürüdür."[1273]

Yaratılışçı görüşlerle Darwin'in evrim görüşü arasındaki farkı işaret etmesi açısından önemli olan bu hikâyenin yanında, Ağaoğlu Ahmet Amerika'da Darwin'in yasaklanmasına da itiraz eder. Fransız düşünür Taine'in "*meczuplar tarafından idare olunan sergüzeştçiler memleketi*" şeklinde yorumladığını aktardığı Kuzey Amerika onun için de tezatlar memleketidir;

> "(…) sokaklarda büyük bir zevk ve hevesle bedbaht zencileri linç edenler, Darwin nazariyesini küfür diye mekteplerden kaldırılmasını din namına talep eden Prütenler ile, iki ve daha çok kadın almakta hıristiyanlık bakımından beis olmamasını temenni edenler, Pasteur müessesesine beşeriyet namına milyonlar hediye eden zenginlerle, sokaklarda çocuklar ve kadınları kaçırarak iadesi mukabilinde para talep eden eşkıya Gangısterler, yanyana ve her gün birbirine sürtünerek yaşamaktadırlar!"[1274]

Ağaoğlu'nun Darwin'i, din karşısında bilimi temsil eden bir konumda ele alırken siyahlara yönelik ırkçılığa da aynı eleştirinin içinde yer vermesi, Darwin'le ilgili pozisyonunun sosyal Darwinist ve ırkçı bir temele dayanamadığını gösterir.

[1273] Ağaoğlu Ahmet, "İçtimai Bahisler: Yeni nesil arasında… Mide mi, zeka mi? Yoksa maddecilik mi, ülkücülük mü?", **Cumhuriyet**, 16 Ekim 1934, s. 3

[1274] Ağaoğlu Ahmet, "İçtimai Musahabe: Zeka Tröstü", **Cumhuriyet**, 12 Kasım 1934, s. 3

SONUÇ

Cumhuriyet döneminde Osmanlı'dan farklı olarak evrim kuramında Lamarck'ın yerini daha fazla Darwin'e bıraktığı görülmektedir. Cumhuriyet aydınları da Osmanlı'nın devamı olmasına rağmen dünyada da Darwin'in evrim görüşünün 1920'lerden itibaren ağırlık kazanmasının bunda etkisi olabilir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında resmî makamlar tarafından Darwin'in eserlerinin tercüme edilmesine yönelik çaba da bu durumun göstergesidir. Atatürk başta olmak üzere Türkiyeli aydınların birinci yabancı dili Fransızca olmasına rağmen Cumhuriyet döneminde Lamarck'ın ağırlığını kaybetmesi, sosyal Darwinizm'e daha mesafeli bir tutum içerisinde olmalarından da anlaşılabilir.

Osmanlı'nın, son döneminde giderek zayıflaması ve arka arkaya savaşlar sonucunda alınan yenilgiler, aydınların Darwin'in "en iyi uyum sağlayanın hayatta kalması" ilkesini "güçlü olan" şeklinde anlamalarında etkili olabileceğini belirtmiştik. Cumhuriyet döneminde bu yanlışlığa daha az rastlanması, Darwin'in daha iyi anlaşılabilmesiyle açıklanabileceği gibi bunda yeni dönemin aydınlar üzerinde daha rahat ve özgüvenli bir şekilde meseleye yaklaşabilmelerini sağlayan ortamın de etkisi olabilir.

Mustafa Rahmi ve Hüseyin Avni gibi isimler erken cumhuriyet yıllarında tercüme eserlerle Darwin taraftarı ve insanın evrim sonucu ortaya çıktığına yönelik katkılarda bulunurlar. Buna Abdülfeyyaz Tevfik'in tercüme heyetinin başındayken Darwin'in iki önemli eseri Türlerin Kökeni ve İnsanın Türeyişi'ni tercüme etme girişimi de eklenebilir. Abdülfeyyaz Tevfik'in Darwin taraftarı olarak Kuran'daki yaratılış anlatısıyla evrimin uyuşabileceğini söylemesi de dikkate değerdir.

Abdullah Cevdet, okullarda Fransızca'nın yanında ikinci yabancı dil olarak İngilizce'nin öğretilmesi gerektiğini söylerken Darwin gibi meşhur İngilizleri örnek verir. İbrahim Temo da Darwin'in, yaratılış anlatısı yerine evrimi getirerek büyük bir devrim yaptığını söylese de, Abdullah Cevdet'e benzer şekilde İslâm adına evrime karşı olanların İslâm'ı yanlış anladığını belirterek reformcu bir pozisyon izler.

Amerika'da 1925 yılının Temmuz ayında gerçekleşen Maymun Davası, Türkiye'de de oldukça ses getirmiştir. Mustafa Şekib'in, tartışmada esas tehlikenin

Bolşevizm olduğu yönündeki istisnaî yorumu dışında genelde herkes tarafından din ve bilimin çatışması olarak algılanmıştır. Bir taraftan bu davanın, bilim yolunda gittiği düşünülen genç Türkiye Cumhuriyeti için önemli bir "ibret" olduğu söylenirken, Kazım Karabekir'in de davanın sonucunu "ibret" olarak değerlendirilmesi önemlidir.

Hasan Âli'nin 1926'da lise öğrencileri için yazdığı ve Fransızca kaynaklardan faydalandığı anlaşılan ve Darwin'e yer veren mantık kitabı, Lamarck ve Darwin ayrımını çok iyi yapamasa da, okullara Darwin'in girmesi bakımından değerlidir.

Cumhuriyet döneminde ilk Darwin kitabını kaleme alan İbrahim Alaeddin Gövsa'ya göre Darwin, yaratılış anlatısı yerine evrim kuramını yerleştirerek felsefeyi ve bilimi kurtarmıştır. Birkaç sene sonra, Maarif Vekaleti yayınlarından Darwin'i anlatan bir kitap yayınlayan Galip Ata da Darwin'in, dinî bir telakki gibi görünen türlerin ayrı ayrı yaratıldığı kabulünü yıktığını söylese de, ona göre ilk canlıyı bir yaratıcının yaratıp diğer canlıların evrimle türediğini kabul edenler için şimdilik bir sorun yoktur. Galip Ata, Alaeddin Gövsa'ya göre din-bilim çelişkisi açısından daha uzlaşmacı bir tutum izler.

Atatürk'ün, en azından cumhuriyetin erken zamanlarından beri Darwin'in evrim kuramını kabul ettiği anlaşılmaktadır. Hem onunla ilgili hatıralardan hem de eğitim ve öğretimde yaptığı değişikliklerden Darwin'e taraftar olduğu görülüyor. Atatürk'ün isteğiyle tercüme edilen ve yazdırılan tarih kitaplarında, insanın ortaya çıkışında dinî yaratılış anlatıları eleştirilirken, evrimsel bakış açısı öne çıkarılıyor. Tarih kitaplarındaki etkinin aynısının okul biyoloji kitaplarında da görülmesi, Cumhuriyet politikasının evrimden yana olduğunu göstermektedir. "Türk Tarhinin Ana Hatları" kitabının yazarlarından Sadri Maksudî'nin "*Biz transformizmi kabul etmiş bulunuyoruz*" sözleri de devletin resmî görüşünün evrim taraftarı olduğunun bir diğer göstergesidir.

Cumhuriyet döneminin en önem verdiği bilim dergilerinden olan Antropoloji Mecmuası'nda Darwin'e yer verilmesi ve Raymond Hovasse'ın Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası'nda Darwin'i ve evrim kuramının ayrıntılarını anlatması, fen bilimlerinde evrimin kazandığı ağırlığa işaret eder. 1933 Reformu'yla İstanbul Üniversitesi'ne katılan Hans Reichenbach'ın açılış konferanslarında Darwin'den

bahsetmesi ve evrim kuramının biyolojideki öneminin altını çizmesi, üniversitenin bilimsel bir kimliğe kavuşmasına katkı vermiştir.

Hilmi Adnan Malik, Cumhuriyet dönemi eğitim haytatı için ileride değerli bir yere sahip olacak John Dewey'nin evrim taraftarı bakış açısını ve doğa olaylarını doğa üstü sebeplerle açıklamamak gerektiği yönündeki düşüncesini aktarır. Tevfik Ali de popüler bilim dergisi *Maddiyat*'ta hiçbir kuramın Darwin'in evrim kuramı kadar geniş etki yaratmadığını ifade eder. Hüseyin Rahmi'nin "İnsan Önce Maymun mu idi?" romanı da evrim-yaratılışçılık çatışması üzerine kuruludur. Bir okuyucunun, Hüseyin Rahmi'yi evrimi savunan bir roman yazarak laik hükümete yaranmaya çalışmakla suçlaması, Hüseyin Rahmi'nin de bu mektubu "Hâlâ mı yobazlar" başlığıyla yayınlaması çatışmanın bir özeti niteliğindedir.

Darwin karşıtlarından, bir dönem Diyanet İşleri Başkanlığı da yapan Ömer Nasuhi, canlıların birbirinden türeyerek evrim sonucu ortaya çıktığını iddia edenleri, bir yaratıcının varlığını reddetmek için bahane arayan alçaklar olarak nitelendirir. Ona göre tanrı isterse canlıları evrimle de yaratacak güce sahiptir ama evrim lehine dinin naslarını tevil etmeye yetecek kadar delil yoktur. Kendi evrim yorumuna göre zayıfların elenmesi de evrime delil olamaz, tanrı önce zayıfları yaratmış, onlar elenince de yerlerine güçlüleri yaratmış olabilir.

Sütlüce dergahı şeyhi ve dönemin pek çok ünlü ismine hocalık yapan Hasırizade Elif Efendi de doğrudan Darwin'e yönelik bir reddiye kaleme almıştır. Evrimi insanların maymunlardan geldiği şeklinde anladığı için, evrime "şimdiki maymunlar niye insan olmuyor?" argümanıyla karşı çıkar. Ona göre evrim kuramının amacı *ibadet edilmeye müstehak* bir tanrıyı ve onun şeriatını reddetmektir.

Tasavvufçu yönüyle tanınan İbrahim Aşkî Tanık da Elif Efendi'yle benzer şekilde bugünkü maymunların insan olmaması üzerinden evrimi reddeder. Mevlana'nın evrimi anlattığı iddialarına ise itiraz eder. Abdullah Dehlevî ismindeki Bağdatlı âlime göre ise Darwin bile bir süre sonra evrimi reddetmiş ve hayatın ilahî bir kudret sayesinde meydana geldiğini itiraf etmiştir.

Mehmet Ali Aynî evrimi ve Darwin'i tam anlamamış olmakla beraber, esas derdi evrimin tanrıtanımazlığa destek olarak görülmemesidir. Mehmet Emin Feyzî de

doğada bir amaç ve bu amacın arkasında bir yaratıcı olduğuna inandığı için Darwin'in evrim kuramını reddeder.

Mehmed İzzet, Darwin'e saygı duyduğunu belirtir ancak sanat ve ahlak gibi konuların biyoloji ile açıklanmasını kabul etmediği için evrim kuramına mesafeli durur. Metafizik alanına ait olduğunu düşündüğü kavramların evrimsel biyoloji ile açıklanmasını Darwin'in etkisine gereğinden fazla girmek olarak değerlendirir. Mustafa Şekib ise, Osmanlı dönemindeki yazılarına göre Darwin'i daha iyi anladığı görülmesine rağmen yine de evrimin fizik dünyaya ait açıklamalara dayanmasını kabul etmez. İzmirli İsmail Hakkı'ya göre doğal seçilim -tesadüfe dayandığı için- tanrıyı inkâr etmek isyenlerin bulduğu bir kaçıştır. Çünkü doğal seçilimle gerçekleşen evrim kuramı, bir yaratıcıya ihtiyaç duymaksızın canlılığın varlığını açıklama yetisine sahiptir. Zaman içinde evrim kuramının güç kazanmasıyla onu önce dinî olarak kabul edilecek şekilde yorumlamış, ardından tarihteki büyük âlimlerin de evrimi savunduğu iddiasında bulunmuştur.

Şemseddin Günaltay, canlılığın evrim sonucu oluşabileceğini kabul etse bile, Darwin'in doğal seçilime dayalı evrim kuramını kabul etmez. Çünkü Günaltay'a göre Darwin'in kuramı, canlılığın kendiliğinden, bir tanrının yaratması ya da müdahalesi olmaksızın ortaya çıktığını iddia eder. Evrimi, yaratıcıyı dışlamadığı sürece kabul edilebilir bularak reformcu bir yaklaşım sergiler. İsmail Fennî Ertuğrul ise Darwin'in evrim kuramını reddetmekle beraber, bilimsel olarak ispatlanırsa İslâm inancının esaslarının nasıl tevil edilebileceğini anlatır. Reformcu çağdaşlarının ilerisine geçerek, evrimin İslâm'la nasıl buluşturulabileceği yönünde bir metot önermesi bakımından müstesna bir yere sahiptir.

Çalışmanın ilk bölümünde yer verdiğimiz Darwin'in hayat hikayesi ve evrim kuramını ortaya koyduğu ortam şartları göz önünde bulundurulduğunda, buna ancak erken Cumhuriyet döneminin sonlarında yaklaşılabildiği görülür. Politik ortamın buna kolaylık sağlamasının yanında eğitimin her kademesinde modern doğa bilimlerinin yer alması bunun en büyük etkenlerinden biridir. Dünya'da Darwin'in algılanmasına örnek olarak seçtiğimiz ülkelerden İrlanda, Fransa ve Almanya'da sağlam doğa bilimleri geleneklerinin olması Darwin'in algılanmasında etkili olduğu açıktır.

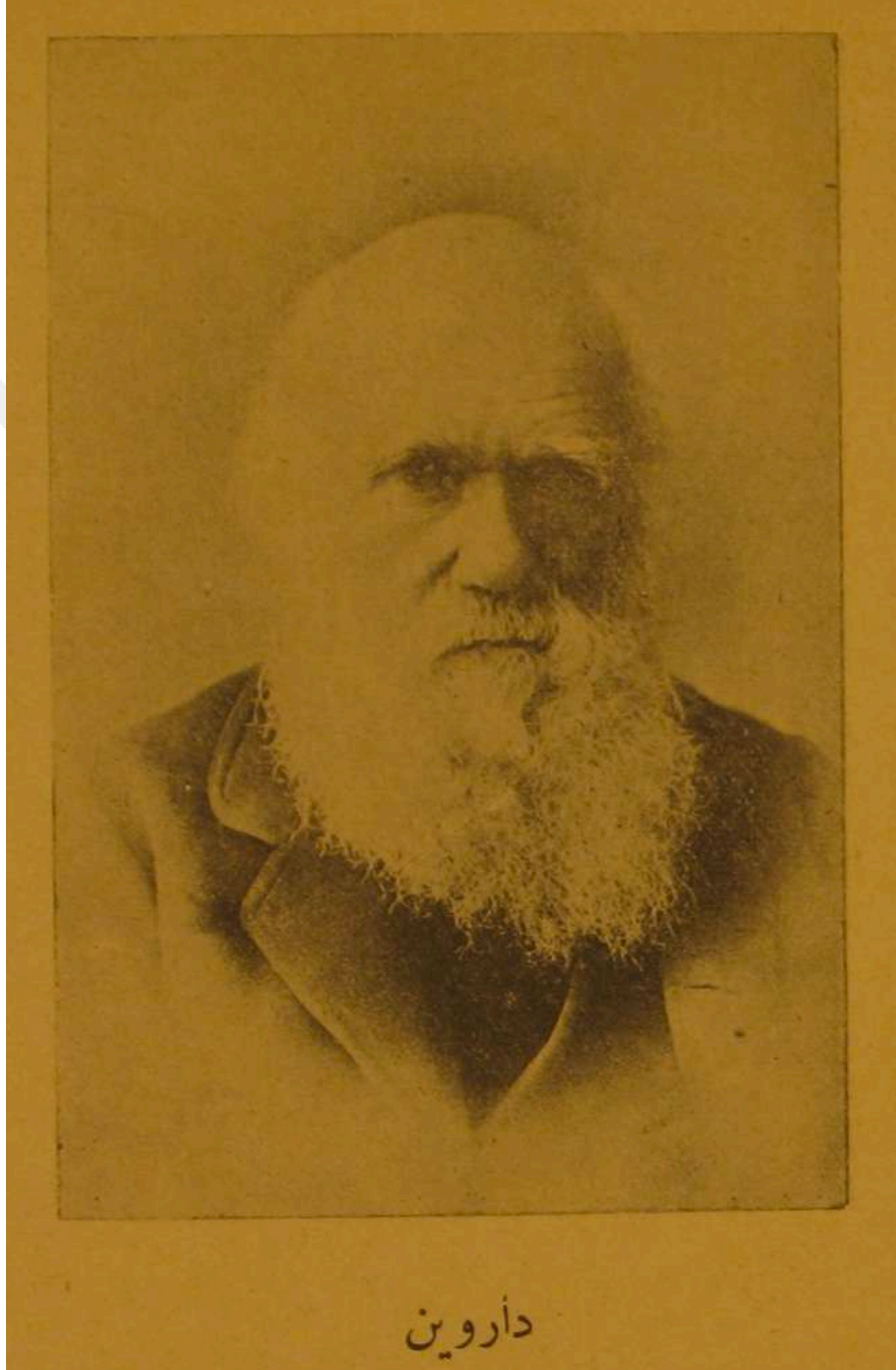
Osmanlı'yla modernleşme serüvenleri arasında benzerlikler kurulan Rusya da bilim kurumlarını modernize etmede Osmanlı'yı çok geride bıraktığı için Darwin ve evrim kuramı algısında başka noktalardadır. Osmanlı topraklarında doğa bilimleri açısından farklı düşünsel kaynaklardan beslenen Arap dünyasında ise modern bir bilim eğitimi veren misyoner okullarının fark yarattığı görülür.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e zengin bir doğa bilimleri mirası kaldığını söylemek pek mümkün değildir. Gerek yüksek öğretim seviyesi, gerek doğa tarihi müzeciliğinin dura kalka ilerlemesi bunun sebepleri arasında sayılabilir. Yine de Osmanlı'nın son yıllarında Darülfün'un modernize edilmeye çalışılması ve yabancı bilim insanlarının katılmasıyla, Cumhuriyet Türkiyesi için doğa bilimlerinin temellerinin atıldığını söyleyebiliriz. Bu dönemde Darwin taraftarlarının, Osmanlı'da olduğu gibi Darwin'i tam anlamadan savunduklarını görmeyiz. Darwin, Cumhuriyet düşüncesi için de Osmanlı'da olduğu gibi ilerici düşüncenin simgesi olsa da, Darwin taraftarlığı (kısmen karşıtlığı da) bilimsel olarak daha iyi anlaşılarak yürütülür. Bunda evrimin bilim dünyasında daha fazla kabul görmeye başlamasının yanında, devletin resmî görüşünün de bu yönde olmasının etkisi büyüktür.

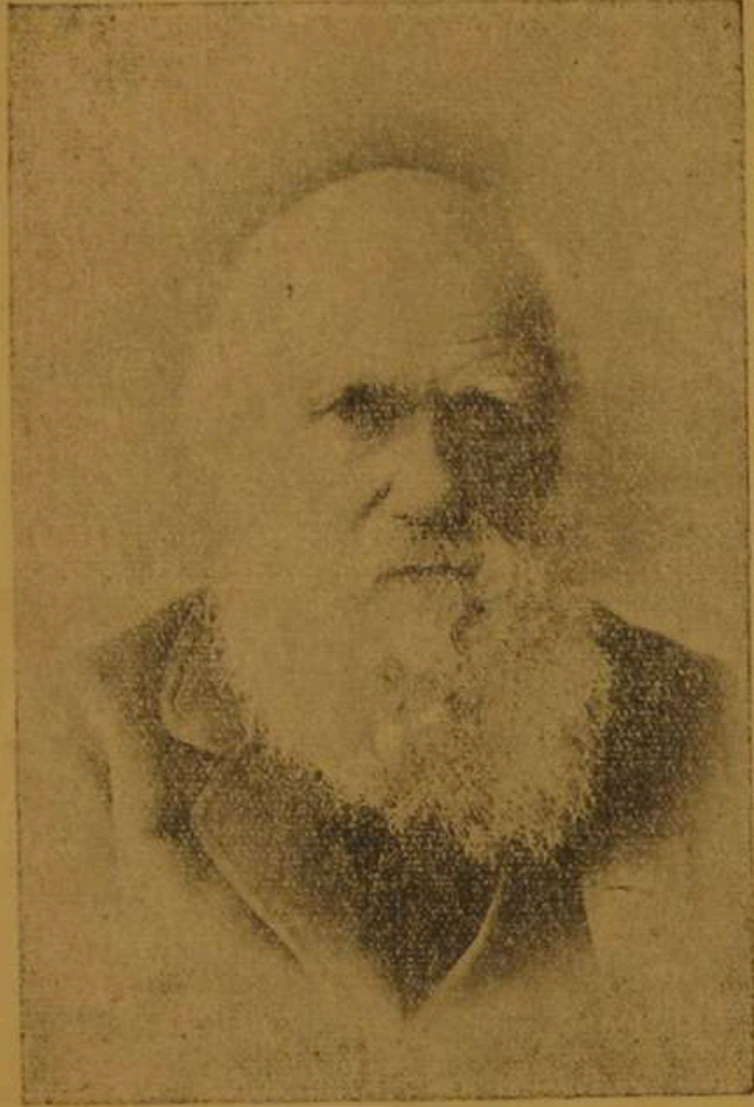
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Darwin algısındaki en temel değişim, II. Meşrutiyet'te yükselişe geçen evrim taraftarlığının, Cumhuriyet'le beraber resmî bir kimliğe kavuşmasıdır. Bilim dünyasında Darwin'in Lamarck'a oranla daha fazla geçerlilik kazanması sayesinde de Darwin algısı olumlu yönde etkilenmiştir.

Osmanlı'da dinin, hayatın bütün alanlarına etkisi Cumhuriyet'e oranla daha yüksek olduğu için, evrim kuramının semavî dinlerin yaratılış anlatısıyla çeliştiği çoğunlukla evrim karşıtları tarafından dile getirilmiştir. Din ve evrim arasında uyum yaratacak reformcu formül arayışları ise çoğunlukla evrim taraftarları arasından çıkmıştır. Evrim taraftarı olup dinin evrimle çeliştiği çok az kişi tarafından dile getirilebilmiştir. Cumhuriyet Türkiyesi'nde ise Atatürk'ün öncülüğünde bu çelişkinin altı daha fazla çizilmiş, evrim lehine resmî bir politika oluşturulmuştur. Osmanlı dönemindekinin aksine, Cumhuriyet döneminde evrimle yaratılışın çelişmeyebileceğini söyleyenler çoğunlukla Darwin ve evrim karşıtları arasından çıkmıştır.

Resimler:

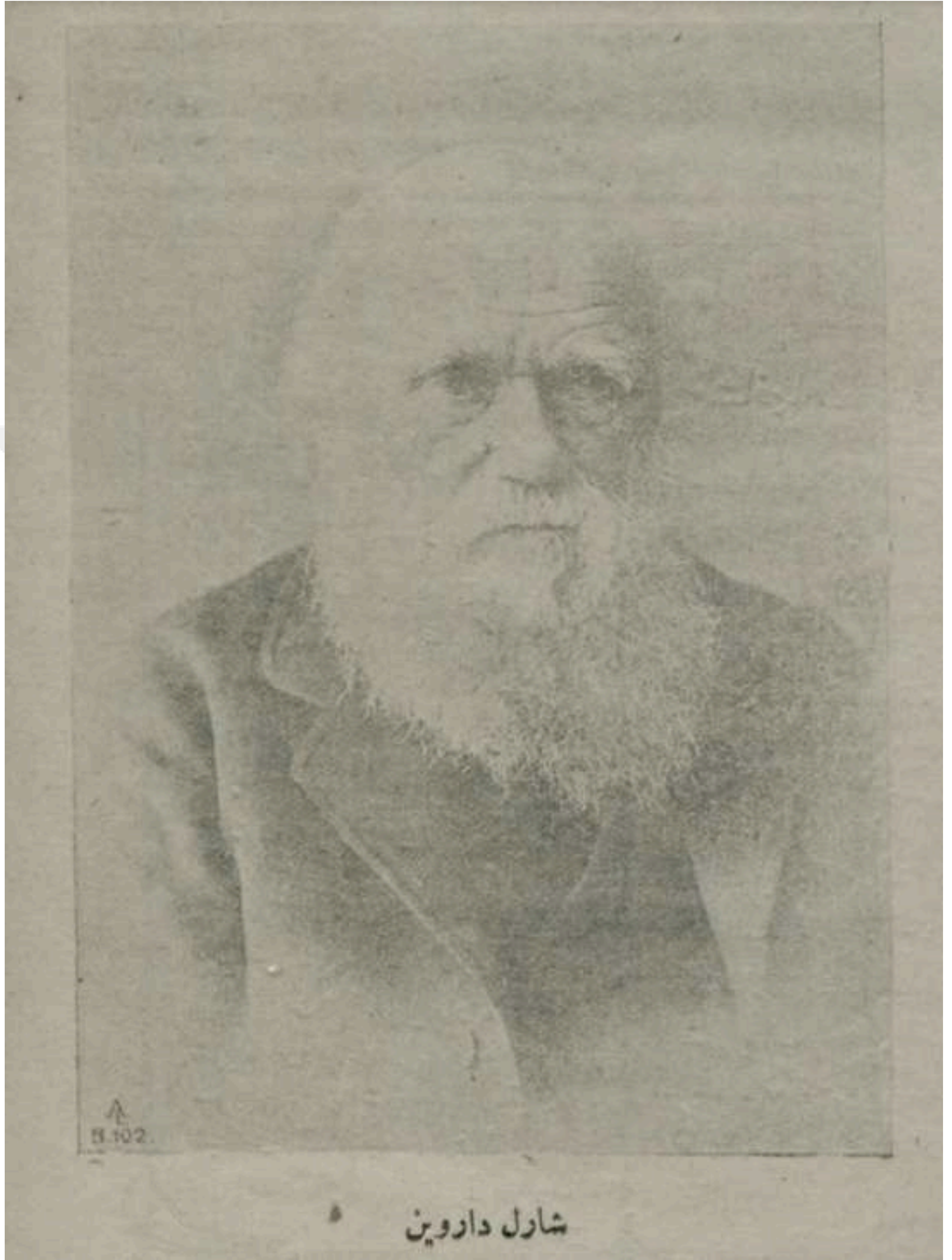

Resim – 1: Ahmed Nebil'in, Ernst Haeckel'dan tercüme ettiği
İnsanın Menşe'i: Nesl-i Beşer adlı eserden

(چونس روبرت داروين) مشهور انكليز طبيعت وبيولوژی عالملرندن
اولوب ١٨٠٩ تاريخنده (دوون) ده تولد ايتمش . پك كوچك اولديغی
حالده جنوبی امريقايه كوندريلان بر سفر هيئتنه طبيعيات متخصصی كبی
اشتراك ايتمش وايلك اثرلرينك مالزمه‌سنی اورادن طوپلامشدر. برچوق
مشاهده‌لرينه بناءً برمسلك تأسيس ايتمشدر. بومسلكه كندی نامنه اضافتله
« داروينزم » ديمشلر «١٨٨٢» تاريخنده وفات ايتمشدر .

Resim – 2: Memduh Süleyman’ın Eduard von Hartmann’dan tercüme ettiği *Darwinizm* başlıklı eserden.

Resim – 3: Doktor Nami’nin *Bağçe* mecmuasındaki yazısından

Resim – 4: Solda, Darwin'in *İnsan ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi* başlıklı kitabında gülme ile ilgili bölümde yer verdiği görseller. Sağda, Subhi Edhem'in *Beşer ve Tabiat* dergisinde yayınlanan *Hande* başlıklı yazısında kullandığı görseller. (Üstte: "*Hakki gülüş*", Altta: "Yalancı gülüş")

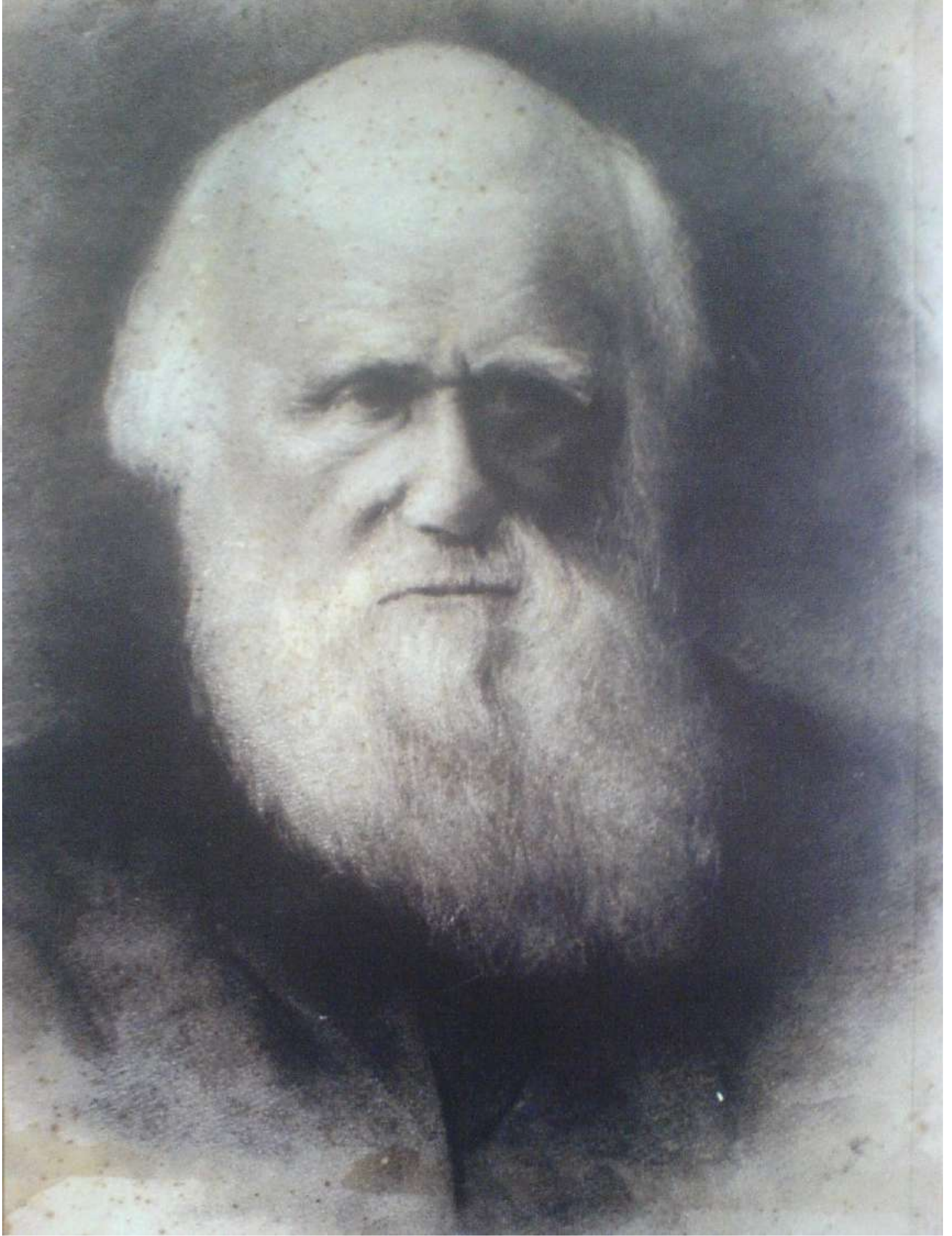
Resim – 5: Yahya Halid’in *Şehbal* mecmuasındaki yazısından
“*Charles Darwin – İngiliz meşahir-i resamatından John Collier’in bir tablosundan istinsah olunmuştur*”

Resim – 6: Yahya Halid’in *Şehbal* mecmuasındaki yazısından
“*Darwin’in Down kasabasındaki köşkü (bahçe ciheti)*”

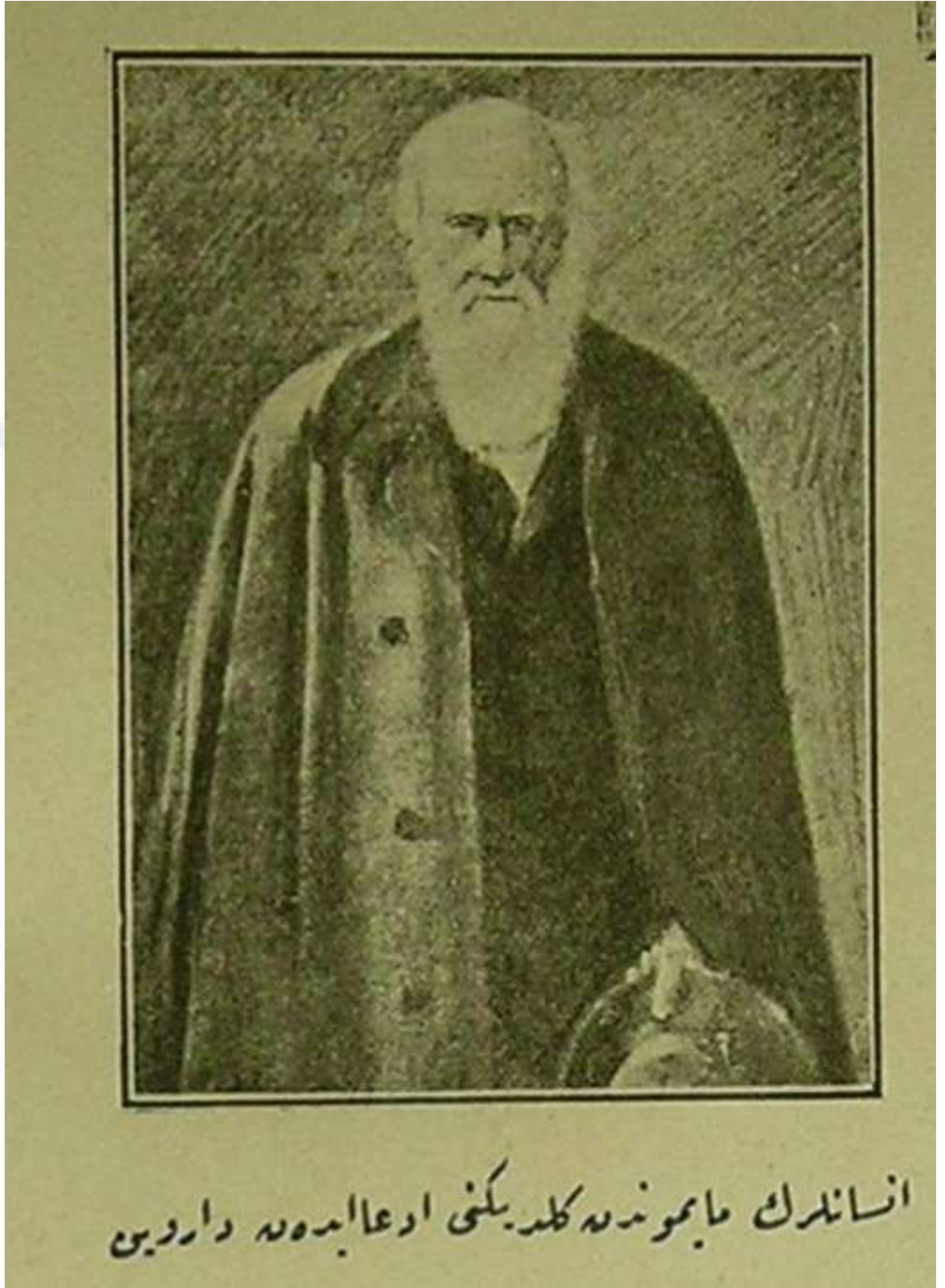
Resim – 7: Yahya Halid’in *Şehbal* mecmuasındaki yazısından
“*Darwin’in Down kasabasındaki köşkü (cadde ciheti)*”
“*Bu sayfiyede Darwin 1842 sene-i miladisinden itibaren vefatına kadar ikamet etmiş ve ekser mesaisine orası mahall-i inkişaf olmuştur.*”

Resim – 8: Tevfik Fikret’in çizdiği kara kalem Darwin Portresi

Resim – 8: “*Acaba Darwn ne dedi? Biz mi insanlara benziyoruz yoksa insanlar mı bize?!!*”
(**Mekteb Müzesi**, Sene: 1, Sayı: 10, 15 Teşrinisani 1329 [28 Kasım 1913], s. 314)

Resim – 9: *Resimli Ay* mecmuasında "Maymun Davası" ile ilgili yazıdaki Darwin çizimi
"*İnsanların maymundan geldiğini iddia eden Darwin*"

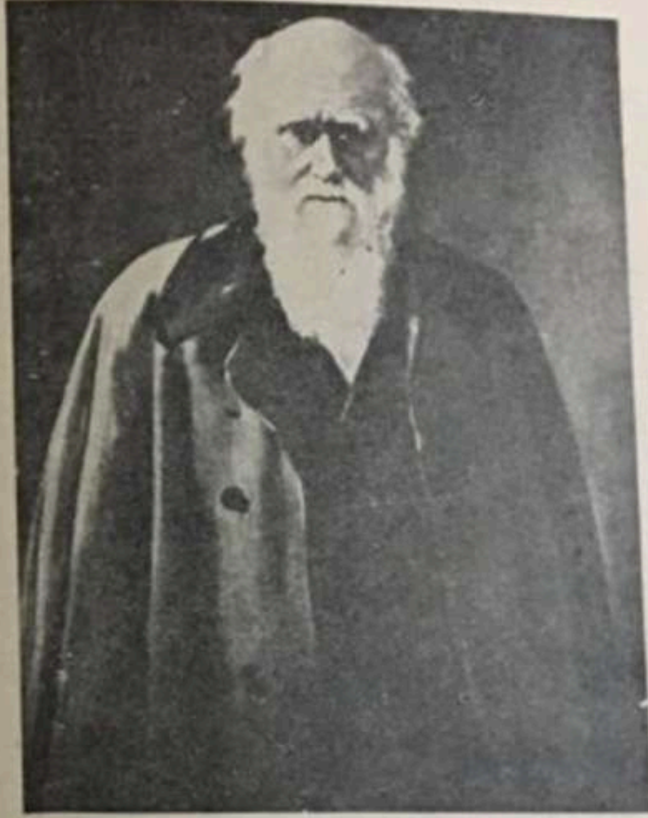
Hâlâ mı yobazlar?

Bir softanın, Hüseyin Rahmi Beye yazdığı mektup...

Üstat Hüseyin Rahmi Beyin gazetemizde tefrika edilmekte olan ve bizde ilk ilmî roman olmak itibarile merakla okunan (İnsan önce maymun muydu?)da taassupla serbest fikir çarpışıyor. Romandaki filozof Muallâ ile softa Enis Buhari bu iki akidenin mümessilidirler.

Resim – 10: Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Cumhuriyet* gazetesindeki yazısından

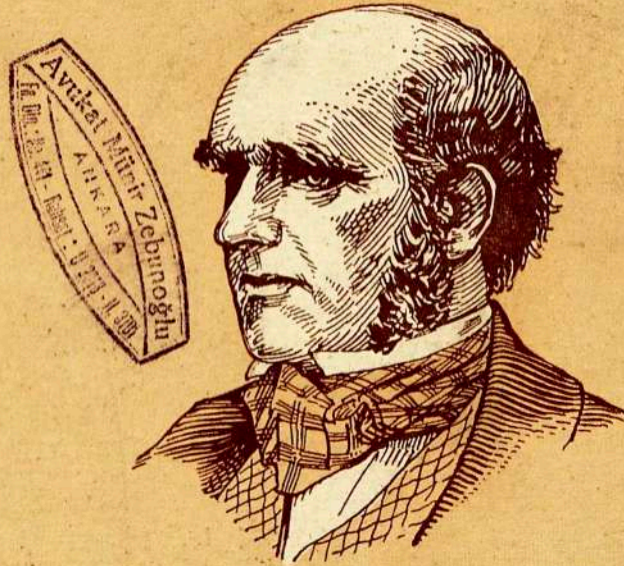
Charles Robert Darwin (1809 - 1882)

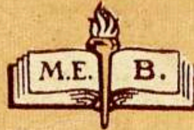
Babası şair ve doktordu. Edimbourg ve Cambridge üniversitelerinde tahsilini yaptıktan sonra beş sene kadar seyahatte bulundu ve bu esnada Cenub Amerikasını bir tabiiyat âlimi gözile ziyaret etti. 1853 de bu seyahatinin notlarını neşretti. Keşif ve nazariyeleri muhtelif münasebetlerle zikredilmiş olan Darwinin ilim âleminde yaptığı inkılâp, bilhassa sun'i nevilerin teşkili usulleri tabiiyat mensuplarına yepyeni bir tetkik ufku açmıştır. Darwin tekâmül nazariyesi sebebile çok şiddetli hücumlara maruz kalmıştır. Hatta Paris İlim Akademisine namzetliği, Fransada uzun yazışmaları ve münakaşaları mucip olmuştur.

Resim – 11: Hasan Âli Yücel'in Mantık kitabındaki Darwin çizimi ve biyografisi

Resim – 12: İbrahim Alaeddin Gövsa’nın *Darwin* kitapçığının kapağı

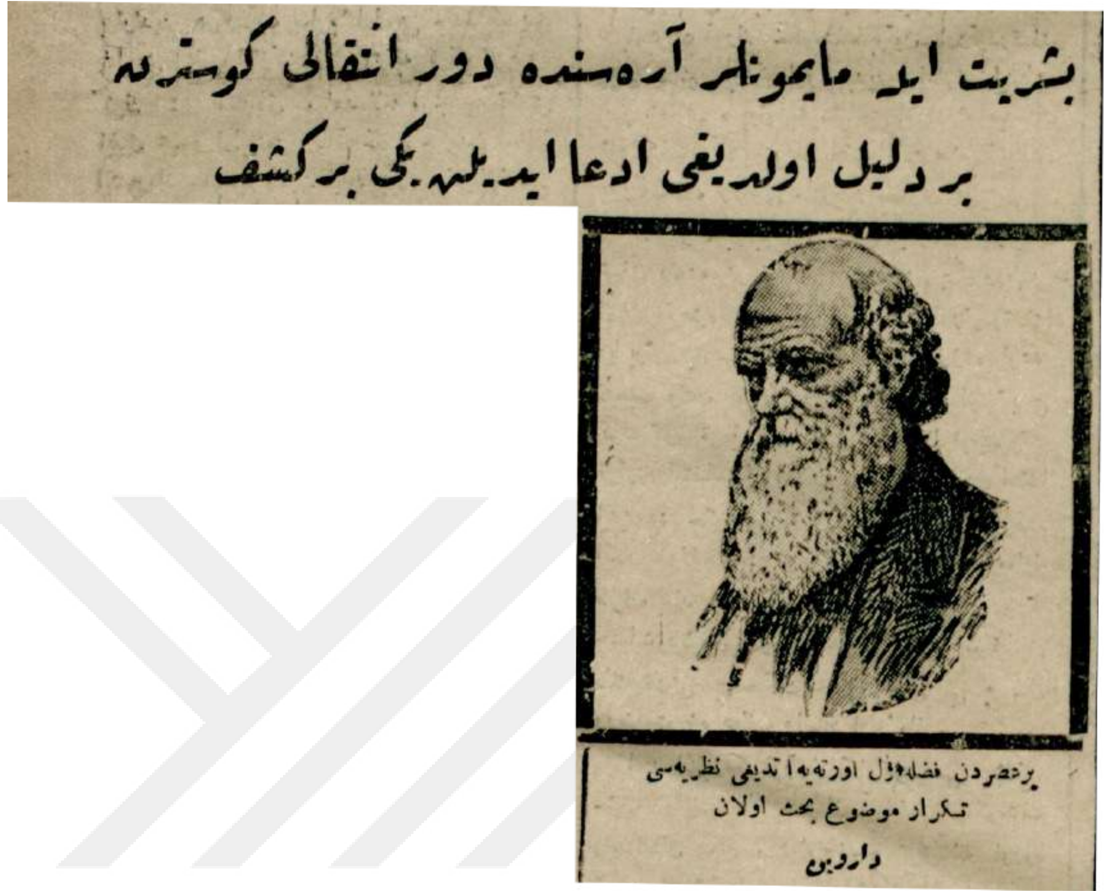

Resim – 13: Galip Ata'nın *Darvin* kitapçığının kapağı

Resim – 14: İbrahim Temo'nun *İçtihat*'ta yayınlanan "Darwin" yazısından

بشریت ایله مایمونلر آره‌سنده دور انتقالی کوسترن
بر دلیل اولدیغی ادعا ایدیلن یکی بر کشف

بر عصردن فضله‌در اورته‌یه آتدیغی نظریه‌سی
تکرار موضوع بحث اولان
داروین

Resim – 15: *Cumhuriyet* gazetesinde Darwin ile ilgili yayınlanan haberden

KAYNAKÇA

A(yın) Fahri: "Kıymet-i Zaman", **Mekteb**, Cilt: V, Sayı: 58, 24 Teşrinievvel 1313 [4 Kasım 1896], s. 919-923

A(yın)., M(im).: "Tekâmül ve Terakki", **Tanin**, Sayı: 16, 3 Ağusyos 1324 [16 Ağustos 1910], s. 3

Abdullah Cevdet: **Fizyolociya ve Hıfz-ı Sıhhat-i Dimağ ve Melekat-ı Akliyye,** Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1312 [1896]

Abdullah Cevdet: **Goril,** Matbaa-i Vilayet, H. 1311 [1894]

Abdullah Cevdet: **Fünûn ve Felsefe,** ikinci baskı, İctihad Matbaası, Mısır, 1906

Abdullah Cevdet: **Fünûn ve Felsefe,** Üçüncü defa tabı iki mislinden ziyade arttırılmıştır, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1912

Abdullah Cevdet: "Kastamonu'da Kurûn-ı Vüsta", **İctihad**, Sayı: 58, 14 Mart 1329 [27 Mart 1913], s. 1271-1274

Abdullah Cevdet: "Tercüme! Tercüme!", **İctihad**, Cilt: XVIII, Sayı: 156, 1 Ağustos 1923, s. 3210-3212

Abdullah Cevdet: "Tevhid-i Efkâr gazetesi müdüriyetine", **İctihad**, Cilt: XX, Sayı: 173, 1 Ocak 1925, s. 3486-3487

Abdülfeyyaz Tevfik: "İnsan Hangi Devir Mahlukudur?, **Mahfil**, Cilt: III, Sayı: 27, Muharrem 1341 [1922], s. 49-50

Adıvar, Adnan: **Osmanlı Türklerinde İlim,** Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991

Adıvar, Adnan: "Üniversite tarihinden bir yaprak", **Akşam**, 23 Şubat 1946, No: 9824, s. 5

Adıvar, Adnan: **Bilim ve Din (İlim ve Din),** Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980

Afgani, Cemaleddin: **Tabiatçılığa Red,** Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, çev. Aziz Akpınarlı, Ankara, 1956

Ağaoğlu Ahmet: "İçtimai Bahisler: Yeni nesil arasında… Mide mi, zeka mi? Yoksa maddecilik mi, ülkücülük mü?", **Cumhuriyet**, 16 Ekim 1934, s. 3

Ağaoğlu Ahmet: "İçtimai Musahabe: Zeka Tröstü", **Cumhuriyet**, 12 Kasım 1934, s. 3

Ahmad, Feroz: **Turkey, The Quest for Identitiy,** Oneworld Publications, Oxford, 2003

Ahmed Kemal: "Okuyorum", **Servet-i Fünun**, Sayı: 387, 30 Temmuz 1314 / 11 Ağustos 1898, s. 359

Ahmed Midhat: "İnsan", **Dağarcık**, Sayı: 2, İstanbul, 1288[1872/1873], s. 40-49

Ahmed Midhat: "Bir Mülâhazâ-i Dîniyye", **Dağarcık**, Sayı. 4, İstanbul, 1288[1872/1873], s. 102-105

Ahmed Midhat: "İnsan – Dünyada İnsanın Zuhuru", **Dağarcık**, Sayı: 4, İstanbul, 1288[1872/1873], s. 109-117

Ahmed Midhat: "İkinci Mesele – Adem ve Nesnas", **Dağarcık**, Sayı. 8, İstanbul, 1288[1872/1873], s. 244-247

Ahmed Midhat: **Kâinat,** Kırk Anbar Matbaası, İstanbul, 1299[1883/1884]

Ahmed Midhat: **Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar**, haz. Fatma Samime İnceoğlu, Zeynep Süslü Berktaş, Klasik Yayınları, İstanbul, Ekim 2011

Ahmed Midhat: **Ben Neyim? Hikmet-i Maddîyeye Müdafaa**, İstanbul, 1308[1892/1893]

Ahmed Nebil; Baha Tevfik: **Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlak,** Hürriyet Matbaası, Dersaadet [İstanbul], 1910

Ahmed Râsim: **Terakkiyat-ı İlmiye ve Medeniye,** Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1304 [1887]

Ahmed Râsim: **Tecrübesiz Aşk**, Âlem Matbaası, İstanbul, 1311 [1894]

Ahmed Râsim: **Şehir Mektupları,** Kader Matbaası, İstanbul, 1328 [1912]

Ahmed Şuayb: "Ulûm-ı Siyasiye ve İçtimaiye 8 – İngiltere'de Terbiye-i Maddiye ve Maneviye", **Servet-i Fünûn**, Sayı: 488, 6 Temmuz 1316 [19 Temmuz 1900], s. 310-313

Ahmed Şuayb: **Hayat ve Kitaplar,** Matbaa-i Hukukiye, 1329 [1913]

Ahmetoğlu, Selim: **İttihatçı Aktüaliteden Kitlesel Popülariteye: Şehbal Mecmuası (1909 – 1914),** Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2010

Ahmetoğlu, Selim: **İttihatçı Aktüaliteden Kitlesel Popülariteye: Şehbal Mecmuası (1909-1914)**, Libra Kitap, İstanbul, 2010

Akartuna, Mehmet: "Fen Fakültesinde Jeolojinin Gelişmesi", **İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı,** ed. Ahmed Yüksel Özemre, Matematik Araştırma Merkezi Baskı Atölyesi, İstanbul, 1982

Akgün, Mehmet: **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi,** Elis Yayınları, Ankara, 2005

Akgün, Mehmet: **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi,** Elis Yayınları, Ankara, 2005

Akkaya, Tarkan Murat: "Tanzimat'tan 20. Yüzyıl Başına Kadar (1839-1900) Yeni Türk Edebiyatında İngiliz Dili ve İngilizce Edebiyatın Varlığı ve Etkileri**",** Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2019

Akpınar, Turgut: "Sadri Maksudi Arsal", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: III, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 396-397

Aksekili Ahmed Hamdi: "Tenkid-i Muhik Sahibine Açık Mektup", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 177, 12 Kanunısani 1327 [25 Ocak 1912], s. 326-328

Aksekili Ahmed Hamdi: "Tenkid-i Muhik'in cevabı ve anlaşılmayan noktalar", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 180, 2 Şubat 1327 [15 Şubat 1912], s. 374-376

Aksekili Ahmed Hamdi: "Tenkid-i Muhik'in cevabı ve anlaşılmayan noktalar (maba'd)", **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 181, 9 Şubat 1327 [22 Şubat 1912], s. 389-391

Aksoy, Mehmet: "Mekteb-i Sultani ve Ali Suavi", **Türk Kültürü ,** Yıl: 13, Sayı 150 - 152, 1975, s. 225-228

Akün, Ömer Faruk: "Hoca Tahsin", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 198-206

Akün, Ömer Faruk: "Mehmed Fuad Köprülü", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C: XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 471-486

Akyürek, Göksun: "Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek: Tanzimat Dönemi Osmanlı Mimarlığı", Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2008

Akyüz, Kenan: **Encümen-i Dâniş,** Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1975

Aladağ, Hüseyin Hilmi: "İnkılapsever Bir Cumhuriyet Aydını: Hilmi Malik Bey (d.1900 – ö.1972), **Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi***,* Cilt: VI, Sayı: 3, Aralık 2016, s. 711-726

Alangu, Tahir: **Ömer Seyfettin: Ülkücü Bir Yazarın Romanı,** May Yayınları, İstanbul, 1968

Albayrak, Sadık: "Mehmet Elîf Efendi (İstanbullu)", **Son Devir Osmanlı Uleması,** Cilt: III, Medrese Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 150-151

Ali Sedad: **Kavaid üt-tahavvülat fi harekât iz-zerrât**, Matbaa-i Osmaniyye, 1300[1883]

Ali Seydî: **Resimli Kamus-ı Osmanî,** Cilt: I, Matbaa-i Kütüphane-i Cihan, İstanbul, 1330 [1914]

Ali Seydî: **Resimli Kamus-ı Osmanî**, Cilt: III, Matbaa-i Kütüphanes-i Cihan, 1327 [1911]

Ali Vehbi: "Peşte'de İctima Eden Onuncu Beynelmilel Hayvanat Kongresine Aid Rapor", **Darülfünun Fen Fakültesi**

Mecmuası, Sene: 5, Sayı: 1, 1927, s. 460-471

Aliçezade Harun: “Mütâlât-ı Fıkhiyye: Şeriat-ı İslâmiyye Nazarında Faizin Mevkii”, **Sebilürreşad**, Cild: XI, Sayı: 281, 16 Kanunısani 1329 [29 Ocak 1914], s. 325-328

Alkan, Mehmet Ö.: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme ve Eğitim”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,** Cilt: VI, Sayı: 12, 2008, s. 9-84

Alkan, Mehmet Ö.: “Osmanlı Darwinizmi”, **Cogito**, Yapı Kredi Yayınları, Sayı: 60-61, Güz-Kış 2009, s. 1-26

Alkan, Mehmet Ö.: “Düşünce Tarihimizde Önemli Bir İsim: Baha Tevfik”, **Tarih ve Toplum**, Sayı: 52, Nisan 1988, s. 41-49

Alkan, Mehmet Ö.: “II. Meşrutiyet’te Doğa Felsefesi ya da Subhi Edhem Üzerine Notlar”, **Felsefe Dergisi**, Sayı: 29, Mart 1989, s. 50-58

Alper, Emin: “Ömer Seyfettin”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce – Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 186-191

Aral, Fahri: **Darülfünun’dan Günümüze Üniversite Yayıncılığı ve Yaşamı,** Katalog Düzenleme ve Arşiv: Emre Dölen, Nuran Yıldırım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003

Arar, İsmail: “Mehmet Ali Ayni”, **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 273-275

Arslan, Ali: **Darülfünun’dan Üniversite’ye,** Kitabevi, İstanbul, 1995

Asaf Nefi: “Mücadele-i Hayatiyye ve Tekâmül-i Cemiyyat”, **Ulûm-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası**, Cild: II, Sayı: 8, 1 Ağustos 1325 [14 Ağustos 1909], s. 455-480

Asma, Stephen: **Stuffed Animals and Pickled Heads: The Cultur and Evolution of Natural History Museums,** Oxford University Press, New York, 2001

Ateş, Mustafa: “Baha Tevfik’in Hayatı, Eserleri ve Felsefî Düşünce Yapısı”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XVII, Sayı: 2, 2017, s. 331-348

Aydın, Ufuk; Kahveci, Ramazan: “Türk Plastik Cerrahi Geçmişinde Eksik Bir Parça: Op. Dr. Cafer Tayyar Kankat”, **Türk Plastik Rekonstrüktif ve Estetik Cerrahi Dergisi**, Cilt: XVI, Sayı: 3, 2006, s. 170-174

Ayın. Süleyman “Mekteplerde Din”, **Sırat-ı Müstakim**, 13 Teşrinievvel 1327 [26 Ekim 1911], s. 124, s. 127-129

Ayni, Mehmed Ali: **Darülfünun Tarihi,** İstanbul, Yeni Matbaa, 1927

Azamat, Nihat: “Elif Efendi, Hasîrîzâde”, **TDV İslâm Ansiklopedisi,** C: XI, İstanbul, 1995, s. 37

Babacan, Şakir: “Sosyalist Eserler Mütercimi Haydar Rifat Yorulmaz”, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014

Bağdadlı Şeyh Abdullah Dehlevî: **Felsefe-i Din ve Hukuk,** Yeni Matbaa, Antakya, 1348 [1930]

Baha Tevfik: “Feylesofun Defteri: Tabiatı Tanımak Hususundaki Terakki”, **Hak Yolu**, Sayı: 2, 10 Şubat 1329 [23 Şubat 1914], s. 5-6

Baha Tevfik: “Felsefiyyat”, **Yirminci Asırda Zekâ**, Sayı: 2, 18 Mart 1328 [31 Mart 1912], s. 19

Baha Tevfik: “Felsefiyyat”, **Yirminci Asırda Zekâ**, Sayı: 5, 30 Nisan 1328 [13 Mayıs 1912], s. 67-68

Baha Tevfik: **Felsefe-i Ferd,** Keteon Bedrosyan Matbaası, Dersaadet [İstanbul], H1332 [1915]

Baha Tevfik: “Hisler, Mütalaalar: Yıkılan Esaslar – Hareket Felsefesi”, **Zekâ**, Sayı: 24, 13 Mart 1330 [26 Mart 1914], s. 14

Baha Tevfik: “Bizde Tabiîyyat ve Istılahlar”, **İnsanın Menşe’i: Nesl-i Beşer**, Matbaa-i Nefaset, Dersaadet [İstanbul], 1327 [1911], s. 9-18

Bahadır, Osman: “Sadri Maksudi Bey ve evrim teorisi”, **Cumhuriyet Bilim ve Teknoloji**, Sayı: 1290, 9 Aralık 2011, s. 12

Bahadır, Osman: **Osmanlılardan Cumhuriyet’e Bilim**, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2014

Bahadır, Osman: **Cumhuriyetin İlk Bilim Dergileri ve Modernleşme,** İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 2001

Baktıaya, Adil: “Syrian Protestant College’s Struggle for Legitimacy as Reflected in Archival Sources”, **International Review of Turkology**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2008, s. 25-41

Baloğlu, Adnan Bülent: “Muvazzah İlm-i Kelam”, **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2020, s. 417

Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı: **Mürebbilere,** Suhulet Kütüphanesi, İstanbul, 1932

Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı: **Hayatım**, Globus Dünya Basımevi, İstanbul, 1998

Bardakçı, Murat: **İttihadçı’nın Sandığı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014

Bayrakdar, Mehmet: “Tekâmül Nazariyesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XL, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 337-339

Bayrakdar, Mehmet: **İslâm’da Evrimci Yaratılış Teorisi,** Otto Yayınları, Ankara, 2018

Baytop, Asuman: “Wilhem Noë (1798 – 1858) ve Türkiye Bitkileri Koleksiyonu”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Cilt: XIII, Sayı: 2, 2012, s. 23-30

Beck, Naomi: “Social Darwinism”, **The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought,** ed. Michael Ruse, Cambridge University Press, New York, 2013, s. 195-201

Becquemont, Daniel: “Social Darwinism: from reality to myth and from myth to reality”, **Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences**, Cilt: XLI, Sayı: 1, Mart 2011, s. 12-19

Bediî Nuri:	"Tekâmül-i Hukukî: suver-i tekâmül ve terakki, mücadele-i hayat, en liyakatlinin yaşaması, ve serbestîde müsavat kanunları", **İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavanin Mecmuası**, Cild: II, Sayı: 11, 31 Kanunısani 1325 [13 Şubat 1910], s. 333-340
Bediî Nuri:	"Tekâmül Kanunu – 1", **İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavanin Mecmuası**, Sayı: 1, 13 Mart 1325 [26 mart 1909], s. 69-74
Bediî Nuri:	"Tekâmül Kanunu – 2", **İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavanin Mecmuası**, Sayı: 2, 30 Nisan 1325 [13 Mayıs 1909], s. 121-129
Bediî Nuri:	"Tefekkür ve Tetebbu: Terakki, Mahiyet-i Terakki…", **Şehbal**, Sayı: 26, 1 Eylül 1326 [14 Eylül 1910], s. 24-25
Berkes, Niyazi:	**Türkiye'de Çağdaşlaşma**, YKY, İstanbul, 2008
Berra, Tim M.:	**Charles Darwin: The Concise Story of an Extraordinary Man,** The John Hopkins University Press, 2009
Beydilli, Kemal:	"Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a Islahât Düşünceleri", **İlmî Araştırmalar,** S. 8, 1999, s. 25-64
Bıçakkaya, Murat:	"İnsan Önce Maymun muydu?", **Dört Öge***,* Yıl: 7, Sayı: 13, 13 Haziran 2018, s. 187-193
Biçer, Ramazan; Silkin, Fatma:	"Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Hüseyin el-Cisr'e Göre Yaratılış", **Sakarya üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Sayı: 13, 2006, s. 103-129
Biles, John Walter:	"Race Before Darwin"**,** University of Kansas, Department of History, Doctoral Dissertation, 2005
Bilgili, Alper:	"An Ottoman Response to Darwinism: İsmail Fennî on Islam and evolution", **British Society fort he History of Science**, Cilt: XLVIII, Sayı: 4, Aralık 2015, s. 565-582
Bilgili, Alper:	**Darwin ve Osmanlılar,** Vadi Yayınları, İstanbul, 2018
Bilmen, Ömer Nasuhi:	**Muvazzah İlmi Kelâm**, Ergin Kitabevi, İstanbul, 1959

Bilmen, Ömer Nasuhi: **Muvazzah İlmi Kelâm**, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1972

Birinci, Ali: "İsmail Hakkı İzmirli", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 530-533

Birinci, Ali: "Mehmet Ali Tevfik Yükselen", **Türk Yurdu**, Yıl: 107, Sayı: 365, Ocak 2018 (https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=3773) (Çevrimiçi, 24.12.2021)

Bisching, Anton; Hochstetter, Ferdinand von: **Muhtasar İlm-i Tabakatü'l Arz,** terc. Halil Edhem, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1900

Bolay, Süleyman Hayri: "İsmail Fenni Ertuğrul", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 98

Bouglé, Célestin: "La démocratie devant la science", **Revue de Métaphysique et de Morale**, Cilt: XII, Sayı: 1, Ocak 1904, s. 57-73

Bowler, Peter J.: **Monkey Trials and Gorilla Sermons: Evolution and Christianity from Darwin to Intelligent Design,** Harvard University Press, Massachusetts, 2009

Brooke, John Hedley: **Science and Religion: Some Historical Perspectives,** Cambridge University Press, Cambridge, 2014

Browne, Janet: **Charles Darwin: The Power of Place,** Alfred A. Knopf, New York, 2002

Büchner, Ludwig: **Ta'rîbun lî-şerh-i Büchner 'alâ Mezheb-i Darwin fi İntikâli'l-Envâ' ve Zuhûri'l-Âlemi'l 'Uzvî ve Itlâku Zâlike 'ale'l-İnsan "me'a ba'zı tasarrufin fîhi"**, çev. Şibli Şümeyyil, İskenderiye, Matba'at Ceridet'ül-Mahrusa, 1884

Büchner, Ludwig: **Madde ve Kuvvet,** çev. Baha Tevfik, Ahmed Nebil, Cild: 2, Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul, 1327 [1911]

Cafer Tayyar: "Maymunlar: İnsanlarla Olan Münasebeti", **Çil Horoz**, Sayı: 2, 1 Mayıs 1338 [1 Mayıs 1922], s. 15-17

Candemir, Murat: "Maarif Nazırı Emrullah Efendi Döneminde Hazırlanan Darülfünun Yönetimi ile İlgili Bir Nizamname Layihası (1912)", **Tarih Dergisi**, Sayı: 44, 2006, s. 143-168

Celal "Mütalaât-ı Felsefiyyeden: Hikmet-i İslâmiye ve Felsefe-i Hazıra-yı Garbiyye", **Musavver Fen ve Edeb**, Sayı: 83, 29 Mart 1317 [11 Nisan 1901], s. 122-123

Celal Nuri: **Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-ı Düvel**, Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul, 1330 [1911/1912]

Celal Nuri: **Tarih-i İstikbal – 1: Mesail-i Fikriyye**, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul, 1331 [1915]

Celal Nuri: **Hatemü'l Enbiya,** Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, H 1332 [1913/1914]

Celal Nuri: "Gençlik ve Politika", **Âti**, Sayı: 286, 23 Teşrinievvel 1334 [23 Ekim 1918], s. 2

Cenab Şehabettin: "Muhasebe-i Edebiye – 44 – Biraz Psikoloji, **Servet-i Fünun**, Sayı: 391, 27 Ağustos 1314 [8 Eylül 1898], s. 6-7

Cenâb Şehabettin: "Musahabe-i Edebiyye (Fransız Edebiyât-ı Cedîdesine Dâirdir)", **Servet-i Fünûn**, Nr. 297, 7 Teşrinisani 1312 [19 Ekim 1896], s. 162-164

Cevad Abdi: "Tarihî Materyalizm Nedir?", **Aydınlık**, Sayı: 1, 1 Haziran 1921, s.19-22

Cihan, Ahmet: **Osmanlı'da Eğitim,** 3F Yayınevi, İstanbul, 2007

Cisr, Hüseyin el-: **Tercümetü'r-risaleti'l-Hamidiye**, müt. Manastırlı İsmail Hakkı, Dersaadet, 1307[1891]

Clark, Linda L.: "Social Darwinism in France", **The Journal of Modern History,** Cilt: LII, Sayı: 1, 1981, s. D1027-D1028

Cleveland, William L.: **Bir Arap Milliyetçisi Yaratmak: Osmanlıcılıktan Arap Milliyetçiliğine Satı el-Husri**, çev. Burak Demiryakan, Edebi Şeyler Yayınevi, 2018

Conlin, Jonathan: **Evolution and the Victorians: Science, Culture and Politics in Darwin's Britain,** Bloomsbury, 2014

Crompton, Samuel Willard: **The Scopes Monkey Trial: Debate over Evolution,** Infobase Publishing, New York, 2010

Cross, John: "Was Louis Pasteur anti-evolution?", **Skeptic** [Altadena, CA], Vol: XIII, No: 1, 2006, s. 13

Çağman, Ergin: **III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyihaları,** Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010

Çakan, Harun: "Tevfik Fikret ve Darwin", **Bilim ve Ütopya***,* Sayı: 174, Aralık 2008, s. 43-44

Çakır, Sinan: "Bakteriyolojihane-i Şahane'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri**"**, Marmara Üniversitesi, Türkiyet Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilimdalı, Yakınçağ Tarihi Bilimdalı, Yüksek Lisan Tezi, İstanbul, 2006

Çankaya, Levent: "Ali Sedad'ın Kavâ'idü't-Tahavvülât fi Harekâti'z Zerrat Adlı Eseri, İçeriği ve Termodinamik ile ilgili Bölümlerinin Genel Bir Değerlendirmesi", **Dört Öge**, Yıl: 4, Sayı: 8, Ekim 2015, s. 75-87

Çavdar, Tevfik: **Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu,** Uygarlık Yayınları, İstanbul, 1982

Çelebi, İlyas: "Hüseyin el-Cisr", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 537-540

Çelik, Semih: "İstanbul'un İlk Doğa Tarihi Müzesi: Galatasarayı Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyyesi Numunehanesi (1839-1850)", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 311, Kasım 2019, s. 34-41

Çetin, Atilla: "Hikmet", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 519-520

Çetin, Atilla: "İbrahim Alaeddin Gövsa", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 158-160

Çog, Mehmet: "Celâl Nûrî ve Hâtemü'l-Enbiyâ Adlı Eserine Göre Hz. Muhammed Tasavvuru", **İstem**, Yıl: 4, Sayı: 7, 2006, s. 87-98

Çubukçu, İbrahim Agâh: **Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1986

Danişmend, İsmail Hami: "Güneş-Dil Teorisi Üzerine İlk Tenkit", **Ulus**, 19 Aralık 1935, s. 1-2

Darwin, Charles **Türlerin Kökeni,** çev. Sevim Belli, Onur Yayınları, Ankara, 2005

Darwin, Charles: **The origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life,** John Murray, Londra, 1876

Darwin, Charles: **On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life**, John Murray, Londra, 1859

Darwin, Charles: **The Descent of Mand and Selection in Relation to Sex,** Cilt: II, John Murray, Londra, 1871

Darwin, Charles: **The Autobiographt of Charles Darwin (1809 - 1882),** ed. Nora Barlow, Collins, Londra, 1958

Darwin, Charles: **L'origine des espèces au moyen de la sélection naturelle, ou La lutte pour l'existence dans la nature,** çev. J. J. Moulinié, Reinwald, Paris, 1873

Darwin, Charles: **The Life and Letters of Charles Darwin Including An Autobiographical Chapter**, ed. Francis Darwin, Volume III, John Murray, Londra, 1887

Darwin, Charles: **Journal of researches into the natural history and geology of the countries visited during the voyage of H.M.S. Beagle round the World, under the Command of Capt. Fitzroy,** John Murray, Londra, 1845

Darwin, Francis: **Life and Letters of Charles Darwin – Volume II,** D. Appleton and Company, London, 1911

David, Geza: "Baron de Tott", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 83-84

Davison, Roderic H.: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform: 1856-1876,** Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005

Davran, Abdulvahap: "İbrahim Aşkî Tanık'ın Edebiyat Dersi Hülâsaları Eseri Üzerine Bir İnceleme", Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bartın, 2018

Dawson, Gowan: "Literature", **The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought,** ed. Michael Ruse, Cambridge University Press, New York, 2013, s. 436-442

Değirmencioğlu, Mehmet Coşkun: "Mehmet İzzet (1891 – 1930) ve Ulusalcı Sosyal Felsefesi", T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002

Delage, Yves; Goldsmith, Marie Isidorovna: **Les theories de l'évolution**, Ernest Flammarion publ, Paris, 1909

Demir, Remzi: "Hoca Tahsin Efendi ve Haeckelci Monizm", **Phiolosophia Ottomanica: Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Türk Felsefesi"**, Cilt: III, Lotus Yayınevi, Ankara, 2007

Demir, Remzi: "Subhi Edhem Bey'in İlm-i Nebatat Tarihi'nde Bilim Tarihi ve Bilim Felsefecisi Bilinci", **Bilim ve Ütopya**, Sayı: 139, Ocak 2006, s. 52-57

Demir, Remzi: "Fen Adamları – İlk Bilim Tarihi Kitabımız", **Bilim ve Ütopya**, Sayı: 147, Eylül 2006, s. 41-46

Derviş Vahdetî: "Hakikat", **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 1, 28 Teşrinisani 1324 [11 Aralık 1908], s. 1-2

Derviş Vahdetî: "Vahdet-i Vücûddan", **Volkan**, Cilt: I, Sayı: 33, 20 Kanunısani 1324 [2 Şubat 1909], s. 2-3

Desmond, Adrian; Moore, James: **Charles Darwin: The Life of a Tormented Evolutionist,** W. W. Norton & Company, 1994

Di Gregorio, Mario A.: "Under Darwin's Banner: Ernst Haeckel, Carl Gegenbaur and Evolutionary Morphology", **The Reception of Charles Darwin in Europe,** Volume I, ed. Eve-Marie Engels & Thomas F. Glick, Continuum, Norfolk, 2008, s. 79-97

Digrius, Dawn Mooney: "Botany: 1880s – 1920s", **The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought,** ed. Michael Ruse, Cambridge University Press, 2013, s. 264-272

Dixon, Thomas: **Science and Religion: A Very Short Introduction,** Oxford University Press, New York, 2008

Dobzhansky, Theodosius: "Nothing in Biology Makes Sense Except in the Light of Evolution", **The American Biology Teacher**, Vol: XXXV, No: 3, March 1973, s. 125-129

Dodel-Port, Arnold: **Moses oder Darwin? Eine Schulfrage. Allen freunden der wahrbeit zum nachdenken vorgelegt**, C. Schmidt Verlag, Zürich, 1889

Doğan, Atila: **Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006

Doğan, Cem: "Filibeli Ahmed Hilmi'nin Genç Dönem Osmanlı Materyalistlerine Cevapları", **Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 24, Ekim 2013, s. 245-282

Doktor Besim Ömer: **Nevsal-i Âfiyet**, ikinci sene, İstanbul, Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekası, 1316 [1899]

Doktor McAuliffe: "Cinsiyet-i Etfal, Eser-i Tesadüf müdür?", **Türk Antropoloji Mecmuası**, Cilt: II, Sayı: 3, Eylül 1926, s. 39-60

Doktor Miralay Hüseyin Remzi **İlm-i Hayvanât-ı Tıbbiye,** Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1311 [1893]

Doktor Nami: "Şarl Darwin", **Bağçe**, Cilt: 2, Sayı: 33, 3 Mart 1325 [16 Mart 1909], s. 106-108

Doktor Nami: "Şarl Darwin", **Bağçe**, Cilt: 2, Sayı: 34, 10 Mart 1325 [23 Mart 1909], s. 117-122

Doktor Osman Şerafeddin "Veraset ve Hıfzısıhha", **Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası – Tabiat Kısmı**, Sene: 1, Sayı: 2, Haziran 1332 [1916], s. 97-103

Doktor Rıza Tevfik: "Nüfus Meselesi ve Ehemmiyet-i Siyasiyye ve İctimaiyyesi", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Cilt: 1, Sayı: 1, 15 Kanunıevvel 1324 [28 Aralık 1908], s. 34-53

Downard, James: "Michael Behe and the 'Limits' of Evolution (bacterial edition), 18 Temmuz 2014, https://secularpolicyinstitute.net/wp-content/uploads/2014/11/Michael-Behe-and-the-Limits-of-Evolution-2014.pdf, (Çevrimiçi, 19.05.2020)

Dölen, Emre: **Türkiye Üniversite Tarihi,** Cilt I, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009

Dölen, Emre: **Türkiye Üniversite Tarihi,** Cilt: IV, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010

Dölen, Emre: **Türkiye Üniversite Tarihi,** Cilt: II, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010

Duymaz, Recep: "Celal Nuri İleri", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: VII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 242-245

Edhem Necdet "Mebâhis-i İlmiye: Tenkid", **Servet-i Fünun**, Cilt: 41, Sayı: 1061, 22 Eylül 1327 [5 Ekim 1911], s. 493-494

Edhem Necdet: "Tedkikat-ı Felsefiye – Şarl Darwin", **Servet-i Fünun**, Cilt: 39, Sayı: 989, 6 Mayıs 1326 [19 Mayıs 1910], s. 12-14

Edhem Necdet: "Tedkikat-ı Felsefiye – Şarl Darwin", **Servet-i Fünun**, Cilt: 39, Sayı: 990, 12 Mayıs 1326 [25 Mayıs 1910], s. 27

Edhem Necdet: “Tedkikat-ı Felsefiye – Şarl Darwin”, **Servet-i Fünun**, Cilt: 39, Sayı: 991, 20 Mayıs 1326 [2 Haziran 1910], s. 42-44

Edhem Necdet: “Tedkikat-ı Felsefiye – Şarl Darwin”, **Servet-i Fünun**, Cilt: 39, Sayı: 992, 27 Mayıs 1326 [9 Haziran 1910], s. 53-57

Edhem Necdet: “Tedkikat-ı Felsefiye – Şarl Darwin”, **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 995, 17 Haziran 1326 [30 Haziran 1910], s. 108-110

Edhem Necdet: “Tedkikat-ı Felsefiye – Şarl Darwin”, **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 996, 17 Haziran 1326 [7 Temmuz 1910], s. 122-124

Edhem Necdet: “Tedkikat-ı Felsefiye – Şarl Darwin”, **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 997, 1 Temmuz 1326 [14 Temmuz 1910], s. 141

Edhem Necdet: “Tedkikat-ı Felsefiye – Şarl Darwin”, **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 997, 1 Temmuz 1326 [14 Temmuz 1910], s. 141-142

Edhem Necdet: “Darwin’in Meslek-i Felsefiyesi”, **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 1000, 22 Temmuz 1326 [4 Ağustos 1910], s. 215-216

Edhem Necdet: “Darwinizm”, **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 1006, 2 Eylül 1326 [15 Eylül 1910], s. 311-313

Edhem Necdet: “Tedkikat-ı Felsefiye: Tenkid-i Istıfa”, **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 1009, 22 Eylül 1326 [5 Ekim 1910], s. 355-357

Edhem Necdet: “Tedkikat-ı Felsefiye: Tenkid-i Istıfa”, **Servet-i Fünun**, Cilt: XXXIX, Sayı: 1014, 28 Teşrinievvel 1326 [10 Kasım 1910], s. 435-439

Edhem Necdet: **Tekâmül ve Kanunları,** Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1329 [1913]

Ekici, M. Zeki: (“II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi: Hayatı ve Eserleri**”,** İstanbul

Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 1997

Elshakry, Marwa: **Reading Darwin in Arabic,** The University of Chicago Press, Chicago, 2013

Elshakry, Marwa: "Knowledge in Motion: The Cultural Politics of Modern Science Translation in Arabic Author(s)", **Isis,** Vol. XCIX, No. 4, 2008, s. 701-730

Engin, Vahdettin: **Mekteb-i Sultani**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016

Erdem, Hüsameddin: "Felsefe-i Ûlâ", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 332-333

Ergin, Osman Nuri: **Türkiye Maarif Tarihi,** Cild: 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977

Ergün, Mustafa: **İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908 – 1914),** Ocak Yayınları, Ankara, 1996

Ertan, Haluk: **Charles Darwin: biyolojik evrim kuramının arkasındaki yaşam,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010

Ertan, Veli: "Mustafa Rahmi Balaban" **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 1-2

Farag, Nadia: "The Lewis Affair and the Fortunes of al-Muqtataf", **Middle Eastern Studies,** Vol: VIII, No: 1, Ocak 1972, s. 73-83

Fatma Aliye: **Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı,** Kanaat Matbaası, Dersaadet, 1332 [1916]

Fındık Tarık, Tufan: ("Suphi Ethem'in Ulûm-ı Tabiîyye Lügati'nin Günümüz Türkiye Türkçesi İmlâsına Aktarımı"**,** Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne, Mayıs 2006

Fortna, Benjamin: **Mekteb-i Hümayûn, Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2002

Frazer, James George: “Aile ve Semiyyenin Menşeileri: Üçüncü Kısım”, çev: Mehmet İzzet, **Darülfünun İlahiyat Mecmuası**,Sene: 1, Sayı: 3, Ağustos 1926, s. 52-111

Galip Ata: **Büyük Adamlar Serisi No.9: Darvin (Charles Darwin)**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931

Gencer, Ali İhsan; Arslan, Ali: **İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları,** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2004

Georgeon, François: **Sultan Abdülhamid**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006

Georgeon, François: “Yasaklı Kelimeler: XX. Yüzyıl başındaki Osmanlı sansürüyle ilgili bir belge üzerine”, **Mete Tunçay’a Armağan,** ed. Murat Koraltürk, Tanıl Bora, Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 191-202

Glick, Thomas F.: **What About Darwin?**, The John Hopkins University Press, Baltimore, 2010

Gökçün, Önder: “Hüseyin Rahmi Gürpınar”, **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 324-326

Graham, Loren R.: **Science in Russia and the Soviet Union: A Short History,** Cambridge University Press, 1993

Grant, Edmond Robert: “Notice regarding the ova of the Pontobdella muricata, Lam”, **Edinburgh Journal of Science**, Cilt: VII, Sayı: 1, 1827, s. 160-161

Grilli, Vittorio; Kaminsky, Graciela: “Nominal exchange rate regimes and the real exchange rate: Evidence from the United States and Great Britain, 1885-1986”, **Journal of Monetary Economics**, 1991, Vol: XXVII, No: 2, s. 191-212

Gültekin, Deniz: **Osmanlı Düşünce Dünyasında Evrim Teorisi Tartışmaları,** Urzeni Yayınevi, İstanbul, 2020

Günaydın, Yusuf Turan: “Ahlaçkı Bir Edebiyat Hocası: İbrahim Aşkî Tanık (1873 – 1977)”, **Diyanet Aylık Dergi**, Sayı: 268, Nisan 2013, s. 68

Gündüz, Mustafa: **Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler,** Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2015

Günergun, Feza: "Darülfünun Fünun (Fen) Fakültesi Mecmuası (1916 – 1933)", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Sayı: 1, 1995, s. 285-349

Günergun, Feza: "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1870'li Yılların Başındaki Doğa Tarihi Koleksiyonu", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Cilt: XI, Sayı: 1-2, 2009, s. 337-344

Günergun, Feza: "On Dokuzuncu Yüzyıl İstanbul'unda İki Doğa Tarihi Müzesi: Mekteb-i Tıbbıye-i Şahane ve Darüşşafa Koleksiyonları", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 311, Kasım 2019, s. 48-54

Gürpınar, Hüseyin Rahmi: **İnsan Önce Maymun muydu?,** Everest Yayınları, İstanbul, 2012

Gürpınar, Hüseyin Rahmi: "Hâlâ mı yobazlar?", **Cumhuriyet**, 14 Teşrinievvel 1934, s. 5

Haeckel, Ernst: **Die Radiolarien (Rhizopoda Radiaria) – Eine Monographie,** Verlag Georg Reimer, Berlin, 1862

Haeckel, Ernst: "Kainatın Muammaları", çev. Baha Tevfik, **Felsefe Mecmuası***,* Cilt: I, Sayı: 2, 19 Mayıs 1913, s. 24-28

Haeckel, Ernst: **İnsanın Menşe'i: Nesl-i Beşer,** çev. Ahmedn Nebil, Matbaa-i Nefaset, Dersaadet [İstanbul], 1327 [1911]

Haeckel, Ernst: **The Last Link: Our Present Knowledge of the Descent of Man",** Adam and Charles Black, Londra, 1898

Hâkî: "Terakki-i Beşerin İstikbali", **Mekteb**, Cilt: IV, Sayı: 45, 25 Temmuz 1312 [6 Ağustos 1896], s. 713-717

Halil Edhem: **Halil Edhem Hatıra Kitabı I-II,** Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013

Halleck, Reuben P.: **Ruhiyat ve Ruhi Hars**, müterciim: Sabık Darülmuallimin muallimlerinden, Maarif Vekaleti İhsâiyyat Müdürü: Avni [Hüseyin Avni Başman], Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1339 [1923]

Hancock, Michael William: "Boffin's Books and Darwin's Finches: Victorian Cultures of Collecting", Kansas University, Department of English, Doktora Tezi, 2006

Hanioğlu, Şükrü: "Abdullah Cevdet Bey ve Fünun ve Felsefe", **Fünûn ve Felsefe ve Felsefe Sânihaları, [Bilimler ve Felsefe ve Felsefe Değinileri],** yay. haz., Nevzat H. Uyanık, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 11-29

Hanioğlu, Şükrü: **Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi,** Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981

Hanioğlu, Şükrü: "Bluprints for a future society: late Ottoman materialsts on science, religion, and art", **Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy,** ed. Elisabeth Özdalga, Routledge, 2005, s. 28-116

Harb, Muhammed: "el-Muktetaf", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 146-147

Harputizade Hacı Mustafa Efendi: **Red ve İsbat**, Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, Dersaadet [İstanbul], 1330 [1914]

Hartmann, Eduard von: **Wahrheit und Irrthum im Darwinismus: eine Kritische Darstellung der organischen entwickelungstheori,** Carl Duncker's Verlag, Berlin, 1875

Hartmann, Eduard von: **Le darwinisme, ce qu'il y a de vrai et de faux dans cette théorie,** G. Baillière, Paris, 1870

Hartmann, Eduard von: **Darwinizm - Darwin Mesleğinin İhtiva Ettiği Hakikatler ve Hatalar,** çev. Memduh Süleyman, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1329 [1913]

Harvey, Joy: **Almost a man of genius; Clémence Royer, feminism, and nineteenth-century science,** Rutgers University Press, New York, 1997

Harvey, Joy: "Darwin in a French Dress: Translating, Publishing and Supporting Darwin in Nineteenth-Century France", **The Reception of Charles Darwin in Europe,** Volume **II,**

ed. Eve-Marie Engels & Thomas F. Glick, Continuum, Norfolk, 2008, s. 354-374

Hasan Âli: **Surî ve Tatbikî Mantık,** Liselerin ikinci derece son sınıflarına mahsustur, Millî Matbaa, İstanbul, 1926

Hasırîzâde Mehmed Elif Efendi: **İrşādü'l-Gāvin bi-Reddi Nazariyyeti'd-Darvin**

Herbert, Sandra: **Charles Darwin, Geologist,** Cornell University Press, New York, 2005

Hilmi Adnan Malik: "Amerika'da Hayat Felsefesi: Amerika'nın Üç Asrî Filozofu: Santayana, William James ve John Dewey", **Türk Yurdu**, Sene: 17, Cilt: I-XXI, Sayı: 6-200, Haziran 1928, s. 28-31

Hirn, Yrjö: **Sanay-i Nefisenin Menşeleri,** çev. Hüseyin Cahid, Tanin Matbaası, İstanbul, 1925

Hirst, Samuel J.: "A Soviet Report on Turkish-U.S. Relations, 1927" (http://crs.bilkent.edu.tr/from-our-archive/monkeys/) (Çevrimiçi: 27.11.2021)

Hoca Tahsin: **Tarih-i Tekvin yahud Hilkat,** Artin Asaduryan ve Mahdumları Şirket-i Mürettibiyesi, İstanbul, 1310H [1892/1893]

Hovasse, Raymond: "Baltaliman Hayvan İstasyonu", **İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi Mecmuası**, Sene: 9, Sayı: 1, 1932, s. 1409-1417

Hovasse, Raymond: "Tekâmülü İzah Eden Nazariyeler", **Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası**, Sene: 5, Sayı: 2, Kanunıevvel [Aralık]-Kanunısani [Ocak]-Şubat 1928, s. 496-505

Hüseyin Cahit: "Hikmet-i Bedayi'ye Dair 3 – Mahsulat-ı Fikriyye-i Beşeriye, Mahsulat-ı Tabiîyye", **Servet-i Fünun**, No: 372, Sene: 8, Cild: XV, 16 Nisan 1314 [28 Nisan 1898], s. 117-120

İbanoğlu, Fulya: "Akseki'nin Biyolojik ve Sosyal Evrim Yaklaşımı: 'Beşeriyetin Kaynağı Hz. Âdem ise Kemâl-i Medeniyet Niçin Muhal Olsun?'", **Ahmet Hamdi Akseki**

	Sempozyumu - Sempozyum Bildirileri, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2017, s. 463-468
İbanoğlu, Fulya:	"Terakki ve Tekâmül Meselesine Tekkeden Yükselen Bir Ses: 'Darvin'e Cevab İrşadu'l-Ğavin Bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darvin' İsimli Risalenin Çeviri Yazısı ve Tahlili", **Artuklu Akademi**, Cilt: V, Sayı: 2, 2018, s. 271-340
İbrahim Alaeddin:	**Büyük Adamlar Serisi: Darwin,** Sebat Matbaası, İstanbul, 1927
İbrahim Aşkî:	"Darwin Nazariyesi", **Tabiat Âlemi**, Sayı: 1, Kanunıevvel [Aralık] 1925, s. 13-15
İbrahim Nami:	"Merhum Subhi Edhem Bey", **Askerî Tıbb-ı Baytarî Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 5, Ağustos 1339 [Ağustos 1923], s. 156-159
İbrahim Temo:	"Darvvin'in Ellinci Yıl Dönümü", **İçtihat**, Sayı: 347, 15 Haziran 1932, s. 5735-5736
İhsanoğlu, Ekmeleddin, *et. al*:	**Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi,** ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt: I, IRCICA, İstanbul, 2006
İhsanoğlu, Ekmeleddin:	"Modern Islam", **Science and Religion around the World,** ed. John Hedley Brooke, Ronald L. Numbers, Oxford University Press, New York, 2011, s. 148-174
İhsanoğlu, Ekmeleddin:	**Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, IRCICA Yayınları, İstanbul, 2010
İhsanoğlu, Ekmeleddin:	"Education", **Encyclopedia of the Ottoman Empire,** Facts on File, New York, 2009, s. 198-204
İhsanoğlu, Ekmeleddin:	"Darülfünun", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 521-525
İleri, Nurçin:	"Kayıp Bir Müzenin İzinde: Robert Kolej'in Bilimsel Koleksiyonları", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 311, Kasım 2019, s. 56-63

İlkin, Selim: "Mehmed Câvid Bey", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: VII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 175-176

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal: "Elif Efendi", **Son Asır Türk Şairleri,** Cilt: I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s. 291-293

İnal, Selahattin: "Ordinaryüs Profesör Mazhar Diker", **İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi***,* Cilt: II, Sayı: 2-3, 1952, s. 3-23

İnan, Afet *et. al.*: **Türk Tarihinin Ana Hatları**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930

İnan, Afet: **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009

İsmail Fennî: **Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli**, Orhaniye Matbaası, 1928

İsmail Fennî: **Lugatçe-i Felsefe**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927

İsmail Ferid: **İbtal-i Mezheb-i Maddiyyun**, Ahmed Celadet ve Şürekası Matbaası, İzmir, 1312 [1895]

İsmail Hakkı: **Fenn-i İhtina yahud Islah ve Teksir-i Hayvanat-ı Ehliye,** Cilt: I, İstanbul, 1906

İsmail Hakkı: **İlm-i Hayvanat-ı Tıbbiyye ve Ziraiyye,** Cilt: I, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1328 [1912]

İsmail Hakkı: "Makale-i Mahsusa: Teehhül ve Teehhüle Ehliyet Şehadetnamesi", **İkdam**,Sayı: 2375, 15 Şevval 1318 / 23 Kanunusani 1316 [5 Şubat 1901], s. 3-4

İzmirli İsmail Hakkı: **Yeni İlm-i Kelam,** Cilt: II, Matbaa-i Amire, İstanbul, H1343 [1924]

İzmirli İsmail Hakkı: "İki Türk Feylesofu: İhvân-ı Safâ, **Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: VI, Sayı: 4, Teşrinievvel [Ekim] 1928, s. 508-559

İzmirli İsmail Hakkı: "Miskeveyh'in Felsefesi Eserleri", **Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası***,* Sene: 3, Sayı: 11, Nisan 1929, s. 59-80

İzmirli İsmail Hakkı: "Peygamber ve Türkler", **II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, 20-25 Eylül 1937, s. 1013-1044

İzmirli İsmail Hakkı: "İslâmda Felsefe Cereyanları 14: İbn Haldun", **Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, Sene: 5, Sayı: 24, 1.Kânun [Aralık] 1932, s. 1-17

Jameson, Robert: "Observations on the Nature and Importance of Geology", **Edinburgh New Philosophical Journal**, 1826, Cilt: I, s. 293 - 302.

Jones, Greta: "Nation and Religion: The Debate about Darwinism in Ireland", **The Reception of Charles Darwin in Europe,** Volume I, ed. Eve-Marie Engels & Thomas F. Glick, Continuum, Norfolk, 2008, s. 66-78

K. Oğuz: "Hayatta İstihale ve Tekâmül", **Harb Malülleri Mecmuası**, Cilt: I, Sayı: 9, 1 Ağustos 1296 [13 Ağustos 1880], s. 138-139

Kaçar, Mustafa, *et. al*: **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz,** İTÜ Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013

Kadıoğlu, Sevtap İshakoğlu; Erginöz, Gaye Şahinbaş: **Belgelerle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Mülteci Bilim Adamları,** İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017

Kadıoğlu, Sevtap İshakoğlu: **İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900 – 1946)**, İstanbul Üniversitesi Basımevi, İstanbul, 1998

Kadıoğlu, Sevtap: "Walther Penck'in Türkiye'deki Çalışmaları", **İstanbul Yerbilimleri Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 1, 2007, s. 1-18

Kadıoğlu, Sevtap: "Raymond Hovasse'ın Türkiye'deki Bilimsel Çalışmaları ve Baltalimanı Hayvanat İstasyonu'nun Kuruluşu", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Cilt: IV, Sayı: 2, 2003, s. 61-82

Kadıoğlu, Sevtap: "Türkiye'de Bilimin Popülerleşmesi ve Maddiyat Dergisi, 1925-26", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları***,* Cilt: XVI, Sayı: 2, 2015, s. 33-51

Kahramanoğlu, Kemal; Utku, Ali: “Madde ve Kuvvet: Osmanlı Popüler Materyalizminin Elkitabı”, **Madde ve Kuvvet**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2012

Kalaycıoğulları, İnan; Akgündüz, Batuhan: “Osmanlılardan Erken Cumhuriyet Dönemine Öjenizme Dair İlk Metinler”, **ÇKÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: X, Sayı: Özel, Aralık 2009, s.87-95

Kalaycıoğulları, İnan: “Cumhuriyet Dönemi’nde Türkiye’de Bilim”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe (Bilim Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara, 2009

Kalaycıoğulları, İnan: “Ahmed Nebîl ve İnsanın Menşe’i”, **Dört Öge**, Yıl: 3, Sayı: 6, Ekim 2014, s. 183-132

Kalaycıoğulları, İnan: “Subhi Edhem Bey’in Lamarckizm’i”, **Lamarckizm,** Çizgi Kitabevi, Konya, 2016

Kalaycıoğulları, İnan: “Subhi Edhem ve Lamarckizm Adlı Eseri”, **Dört Öge**, Yıl: 2, Sayı: 4, Ekim 2013, s. 79-119

Kalaycıoğulları, İnan: “Sunuş”, Hans Reichenbach, **Bilime Yeni Pozitivist Bakış: İstanbul Konferansları,** Epos Yayınları, Ankara, 2013, 7-8

Kaplan, Mehmet: **Şiir Tahlilleri 1 – Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar,** Dergah Yayınları, İstanbul, 1998

Kara, İsmail: **Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi: Metinler / Kişiler**, Cilt: II, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011

Karabekir, Kazım: **Günlükler (1906 – 1948),** Cilt: II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009

Karacaoğlu, Emre: “Bakteriyolojihâne’nin Kurulması Fikri Üzerine Arşiv Belgeleri Işığında Bazı Mütalaalar”, **Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law and History**, Cilt: XXVI, Sayı: 2, 2018, s. 66-76

Karacaoğlu, Emre: “Doktor Hüseyin Remzi Bey, Hayatı, Eserleri ve Bilimsel Bir Diyaloğu”, **Lokman Hekim Dergisi**, Cilt: V, Sayı: 2, 2016, s. 69-83

Karaçavuş, Ahmet: “Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2006

Karakoç, İrfan: “Türkiye’de Sosyalist Düşüncenin Az Bilinen Bir İsmi: Ahmed Nebil”, **Tarih ve Toplum**, Sayı: 191, Kasım 1999, s. 4-8

Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: VIII, Ankara, 2007

Karoğlu, İlhan: “Tanin Gazetesi İnceleme ve Seçilmiş Metinler (1-300 Sayılar)”, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2011

Kaya, M. Cüneyt: “Mehmet Emin Erişirgil”, **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: Ek 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 416-417

Kayaoğlu, Taceddin: **Türkiye’de Tercüme Müesseseleri,** Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1998

Keith, Sir Arthur: “Darwin’s Theory of Man’s Descent as it Stands Today”, **British Association fort he Advancement of Science Report of the Ninety-Fifth Meeting – Leed 1927, August 31 – September 7,** Office of the British Association, Londra, 1927, s. 1-15

Keith, Sir Arthur: “The Evidence of Darwin is Summed Up”, **New York Times**, 4 Eylül 1927, s. 1 ve 10

Khalaf, Samih: “New England Püritenliği ve Ortadoğu’da Liberal Eğitim: Bir Kültür Nakli Olarak Beyrut Amerikan Üniversitesi”, **Orta Doğu’da Kültürel Geçişler,** ed. Şerif Mardin, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007, s. 63-102

Kına, Mehmet: “Tanzimat Döneminde Eğitimde Çağdaşlaşma Hamlesi ve Öğretmen Yetiştirme Sistemi”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2006

Kodaman, Bayram: **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999

Korlaelçi, Murtaza: **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi,** Hece Yayınları, Ankara, 2002

Korlaelçi, Murtaza: **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi,** Hece Yayınları, Ankara, 2002

Köprülüzade Mehmed Fuad: "Ümid ve Azim", **Türk Yurdu**, Sayı: 32, 24 Kanunısani 1328 [6 Şubat 1913], s. 240-247

Kurt, Hüseyin: "Hasırîzâde Mehmed Elif Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri (Tasavvuf) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2003

Küçük, Cevdet: "İsmail Hami Danişmend", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: VII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 465-467

Larson, Edward J.: **Trial and Error: The American Controversy Over Creation and Evolution**, Oxford University Press, New York, 2003

Larson, Edward J.: **Summer for the Gods: The Scopes Trial and America's Continuing Debate Over Science and Religion,** Basic Books, New York, 2006

Lévy-Bruhl, Lucien: "Bir Başlangıç", **Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, Sene: 6, Sayı: 25, 1 Şubat 1933, s. 1-39

Livingstone, David N.: **Putting Science in its Place: Geographies of Scientific Knowledge,** University of Chicago Press, Chicago, 2003

Livingstone, David N.: **Putting Science in Its Place,** University of Chicago Press, 2003

M (mim). Memduh: "Ef'âl-i hayatiye ve tesirât-ı uzviyye: Mercanlar", **Mecmua-i Edebiye**, Sayı: 34, 14 Haziran 1317 [27 Haziran 1901], s. 368-370

Mahmud Raif Efendi: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cedveli,** yay. haz. Arslan Terzioğlu, Hüsrev Hatemi, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1988

Mahmud Sadık: “Musahabe-i Fenniye”, **Servet-i Fünun**, Sayı: 402, 12 Teşrinisani 1314 [24 Kasım 1898], s. 178-179

Mahmud Sadık: **Tekâmül,** Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul, 1328 [1910]

Maksudya, Nazan: **Türklüğü Ölçmek,** Metis Yayınları, 2005

Malche, Albert: **İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor,** Devlet Basımevi, İstanbul, 1939

Malthus, Thomas Robert: **An Assay on the Principle of Population, As It Affects the Future Improvement of Society**, J. Johnson, Londra, 1798

Marx, Karl: **Das Kapital: Kritik der politischen Oekonomie**, Band 1, 2. Auflage, Verlag von Otto Meissner, Hamburg, 1872

McClellan III, James E.; Dorn, Harold: **Science and Teaching in World History,** John Hopkins University Press, Baltimore, 2006

McClellan, Chris: "The Legacy of Georges Cuvier in Auguste Comte's Natural Philosophy", **Studies in History and Philosophy of Science Part A,** Cilt: XXXII, Sayı: 1, 2001, s. 1-29

Mehmed Ali Aynî: **Hacı Bayram-ı Veli,** Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul, 1343 H [1924]

Mehmed Ali Aynî: Mehmet Ali Ayni, “Kuran’a Dair”, **Sebilürreşad**, Cilt: XXV, Sayı: 628, 4 Kanunievvel 1340 [4 Aralık 1924], s. 57-59

Mehmed Ali Tevfik: “Anglosakson Matbuatı”, **Hayat**, Cilt: II, Sayı: 38, 18 Ağustos 1927, s. 239-240

Mehmed Ali Tevfik: “Anglosakson Matbuatı: Darwin Nazariyatı Hakkında Bir Nutuk – Şair Dante’nin ‘La Divina Komedya’sında Arapça Mısralar”, **Hayat**, Cilt: II, Sayı: 47, 20 Teşrinievvel [Ekim] 1927, s. 419-420

Mehmed Câvid **İlm-i İktisad,** Cilt: I, İkinci tab, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1326 [1910]

Mehmed Emin Feyzî: **İlim ve İrade**, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1342 [1926]

Mehmed Emin: "Hayatiyat ve Ahlak", **İctimaiyyat Mecmuası**, Sene: 1, Sayı: 4, Temmuz 1333 [1917], s. 174-178

Mehmed Şemseddin: **Felsefe-i Ûlâ: İsbat-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri,** Tedkikat ve Telifât-ı İslâmiyye Heyeti Neşriyatı, İstanbul, 1339 [1923]

Mehmed Şerafeddin: "Fikret'e Dair", **Şaka**, Sayı: 12, 14 Ağustos 1336 [14 Ağustos 1920], s. 13

Mehmed Tahir: **Darülfünun-ı Şahane Nizamnamesi,** Matbaa-i Tahir Bey, 1900

Mehmet Ali Aynî: **Reybilik, Bedbinlik, La-ilahîlik Nedir: Tevfik Fikret-in Tarih-i Kadimine Bir Cevab,** Kütüphane-i Sûdî, İstanbul, 1927

Mehmet İzzet: **Yeni İctimaiyyat Dersleri,** Devlet Matbaası , İstanbul, 1928

Mehmet İzzet: "Akıl ve Gönül", **Hayat Mecmuası**, Cilt: II, Sayı: 47, 20 Teşrinievvel [Ekim] 1927, s. 402

Melikoğlu, Berfin: "Osman Nuri Erapl'in "Bakteriyoloji Dersleri" Adlı Kitabının Veteriner Hekimliği Tarihi Açısından Değerlendirilmesi"**,** Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2007

Memduh Süleyman: "Hâl-i Hâzırın Meselesi: Hakikî Mürteciler ve Avrupalılaşmak", **Felsefe Mecmuası**, Sayı: 9, 1913, s. 139-141

Mertoğlu, Mehmer Suat: "Tefsîrü'l-Menâr", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 297-299

Mill, John Stuart: **A System of Logic, Ratiocinative and Inductive, being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation**, Vol II, 5th Edition, Parker, Son, And Bourn West Strand, Londra, 1862

Moorehead, Alan: **Darwin ve Beagle Serüveni,** Çev. Nermin Arık, Tübitak Popüler Bilim Yayınları - Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996

Muhammed Ferid Vecdî: "Hâdika-i Fikriyye – Beşerin Fıtrat-ı Ûlâya Ricati (İslam Dîn-i Fıtrîdir)", **Sırat-ı Mustakîm**, Cilt: II, Aded: 45, 2 Temmuz 1325 [15 Temmuz 1909], s. 299-301

Muhammed Ferid Vecdî: "Hâdika-i Fikriyye – Madde ve Mâverâ-yı Madde (Artık İlhad Yok)", **Sırat-ı Mustakîm**, Cilt: II, Aded: 43, 18 Haziran 1325 [1 Temmuz 1909], s. 267-269

Muhammed Ferid Vecdî: "Hâdika-i Fikriyye – Madde ve Mâverâ-yı Madde", **Sırat-ı Mustakîm**, Cilt: II, Aded: 44, 25 Haziran 1325 [8 Temmuz 1909], s. 284-286

Muhammed Ferid Vecdî: "Felsefe-i Maddiyyun ile Felsefe-i Ruhiyyunun Çarpışması", **Sebilü'n-Necât**, Cilt: XII, Sayı: 300, 29 Mayıs 1329 [11 Haziran 1913], s. 250-252

Mustafa Rahmi: **Ahlâk,** Matbaa-i Amire, İstanbul, 1339 [1923]

Mustafa Satı: **Tarih-i Tabiî'den İlm-i Hayvanat,** Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul, 1327 [1911]

Mustafa Satı: **Etnoğrafya – İlm-i Akvam**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul, 1330 [1914]

Mustafa Şekib: **Gülmek Nedir? Neye Gülüyoruz?,** Kader Matbaası, İstanbul, 1921

Mustafa Şekib: "Amerika Davası Münasebetiyle", **Millî Mecmua**, 1 Ağustos 1341 [1925], Sayı 42, s. 678-679

Mustafa Şekib: "Terakki Fikrinin Menşei ve Tekâmülü – 22: Darwin'in Zuhuru", **Hayat**, Cilt: III, Sayı: 71, 5 Nisan 1928, s. 365-366

Münif Paşa: "Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan", **Mecmua-i Fünûn,** Cilt: 1, No. 5, Cemaziyülevvel 1279 [29 Ekim 1862], s. 176-185

Nâbizâde: "Felsefe-i Askeriye", **Manzara**, Sayı: 13, 17 Eylül 1303 [29 Eylül 1887], s. 141-143

Naderi, Sait: “Op. Dr. Cafer Tayyar Kankat: Az Tanınan Bir Nöroşirürjiyen ve Türkiye’deki İlk Nöroşirürji Dergisinin Kurucusu”, **Türk Nöroşirürji Dergisi**, Cilt: XIII, Sayı: 1, s. 81-86

Nalcı, Tamar; Dağlıoğlu, Emre Can: “Farklı bir Mebus: Artin Boşgezenyan”, **Agos**, Sayı: 757, 1 Ekim 2010, s. 15

Nazir Tuğrul: “Fena Vaiz”, **Şaka**, Sayı: 11, 29 Temmuz 1336 [29 Temmuz 1920], s. 5

Necmeddin Sadık: “İctimaiyyatta Hayatiyat Meslekleri”, **İctimaiyyat Mecmuası***,* Sene: 1, Sayı: 3, Haziran 1333 [1917], s. 141-147

Necmeddin Sadık: **Darwinizm Sosyal -I- İlm-i Hayatta Darwin Nazariyesi (Tabiî Istıfa, Cainsî Istıfa Tenkidleri),** Darülfünun Matbaası, 1336 [1920]

Necmeddin Sadık: “Lamarck Nazariyesi ve Antropososyoloji – Irsiyet ve Irk”, **İctimaiyyat Mecmuası**, Sene: 1, Sayı: 4, Temmuz 1333 [1917], s. 167-183

Necmeddin Sadık: “Lamarck Nazariyesi ve Antropososyoloji – Irsiyet ve Irk”, **İctimaiyyat Mecmuası**, Sene: 1, Sayı: 4, Temmuz 1333 [1917], s. 167-183

Nichols, Peter: **Evolution's Captain: The Story of the Kidnapping That Led to Charles Darwin's Voyage Aboard the Beagle,** HarperCollins, New York, 2004

Nishida, Gordon M.: “Museums and Display Collections”, **Encyclopedia of Insects,** ed. Vincent H. Resh, Ring T. Cardé, Academic Press, 2009, s. 680-684

Norman, David: **The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought,** ed. Michael Ruse, Cambridge University Press, New York, 2013

Noyes, Alfred: “Science and Religion, Vital Issues of an old conflict. Not the process of evolution but its cause.”, **Sunday Times**, 11 Eylül 1927, s. 12

Odabaşı, İ. Arda: "Suphi Ethem Bey ve Beşer ve Tabiat Dergisi", **Bilim ve Ütopya**, Sayı: 159, Eylül 2007, s. 18-32

Odabaşı, İ. Arda: "Suphi Ethem Bey'in Tabiat'ı", **Bilim ve Ütopya**, Sayı: 152, Şubat 2007, s. 42-49

Odabaşı, İ. Arda: "Darwin Düşmanlığı Tarihinden Bir Yaprak: Suphi Ethem Bey'in Darvenizm Kitabı ve Bir 'Eleştiri'", **Akıllı Tasarım Safsatası, Bilimin Yönetimi ve Evrimsel Psikoloji: Maymundan mı Geldik?,** Bilim Kitapevi, Ankara, 2010, s. 127-140

Ogilvie, Brian W.: **The Science of Describing – Natural History in Renaissance Europe,** University of Chicago Press, 2006

Okay, Cüneyd: **Mühendis Mektebi Öğrencilerinin Çıkardığı Mizah Dergisi: Şaka,** Doğu Kitabevi, İstanbul, 2012

Oktay, Cemil: **Hum Zamirinin Serencamı**, Bağlam Yayıncılık, Ankara, 1991

Okumuş, Ejder: **Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat,** İnsan Yayınları, İstanbul, 1999

Ortaylı, İlber: **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2006, s. 44

[1] Somel, 2012

Osman Nuri "Beşeriyetin Fenden Sorduğu Sualler – Birinci Sual: Bu Dünyada Hayat Nasıl Başladı?", **Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası – Tabiat Kısmı**, Sene: 1, Sayı: 2, Haziran 1332 [1916], s. 104-114

Osman Nuri: **Bakteriyoloji Dersleri**, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1919

Osman Nuri: **Başka Dünyalarda Canlı Mahlukat Var mıdır? yahud Fizi, Kimya, İlm-i Hayat Nokta-i Nazarından Seyyaratta Şerait-i Hayatiyenin Tedkiki**, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1918

Osman Nuri: "İnkılab-ı Umumî-i Kainat, Edvar-ı Avâlim", **Mecmua-i Ebüzziya**, Cilt: XIV, Sayı: 150, 27 Cemazeyilahir 1330 [13 Haziran 1912], s. 308-314

Oytun, H. Şükrü: “Memleketimizde Modern Parazitolojinin Kurucusu Ord. Prof. İsmail Hakkı Çelebi’nin 24 inci ölüm yıl dönümü münasebetiyle”, **Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, Cilt: XI, Sayı: 1-2, 1964, s. 4-5

Ömer Farukî: **Tenkid-i Muhik,** Kanaat Matbaası, Dersaadet, 1330 [1914]

Ömer Farukî: “Tenkid-i Muhik’in Ahmed Hamdi Efendi’ye Cevabı”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 178, 19 Kanunısani 1327 [1 Şubat 1912], s. 350-351

Ömer Farukî: “Tenkid-i Muhik’in İkinci Cevabı”, **Sırat-ı Müstakim**, Cilt: VII, Sayı: 182, 16 Şubat 1327 [29 Şubat 1912], s. 411-412

Ömer Nasuhi: **Muvazzah İlm-i Kelam Dersleri,** Evkaf-I İslamiye Matbaası, İstanbul, 1339 [1923]

Ömer Seyfettin: “Tuğra”, **Piyano**, Sayı: 17, 10 Kanunıevvel 1326 [23 Aralık 1910], s. 202-204

Ömer Seyfettin: “Primo Türk Çocuğu”, **Genç Kalemler**, Cilt: III, Sayı: 13, Kanunıevvel 1327 [Aralık 1911], s. 3-28

Ömer Seyfettin: “Kesik Bıyık”, **Diken**, Cilt: II, Sayı: 4, 9 Teşrinisani 1334 [9 Kasım 1918], s. 6

Ömer Seyfettin: **İfham (Haftalık Edebi İlave)**, Sayı: 3, 1 Eylül 1335 [1 Eylül 1919], s. 42-45

Öz, Mustafa: “Necefî”, **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 487-488

Özbay, Çiğdem: “Mustafa Satı Bey ve Biyoloji Tarihindeki Yeri”, **Dört Öge**, Yıl: 4, Sayı: 8, Ekim 2015, s. 89-110

Özbay, Çiğdem: “Mustafa Satı El-Husrî’nin Etnografya Tarihimizdeki Yeri”**,** Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe (Bilim Tarihi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014

Özervarlı, M. Sait: "Şehbenderzade Ahmed Hilmi", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 425-427

Özoğlu, Müge: "Modernity as an Ottoman Fetish: Representation of Ottoman Masculinity in Kesik Bıyık", **Masculinities: A Journal of Identity and Culture**, Sayı: 6, 2016, s. 79-101

Özsoy, Ergi Deniz: "Yeryüzünden Başka Dünyalara Akan Yaşam: Türkiye'de Kaleme Alınmış İlk Astrobiyoloji Yapıtı Üzerine Evrimsel Notlar", **Başka Dünyalarda Yaşam Var mı?,** Say Yayınları, İstanbul, 2019

Özsoy, Ergi Deniz: "Ömer Seyfettin'deki Darwin", **Cogito**, Sayı: 60-61, 2009, s. 359-367

Öztürk, Cemil: "Rüşdiye", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 300-303

Öztürk, Cemil: "İdadî", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 464-466

Özvarlı, Sait: "İsmail Hakkı İzmirli", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 533-535

Pallen, Mark; Pearn, Alison: "Darwin and Religion", **The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought,** ed. Michael Ruse, Cambridge University Press, New York, 2013, s. 211-217

Parlatır, İsmail; Çetin, Nurullah: **Genç Kalemler Dergisi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1999

Pearce, Susan M.: **On Collecting: An Investigation into Collecting in the European Tradition (Collecting Cultures),** Routledge, 1999

Pearson, Karl: **Islâh-ı Irk,** çev. Mustafa Rahmi, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1339 [1923]

Pickering, Mary: **Auguste Comte, An Intellectual Biography,** Volume III, Cambridge University Press, New York, 2009

Polat, Nazım H.: **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 423-424

Poyraz, Serdar: "Science versus Religion: The Influence of European Materialism on Turkish Thought – 1860-1960", Ohio State University, Graduate Program in History, Dissertation, 2010

Prum, Michel: "Charles Darwin's First French Translations", **The Literary and Cultural Reception of Charles Darwin in Europe,** Volume 4, ed. Thomas F. Glick & Elinor Shaffer, Bloomsbury, 2014, s. 391-399

Reichenbach, Hans: Felsefe ve Tabiat İlimleri", **Bilime Yeni Pozitivist Bakış: İstanbul Konferansları**, Epos Yayınları, Ankara, 2013

Rıza Tevfik: "Ahlakın Nüfusa Tesiri", **Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası***,* Cilt: I, Sayı: 2, 15 Kanunısani 1324 [28 Ocak 1909], s. 233-248

Rıza Tevfik: Rıza Tevfik, "Musahabe-i İctihad: Adi Fakat Pek Büyük Endişeler", **İctihad**, Cilt: IV, Sayı: 99, 27 Mart 1330 [9 Nisan 1914], s. 2221-2227

Rıza Tevfik: **Mufassal Kâmus-ı Felsefe,** Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330 [1914]

Riasanovsky, Nicholas V.; Steinberg, Mark D.: **Rusya Tarihi,** İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2011

Riasanovsky, Nicholas V.: Mark D. Steinberg, **Rusya Tarihi,** İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2011

Rice, Stanley A.: "Herbert Spencer", **Encyclopedia of Evolution**, Facts on File Publishing, New York, 2007, s. 387-388

Richards, Robert J.: "If This Be Heresy - Haeckel's Conversion to Darwinism", **Darwinian Heresies,** Cambridge University Press, New York, 2004, s. 101-130

Richmond, Marsha L.: "Darwin and the Barnacles", **The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought,**

ed. Michael Ruse, Cambridge University Press, New York, 2013, s. 80-87

Rodgers, Marion Elizabeth: **Mencken: The American Iconoclast,** Oxford University Press, New York, 2005

Ruse, Michael: **Charles Darwin,** Blacwell Publishing, 2008

Sadgrove ,Philip Charles: "Zehâvî", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 177-179

Sadri Maksudi: "Tarihin Âmilleri", **Birinci Türk Tarih Kongeresi, 2-11 Temmuz 1932, Ankara: Konferanslar Müzakere Zabıtları,** T.C. Maarif Vekaleti, Ankara, 1932, s. 339-364

Said Paşa: **Said Paşa'nın Hatıratı**, Cilt: I, Sabah Matbaası, Dersaadet, 1328 [1912]

Sail, Kemal: "İstanbul'un Gizli Hazîneleri", **Keşkül**, Sayı: 36, Güz 2017, s. 109

Saltık, Ekrem: "Bir Gazetecinin 'Muhibbân-ı Kütüp' Olarak Portresi ve S. M. Tevfik Kütüphanesi", **Türk Kütüphaneciliği**, Cilt: XXXIV, Sayı: 2, 2020, s. 208-228

Saruhan, Müfit Selim: "Mustafa Rahmi Balaban ve Ahlâk Kitabı [İstanbul (1339/1923) Osmanlıca]", **Journal of Islamic Research**, Cilt: XXVI, Sayı: 2, 2015, s. 75-92

Sayar, Ahmet Güner: "Hasan Âli Yücel", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 45-46

Sayar, Ahmet Güner: **Hasan Âli Yücel'in Tasavvufî Dünyası ve Mevlevîliği,** Ötüken Yayınları, İstanbul, 2002

Secord, James A.: **Victorian Sensation: The Extraordianry Publication, Reception, and Secret Authorship of Vestiges of the Natural History of Creation**, The University of Chicago Press, Londra, 2000

Serdar, Ali: "Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanlarında Ahlak Sorunsalı", Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal

Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Bölümü, Doktora Tezi, Ankara, 2007

Seward, Albert Charles: **Darwin and Modern Science**, Cambridge University Press, 1909

Seyyid Muhammed Tevfik: "Hind Yolunda 23 – Müdafaa-i İslamiyet Hakkında Mühim Bir Eser", **Sebilürreşad**, Cild: II-IX, Sayı: 50-232, 7 Şubat 1328 [20 Şubat 1913], s. 418-419

Seyyid Mustafa: **İstanbul'da Askerlik Sanatı, Yeteneklerin ve Bilimlerin Durumu Üzerine Risale,** Tüyap Tüm Yapım Fuarcılık, İstanbul, 1986

Singham, Mano: **God vs. Darwin: The War Between Evolution and Creationism in the Classroom,** Rowman & Littlefield Education, Lanham, 2009

Smith, J.: **The Cambridge University Calendar for the year 1831,** Printed by J. Smith, Printer to the University, Cambridge, 1831

Somel, Sina Akşin: "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", **Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2012, s. 685-708

Somel, Sina Akşin: **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): Otokrasi ve Disiplin,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2010

Soysal, Fırat: "Cumhuriyet Dönemi Çeviri Kurumları, Tercüme Bürosu ve Kurumsallaşma İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl: 10, Sayı: 32, Aralık 2017, s.211-220

Stebbins, Robert E.: "France", **The Comparative Reception of Darwinism,** ed. Thomas F. Glick, The University of Chicago Press, Chicago, 1988, s. 117-163

Subhi Edhem **Fen Adamları**, Orhaniye Matbaası, 1917

Subhi Edhem **Darwinizm**, Beynelmilel Ticaret Matbaası, Manastır, 1327 [1911]

Subhi Edhem: "Baha Tevfik", **Serbest Fikir**, Sayı: 3-15, 15 Mayıs

1330 [28 Mayıs 1914], s. 1-4

Subhi Edhem: "Antropoloji Dersleri", **Genç Kalemler**, Sayı: 14, 13 Kanunısani 1327 [26 Ocak 1912], s. 31-35

Subhi Edhem: "Antropoloji Dersleri", **Genç Kalemler**, Sayı: 16, 16 Şubat 1327 [29 Şubat 1912], s. 81-83, 86-87

Subhi Edhem: "Lamarck ve Lamarckizm – 1", **Felsefe Mecmuası**, Sayı: 6, 31 Temmuz 1913, s. 81-84

Subhi Edhem: **Ulûm-ı Tabiîyye Lugati,** Birinci Cild, Orhaniye Matbaası, Dersaadet [İstanbul], 1917

Subhi Edhem: "Hande", **Beşer ve Tabiat**, Sayı: 2, 15 Ağustos 1919, s. 9-10

Subhi Edhem: "Hayat Mübarezesinin Kanunu ve Siyasi Seciyesi", **Beşer ve Tabiat**, Sayı: 1, 7 Ağustost 1919, s. 6-7

Subhi Edhem: "Bizde Tabiîyyat Kitapları", **Beşer ve Tabiat**, Sayı: 2, 15 Ağustos 1919, s. 17-23

Subhi Edhem: "Bizde Tabiîyyat", **Beşer ve Tabiat**, Sayı: 1, 7 Ağustos 1919, s. 3-5

Şahin-Hassan, Meltem: "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bilim Yazarlığına Öncülük Eden Bir Aydın: Abdülfeyyaz Tevfik", **İletişim ve Sanat İncelemeleri,** ed: Lokman Zor, İksad Yayınevi, Ankara, 2021, s. 75-93

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi: **Allah'ı İnkâr Mümkün müdür? yahud Huzur-ı Fende Mesâlik-i Küfür,** Hikmet Matbaa-yı İslâmiyesi, Konstantiniye [İstanbul], 1327 [1911]

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi: "Tasavvuf-ı İslâmî: İkinci Kitab – Fen Nokta-i Nazarından İnsan Hakkındaki Efkâr-ı Felsefiye", **Hikmet**, Sayı: 19, Cilt: I, 12 Ağustos 1326 [25 Ağustos 1910], s. 2-3

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi: "Tasavvuf-ı İslâmî: Birinci Kitab – Fen Nokta-i Nazarından İnsan Hakkındaki Efkâr-ı Felsefiye", **Hikmet**, Sayı: 23, 9 Eylül 1326 [22 Eylül 1910], s. 4-5

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi: **Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz?**, Konstantiniyye [İstanbul], Matbaa-i İslamiye-i Hikmet, 1329 [1913]

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi: **Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti,** yay. haz. Erdoğan Erbay, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya, 2012

Şemseddin Sami: “Darwin”, **Kamus-ül Alâm,** Cilt: III, Mihran Matbaası**,** İstanbul, 1891

Şemseddin Sami: **İnsan,** Mihran Matbaası, İstanbul, 1296 [1879]

Şemseddin Sami: **Yine İnsan,** Mihran Matbaası, İstanbul, 1303 [1886]

Şerafeddin Mağmumi: **Seyahat Hatıraları: Brüksel ve Londra**, Kahire, 1908

Şerafeddin Mağmumi: **Avrupa’da Seyahat Hatıraları,** yay. haz.:Nâzım H. Polat, Harid Fedia, Boyut Kitapları, İstanbul, 2008

Şerafeddin Mağmumi: **Kamus-ı Tıbbî**, Cilt: 1, Osmanlı Matbaası, Kahire, 1910

Şerafeddin Mağmumi: **Kamus-ı Tıbbî**, Cilt: 2, Osmanlı Matbaası, Kahire, 1911

Şerafeddin Mağmumi: **İlm-i Nebatat**, İkinci tab, Cilt: 1, Garoyan Matbaası, İstanbul, 1340 [1924]

Şerafeddin Mağmumi: **Başlangıç**, İstepan Matbaası, İstanbul, 1306 [1890]

Şeyh Mihridîn Arûsî: **Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa – Müslümanlara Rehber-i Siyaset,** Hikmet Matbaası, Konstantiniyye [İstanbul], 1327 [1911]

Tanman, Baha: “Mehmed Elif Efendi (Hasırîzade, Şeyh)”, **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi,** Cilt: II, Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 131-132

Tanman, Baha: “Hasırizade Tekkesi”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, Sayı: 7, 1977

Taşkın, Ünal: “Veteriner Hekimliği Tarihinden Bir Kesit ‘Çil Horoz’ Dergisi”, **Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi**, IV. National Symposium of the History of Veterinary Medicine and Professional Ethics 21-23 May 2014, s. 29

Tevfik Ali: “Fizyoloji: Uzviyatta İştirak-ı Hayat: Symbiose”, **Maddiyat**, Sene: 1, Sayı: 3, 15 Mart 1341 [1925], s. 4 -6

Tevfik Fikret: **Tarih-i Kadim’e Zeyl**, 1914

Tevfik Fikret: **Haluk’un Defteri,** Tanin Matbaası, İstanbul, 1327 [1911]

Thomas, John: “Josiah Wedgwood as a Pioneer of Steam Power in the Pottery Industry”, **Transactions of the Newcomen Society,** Cilt: 17, Sayı: 1, 1936, s. 13-25

Tiryaki, Kudret: “Darvinizm Etrafında Bazı Tartışmalar”, **Katkı**, Yıl: 1, Sayı: 4, 15 Aralık 1970, s. 17

Todes, Daniel P.: **Darwin without Malthus, The Struggle for Existance in Russian Evolutionary Thought,** Oxford University Press, 1989

Topaloğlu, Aydın: “Mehmed İzzet”, **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 492-493

Toprak, Gökçe: Gökçe Toprak, **Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Doğa Bilimleri ve Uygulanışı (1923-1946),** İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Linsans Tezi, İstanbul, 2019

Toprak, Zafer: **Cumhuriyet ve Antropoloji: Darwin’den Dersim’e,** Doğan Kitap, İstanbul, 2012

Topuzlu, Cemil: **İstibdat – Meşrutiyet – Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım,** Topuzlu Yayınları, İstanbul, 2002

Tort, Patrick: “The Interminable Decline of Lamarkism in France”, **The Reception of Charles Darwin in Europe,** Volume II, ed. Eve-Marie Engels & Thomas F. Glick, Continuum, Norfolk, 2008, s. 329-353

Totonji, Hashim: “Mehmed Emin Feyzî Bey ve İlâve-i Şuâât Üzerine”, **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: VII, Sayı: 8, 2020, s. 181-190

Tournaire, George: **Sosyalizm,** çev. Haydar Rifat, Matbaa-i Hayriye, İstanbul, 1326 [1910]

Tournaire, George: **Sosyalizm,** çev. Haydar Rifat, Sanay-i Nefise Matbaası, İstanbul, 1933

Tunçay, Mete: **Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925,** Cilt: I, İletişim Yayınları, 2009

Tümer, Cem Şems: "Mektep Dergisi ve Hakkında Yapılan Çalışmalara Dair Bazı Dikkatler", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 21, 2003, s. 323-338

Türkan, Esma Vildan: "Emrullah Efendi'nin Maarif Nazırlığı (1910 – 1912)", İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018

Türkoğlu, İsmail: "Şerafeddin Mağmûmî", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: Ek 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 167-169

Tyndall, John: **Adress delivered before the British Association Assembled at Belfast,** Longmans, Green and Co., Londra, 1874

Uçman, Abdullah: "Encümen-i Dâniş" **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 176-178

Uçman, Abdullah: "Nâbizâde Nâzım", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 264-265

Uçman, Abdullah: "Mufassal Kamûs-ı Felsefe", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 367-369

Uçman, Abdullah: "Şehbenderzade Ahmed Hilmi", **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 424-425

Ülken, Hilmi Ziya: **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,** Ülken Yayınları, İstanbul, 2005

Ülman, Yeşim Işıl: "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Bir Aydın Portresi (1861 – 1940) Dr. Besim Ömer Akalın", **Yeni**

Tıp Tarihi Araştırmaları, Sayı: 10-11, 2004-2005, s. 435-464

Ünaydın, Ruşen Eşref: **Atatürk Tarih ve Dil Kurumları: Hatıralar,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954

Vucinich, Alexander: **Darwin in Russian Thought,** University of California Press, 1989

Watson, Hewett Cottrell: **A compendium of the Cybele britannica; or British plants in their geographical relations,** Longmans, Green, Reader & Dyer, 1870

Weikart, Richard: "A Recently Discovered Darwin Letter on Social Darwinism", **Isis**, Sayı: 86, 1995, s. 609-611

Wells, Herbert Georger: **Cihan Tarihinin Umumî Hatları**, Cilt: I, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927

Wilkins, John S.: "Spontaneous Generation and the Origin of Life", 26 Nisan 2004, (http://www.talkorigins.org/faqs/abioprob/spontaneous-generation.html), (Çevrimiçi, 19.05.2020)

Williams, David M.; Ebach, Malte C.: **Foundations of Systematics and Biogeography,** Springer, New York, 2008

Wyhe, John van: **Charles Darwin in Cambridge: The Most Joyful Years,** World Scientific, Singapore, 2013

Wyhe, John van: *"My appointment received the sanction of the Admiralty": Why Charles Darwin really was the naturalist on HMS Beagle,* **Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences,** Cilt: 44, No: XLIV, 2013, s. 316–326.

Wyhe, John van: "Alfred Russel Wallace", **The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought,** ed. Michael Ruse, Cambridge University Press, New York, 2013, s. 165-172

Yahya Halid: "Musahabe-i Fenniye: Darwin", **Şehbal***,* Sene: 4, Cilt: 3, Sayı: 51, 15 Nisan 1328 [28 Nisan 1912], s. 58-59

Yaran, Rahmi: “Ömer Nasuhi Bilmen”, **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 162-163

Yıldırım, Gülay; Kadıoğlu, Selim; Uzel, İlter: “Galip Ata Ataç’ın ‘Tıp Fakltesi’ Kitabında Yer Alan Osmanlı Dönemi Tıp Eğitimi Tarihçesi Bilgileri”, **Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi**, Cilt: IXXX, Sayı: 4, 2007, s. 185-191

Yıldırım, Nuran; Ertin, Hakan: “1893 – 1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti’nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları”, **Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi**, Cilt: XXV, Özel Sayı 1, Ocak 2020, s. 85-101

Yıldız, Yakup: “Mustafa Şekip Tunç Ve Felsefi Görüşleri”**,** Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2010

Yolun, Murat: “From the Ottoman Empire to the Turkish Republic: Biology as Politics and Philosophy”**,** Boğaziçi University, Atatürk Institute for Modern Turkish History, Doktora Tezi, Aralık 2017

Yöntem, Ali Canib: “Eski Bir Türkçü: Mehmed Ali Tevfik”, **Cumhuriyet**, Sayı: 6167, 15 Birinci teşrin [Ekim] 1941, s. 2

Yüce, Nuri: “Ahmet Ağaoğlu”, **TDV İslam Ansiklopedisi,** C: I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 464-466

Yücel, Hasan Âli: **Surî ve Tatbikî Mantık,** Lise Kitapları: III. Sınıf, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935

Zarnick, Boris: “İlm-i Hayvanatta Son Cereyanlar”, **Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası – Tabiat Kısmı**, Sene: 1, Sayı: 1, Nisan 1332 [1916], s. 1-29

Ziya Gökalp: Cemiyette Büyük Adamların Tesiri”, **İctimaiyyat Mecmuası**, Sene: 1, Sayı: 2, Mayıs 1333 [1917], s. 48-70

Zohrab, Krikor: **Hukuk-ı Ceza**, Ahmed Saki Bey Matbaası, İstanbul, 1325 [1909]

Zorlu, Tuncay: **Innovation and Empire in Turkey, Sultan Selim III and the Modernisation of the Ottoman Navy,** Tauris, Londra, 2008

Zorlu, Tuncay: "Mizahı Mühendisçe Yapmak: Şaka Dergisi", **İTÜ Vakfı Dergisi**, Sayı: 59, Mart-Haziran 2012, s. 54-61

Zürcher, Eric Jan: **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2003

"Amerika Mahkemesinde Fen Mahkum Oldu", **Vakit**, No: 2715, 23 Temmuz 1341 [23 Temmuz 1925], s. 1

"Darwin nazariyesi – Profesör Skops Mahkum Oldu", **İkdam**, No: 1062, 23 Temmuz 1925, s. 2

"Good Religion Needs Good Science" **The Church of England**, 2008 (Çevrimiçi)

https://www.churchofengland.org/our-views/medical-ethics-health-social-care-policy/darwin/malcolmbrown.aspx, 29.10.2017

"İdarehanemize Gönderilen Kitaplar", **İctihad**, Cilt: 3, Sayı: 26, 1 Temmuz 1327 [14 Temmuz 1911], s. 775

"İnsan-Maymun", **Cumhuriyet**, No: 432, 23 Temmuz 1925, s. 1

"Maymun Davası – Darwin taraftarlarının iddiası dinlenecek mi?", **Akşam**, No: 2430, 20 Temmuz 1925, s. 3

"Mevâliden Bir Zat Tarafından Matbaamıza Vürud Eden Varakadır", **Basiret**, Sayı. 865, 19 Şubat 1288 [3 Mart 1873], s. 2

"Plan Assault on State Law on Evolution – Civil Liberties Union to File Test Case – Darwinian Theory Not Taught in City", *Chattanooga Daily Times*, 4 Mayıs 1925, s. 5

"Tedkik ve Mütalaa: Darwinizm", **Elhan**, Cilt: 1, Sayı: 1-3, 1 Mart 1328 [14 Mart 1912], s. 3-7

Basiret, Sayı: 1168, 18 Şubat 1289 [2 Mart 1874]

Biyoloji ve İnsan Hayatı I, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933

BOA, Zabtiye Nezareti (ZB), 21-102 (R 07 Haziran 1323 / 20 Haziran 1907)

Bolu Livası Salnâmesi, Bolu Hükûmet Matbaası, 1341 R [1925]

Coğrafya-yı Tabii İlmine Esas-ı Muhtasar, Boyacıyan Agop Matbaası, İstanbul, 1884

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti, Mektubî Kalemi (MF. MKT), Yer Bilgisi: 1002-28, (14 Cemazeyilevvel 1325 / 25 Haziran 1907)

İnsan Maymundan mı Gelmiştir, Allah Tarafından mı Yaratılmıştır", **Resimli Ay**, Ağustos 1341 [1925], Cild: II, No: 7-19, s. 31-32

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Matbaa-yı Amire, 24 Cemazeyilevvel 1286 [1 Eylül 1869]

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 4, İçtima Senesi: 3, Yetmiş birinci içtima, 21 Mart 1327 [3 Nisan 1911]

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt: 2, İçtima Senesi: 1, Otuz ikinci içtima, 30 Haziran 1330 [13 Temmuz 1914]

Ruhiyat Makaleleri, çev. Mustafa Rahmi, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1339 [1923]

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye sene 1267, 1851

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 6, Asır Matbaası, İstanbul, 1321 [1903]

Takvim-i Vekayi, Defâ: 176, 21 Zilkade 1254 [5 Şubat 1839]

Takvim-i Vekayi, Defâ: 303, 27 Recep 1262 [21 Temmuz 1846]

Tarih I: Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931

The Correspondence of Charles Darwin: 1858 - 1859, ed. Frederick Burkhardt, Cilt: VII, Cambridge University Press, Cambridge, 1991

The Correspondence of Charles Darwin: 1863, ed. Frederick Burkhardt, Cilt: XI, Cambridge University Press, Cambridge, 1999

The Correspondence of Charles Darwin: 1864, ed. Frederick Burkhardt, Sydney Smith, Cambridge University Press, Cilt: XII, Cambridge, 2001

Türkiye Cumhuriyeti, Maarif Vekaleti, Talim ve Terbiye Heyeti, Telif ve Tercüme Edilecek Âsâr Hakkındaki 24 Kanunısani 341 [24 Ocak 1925] Tarihli Talimatnamenin Birinci Maddesi Mucibince Tanzim Edilen Umumî Neşriyat Defterinden 341 [1925] senesi zarfında ilan olunmak üzere tefrik kılınan eserleri muhtevi cetveldir, İktisad Matbaası, Ankara, 1341 [1925]

EKLER

Süreli Yayınlarda Darwin Haberleri:

Akbaba:

- Evet oğlum, Darwin nazariyesine göre insanların aslı maymun imiş… Tekâmül kanunu mucebince, git gide insanlaşıyoruz!..
- Demek babacığım, ben senden daha mükemmelim ve binaenaleyh senden daha çok insan ve daha az maymunum öyle mi?

Karikatür: İhap Hulusi

(Akbaba, Sene: 2, Sayı: 151, 15 Mayıs 1340 [1924])

Akşam:

Dünyanın İlk Günleri

(Çocuk Dünyası)

Tarih bize bir kaç bin senelik maziyi bildirir; halbuki dünya yüz binlerce sene evvel gene vardı. O vakitler ne halde idi? İnsanlar dünyaya gelmeden evvel yer yüzünde neler yaşanıyordu? Neler olup bitiyordu? Bunun gibi insana büyük bir tecessüs veren mes'eleleri halletmek için, dünyanın her köşesinde harıl harıl çalışıyorlar, denizi, taşı toprağı, kovukları, mağaraları, kayaları eşiyorlar karıştırıyorlar, araştırıyorlar, bütün bu gayretler hiç de boşuna gitmemiş, bir çok mühim şeyler öğrenilmiştir, bir çok hayvan kemikleri taş haline gelmiş cesetler bulunarak müzelere götürülmüştür.

Darwin isminde bir İngiliz âlimi insanların bu maymunluk halinden insanlığa geçebilmeleri ancak 2.000.000 senede kabil olabilmiş.

(...)

Acaba eskiden de insanlar vahşi hayvanlar gibi, ejderhalar gibi korkunç büyük vücutlumuydular? kimisi diyor ki o zaman insanların boyları pek yüksek imiş, meselâ on metreye kadar çıkarmış. Fakat bugün yapılan ciddi âlim tetkikleri, bu tasavvurun pek yanlış olduğunu meydana çıkarmıştır.

(Akşam, 18 Teşrinievvel [Ekim] 1929, s. 10)

***

İnsanlar maymundan değil, maymunlar insandan gelmiş!

Mesele gittikçe karışıyor: İnsanlar maymundan değil, maymunlar insanlardan gelmiş!

Darwin'in meşhur tekâmül nazariyesine istinaden, bir çok âlimler, insanların aslının maymun olduğunu, tekâmül ederek bu hale geldiğimizi iddia eylediler ve eyliyorlar. Bir kısım âlimler ise tekâmül nazariyesinin behemehal insanların maymundan geldiğini ispat edemeyeceğini, bilakis maymunların, insanların tedennisiyle husule gelmiş olması ihtimali mevcut bulunduğunu ortaya sürüyorlar.

Hangi taraf haklı olursa olsun, layikile bilinemeyen bir nokta, insan dediğimiz mahlûkun hangi tarihten beri mevcut olduğu keyfiyetidir.

Son günlerde meşhur Amerikan âlimi Asborn'un [Henry Fairfield Osborn (1857 – 1935)] bir iddiası ilim âleminde büyük bir alaka uyandırmıştır. Bu zat hafriyat neticesinde bir insan iskeleti bulmuştur.

Bu iskeletin bulunduğu arz tabakası devri salisin son zamanlarına ait imiş.. Eğer bu iddia tahakkuk eder, bu insan iskeletinin devr-i salisin sonlarında yaşamış bir insana ait bulunduğu sabit olursa, insanın şimdiye kadar takribî surette kabul edilen zamandan daha çok evvel yaşadığı anlaşılacaktı.

Amerikan âlimi insanların devr-i salisten evvel de yani zannedildiğinden çok evvel yaşadıklarını iddia ediyor. Çünkü bulunan bu pek eski iskeletle maymun iskeleti arasında epeyce fark vardır. Maymunun bu hale gelmesi için çok zaman geçmesi icap eder.

Bu bulunan insan iskeleti şimdi Avustralya zencilerinin iskeletini andırıyormuş.

(Akşam, 22 Eylül 1930, s. 5)

***

Teşbihler

Şimdi tasavvur edin... Öyle bir insan ki muhtelif hayvanların mozaiğidir. Her bir parçası başka bir hayvanın vücudundan çıkarılarak ona yapıştırılmıştır, burnu kartaldan, beyni kuştan, çehresi attan, kafası öküzden, vücudu sülünden, ayağı

deveden, yürüyüşü ördekten...

Eh bu insanın, insanlık tarafı nerede kaldı? Allah vermesin gece vakti böyle garip bir mahlukla karşılaşacak olsanız korkudan yüreğinize iner, hastalanıp yataklara düşersiniz...

Bütün bunlardan maada sıfatlarımızı da hayvanatı nazar-ı itibara alarak uydurmuşuz:

Kendi halinde insanlara "kuzu gibi adam", sevmediğimiz biri şişmanlarsa "ayı gibi şişmiş", yahut "domuz gibi kuvvetli" deriz... "Aslan gibi delikanlı" tabiri pek malumdur. Kurnaz insanlara "tilki gibi herif", çenesi kuvvetli olanlara "cırcır böceği" bazen uslu çocuklara da "sustalı maymun gibi terbiyeli" denir..

Hayvanlara bu kadar ziyade özendiğimizi gördükçe insanın Darwin nazariyesine inanacağı geliyor...

(Hikmet Feridun, Akşam, 2 Teşrinievvel [Ekim] 1929, s. 3)

***

Kap'ta Garip Bir Dava

Bir kaç sene evvel Amerika'da bir mektep mualliminin Darwin nazariyesini ve insanların, İncil'in yazdığına muhalif olarak, maymunların tekâmülü neticesinde dünyaya geldiklerini okutması, mahkemeye sevkine ve cezalandırılmasına sebep olmuştu.

Şimdi bu meseleye müşabih bir vaka Kap'ta cereyan etmiştir. Düplesi isminde bir muallim mektepte bir meseleden bahsederken :

"İncilde yazılan bütün vakalar yalan, yanlıştır. Hazreti Yunus'un bir balina balığının karnında o zmana kalması, Nuh'un gemisi, Babil kulesinin inşası, ve bunlar gibi olan diğer vakalar hep uydurmadır. Aklı başında olan bir kimsenin bunlara inanmak şöyle dursun okuması bile caiz değildir." demiştir.

Mesele şayi olmuş, derhal Kap'taki protestan papazların piskoposu Düplesi'yi aforoz etmiştir.

Diğer taraftan bütün papazlar, kendilerinin inandıkları ve talebelerine okuttukları bu vakalarla eğlenmesi dini ve kendilerini tahkir olduğunu, bunun için tazminat

istediklerini ileri sürerek Düplesi aleyhine dava açmışlardır.

Düplesi'nin talebeleri muallimlerini müdafaa etmektedirler. Bu dava bütün Kap şefkâr-ı umumiyesini alâkadar ettiğinden büyük alâka ile takip edilmektedir.

Netice merakla bekleniyor.

(Akşam, 30 Eylül 1929, s. 5)

Arkadaş:

Bu Zeki Bakışlı Maymun İlk İnsan mıdır?

“İlk ecdadımızın maymun olduğu artık tahakkuk ediyor.

Yarım asır evvel Darwin ismindeki alim tadkikatı neticesinde insanların maymunlardan geldiğini ve ilk ecdadımızın maymun olduğunu iddia etmiş ve bu hususta müteaddid eserler de vücuda getirmiştir. O zamandan beri, bu fikir aldı yürüdü ve herkesi ciddiyetle alakadar etmeye başladı. Elyevm dünya alimleri Darwin taraftarı ve Darwin aleyhtarı olarak ikiye ayrılmıştır. Darwin'e taraftar olanlar insanın maymundan geldiğini daha iyi ispat etmek için maymunlarla meskun ormanlarda tedkikatta bulunuyorlar, ve elde ettikleri neticeleri Darwin aleyhtarına kabul ettirmeye çalışıyorlar.

Son aylar zarfında Van Herwerden isminde bir Flemenkli alim Sumatra adalarında yaptığı tedkikatın neticesini bir rapor şeklinde neşretti. Bu rapor fevkalade heyecanı mucib oldu ve bütün alimlere yeni yeni münakaşa kapıları açtı. Ven Herwerden raporunda Sumatra adasının cenubundaki ormanlardan birinde insana fevkalade müşabeheti olan bir maymuna tesadüf ettiğini söylüyor ve maymunun müteaddid fotoğraflarını neşrediyor:

Flemenkli alimin Amsterdam gazetecilerine beyanatının hülasasını neşrediyor:

- Şimdiye kadar insanların maymunlardan geldiğini iddia edenler, Darwin de dahil olduğu halde bu noktada bocalıyorlardı. Bu nokta da insana en yakın addedilen şempanze maymunu ile insan arasındaki azim farklar idi. Darwin aleyhtarları diyorlardı ki: "Mademki maymunlar tekâmül ede ede insan olmuşlardır, o halde bu tekâmülün seyrini bize ispat ediniz.

Filhakika goril, orangutan ve şempanze maymunları aralarındaki azim farklarla birbirlerinden daha mütekâmil numunelerdir. Fakat bu tekamül şempanzeden birdenbire insana intikal ediyor. Halbuki şempanze ile insan arasında insana yaklaşan bir nev' maymun daha olmalıdır ki tekâmülün seyrine kanaat getirelim. Zincirin bir halkası eksiktir."

Evet zincirin bir halkası eksik idi, ve bu eksik halka Darwin aleyhtarlarına hak kazandırıyordu. Benim Sumatra adalarında tesadüf ettiğim ve müteaddid fotoğraflarını çıkarttığım maymun şimdiye kadar mechul kalmış bir cinse mensuptur ve bütün manasıyla şempanze ile insan arasında eksik olan numuneyi teşkil etmektedir. İnsana vechen müşabeheti çok kuvvetlidir ---- vahşi bir hayat yaşamaktadır. Diğer maymunlar gibi ağaçlara tırmanmak şöyle dursun, tıpki insan gibi dişisi ile beraber gezmekte ve onu diğer maymunlardan kıskanmaktadır. Bilhassa bizim konuşmamıza benzeyen sesler çıkarmakta, hatta gülmektedir.

Elimde vesait olmadığı için bu insanı veya maymunu yakalayıp getirmek imkan olmadı. Fakat yakında bir heyetle beraber sumatra adasına gidip bu maymunu yakalamak için hazırlıklarımı ikmal etmek üzereyim.

Van Herwerden'den evvel pek çok alimler tedkikatta bulunmuşlar fakat insanların maymunlardan geldiğini isbat edecek kuvvetli deliller elde edememişlerdi. Yalnız Alman antropoloji mütehassısı Hekel'in (هيككهل) de bir kaç sene evvel insanlarin konuşması maymunların konuşmasının tekâmül etmiş bir şeklinden başka bir şey olmadığını iddia etmiş, ve plaklara nakl ettiği seslerdeki müşabeheti birer birer tahlil ederek iddiasını bütün alimlere teslim ettirmişti. Flemenkli profesörün keşfi bizim gibi bütün insanları düşündürmekten halî kalmıyor. Bakalım ilk ceddimizin maymun olduğu katî surette tesbit edildikten sonra Darwin aleyhtarları hangi iddiayı ileri sürecekler?”

(Arkadaş, Sayı: 18, 24 Teşrinievvel [Ekim] 1928)

Resimli Ay:

Papazlar Tarihimizi Niçin Okutmuyorlar?

Misyoner teşkilatına karşı niçin mücadele açtığımızı merak edenler!.. İşte davamız hakkında size fikir verecek bir hadise.. okuyunuz ve hükmünüzü veriniz..

Resimli Ay matbaası bu seneki kitap neşriyatı arasında muallim İhsan Şerif Bey'in de Tarih'ini tabetti.

Matbaadan kitap almağa gelen papaz mektepleri, neşriyatın arasında yalnız İhsan Şerf Bey'in tarihini istisna ettiler.

Şüphesiz bu istisnanın sebebini öğrenmek istedik..

Bakınız sebep ne imiş... Bu tarihte papalar aleyhinde bir bahis varmış... Papaz mektepleri, Türkiye'de yaşadıkları, Türk kanunlarına tabi olmak mecburiyetinde oldukları halde, bu tarihi sırf bu bahis sebebiyle okutmamak hakkını kendilerinde buluyorlar. Misyoner mekteplerinin burada ne dinî ne siyasî hiç bir tesir yapamayacaklarını söyleyenlere, bu bokyot, bu mekteplerdeki tedris sisteminin neye istinat ettiğini göstermeye kâfidir.

Papalar aleyhinde, din kavgalarının insanlara ve bize yaptığı zararlar hakkında talebesine fikir vermekten çekinen adamların, bize getirdikleri kültür ve zihniyet, davamızda ne kadar haklı olduğumuzu göstermeye kâfidir...

Papazların îtirazını mucip olan daha başka yazılar da var. Bakınız nelere itiraz ediyorlar;

İlk insanın hayatını tarif eden bahiste Darven'in meşhur nazariyesinden, insanların maymundan geldiğinden bahsediliyor, ve bu bir resimle gösteriliyor... Papazlar bu nazariyeyi de mekteplerinden içeri sokmuyorlar...

Hangi devirde, hangi memleketteyiz... bir zamanlar Amerika'da bu nazariyeyi okutan bir muallimi mahkûm ettiklerini okumuş ve gülmüştük...

Meğer biz de gülünecek mevkide imişiz.. Bizim memleketin mekteplerinde de bunu okutmayan kafalar, ve bu kafaların bu cahilâne fikirlerini icraya imkân varmış...

Papazların itiraz ettikleri üçüncü noktaya bakınız:

Yunan ahlâkı ve bediî eserleri hakkında yazılan bahiste o devre ait çıplak heykel resimleri var...

Papazlar bu heykelleri de çocuklara göstermeyi ahlâka mugayir buldukları için Tarih'i okutmuyorlarmış..

Kurun-ı vusta zihniyetiyle, bediî her resim ve şekli mezmum addededn iptidaî adamların bu memlekette tedrise ne hakları var?.. On sekizinci asırda değiliz.. Bediî olan her eseri çocuğunuza gösterecek, bediî zevk verecek devirdeyiz... Mihraplarında yaktıkları mumların, yağ kokan ışığı ile çocuklarımızın kafasını islendirmeğe müsaade edemeyiz...

Bu hususta Maarif Vekili'nin nazar-ı dikkatini celbederiz."

(Resimli Ay, Sayı: 9, Teşrinisani [Kasım] 1929, s. 37-38)

Resimli Gazete:

Vahşi Maymunlarla Mücadele:

"Bu maymunların insana pek benzeyen suratları eşref-i mahlukat dediğimiz beşeri nice yıllardan beri düşündürüyor. Kim bilir belki günün birinde ilim, Darwin'e (داروين) hak verecek. Ne çare ki o zaman da medeniyetin vahşetleri, vahşi ecdadımızı tamamen munkarız etmiş bulunacaktır."

(Resimli Gazete, Sayı: 8, 27 Ekim 1923, s. 5)

***

Karilerimizle Temas

Mersin'de Zikrullah Naci Bey'e:

Darwin (داروين) isminde bir âlim insanların tekâmül-i tabiî ile maymunlardan hasıl olduğunu iddia etmiş ise de nazariye henüz kabul edilmemiştir.

(Resimli Gazete, Sayı: 76, 14 Şubat 1925, s. 7)

***

Yaşayışları itibariyle insanlara en yakın olan hayvan: Maymunlar

Gerek simaları, gerek ellerinin vaziyet ve istimali itibariyle insanlara benzemesinden dolayı maymunlar daima mucib-i merak olan hayvanlardandır. Hatta Darwin'in

(داروين) maymunları insanların ilk ecdadıdır suretinde ortaya bir nazariye attığı zamandan beri bu mahlukat daha fazla nazar-ı dikkati celb etmiştir.

(Resimli Gazete, Sayı: 69, 27 Aralık 1924, s. 4)

***

Orman Adamı

İnsana en ziyade benzeyen bu orangutan maymunu meşhur Darwin'e (داروين) tebean insanların maymunlardan türediği hakkındaki iddiaya delil olarak gösteriliyor. Asaletle iftiharın modası geçmiş olmakla beraber insan; neslinin böyle asıldan geldiğine elbette inanmak istemez.

(Resimli Gazete, Sayı: 41, 14 Haziran 1924, s. 1)

***

Maymunlarla Akrabalığımız var mı?

Maymunlarla aramızda bir akrabalık olduğunu iddia edenler var. Biliyorsunuz ki bu iddiayı ortaya atan adam da meşhur İngiliz tabiatçısı Darwin (داروين)dir. Bu ilmî rivayet çıktı çıkalı, insanlar: "biz eskiden acaba maymun muyduk?" endişesine düştüler. Malum ya Darwin'e göre insanlar, kableltarih devirlerin karanlıklarında tedkik edilirse maymundan farksızdırlar. Nihayet yavaş yavaş tekâmül ederek bu maymunlar insan olmuşlardır. Bu tekâmülün saiki de "Strougle for lif" yani hayat için mücadele ve ıstıfadır. Darwin'in tekâmül nazariyesi, bir çok münakaşalara sebeb olmuşsa da kuvvetle reddedilememiştir. Yani biz maymunun neslinden miyiz, değil miyiz, bu hala mechuldur.

Maymunla insan arasındaki uzvî-ruhî benzeyişler, Darwin'in iddiasını isbata yetişmiyor. Gerçi Darwin, Amerika-yı Cenubî'nin insansız ve hâlî arazisinde bir çok tedkikler yaparak, insanın tarih-i tabiîyyesine "Antropoloji"ye aid vesikalar toplamış bunlarla felsefî akidesini teyide de çalışmıştır. Fakat nedense, hiç kimse maymun ahfadından olmayı kabule yanaşmıyor!

Darwin'nden sonra, yine İngiliz tabibi "L. Robinson" [Louis Robinson (1857 – 1928)] insanın maymundan neşet ettiğini isbata yarayan mühim bir delil daha bulmuştur. Fakat bu doktor, insanın tarih-i tabiîyesini değil, yeni doğan çocukları tedkik ederek

bu mühim neticeye ermiştir.

(Resimli Gazete, Sayı: 23, 9 Şubat 1924, s. 4)

***

Yanlış Doğanlar

Bir çok ilim adamları, bilhassa meşhur Darwin (داروین) insanların maymunlardan indiklerini iddia ederler, bu hususda cildlerle eser yazıldı, pek çok söz sarfedildi.

(Resimli Gazete, Sayı: 22, 2 Şubat 1924, s. 4)

Haber:

Kafa tasları üzerinde araştırma: 100.000 yıl önce yaşayan İnsan - En eski atalarımız hakkında ileri sürülen düşünceler

İnsan kemikleri üzerinde tetkikat yapanlar arasında çok yeni bir çekişme (münakaşa) türedi. Bu, çok tanınmış bir İngiliz elektrik mühendisi ile antropoloji bilgisi mensupları arasındadır.

Elektrik mühendisi Sir Ambros Fleming antropoloji bilginlerine çatarak, bilhassa Darwin tekâmül nazariyesine itiraz etmiş, insan neslinin yaşı hakkında münakaşalar yapmıştır:

İnsanla Antropoyd cinsi maymunun aynı cedden geldikleri nazariyesi aleyhinde bulunmuştur.

Buna cevap veren büyük İngiliz antropoloji bigini Sir Arthur Keith demiştir ki: "Darwin'in tekâmül nazariyesini hiç bir biyolojist bir kenara atamamıştır. Ve müteakip keşiflerle de bu nazariye sağlamlaşıyor."

(Haber, 7 Ağustos 1935, s. 4)

Ulus:

Tarihte Garip Vakalar:

Bugün protestan olsun, katolik olsun, ortodoks olsun, bütün kiliseler, aynı sebepleri

ileri sürerek, tekâmül nazariyesinde Darwin ve Lamarck mezheblerine hücum ediyorlar. Fakat buna hayret edilmez. Bütün dünya tarihinde ruhanîler tarafından hücuma uğramayan yeni bir keşif ve icad, yeni bir hakikat yoktur. Kilise hattâ kitabımukaddesin asıl yazılı olduğu İbrani ve Yunan dillerinin öğrenilmesine bile muhaliftir. Onun bu hakikat karşısında duyduğu ürküntüyü Chamberlain şu şekilde pek güzel ifade etmiştir: "Roma kilisesini incil kadar korkutan hiç bir kitap yoktur!"

(Yazan: Max Kemmerich, Çev: Sabahattin Ali, Ulus, 5 Ekim 1936, s. 5)

***

Garbta fikir hareketleri: İngiliz püritanizmi tarihe mi karıştı?

1859'da, Darwin'in bu muazzam âlimin, bu "besli" medeniyetin ortasına attığı bomba hâlâ tesirini yapmakta devam ediyor. Darwin'in nazariyeleri, fikrî sarsıntılara pek alışık olmayan ortodoks saflarında hayli telaş doğurdu. Fakat vücuda getirdiği hakikî inkılâb pek yavaş ilerlemiştir. Bugün İngiltere'de fundamentalistlerin sayısı hâlâ pek çoktur. Fakat buna rağmen dinî telakkilerde çok değişiklikler vardır. İngiltere'de "ilmî şüphe"nin hakim olmaya başladığını görüyoruz.

Bugün yalnız heyet ilmine değil, fizik ve ahlak ilimlerine, biyolojiye ve hele psikolojiye heves edenler pek çoktur. Harptan sonra Freud'un İngiltere'deki muvaffakiyeti dikkate değer bir hadisedir.

(Ulus, 5 Nisan 1935, s. 4)

Son Posta:

Biliyor Musunuz?

5 - İnsanların maymun şeklinden geldiğini iddia eden alim kimdir?

(Son Posta, 2 Haziran 1936, s. 2)

==========================

Dünkü suallerin Cevapları:

5 - İnsanların maymun neslinden geldiğini iddia eden âlim Amerikalı Darwin'dir. (Son Posta, 4 Haziran 1936, s. 2)

Cumhuriyet:

Tarihte Büyük Adamlar: Darwin

Darwin, ilim ve fen tarihinde pek meşhur bir İngiliz'dir.

1809 senesinde doğmuş bir müddet tıp fakültesinde okuduktan sonra terketmiştir. Küçüktenberi kendisinden büyük bir tetkik ve tetbbü merakı vardı. Seyahat etmek başlıca emeliydi.

Nihayet bu emeline muvaffak oldu. Cenubi Amerika'ya gitti. Orada bir çok ilmî ve fennî tetkikatta bulundu. Hayvanat, nebatat ilimlerine ait mühim keşifler yaptı. İnsanların maymunlardan azma oldukları nazariyesini ortaya attı.

Darwin'in fikirlerinden bugün bahsetmeyen hiç bir ilim kitabı yoktur. Bu meşhur ilim adamı 1882 senesinde öldü. Fakat namı edebiyen baki kaldı.Darwin'in en meşhur eseri "İnsanların Menşei" namındaki kitaptır. Bütün "tarih-i tabii" uleması bu eserden istifade etmektedir.

(Cumhuriyet, 15 Mayıs 1930, s. 5)

[Aynı metin, 8 Ocak 1929 tarihli Milliyet gazetesinin 6. sayfasında da bulunmaktadır.]

***

Tecessüsler: Hayvanlarda Renk ve Süs

Ceddimizin maymun olduğu nazariyesini ortaya atan meşhur Darwin, bu süslerin, cinsî ıstıfayı temin vazifesiyle mükellef bir vasıtadan ibaret olduğunu söyler. Darwin'e göre, hayvanlarda, erkeklerin sayısı dişilerden fazla olduğu için, dişileri ele geçirmek isteyen erkek hayvanlar arasında büyük bir rekabet vardır. Dişiler en güzel, en parlak renkli ve en süslü erkeği tercih ederler, onun tesiri altında kalırlar.

(...)

Darwin'in, ispatı maymun nazariyesi kadar müşkül olan bu iddiasına mukabil, İngiliz zooloji âlimi meşhur Hingston, büsbütün başka bir nazariye ileri sürmüştür. Hingston, hayvanlardaki renklerin ve süslerin, korkutucu bir vazife görmek için yaratıldığı, dişiyi avlamak değil, rakip erkeğe dehşet salmak için kullanıldığı fikrindedir.

Her iki âlimin kurduğu nazariye aynı kapıya çıkmakla beraber, Hingston'un nazariyesini doğru gösteren deliller fazla olduğundan Darwin'e itibar edilemiyor.

(...)

Bütün bunlar, Darwin'in yanıldığını kâfi derecede gösteriyor. Yanılmadığı ve Hingston'la birleştikleri nokta, rakibi korkutmaya yarayan renklerin ve tüylerin, cinsiyet kaygısıyla alâkadar bir duygunun aleti olarak kullanılmaları meselesidir. Hingston nazariyesine göre, erkek hayvan, düşmanı ve rakibi karşısında kullandığı korkutucu vesaitinden, en çok, dişisini korumak için istifade eder.

Denilebilir ki, bu noktada, hayvanlarla insanlar arasında çok büyük bir benzerlik vardır. Zira, çok derin tetkiklere lüzum kalmadan görülmüştür ve görülmektedir ki, dişi hayvan, erkek hayvanda süs, güzellik, parlak tüy, kaba kuyruk değil; kuvvet arar; kendisini, yuvayı ve yavruyu koruyabilecek erkeğe temayül gösterir.

(Cumhuriyet, 6 Haziran 1938, s. 7)

***

Ecdattan Ahfada Bir Buse!

Bu Maymunun yerinde olmak istemez misiniz?

Günde iki bin frank kazanan, bir milyon lira kıymetinde bir maymu

Meşhur Darwin'in hakkı var! Galiba! Bazı maymunların insanlardan farkı bizim gibi konuşamamalarından ibaret.

İnsanla hayvan arasındaki en mühim farklar konuşma, gülme ve öpüşmeden ibaretti. Fakat resmini bastığımız maymun gülüyor, öpüyor, yalnız konuşamıyor. Kim bilir belki kendi hemcinsleri ile konuşuyordur da biz farkına varamıyoruz. Geçenlerde bir âlim maymunların lisanı olduğunu iddia etmiyor muydu?

(...)

İster şaka ister ciddi telakki ediniz, insana o kadar yakın ve müşabihtir ki onu örenler Darwin'in nazariyesine hak vermemek kabil değildir."

(Cumhuriyet, Sayı: 1991, 23 Teşrinisani 1929, s. 2)

***

Okuma Yazma Bilen Maymun

Hayvanat bahçesi müdürüne her akşam rapor veriyor

İnsanın gitgide Darwin nazariyesine itimadı artıyor, ecdadının maymun olduğuna kanaati fazlalaşıyor. Çünkü maymunlar, hayvanların içinde insanların hareketlerini en iyi taklit eden, onların meziyetlerine en kolay sahip olanlardır. Şu resmini gördüğünüz maymun Sidney hayvanat bahçesindedir. Uzun zaman sonra oradaki gardiyanlardan okuma yazma ve hesap dersi almıştır. Şimdi akşam sabah kendi kısmındaki hemcinlerinin yoklamasını yapmakta, kimlerin uslu durduğu, kimlerin yaramazlık ettiği, içerinde hasta bulunp bulunmadığı hakkında hayvanat bahçesi müdüriyetine rapor vermektedir.

(Cumhuriyet, 11 Teşrinievvel [Ekim] 1933)

***

İktisadi Bahisler: Cihan buhranına dair - Hayat mücadelesinin doğru manası

Darwin bidayeten mutlak olarak "hayat bir mücadeledir" demiş ve bunu tekâmülün bir âmili telâkki etmiş ve fakat müteakıp eserlerinde bu nazariyenin geniş bir manada alınmasını ileri sürmüştü. Darwin'in muakkipleri Huxley ve bilhassa Spencer bunu "varlık için mücadelede galibiyat lâyıkındır" şekline sokarak mahsur bir manada aldılar. On dokuzuncu asır içtimaiyatçıları, iktisatçıları ve siyasileri bu düsturu mal bulmuş mağribi gibi derhal iktisadiyat ve siyasiyatta tatbik etmeğe koyuldular ve evvela milletler, sonra milletler içindeki muhtelif içtimai sınıflar arasındaki mücadeleyi zaruri gördüler. İşte adına buhran denilen bugünkü hercümerç de bundan ileri geldi.

Kropotkin muhtelif memleketlerde vahşi, ehlî hayvanları, iptidai kavimleri ve bugünkü insanları içtimai hayatını tetkik etmiş ve Darwin nazariyesinin aynı cins dahilinde olmayıp başka başka cinslere mensup canlı mahluklar arasında cari olduğunu anlatmıştır. On dokuzuncu asır nihayetinde insanların muhtelif millet ve zümreleri arasındaki mücadelenin hayat ve tekâmül prensiplerine muvafık olmadığını aynı cinse mensup olan insanların mütesanit yaşamaları lazım geldiğini söylemiş ve bu bapta misaller serdetmiştir.

(...)

İşte on dokuzuncu asrın bidayetinden beri sermayedarlarla sanayi erbabı ve onların tazyiki altında birleşen amele sınıfı hayatiyatın prensiplerine intibak edemedikleri ve varlıklarını çiftçi zümresinin istismarında aradıkları için akıllarını başlarına almazlarsa iskeletleri müzelerde bulunan mezkur zahifeler gibi bir gün mahvolmaya mahkumurlar.

(Cumhuriyet, 27 Mart 1932, s. 3)

***

Darwin (داروين) Nazariyesi Tahakkuk mu ediyor?

Beşeriyet ile maymunlar arasında devr-i intikali gösteren bir delil olduğu iddia edilen yeni bir keşif

[Darwin resim altı yazısı: "Bir asırdan fazla --- ortaya attığı nazariyesi tekrar mevzu bahis olan Darwin] (bkz. Resim – 15)

Londra 4 (Cumhuriyet telsizi) - Afrika'da Bechuanaland'da gayet mühim bir keşf-i fenni yapılmıştır. İnsan ile maymun arasındaki bir ırka mensup bir baş müstehasesi bulunmuştur.

Bu mühim keşfi icra eden âlim Witwatersrand Darülfünunu profesörlerinden profesör Dart'tır [Raymond Arthur Dart (1893 – 1988)]. Profesör Dart son zamanlara kadar Londra Darülfünunu teşrih müderrisi Elliot Smith'in [Sir Grafton Elliot Smith (1871 – 1937)] ilm-i beşer muavini idi.

Bu kıhfın sahibi insan olmayıp fakat aynı zamanda gorilla ve şempanze maymunlarından dahi zeki bir cins-i mahluka mensuptur. Şimdiye kadar kable'l-beşer tarihinin en büyük noksanı beşeriyet ile maymunlar arasındaki devir ve intikali gösteren delailin fikdanı idi. Bu kıhf sath-ı zeminden elli kadem aşağıda bulunmuştur.

Cumhuriyet - Malum olduğu üzere tabiîyyatçı Darwin insanın tekâmülünü izah ederken onunla maymun arasındaki münasebetlerden bahs etmiş ve bu esnada insanla maymun arasında bugün nesli munkarız bir hayvan bulunduğunu iddia eylemişti. Darwin'in biyoloji tekâmülüne aid nazariye ve fikirleri uzun uzadıya münakaşaya

sebeb olmuştu. Bugün "Darwinizm" ve "neo-Darwinizm" nazariyeleri umumen münteşirdir. Darwin'in insanla maymun arasında bir zamanlar yaşamış ve sonra da mevkiini insana bırakmış olduğunu iddia ve kendisinin evsafından bahsedildiği hayvan hakkında şimdiye maddi delillere pek az tesadüf edilebilmiştir. Vaktiyle Java'da keşfedilmiş bir iskelet hakkında bir çok münakaşalar olmuştu. Şimdi de böyle bir iskeletin Afrika'da keşfinden bahs ediliyor. Bakalım âlimler ne diyecekler?

(Cumhuriyet, Sayı: 270, 5 Şubat 1925, s. 1)

Tan:

Darwin'den 107 sene evvel: İnsanın Maymundan Geldiğini Söyleyen Bir Türk Âlimidir

Taassup ve cehaletle kelleler uçurulduğu bir devirde, Hasankaleli Türk âlimi İbrahim Hakkı, arzın teşekkül safhalarını ve yeryüzünün tabii ve coğrafi hadislerini tesbit ederek insanın maymunun tekâmülünden meydana geldiğini yazmıştır.

(...)

Biz bugün her canlı mahlukun kendinden evvel yaşamış bir canlıdan meydana geldiğini, ferdî tekâmülün (antojeni) ve nesli tekâmülün (filojeni) mevcudiyetini Darwin'den sonra kabul ettiğimiz halde, Darwin'den yüz yedi sene evvel yaşamış olan Hasankaleli Türk âlimi, hayat mücadelesini, tekâmülün tabiî bir ıstıfa şeklinde teselsül ettiğini ortaya çıkarmış ve daha bir çok ilmî mevzuları kıymetli ve zengin ifadelerle izah etmiştir.

Şarl Rober Darvin 1959 senesinde cenubî Amerika'dan döndükten sonra (Tabiî ıstıfa ile nevilerin menşei) adındaki kitabını yazmıştı. Halbuki İbrahim Hakkı'nın Marifetname'si 1752 senesinde yani Darwin'den 107 sene evvel yazılmıştır. Bu kitapta din bahisleriyle beraber, felsefe ve içtimaiyata, ilm-i heyete, hendeseye, tababete, hayvanat ve nebatatın teşrihine ait olan mevzular bugünkü ilim mevzularıyla büyük bir yakınlık göstermektedir. Mahmut devrinin, müteassıp softaları yalancı kerametler gösteren şeyhleri arasından yetişmiş olan Türk âlimi hiç korkmadan eserini Türkçe olarak yazmak cesaretini göstermiştir.

(...)

Yazık ki büyük bir Türk bilgininin hangi tarihte öldüğünü ve nereye gömüldüğünü bilemiyoruz. Bu noktaları araştırmak tarihçilerimize düşen bir vazifedir.

(Lütfi Arif Kenber, Tan, 13 Haziran 1938, s. 9)

İkdam:

Hikaye: Darvinizm

Allphonse Allais'den

O tarihte -dediğim çok eski!- eczanenin birinde kalfalık ediyordum.

Eczacının gayet iyi bir huyu vardı. Dükkânda hiç durmazdı. Ben de esasen nezaret altında çalışmak benim de hiç işime gelmediği için beni kendi halime bıraktığı için ustama oturup kalkıp dua ediyordum.

Müşteri seyrek, iş azdı.

Kendime bir de yoldaş bulmuştum. Bu ihtiyar bunak bir pinpondu. Onun da benim gibi işi yoktu. Her gün öğleden sonra eczaneye gelir, akşama kadar benimle oturup çene çalardı.

O zaman mahut tekâmül nazariyesinin vaz meşhur İngiliz âlimi Darwin henüz sağdı. Tekâmül nazariyesi de adeta günün meselesi idi.

İhtiyar, papaz kafalı bir adam olduğu için Darwin'in dine uymayan nazariyelerin fena halde içerliyordu.

Ben de onun inadına Darwin'i müdafaa ediyordum. Ben söyledikçe o ifrit oluyor, o söyledikçe ben köpürüyordum.

Böylelikle akşam da oluyordu.

(...)

Baytarın kar gibi beyaz bir köpeği vardı. Adamcağız köpeğine çok düşkün olduğu için ona nazar değmesin diye İngilizce "siyah" manasına gelen Black ismini vermişti.

Bir gün hayvana bir kaşıntı arız oldu.

İhtiyar derhal bana koşup köpeği için bir ilaç istedi.

Ben de bir ilaç hazırladım. Eczalı su ile hayvanın tüylerine gözelce bir banyo yaptık. Banyodan sonra köpek kurunmak için sokağa çıktı.

Black gittiği gibi geri dönmedi. Geri gelen köpek Black biçiminde, Black boyunda, başka bir köpekti.

Fakat her nedense endişeli bir tavırla ihtiyara yaklaşıp elini yalamak istedi.

Bizim bunak iğrenerek çekindi:

- Haydi ordan, pis hayvan

Sonra kendi köpeğini çağırdı:

- Black! Black! Black!

Zavallı hayvan ümitsiz hamlelerle ihtiyarın üzerine sıçrıyor:

- Black benim! kimi arıyorsun, demek istiyordu.

Filhakika Black olmasına Black idi, fakat her nedense ismi gibi kapkara olmuştu.

İhtiyar şaşırdı, ben şaşaladım.

Mamafi Biraz düşündükten sonra muzafferane bağırdım:

- Gördün mü? Darwin nazariyesine inandın mı? Hayvanlar yalnız muhitlerine uymakla kalmıyorlar, aynı zamanda isimlerine de uyuyorlar...

Bu hayvana "kara" manasına gelen Black ismini koydun, o da böyle karardı.

İhtiyar fena halde kızdı, bana ağzına geleni söyleyerek çıktı, bir daha da eczaneye ayak basmadı...

(…)

(Nakili: Kâmran, İkdam, 21 Eylül 1929, s. 4)

Zaman:

Charles Darwin

"Şiir ve musiki zevkini kaybedenler dimağlarını körleterek bahtiyarlıklarını zayi

ederler."

Şerh ve izah:

Bu sözü söyleyen Darwin, dünyanın en meşhur ilim adamlarındandır. Kendisi yetmişine vardığı zaman hayatını gözünün önüne getirerek demiş ki: "Hayatımın şu geçen yıllarını bir daha yaşamak imkanını elde edebilseydim haftada bir kere olsun şiir okumayı, musiki dinlemeyi adet edinirdim. Belki de bu sayede dimağımın körleşen kısımları, bunların verdiği zevk ile canlı kalır ve bugünkü hale uğramazdı. Bu zevkleri zayi etmek insanı bahtiyarlıktan mahrum ediyor."

Darwin'in bu sözleri çok doğrudur. Şiir ve musiki, dimağı canlandırır ve onun faaliyetini tazeler.

Şiir ve musiki zevkini zayi etmek, hayatın bahtiyarlığını kaybetmeye saik olur.

Tahsilini tamamladıktan sonra 1831 yılında cenub denizlerinde ilmî araştırmalar yapmak üzere hareket eden Beagle gemisi ile seyahate çıktı. Ve bu seyahat 1831'den 1836 yılına kadar devam etti. Bu sırada Darwin, ziyaret ettiği jenolojisine ve tabiî tarihine dair tetkiklerini kayıt ve neşretti. Darwin daha sonra ikinci bir sefer yaparak hayvanat tetkiklerile meşgul oldu.

Ve daha sonra İngiltere'ye dönerek Kent'de yerleşti.

Darwin, yaptığı araştırmalar arasında yaşayan mahlukların muhit değişikliği yüzünden muhtelif şekillerde tekâmül ederek hayat mücadelesi ile en lâyıkinin hakk-ı hayatını kazandığına dair bir zehaba düşmüş ve bu zehap üzerinde bir nazariye kurmaya çalışmıştı.

Darwin 1859'da en meşhur eseri olan "nevilerin menşei" adlı eserini neşretti. Daha sonra 1868'de bu eseri genişleterek bir kere daha çıkardı.

Fakat Darwin'in en çok gürültü çıkaran eseri "İnsanın Sülâlesi" adını taşır. Çünkü bu kitabı okuyanlar Darwin'in insanı maymun azmanı saydığını sanmışlar ve ona karşı isyan etmişlerdi.

Bu eserse insanlarla maymunların pek uzak bir devirde aynı aileye mensup müşterek bir cetten ürediklerini söylüyordu. Darwin'in daha başka eserleri de vardır. Onun nazariyeleri hâlâ münakaşa olunuyor.

Kendisi 1892 yılında öldü ve Westminster kilisesinde defnolundu.

(Zaman, Sayı: 284, 5 Nisan 1935, s. 1-4)

Resimli Mecmua:

Müşkillere Cevap Sütunu

Karilerinizden Yakup imzalı efendiye:

Kristof Colomb, Amerika'yı keşf ettiği zaman orada bir çok insanlar buldu. Halbuki Hz. Adem berr-i atike indi ve orada çoğaldı bu nasıl oluyor? diyorsunuz..

- Evvela insanların yer yüzünde nasıl peyda oldukları, nereden geldikleri mechuldür. Din kitapları insanların cennetten kovulup yer yüzüne geldiklerini yazıyor. Bir takıl alimler mesela Darwin (داروين) is maymunlardan tekemmül ettiğini iddia ediyorlar. Burası esasen bize lazım değil... sizin sorunuz insanların Amerika'da nasıl bulunduklarıdır. İnsanların Hz. Adem gibi bir babaları olduğunu ve bunun evladlarının berr-i atikte çoğaldığını farz ve kabul edelim.. Lakin pek eski zamanlarda acaba Amrika ile bu günkü Asya, Avrupa, Afrıka ayrı mı idi? Hayır.. yer yüzü yüzbinlerce sene evvel bugünkü şekilde değildi. İnsanlar dünyanın her tarafına yayılmışlar fakat bilahare hareket-i arzlar olmuş, bir çok yerler çöküp denizler hasıl olmuş ve tabii insanlar bu suretle birbirlerinden ayrı kalmışlar.

(Resimli Mecmua, Sayı: 3, 16 Nisan 1925, s. 16)

ÖZGEÇMİŞ

Cemil Ozan Ceyhan, ilk ve orta öğrenimini Balıkesir'in Bandırma ilçesinde tamamladıktan sonra lisans derecesini İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ), Moleküler Biyoloji ve Genetik Bölümü'nden aldı. Aynı üniversitenin İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü'nde yüksek lisansını "Osmanlı'da Darwin ve Darwinizm Kitapları" başlıklı teziyle tamamladı. Yüksek lisans eğitimi sırasında, bir eğitim dönemi Erasmus Öğrenci Değişim Programı ile Danimarka'nın Aarhus Üniversitesi'nde okudu. 2010-2015 yılları arasında İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde araştırma görevlisi olarak çalıştı. 2016 yılından beri, yapay zeka uzmanlaşmış bir firma olan Miletos A.Ş.'de Osmanlıca ve tarihsel doküman işleme üzerine çalışmaktadır. Osmanlı Türkçesi eserler içinde tam metin kelime araması ve görsel arama yapmayı mümkün kılan *Muteferriqa* programının yaratıcılarındandır.